॥ श्रीः ॥

काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला
३७

(व्याकरणविभागे षष्ठं प्रसूनम्)

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

काशिका

विद्वद्वरवामनजयादित्यविरचिता

सम्पादकः—

व्याकरणन्यायाचार्यः

पण्डित श्रीशोभितमिश्रः

उपोद्घातलेखकः—

पण्डित श्रीब्रह्मदत्तजिज्ञासुः

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय, बनारस-१

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बाक्स नं० ८ बनारस-१

JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
P. O. Box 8, Banaras.

सम्पूर्ण ग्रन्थस्य मूल्यं १२)

मुद्रकः—
विद्याविलास

डा० श्री मङ्गलदेव शास्त्री

एम. ए., डी. फिल (आक्सन)

भूतपूर्व अध्यक्ष, गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज, बनारस,

तथा

वर्तमान अध्यक्ष, वैदिक स्वाध्याय मन्दिर, बनारस।

चौखम्बा संस्कृत सीरिज, विद्याविलास प्रेस, बनारस, काशिका वृत्ति के नये संस्करण को प्रकाशित कर रहे हैं, यह जान कर मुझे प्रसन्नता है। पाणिनिव्याकरण के परिपूर्ण ज्ञान के लिये काशिका वृत्ति की अद्वितीय उपयोगिता विद्वानों से छिपी नहीं है। मैंने नये संस्करण के कुछ भाग को देखा है। इसमे सन्देह नही कि इस वृत्ति के अब तक के संस्करणों की अपेक्षा यह नया संस्करण कहीं अधिक उपयोगी और प्रामाणिक सिद्ध होगा। मेरी बराबर इच्छा रही है कि यह प्राचीन ग्रन्थरत्न अपने शुद्ध रूप में विद्वानों और छात्रों को सुलभ हो। आशा है इस नये संस्करण का विद्वन्मण्डली स्वागत करेगी।

प्रकाशकीय वक्तव्य

माननीय विद्वद्वर !

आज अनेक वर्षों से काशिकावृत्ति का कोई भी संस्करण उपलब्ध न होने से छात्रों को अत्यधिक कष्ट ही नहीं अपितु इस ग्रन्थ का पठन पाठन ही बन्द सा हो रहा था। अत. हम अपने अनेक संस्कृत साहित्य के आवश्यक से आवश्यक प्रमुख ग्रन्थों का प्रकाशन कार्य स्थगित रख, जब कि प्राय. सभी पुराने से पुराने सस्कृत पुस्तकों के प्रकाशक भी धन के लोभ में पड कर आज हिन्दी-अग्रेजी स्कूल कालेजों की टेक्स्ट बुक को प्रकाशित करने में लग गए हैं, अपने सस्कृत साहित्य सेवा के अटल सिद्धान्त से विचलित न होते हुए प्रथम तथा द्वितीय ससार व्यापी महायुद्ध के कारण अर्थाभाव से ग्रस्त होते हुए भी इस भीषण सकट के समय में अपने पूर्वजों का अनुसरण कर उसी सत्पथपर आरूढ रह सर्व प्रथम इस ग्रन्थ को सभी प्रकार से सुन्दर रूप में प्रकाशित कर आप विद्वानों की सेवा में अर्पण कर रहे है।

हम संस्कृत विद्या के अधिकारी कर्णधारों को यह विनम्र स्मरण दिला देना भी अपना परम आवश्यक कर्तव्य समझते हैं कि आज निरन्तर ६१ वर्षों से अनेक प्रकार की आर्थिक कठिनाइयों का सामना करते हुए भी सस्कृत साहित्य की जो सेवा "चौखम्बा" ने की है वह किसी भी सस्कृत विद्वान् से छिपी नहीं है। फिर भी जो सहयोग तथा सहायता "चौखम्बा" को मिलनी चाहिए नहीं मिली। अतः अगर समय रहते भी अधिकारी वर्ग इस तरफ दृष्टि नहीं देते तो हमें भय है कि इस समय एक मात्र संस्कृत साहित्य की निर्वच्छिन्न सेवा करने वाली यह संस्था भी बहुत से आवश्यक से आवश्यक संस्कृत के ग्रन्थों का प्रकाशन करनेमें असमर्थ हो जायगी और इस कारण विद्वानों तथा छात्रोंको पठन पाठन में कितनी हानि एवं कष्ट होगा उसकी कल्पना करना भी असभव है।

इस ग्रन्थ की १ से ३ अध्याय तक की प्रेस कापी स्व० श्री शंकर देव जी पाठक तथा ४-८ अध्याय की श्री हरिदत्त जी शास्त्री ने प्रस्तुत करने की कृपा की है तथा पुनः संपूर्ण ग्रन्थ को हमारे सुयोग्य विद्वान् सम्पादक श्री शोभित मिश्र जी ने न्यास-पदमञ्जरी-महाभाष्य आदि ग्रन्थों का अवलम्बन करते हुए इस सस्करण का विशुद्ध संपादन किया है तथा श्री ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु ने कृपाकर 'उपोद्घात"

ओ३म्

उपोद्घातः

पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति ॥ (अथर्ववेद) ॥

कस्याविदितमेतद् यत सर्वेषामप्यार्य्यधर्मावलम्बिनां धार्मिकं साहित्यं देववाण्यामेव वर्तते। भारतीयानामस्माकं मूर्द्धन्या वेदाः, ऋषिमुनिप्रणीताश्च शाखा-उपवेद-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-वेदाङ्ग-उपाङ्ग-साहित्य-आयुर्वेद-विज्ञान-गणित-इतिहास-गीताद्य' सर्वेऽपि गीर्वाणवाण्यामेव विरचिता वर्त्तन्ते। भारतीयायाः संस्कृतेः सभ्यतायाः साहित्यस्य, भारतीयपरम्परायाश्च सर्वमप्यस्यामेव देवभाषायां वरीवृत्यते। आजीवनं तपांसि तपद्भिर्भारतीयैराचार्य्यैरपि सङ्ग्रथितानि ग्रन्थरत्नानि देववाण्यामेवोलभ्यन्ते। किं बहुना, भारतीयानामस्माकं गौरव सर्वस्व-सर्वमपि संस्कृतभाषायामेव निहितं विद्यते ॥

वेदाध्ययनस्यानिवार्य्यता

शास्त्रस्यैष आदेशः—

"ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च"

(महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः)

'ब्राह्मणेन' इत्युपलक्षणम्। द्विजमात्रेण षडङ्गाध्ययनपूर्वकं वेदानामध्ययनं निष्कामभावेन (अनेन कर्म्मणा वृत्तिं लप्स्यामहे नवेत्यनपेक्ष्य) अवश्यमेव कर्तव्यम्। महर्षिमनुनाऽपि स्वमानवधर्मशास्त्र उक्तम्—

"शूद्रेण हि सम तावद् यावद् वेदे न जायते" ॥

"अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति" ॥

अनेनापि वेदाध्ययनस्यानिवार्य्यतैव प्रतिपाद्यते। सन्मात्रसंस्कारनिबद्धबुद्धयः, शिथिलीभूतकर्मग्रहग्रन्थयः समासादितस्थिरसमाधयः, साक्षात्कृतधर्माण ऋषयः, अपि च पूर्वापरज्ञा विदितवेदितव्याः समधिगतसकलशास्त्रज्ञानविज्ञानाः सम्मर्शिनोऽलुब्धा धर्मकामाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः, किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारङ्गतास्तत्र भवन्त आप्ताश्च किमेतदपि नाजानन् यद् वेदा-

"सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति" ॥ (मनु)

अत एव तैः "निष्कारणो धर्मः" इत्युक्तम् । पूर्वोक्तशास्त्रवचनैः सुव्यक्तं यदस्माकं पूर्वजानां ह्येषा धारणाऽऽसीद् यद् वेदाध्ययनमन्तरा सर्वेऽपि शूद्राः, वेदाध्ययनेन विना द्विजमात्रस्य गतिर्नास्ति । तेन च न केवलं निःश्रेयससिद्धिरेव, अपि त्वभ्युदयनिःश्रेयसयोरुभयोरपि सिद्धिर्निश्चिता ॥

वेदाध्ययनस्य साम्प्रतिकी दुरवस्था

साम्प्रतिकपठनपाठनक्रमेण वेदाध्ययन न सम्भवति, न चाद्यत्वे तज्जायत इति सर्वविदितमेव । काशीस्थराजकीयसस्कृतकालेजस्य परीक्षायां १६००० परीक्षार्थिषु १४५०० व्याकरणमेवाधीयते । १००० साहित्यम्, अवशिष्टेषु त्रिंशत्संख्यकाश्छात्रा वेदविषये मध्यमा-शास्त्रि-आचार्य-परीक्षायां समुपतिष्ठन्ते । तत्रापि वर्षे प्रायेण द्वित्रा एव छात्रा आचार्य्यपरीक्षोत्तीर्णा भवन्ति । एव १००० मध्ये द्वौ छात्रावपि वेदं नाधीयाते । १७ विषयाणामाचार्य्यपरीक्षाऽद्यत्वे प्रचलति । प्रतिविषयमाचार्य्यपरीक्षायै ६ वर्षाणि मध्यमापर्य्यन्तम्, ६ वर्षाणि शास्त्रि-आचार्य्यपरीक्षाभ्यां चापेक्ष्यन्ते, एव $१७ \times ६ = १०२$ वर्षाणि १७ विषयाणामाचार्य्यपरीक्षार्थमपेक्ष्यन्ते । इत्थं $६ + १०२ = १०८$ वर्षाणि सर्वाण्यपेक्षिष्यन्ते सर्वविषयाणामाचार्य्यपदवी लब्धुमिति तथ्यम् । १६ वर्षाण्यध्ययनकालः प्रायेणास्ति । आजीवन पठन्नपि न कश्चित् सर्वविषयाणामाचार्य्यपरीक्षायाः पार गन्तु समर्थः स्यात् । एतदप्यत्रावगन्तुं शक्यते यद् १०८ वर्षाण्यधीत्यापि तेषां शास्त्राणा परीक्षोपयोगि तात्कालिकं ज्ञानमेव जायते । न च तेषां शास्त्राणा मार्मिक ज्ञान सम्पद्यत इति सर्वविदितमेव । व्याकरणाचार्याः प्रायेणान्यविषयेभ्योऽनभिज्ञा एव भवन्ति । वेदाचार्य्या आचार्य्यपरीक्षामप्युत्तीर्यैतदपि न जानन्ति यत् के के वैदिकग्रन्था अस्माक सन्ति, के च वेदभाष्यकाराः सन्त्यासन् वा, किञ्च तेषां वेदार्थे वैशिष्ट्यम्, कति पक्षा वेदार्थे निरुक्तकृता वर्णिताः, के चाद्यत्वे तिरोहिता इत्यादि किमपि ज्ञान तेषां न भवति । वेदाध्ययन नाममात्रमेव वर्त्तते । वेदाङ्गैर्विना वेदाध्ययनस्य किं फलम् ? मूलमात्रमेव जोघुष्यमाणानां कथमर्थावगमः स्यात् ? वैयाकरणा न केवलं वेदज्ञानशून्याः प्रायेण सर्वत्र दरीदृश्यन्तेऽपि तु वेदाङ्गोपाङ्गज्ञानरहिताऽपि प्रायशो यत्र तत्र द्रष्टु शक्यन्ते । साम्प्रतिकाध्ययनाध्यापनक्रमस्यैवैष दोष इति निर्विवादम् ।

कथं वेदाध्ययनस्य सम्भवः ?

अस्ति तत्र कश्चिदुपाय इत्याकाङ्क्षायामुच्यते । अष्टवर्षपर्य्यन्तं गृहे पाठशालायां वा मातृभाषाया ज्ञान पूर्वं स्यात् । तदनन्तरम्—

४ वर्षाणि व्याकरणार्थम् ।
१ वर्षं साहित्ये ।
१ वर्षमुपवेदायैकस्मै ।
२ वर्षे षडङ्गपूर्त्यै ।
२ वर्षे उपाङ्गेभ्यः ।
६ वर्षाणि सब्राह्मणवेदाध्ययने ।
१६ वर्षाणि योगः ।

२४ वर्षेषु १६ वर्षाणि प्राप्स्यन्त्यध्ययनार्थम् । षडङ्गवेदाध्ययनस्यैष एव क्रमो-न्याय्यः । एतावति काले मूलग्रन्थानां तत्तदार्षभाष्याणाञ्चाध्ययनं सम्भवति । टीको-पटीकापठनक्रमेण तु १०८ वर्षेष्वपि तेषां समाप्तेरसम्भवः, सम्यगवगतेस्तु का कथा ?

व्याकरणं साधनं न तु साध्यम्

यदा षडङ्गवेदाध्ययनार्थं व्याकरणाय ४ वर्षाण्येवास्माकमन्तिके वर्त्तन्ते, तत्र च "रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्" व्याकरणशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनानि ब्रुवता भगवता पतञ्जलिमुनिना "साधनं व्याकरण न तु साध्यम्" इति समुद्घोषित भवति । व्याकरणरूपाया नद्याः पारे गत्वैवान्यशास्त्रेषु लभते गतिमित्यादि सर्वमभि लक्ष्य समुद्घोष्यते तदस्माभिः "अष्टाध्यायीक्रमेणैवास्य सम्भवः" "अष्टाध्यायी पठनपाठनमेव शरणम्" इति ।

अन्यथाऽऽप्रलयमपि वेदाध्ययनस्य प्रचारो न सम्पत्स्यते । न चैतदनुष्ठानं विना संस्कृतभाषा भारतस्य राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति ॥

आचार्यपाणिनेर्महत्त्वम्

आचार्यपाणिनि र्न केवलं शब्दशास्त्रस्यैवर्षिः (साक्षात्कृतधर्मा) आसीत्, अपि तु सम्पूर्णेऽपि वैदिकलौकिकवाङ्मयेऽव्याहतगतिः स आसीदिति सर्ववादिसम्मतम् । वैदिकवाङ्मयविषयस्य निर्देशस्तु तदीयाष्टाध्याय्याः सूत्रेषु यत्र तत्र दृश्यत एव, भूगोल–इतिहास–मुद्राशास्त्र–लोकव्यवहारस्यापि महान् वेत्ताऽऽसीदिति पाणिनि-शास्त्रस्यावगाहनेनावगम्यते । तस्य शब्दशास्त्रं न केवलं व्याकरणज्ञानस्यैव प्रतिपा दकं वर्त्तते, अपि तु भूगोलेतिहासादिविषयाणां ज्ञानार्थमप्यस्य शास्त्रस्याद्भुतो महिमा महत्युपयोगिता चानुभूयते विद्वद्भिः ।

पाणिनीयाष्टाध्याय्या गौरव न केवलमस्माभिरेवोद्घोष्यते, भगवता पतञ्जलिनाप्या-चार्य्यपाणिनेर्गौरवातिशयो महता कण्ठेन समादरेण च प्रदर्श्यते । तद्यथा—

(१) "प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उप-

विश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयतिस्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण"। (महाभाष्ये १।१।१ पृष्ठ १३४ चौखम्बा संस्करणे)।

(२) पुनरप्युच्यते—"सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्" (अ० ६।१।७७ महाभाष्ये)।

(३) जयादित्योऽपि 'उदक्च विपाशः' (अ० ४।२।७४) इति सूत्रस्य वृत्तावाह—"महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य"।

(४) चीनदेशीयो यात्री ह्यूनसाङ्गश्चेत्थमाह—'महर्षिः पाणिनिः पूर्णमनोयोगेन शब्दभण्डारतः शब्दराशि सञ्चेतुमारब्धवान्। १००० पद्येषु (४००० सूत्रेष्वित्यर्थः) सर्वा व्युत्पत्तिः समाप्ता। प्रत्येकं पद्यं ३२ अक्षराणामस्ति। एतावतैव सर्वोऽपि प्राचीनो नवीनश्च ज्ञानराशिः परिसमाप्तः। शब्दाक्षरविषयक किमपि ज्ञानं नावशिष्टमभूत्" (ह्यूनसॉग हिन्दी-अनुवादप्रथमभागस्य २२१ पृष्ठत उद्धृत.)

पाश्चात्य—विदुषामपि पाणिनिविषये महत्युत्कृष्टभावना विद्यते। तद्यथा—

(१) मोनियरविलियमश्चाह—"संस्कृतव्याकरणं (अष्टाध्यायीग्रन्थः) मानवमस्तिष्कस्य प्रतिभाया आश्चर्यतमो भागोऽस्ति, यो मानवमस्तिष्कस्य समक्ष आगतः"॥

(२) हण्टरश्चाह—"मानवमस्तिष्कस्यातीवमहत्त्वपूर्ण आविष्कारोऽयम् (अष्टाध्यायीग्रन्थः)"।

(३) लेनिनग्राडस्य प्रो० टी० शेरवात्सकी—"मानवमस्तिष्कस्य सर्वश्रेष्ठा रचनेय वर्त्तते (अष्टाध्यायी)"।

अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽतिप्राचीनः

अद्यत्वे सर्वत्रैव भारतवर्षे प्रायेण संस्कृतविद्यालयेषु प्रारम्भिकशिक्षणे लघुकौमुदीमध्यकौमुदीसिद्धान्तकौमुद्येवोपलभ्यते। केवलमाङ्गलविद्यालयेषु संस्कृतस्याध्ययनाध्यापनमाङ्गलभाषाविद्वद्भिरेव निर्मितग्रन्थैः प्रचलति। संस्कृतविद्यालयेषु सर्वत्र कौमुदीरीत्यैव व्याकरणशास्त्रस्य समस्तमपि पठनपाठन चतुश्शताब्दीभ्य एतावद् व्यापक जातमस्ति, यदष्टाध्याय्याऽपि व्याकरणस्याध्ययन सम्भवतीति ज्ञान विश्वासो वा प्रायेण नोत्पद्यते केषाञ्चित् साम्प्रतम्। साधनिका (प्रयोगसिद्धिः) कथ सम्भविष्यतीत्याद्याशङ्कमाना उच्चकोटिकविद्वांसोऽपि दृश्यन्ते, अन्येषां तु का कथा?

कालक्रमेणाष्टाध्याय्या लोप एव जात इति मन्तव्यम्। हा हन्त! काश्यामन्यत्रापि वैदिकानामृग्वेदिनां गृहेष्वष्टाध्यायीमतिशुद्धां धाराप्रवाहरूपां कण्ठस्थीकृत्यापि ते बालाः पुनः सवृत्तीनि लघुकौमुदीसूत्राणि (तेषां सूत्राणामर्थानप्यनवबुध्यैव) घोषन्तः सर्वत्र दरीदृश्यन्ते। अहो! कीदृश्येषाऽनर्थपरम्परा प्रचलिता!! अष्टाध्यायीं कण्ठस्थीकृतवतोऽपि बालान् साम्प्रतिकवैयाकरणै र्व्याकरणस्याध्ययनं लघुकौमुदी-मन्तरा कारयितुं न पार्य्यत इत्यनिर्वचनीयानर्थपरम्परा, दुर्भाग्यमेवैतद्देशस्य किमन्यत्?

भट्टोजिदीक्षितमहोदयस्य कालः सं० १५१०-१५७५ वर्त्तते। ततः पूर्व त्वष्टाध्याय्या एव पठनपाठनस्य प्रचार आसीत्, नात्र शङ्कालेशस्याप्यवसरः। तद्यथा-चीनदेशस्य यात्री इत्सिङ्गनामा भारते कतिपयैर्वर्षेभ्यः (सन् ६८१-६९१ ईस्वी) अस्थात्। अष्टाध्याय्युपज्ञमेव संस्कृताध्ययनं तेनात्र कृतमिति स्वय तेन स्वयात्राविवरणे विवृत वर्त्तते। तद्यथा—

(१) "इस (अष्टाध्यायी) में १००० श्लोक (४००० सूत्रों का १००० श्लोक बनता है—लेखक) हैं। यह पाणिनि की रचना है। जो प्राचीनकाल मे बहुत भारी विद्वान् था ०००००००००० आजकल के भारतवासियों का प्राय: इस मे विश्वास है। बच्चे ८ वर्ष की आयु में इस (पाणिनि) सूत्रपाठ को सीखना आरम्भ करते हैं और ८ मास में इसे कण्ठस्थ करते हैं॥" (इत्सिङ्ग की भारत यात्रा पृ० २६४)

(२) "वृत्तिसूत्र (काशिकावृत्ति)—
यह ऊपर के सूत्र (अर्थात् पाणिनि के सूत्र) की टीका है। पहले समयों में अनेक टीकाएं रची गई थीं और यह उन सब में उत्तम है। यह सूत्र का अर्थ देती और इस के अनेक प्रकार के अर्थों की बड़ी बारीकी से व्याख्या करती है। ०००००००० पन्द्रह वर्ष के लड़के इस वृत्ति को पढ़ना आरम्भ करते हैं और पाच वर्ष में (सम्भवतः महाभाष्यसहित—लेखक) इसे समझ लेते हैं"॥ (पृ० २६८)

(३) "यदि चीन के मनुष्य भारत में अध्ययन के लिये जायं, तो उन्हें सबसे पहले (व्याकरण के) इस (अष्टाध्यायी) ग्रन्थ का अध्ययन करना पड़ता है, फिर दूसरे विषय। यदि ऐसा न होगा तो उनका परिश्रम व्यर्थ जायगा ००००-००००" (इत्सिङ्ग की भारत यात्रा पृ० २६८)

(४) "इस वृत्ति का अध्ययन कर चुकने के पश्चात् विद्यार्थी गद्य और पद्य की रचना सीखना आरम्भ करते हैं और हेतुविद्या तथा अभिधर्मकोष में लग जाते हैं। न्याय द्वारा तर्क शास्त्र के अध्ययन से वे ठीकतौर पर अनुमान करते हैं और जातकमाला के अध्ययन से उनकी ग्रहण शक्ति बढती है । इस प्रकार अपने उपाध्यायों से शिक्षा पाते और दूसरो को शिक्षा देते हुए वे प्रायः मध्यभारत के नालन्दा विहार में, या पश्चिमी भारत में वल्लभी (वला) देश में २, ३ वर्ष व्यतीत करते हैं ०००००" (इत्सिंग की भारत यात्रा पृ० २७०–२७१)

(५) अपनी बुद्धि की तीक्ष्णता की परीक्षा के लिये वे राजा की सभा मे जाकर (अपनी योग्यताओं का) तीक्ष्ण शस्त्र उसके सामने रख देते है, वहा वे व्यावहारिक शासन में अधिकार पाने के उद्देश से अपनी कल्पनाए उपस्थित करते और अपनी राजनैतिक योग्यता प्रदर्शित करते हैं । जब वे विवाद-भवन में उपस्थित होते हैं तब अपने आसन को उठाकर अपनी आश्चर्यजनक चतुराई प्रमाणित करने की चेष्टा करते हैं । जब वे नास्तिकवाद का खण्डन करते हैं, तव उनके सभी प्रतिपक्षी विस्मित हो जाते है और अपनी हार स्वीकार करते हैं । तब उनकी कीर्त्तिध्वनि से (भारत के) पाचो पर्वत गूज उठते हैं और उनकी प्रसिद्धि मानों चारों सीमाओं के ऊपर से बहने लगती है । उन्हे भूमि मिलती है और उनकी पदान्नति की जाती है । उनके विख्यात नाम, पुरस्कार के रूप में, उनके ऊचे द्वारों पर सफेदी से लिखे जाते हैं । इसके पश्चात् जो व्यवसाय उन्हें पसन्द हो उसे वे कर सकते हैं ॥" (इत्सिग की भारत यात्रा पृ० २७१–२७२)

(६) "प्रौढ़ विद्यार्थी उसे (चूर्णि अर्थात् महाभाष्य को) ३ वर्ष में सीख लेते हैं"

(अर्थात् काशिका और महाभाष्य मे सब मिला कर ५ वर्ष लगते हैं ऐसा प्रतीत होता है—लेखक) इत्सिंग की भारत यात्रा पृ० २७३, ।

(७) "सन् ९११ ई० में इन्द्र वर्मा तृतीय राजा बना यह इस (भृगु) वंश का अन्तिम राजा था । इसके ८ लेख मिलते हैं, इनसे पता चलता है कि इन्द्र वर्मा षड्दर्शन का पण्डित था । काशिका सहित व्याकरण में पारंगत था

और बौद्धदर्शनका भी अच्छा ज्ञाता था यह अपने समय का भारी विद्वान् था ।"

(चन्द्रगुप्त वेदालंकार कृत बृहत्तरभारत पृ० ३४२) अयं चम्पादेशस्य ('अनाम' इति वर्तमाना सञ्ज्ञा) राजासीत् , देशोऽयं हिन्दचीनीद्वीपेषु वर्तते ऽनेनैतत् सिद्धयति यद्बौद्धा अप्यष्टाध्यायीपद्धत्यैव व्याकरणमधीयतेस्म ॥

पूर्वोद्धरणैरेतत्स्पष्ट यद् इत्सिङ्ग (६७१-६९५ ई०) समये (सन् ९११ ई०) इन्द्रवर्मराज्यसमयेऽप्यष्टाध्याय्या अध्ययन न केवलं भारतवर्ष एवासीत् , अपितु भारताद् बहिः 'चम्पादेशे (अनामदेशे) अपि विस्तृतमासीत् । कालक्रमेणैवास्या अष्टाध्याय्या एतावान् लोपोऽभूत् , यदष्टाध्याय्याऽपि व्याकरणस्य ज्ञानं सम्भवतीत्यत्र विद्वांसोऽपि सन्दिहाना दरीदृश्यन्ते किमुत छात्रा इति ।

प्रक्रियानुसारिक्रमस्यारम्भः

इत्सिङ्गसमये (सन् ६८१-६९१ ई०) अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रम आसीदिति सप्रमाणमुक्त पूर्वमस्माभिः, स क्रमः कथ लुप्तः, तत्रारुचौ किं बीज, प्रक्रियाक्रमे च जनाना प्रवृत्तौ किं निदानमित्यभिलक्ष्येदानीं किंचिदुच्यते—

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, धातुपाठः, उणादिपाठः, गणपाठः, लिङ्गानुशासनं समुदितमेतत्'पञ्चपाठी'त्युच्यते सर्वविदितमेतत् । समुदितमेतत् पठित्वैव 'अधीताष्टाध्यायी' इति मन्तव्यम् । 'वृद्धिरादैच्' इतिसूत्रमधीयानश्छात्रोऽस्य सूत्रस्य पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरणादि सर्वं पठन् तत्र चोदाहरणानां (शालीयः, भागः, नायकः, अचैषीत्, अलावीत्, मार्ष्टि, इत्यादीनां) सिद्धिं सर्वैस्सूत्रैरष्टाध्यायीपद्धत्या सम्पादयति । एवमष्टाध्यायीं धातुपाठञ्च सम्यगभ्यस्य प्रथमावृत्तावेव (उदाहरणानां सिद्धिं कुर्वन्नेवेत्यर्थः) छात्राः सर्वां तिङन्तप्रक्रियां सुबन्तप्रक्रियां कृदन्तप्रक्रिया तद्धित-समासप्रक्रियाञ्च विनापि प्रक्रियाग्रन्थाश्रयेणावबुद्ध्यन्तेस्म । तत्र च सर्वधातूनां सर्वलकारेषु सर्वप्रक्रियासु चैकैकशो रूपाणि सूत्रपुरस्सरं संसाधयन्तः प्रक्रियाग्रन्थानामभावेऽपि ते छात्रा न कीदृशीमपि न्यूनतां तत्रानुभवन्ति स्म । अय क्रमस्तदानीं सर्वसाधारणेषु प्रचलित आसीत् । प्रक्रियाग्रन्थनिर्माणस्य प्रश्न एव नोदतिष्ठत । कालप्रभावाद्यदा ह्यध्यापकास्तद्रीत्या छात्राणामध्यापने प्रमादाद् भूयांस क्लेशमनुभवन्तः शैथिल्यमाजहुस्तदा ते तामेव प्रयोगसाधनसमये छात्रैर्लिपिकृतां प्रयोगसाधनप्रक्रियां ग्रन्थरूपेण निर्मापयाञ्चक्रुः । शनैः शनैरष्टाध्यायीक्रमेण प्रयोगसाधनप्रक्रिया तु शिथिलतामगात् । प्रक्रियाग्रन्थानामाश्रयग्रहणमेवोत्तरोत्तरमवर्द्धत ॥

तदानीमप्येतत्त्वासीदेव यदष्टाध्यायीमभ्यस्य तत्क्रमानुरूपं सूत्रार्थं विज्ञायैव प्रक्रियाग्रन्थरूपेण परिणतानां सिद्धान्तकौमुदीपूर्ववर्तिनां रूपावतार-प्रक्रियारत्न-रूपमाला-प्रक्रियाकौमुद्यादीनां, प्रक्रियासर्वस्वप्रभृतीनाञ्चाष्टाध्यायीकालिकच्छात्र-

कर्तृकप्रयोगसाधनलिपिरूपाणामाश्रयमध्येतारो गृह्णन्तिस्म । अष्टाध्याय्याश्रयणन्तु तदानीमनिवार्यमेवासीत् । यथा काशीस्था महाविद्वांसः "तात्या"शास्त्रिप्रभृतयोऽपि 'न मया समयाभावादष्टाध्यायीसूत्राणामावृत्तिः कृता' इति स्वच्छात्रेषूद्घोषयन् ।

प्रक्रियाग्रन्थानां निर्मित्यनन्तरमपि यद्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य त्यागो नाभविष्यत्, तदाप्यष्टाध्याय्या उपस्थित्या प्रक्रियाग्रन्थेभ्योऽपि साधारणबुद्धिभ्यश्छात्रेभ्यस्तत्र किञ्चित्सौकर्यमभविष्यत्–(यदि मूलं त्यक्त्वा शाखासु गमनं नाभविष्यत्)। एवमष्टाध्यायीसूत्रक्रमपाठाश्रयेण प्रक्रियाग्रन्थानामभ्यासो बहुकालाय प्राचलत् । अग्रे बहुतिथे काले गतेऽष्टाध्यायीसूत्रक्रमपाठः प्रमादात् सर्वथाऽपि विलुप्तः, केवलं प्रक्रियाग्रन्थानां पठनपाठनक्रम एव सर्वत्र प्रचलितोऽभूत् । तदारभ्यैवैतेषां प्रक्रियाकौमुदी–सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनामुत्पत्तिपरम्परा तेषां व्यापकता च समजनि । एतत्कालमध्य एवैकैकस्योपर्यपरस्य प्रक्रियाग्रन्थस्य निर्माणप्रवाहः प्रवृत्तः ॥ प्रक्रिया ग्रन्थानामुत्पत्तिक्रमविषय इदानीं किञ्चिदत्र विमृशामः—

प्रक्रियाग्रन्थानामितिहासः

(१) रूपावतारः—(सं० ११४० विक्रमीयः)

अष्टाध्यायीग्रहणेऽसमर्थभ्योऽल्पबुद्धिभ्यश्च व्यावहारिकज्ञानमात्रधिया बौद्धभिक्षुणा धर्मकीर्त्तिना प्रक्रियाक्रमस्य सर्वप्रथमो ग्रन्थः 'रूपावतार'नामकोऽष्टाध्यायीसूत्रैर्व्यरचि । अस्मिन् ग्रन्थेऽष्टाध्यायीक्रम परित्यज्य केवल प्रयोगसाधनमभिलक्ष्य सञ्ज्ञा–संहिता–सुबन्त–अव्यय–स्त्रीप्रत्यय–कारक–समास–तद्धितप्रकरणानि प्रथमभागे सङ्ग्रथितानि । दशलकार–दशप्रक्रिया–कृदन्तञ्चापरभागे । (स्वरवैदिकप्रकरण विहाय) २६६४ सूत्राणि प्रक्रियाक्रमेण व्याख्यातानि । प्रक्रियाग्रन्थानामुत्पत्तिर्बौद्धकाल एवाभूत् इत्यपि ध्येयम् ।

(२) प्रक्रियाकौमुदी—(सं० १४८० वि०)—

यद्यपि 'प्रक्रियारत्नम्' 'रूपमाला' इमौ प्रक्रियाग्रन्थौ रूपावतारानन्तरं निर्मितावित्ति ज्ञायते तथापि तयोरनुपलम्भात् प्रक्रियाकौमुदीविषय एवोच्यते । प्रक्रियाकौमुदीनामकोऽयं ग्रन्थो रामचन्द्राचार्येण, सूत्राणां व्याख्यानं किञ्चिद्विस्तरेण विधाय, स्वरवैदिकप्रकरणे च संयोज्य २४७० सूत्राणि व्याचक्षाणेन रूपावतारानन्तरं निरमायि । तेन च प्रक्रियाक्रमस्य विस्तारः प्रचारश्च प्राचुर्येणाभूत् । ग्रन्थोऽयं सिद्धान्तकौमुद्या आधार इति मन्तव्यम् ।

(३) सिद्धान्तकौमुदी—(सं० १५१०–१५७५ वि०)—

भट्टोजिदीक्षितमहोदयेनाष्टाध्यायीक्रम परित्यज्यैव पूर्वप्रचलितप्रक्रियाकौमुदी-

क्रममेवाश्रित्य सिद्धान्तकौमुदीनामकस्स्वग्रन्थो व्यरचि । तत्र च प्रायः सर्वाण्यपि सूत्राणि (३९७८) व्याख्यातानि । तेन चायं यत्नः कृतो यन्मद्रचितोऽयं ग्रन्थः "सिद्धान्तकौमुदी" एव सर्वत्र प्रचलेत् । व्याकरणविषये सिद्धान्तकौमुदीं विहाय कस्याप्यन्यग्रन्थस्याध्ययनाध्यापनं न तिष्ठेत् । अनेन कियन्महत्काठिन्यं छात्रेभ्यो भविष्यतीति तु न विचारितम् । तस्यैवैतत्फलं यत्संस्कृतस्याध्येतारो द्वादशवर्षाण्यधीत्य व्याकरणार्णवस्यापि पारं न यान्ति, अन्यशास्त्राणां तु का कथा ? तदपि "द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरण श्रूयते" इति श्रवणमात्रं, ज्ञान पुनरपि सन्दिग्धमेव ॥

(४) मध्यकौमुदी—

शिखरमध्यारूढेय सिद्धान्तकौमुदी यदा छात्रेभ्योऽतीव दुःखावहा–दुरूहा–अतीव-परिश्रमसाध्या–अतिकालसाध्या चेत्यनुभूतवान् वरदराजस्तदैव सः २३१७ सूत्राणि व्याख्याय मध्यकौमुद्या निर्माणं कृतवान् । मध्यकौमुदीनिर्माणमेव सिद्धान्तकौमुद्यसाफल्यस्य प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अन्यथा काऽऽसीदावश्यकता मध्यकौमुदीनिर्माणस्य ? एवं शिखरान्मध्यमार्गे समागता संस्कृताध्ययनपद्धतिरिति सुव्यक्तम् ॥

(५) लघुकौमुदी—

मध्यमार्गेणापि यदा सन्तोषो नाभूत् तदानीमन्यदपि लघुतरमार्गमन्विच्छता तेनैव वरदराजेन स्वपूर्वनिर्मित्या असन्तुष्य ११८८ सूत्राणि व्याख्याय लघुकौमुदी विरचिता । शिखरान्मध्ये, मध्यान्नीचैरागतोऽयं व्याकरणस्य पठनपाठनक्रमः । यदि सिद्धान्तकौमुद्यां काठिन्य नाभविष्यत्तर्हि मध्यकौमुदीलघुकौमुदीग्रन्थयोर्निर्माण कदापि नाभविष्यदिति सुव्यक्तम् । तयोर्निर्माण प्रत्यक्ष प्रमाणं यत् सिद्धान्तकौमुदीक्रमेण न सर्वेषामध्ययनं सुकरं समभवत्—नात्र सन्देहावसरः ॥

अष्टाध्यायीक्रम एव पुनः समुपस्थितः

"वर्षेण भूमिः पृथिवी वृतावृता"–(अथर्व) ॥

यथा चायं भूगोलो वर्तुलाकारः, तत्र 'यतश्चलितुमारब्धस्य तत्रैव पुनः प्रत्यावृत्तिर्भवतीति' जनश्रवस्तथ्यञ्च, तथैवायमष्टाध्यायीक्रमोऽद्य स्वतन्त्रभारते पुनरपि यथाक्रमं सम्प्राप्तः ।

मूलतोऽतिदूरङ्गता व्याकरणस्याध्येतार इति पूर्वमस्माभिः प्रतिपादितम्, यस्य वृक्षस्य मूलात् सम्बन्धो विच्छिद्यते, कालक्रमेण स्वयमेव तस्य वृक्षस्य पत्राणां पुष्पाणाञ्च नाशो दुर्निवारः, अतः पुनर्मूलस्यैवाश्रये कल्याणसम्भव इति सुधिय एव प्रमाणम् । अतोऽधुनाऽष्टाध्यायीपद्धत्याश्रयण संस्कृताध्यायिनां भारतस्य च कृते कल्याणकरं स्वश्रेयस्साधकञ्च भवेदित्याशास्यते ॥

नान्यश्रुतोऽयं वादः, अपि तु स्वानुभूत एव । स च स्वानुभव इदानीं स्वमित्रा—

णामाग्रहेण समादरणीयविदुषां, व्याकरणाध्येतॄणां, व्याकरणमधिजिगमिषूणाञ्च पुरतः प्रकाश्यते मनाक् ।

व्याकरणसारल्ये स्वानुभवः

(१) सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञानां द्वित्राणां कन्यानाम्, अष्टाध्यायीमूलसूत्राणां कण्ठस्थीकरणेन विनापि, अष्टाध्यायीक्रमेण पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धि-(सर्वैः सूत्रैः) इत्यादि-सम्पादनेन व्याकरण एतावती प्रगतिरभूत्, यदष्टाध्यायीक्रमेण व्याकरणमधीयानाभिस्ताभिः पञ्जाबविश्वविद्यालयस्य विशारदपरीक्षा दशमासैरेवोत्तीर्णा । अस्यां परीक्षायां व्याकरणेन सह संस्कृत-साहित्यग्रन्थाः, दर्शनग्रन्थाः, धर्मशास्त्र, भगवद्गीता, संस्कृतेऽनुवादो निबन्धश्चेत्यादिसर्वेष्वपि विषयेषु योग्यता सम्पादनीया भवति । ताभिरेव विशारद-परीक्षानन्तरं सप्तमासैरेव पञ्जाबविश्वविद्यालयस्य शास्त्रिपरीक्षाऽप्युत्तीर्णा । शास्त्रिपरीक्षायामपि वेदो निरुक्त, संस्कृतसाहित्यग्रन्थाः, महाभाष्यं, दर्शने सांख्ययोगौ सभाष्यौ, अनुवादो निबन्धश्चेत्येतावन्तो विषया भवन्तीत्यपि ध्येयम् । सप्तदशमासैः (सार्द्धवर्षेणैव) सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञाः कन्या विशारद-शास्त्रिपरीक्षोत्तीर्णा जाता इति श्रुत्वा सामान्यजनास्तु विश्वासमपि न कुर्वन्ति, विशिष्टास्तु चकितचकिता विस्मिताश्च जायन्ते । परञ्च सर्वमेतदधुनाऽपि मर्मज्ञैः प्रत्यक्षीकर्त्तुं शक्यते ॥

(२) अपरञ्च—बी० ए० ऐल० ऐल० बी० इत्युपाधिधारिणि इञ्जीनियरपदवीमलङ्कुर्वाणा अपि ३५, ४० वार्षिकाः प्रौढाः सज्जनाः सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञाः, सप्तदिनैरेव 'पठति' 'शालीयः' 'पुरुष.' इत्युदाहरणानां पूर्वापरसूत्रनिर्देशपुरःसरं सिद्धिमष्टाध्यायीसूत्रैः (तत्रापि विना रटनेन) कुर्वन्तीत्यपि द्रष्टुं शक्यते ॥

(३) ऐफ० ए० परीक्षार्थ्यपि छात्रः २। सपादद्वयमासेनैवाष्टाध्यायीक्रमेणाष्टाध्यायी-सूत्राण्यकण्ठस्थीकृत्यापि केवलमवबुद्धयैव ६०० षट्शतसंख्यकानि सूत्राणि पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धिपुरःसराणि सम्यगधीतवान् । तत्र च 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' इत्यादिकठिनतमप्रकरणस्यान्येषां प्रकरणानाञ्च कठिनतमसूत्राणां व्याख्यान, तेषामुदाहरणानां सिद्धिञ्च (प्रत्येकं ५०, ६० सूत्रैः) सम्यगवबोध्य (विनापि रटनेन) काशीस्थवैयाकरणविद्वत्समाजेऽन्यत्रापि च प्रदर्शितवान् । येन ते सर्वेऽपि विद्वांस आश्चर्यचकिता अभूवन् ।

अत एवास्माभिरुच्यते यदष्टाध्याय्येव संस्कृतज्ञानस्य व्याकरणज्ञानस्य च परमं साधनम् ॥

कुतो जनाः संस्कृताध्ययनात् पलायन्ते ?

नहि व्याकरणेन विना संस्कृतभाषायामधिकारस्तत्र च सम्यक् प्रवेशो भवतीत्य-

स्माकं सिद्धान्तः। किन्तु तदेव व्याकरणमद्यत्वे दुरूहतयाऽर्थरहितघोषणपुरःसरतया च संस्कृताध्येतॄणां मार्गेऽवरोधकत्वेन सुदृढार्गलरूपेण समुपतिष्ठते। यावदस्याव-रोधकत्वन्नापाकृतं स्यात्तावन्नास्या देववाण्याः पुनरुद्धारः सम्पत्स्यत इत्यपि सुनि-श्चितमेव। ये केचन स्वमनीषिकयाऽन्येषां प्रेरणया, धर्म-देशभक्तिभावनया वा संस्कृताध्ययनमारभन्ते, ते पूर्वोक्तामर्थरहितघोषणपुरःसरतां दुरूहताञ्च दृष्ट्वैव संस्कृताध्ययनतो पलायिता हताशाश्च यत्र तत्र सर्वत्र दरीदृश्यन्ते। एवम्भूतानां संस्कृताध्ययनतः पराङ्मुखानां पलायितानां भुक्तभोगिनां सख्या न जाने भारते कति लक्षाणि स्यात्। तैः (स्कूलकालेजादिष्वधीतवद्भिः 'बी० ए०, ऐम० ए० इत्यु-पाधिधारिभिः, आर्य्यभाषाविशेषज्ञैर्वा) न केवलं स्वयमेव संस्कृताध्ययनं परि-त्यज्यतेऽपि त्वग्रे स्वसन्ततेरपि संस्कृताध्ययनस्य मार्गोऽवरोध्यते। एवम्भूता जनाः स्वसन्ततिभ्य एवमुपदिशन्तो दृश्यन्ते—'वत्स! मया स्वबाल्यकाले संस्कृताध्ययन-मारब्धमासीत्, किन्त्वतिक्लिष्टं महाकष्टसाध्यमर्थरहितघोषणप्रायिकं दुरूहश्चेदं संस्कृ-ताध्ययनमिति कृत्वाऽनिच्छताऽपि मया त्यक्तं पुरा, त्वयापि नात्र समयनाशः शक्ति-नाशो वा कर्तव्यः" इत्थभूतैः प्रवादैः संस्कृताध्ययनं देशे लुप्तप्रायमेवाभवत्। ये केचनोत्कृष्टमस्तिष्कास्ते पूर्वमाङ्ग्लीयैः प्रायेण नवनीतवत् संगृह्येङ्गलैण्डादिदेशेषूपा-धिलोभं प्रदर्श्य, महार्घाश्छात्रवृत्तीः प्रदाय विदेशीयवेश-भूषा-भावनायुक्ता अन्ते राजकार्येषु नियोजिताः, येन च ते स्वयं भारतीयसंस्कृतेः, सभ्यतायाः, संस्कृतसा-हित्याच्च पराङ्मुखा अभूवन्। ये भिक्षुवृत्तयः साधारणमस्तिष्का देशस्य संसारस्य वा भूतवर्तमान-भविष्यद्विषये सर्वथाप्यनभिज्ञास्ते प्रायेण फल्गुवत् संस्कृताध्ययनेऽ-वशिष्टा दरीदृश्यन्ते, ते च न संस्कृताध्ययने स्वकर्तव्यबुद्ध्या प्रवृत्ता भवन्ति, अपि त्वर्थाभाव एव तेषां प्रवृत्तिहेतुर्दृश्यत इत्येवम्भूतायां विषमसमस्यायां कथं स्यात् संस्कृताभ्युदय इति सुधीभिर्विमर्शनीयम्॥

तत्र व्याकरणाध्ययनस्यातीव सरलोपायः

व्याकरणाध्ययनं यदाऽनिवार्यं, नानेन विना संस्कृतसाहित्ये प्रवेशस्यापि संभव इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम्, अस्यामवस्थायां "व्याकरणाध्ययनस्य कश्चन सरलोपायः स्यात्" इति विचारे समुत्पन्नेऽस्माभिरेकमेव सूत्रमुद्घोष्यते—

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययनस्य पुनरुद्धार एवास्य सर्वस्य महौषधम्॥

अस्यां विंशतितम्यां शताब्द्यामस्याष्टाध्यायीक्रमस्य पुनरुद्धारे बहुकालानन्तरं प्रथमः प्रयासः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्याणां परमविदुषां विरजानन्दसरस्वती-स्वामिनां वर्तते। तदनन्तरं तच्छिष्याणां श्रीमतां परमहंसपरिव्राजकाचार्यदयानन्द-सरस्वतीस्वामिनामेव कृपा वर्त्तते, यद् वयं साम्प्रतमष्टाध्यायीपठनपाठनक्रमस्य विषये किञ्चिद् वक्तुं समर्थाः स्मः॥

अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यम्

(१) किमत्र रहस्यमित्याकाङ्क्षायामुच्यते—मूलाष्टाध्यायीग्रन्थाभ्यास एवात्र रहस्यं नान्यत् किञ्चिदपि । 'आद्गुण' (अष्टा० ६-१-८७) इति सूत्रमस्माभिरित्थं पाठ्यते—'आत्' ५-१ (पञ्चम्येकवचनम्) । 'गुण' १-१ (प्रथमैकवचनम्) पदम् । उपरिष्टाद् "एक पूर्वपरयोः" (अष्टा० ६-१-८४) 'इकोयणचि' (अष्टा० ६-१-७७) 'संहितायाम्' (अष्टा० ६-१-७२) इति सूत्रेभ्यः 'एकः' 'पूर्वपरयोः' 'अचि' 'संहितायाम्' इति पदानामनुवृत्तिरपकृष्यते, अनुवर्तन्त इमानि पदानीत्यर्थः । तदानीं बाह्यशब्दस्याध्याहारेण विनापि सूत्रस्यार्थ इत्थं सम्पद्यते—"आत्-अचि-संहितायाम्-पूर्वपरयोः-गुणः-एकः" । अग्रे 'स्यात्', 'भवेत्' 'भूयात्', 'भविष्यति', 'भवति'.'वर्तते', 'सम्पद्यते', 'जायते' एषु कतरदपि पदमध्याहर्तुं शक्यते, नात्र विवादोऽस्ति । 'सूत्र एव सूत्रस्यार्थः' इति रहस्यम् । स चार्थः छात्रेभ्यः (स्युस्ते बालाः प्रौढा वा) सूत्रत एव बोधनीयो भवति । मूलाष्टाध्यायीपुस्तक एव छात्राय सर्वमेतत् प्रदर्श्यतेऽवबोध्यते च । सूत्राणां घोषणेन विनाऽपि छात्र एवं प्रदर्शित सूत्रार्थमचिरेणैवावबुध्यते । पाठनसमयेऽध्यापकेन पुनः पुनरावृत्त्या सूत्रार्थे कृते, तस्यार्थस्य स्वयमेव छात्रस्य हृदये स्थितिर्जायते, न तत्र घोषणस्यावसर उपतिष्ठते । पुनःपुनरावृत्तावध्यापकस्य परिश्रमो भवति न छात्रस्य । अन्ते स छात्रस्तत्सूत्र तस्यार्थञ्च सम्यग् गृहीत्वा स्वस्मृतौ सञ्चिनोति । अयं हि प्रत्यक्षदर्शनस्य विषयः। इदमेव सामान्यैर्जनै रहस्यमित्युच्यते ।

(२) लघुकौमुदी-मध्यकौमुदी-सिद्धान्तकौमुदी-प्रक्रियाकौमुदीप्रभृतीन् कौमुदीपरिवारान् जोघुष्यमाणाश्छात्रा आजीवनमेतदपि नावबुद्ध्यन्ते, यत् सूत्रस्यार्थः कथमेव सम्पन्नः । व्याकरणाचार्या भूत्वाऽप्यनुवृत्तिविषये सर्वथाऽनभिज्ञा एव प्रायेण सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । सूत्राणां कण्ठस्थीकृतोऽप्यर्थः (चतुर्गुणः १६००० षोडशसहस्रपादपरिमितः) न चिराय स्मृतौ स्थातुमर्हति, इच्छतोऽनिच्छतो वा । स्वाभाविकञ्चैतत्, सम्यगनवगतोऽनवबुद्धः सम्बन्धविज्ञानविरहितोऽर्थः स्मृतौ कथमवतिष्ठेत, अवस्थातुं वा शक्नुयादिति सर्वजनीनेयमनुभूतिः सर्वत्रापि द्रष्टुं शक्यते, दृश्यते च ॥

(३) अष्टाध्यायीक्रमे चायमपि विशेषः—प्रौढाश्छात्रा अष्टाध्यायीसूत्राणि विना रटनेन पूर्वं बुद्धावध्यापकद्वारा पठनसमये स्थापयन्ति, अग्रे च पुनः पुनस्तेषां सूत्राणां प्रयोगसाधनावसरेऽध्यापकद्वाराऽभ्यासः सम्पद्यते, तदनु तानि सूत्राणि तेषामर्थाश्च स्वयमेव बुद्धौ स्थिरा जायन्ते । यानि यानि सूत्राणीत्थमवबुद्ध्यन्ते

तेषां नीचै रक्ततूलिकया चिह्नानि क्रियन्ते कार्यन्ते च। येन स्वावगतसूत्राणां ज्ञान स्मृतिर्वा तेषामनायासेनैव सम्पद्यते। स्वाभ्यस्तचिह्नितसूत्रावलोकनेन प्रौढच्छात्रस्याध्ययनोत्साहोऽपि भृशं समेधते। एतदप्यस्ति रहस्यमष्टाध्याय्या अध्ययनपद्धतौ। इतरपद्धतौ तु नैवं सम्भवति, न च सम्पद्यते तादृशं ज्ञानमिति प्रत्यक्षगोचरोऽय विषयो न श्रवणपरः॥

(४) अष्टाध्याय्यां सर्वाणि प्रकरणानि वैज्ञानिकेन विधिना सुसम्बद्धानि वर्त्तन्ते, तेन तत्तत्प्रकरणस्य ज्ञानं सुतरामनायासेन जायते। तद्यथा—सर्वनाम-इत्संज्ञा-आत्मनेपद-परस्मैपद-कारक-विभक्ति-समास-द्विर्वचन-संहिता-सेट्-अनिट्प्रकरणानां सूत्राणि परस्परं सुसम्बद्धानि वर्त्तन्ते, अतस्तेषामर्थावगमे न काचनापि बाधा छात्राणां जायते। यदि कस्यचिच्छात्रस्येड्विषये द्विर्वचनविषये वा शङ्कोत्पद्यते तर्ह्यष्टाध्यायीक्रमेणाधीतवांश्छात्रो द्वित्रैरेव पलैस्तत्प्रकरणस्य समस्तसूत्राणां पाठ कृत्वा निःसंशयो जायते। कौमुदीक्रमेणाधीतवांश्छात्रस्तु काठिन्येनातिपरिश्रमेण चापि व्युत्क्रमेण सूत्रविन्यासहेतो र्न तत्र निस्सन्दिग्धः सम्पद्यते। कुतः? तस्य क्रमे तु सूत्राणि विभिन्नप्रकरणेषु विकीर्णानि वर्त्तन्ते, तेषां विभिन्नप्रकरणपठितसूत्राणां परस्परं ज्ञान कथङ्कारं सम्भवेत्?"

(५) अष्टाध्याय्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' 'असिद्धवदत्राभात्' 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्याद्यधिकारसूत्राणां कार्येषु सूत्रक्रमज्ञानस्य महत्यावश्यकतैव न विद्यते, अपि तु तेषां क्रमज्ञानस्यानिवार्यताऽप्यपेक्षिता भवति। सूत्रपाठक्रमज्ञानमन्तरा 'पूर्वम्' 'परम्' 'आभात्' 'त्रिपादी' 'सपादसप्ताध्यायी' बाध्यबाधकभावश्चेत्यादिज्ञान न कदापि सम्भवत्यध्येतॄणामध्यापकानाञ्चापि। सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियाक्रमेणाधीतवतां छात्राणां सूत्रपाठक्रमज्ञानस्याभावान्महाभाष्यं पूर्णतया बुद्धौ नाधिरोहति। प्रतिपद प्रतिसूत्रं वा तत्र महत् कष्टमनुभूयते, स्वाभाविकञ्चैतत्। स्वप्रत्यक्षीकृतमेतत् सर्वं यदत्रास्माभिः प्रतिपाद्यते॥

(६) सिद्धान्तकौमुदीक्रमेणाधीतं व्याकरणं छात्राणां स्मृतिपथाच्छीघ्रं विलुप्यते। पुनः पुनर्घोषणेनापि सत्वरमेव विस्मृत भवति। सर्वेषामेव व्युत्क्रमेणाधीतवतां छात्राणां स्वानुभूतिरेवात्र प्रमाणम्। नास्त्यत्र कस्यचिदन्यस्य कथनावसरः।

(७) अष्टाध्यायीक्रमे सूत्राणां प्राप्तिः सामान्येनावबोध्यते। सिद्धान्तकौमुदीक्रमे तु यत् सूत्रं यत्रोल्लिखितं विद्यते तत्रैव तस्य प्राप्तिश्छात्रस्य मस्तिष्कमारोहति, न चान्यत्रापि तस्य प्राप्तिश्छात्रस्य मस्तिष्के सौकर्य्येणोपतिष्ठते। एकस्मिन्नुदाहरणे प्रयुक्तसूत्रस्य तत्सदृश उदाहरणान्तरे प्रयोक्तुमाधुनिकप्रक्रियानुसारेणाधीतवन्तश्छात्राः सर्वथैव बिभ्यति। 'उपेन्द्रः' इति प्रयोग उदाहरणे वा प्रयुक्तं

'आद्गुणः' इति सूत्रं 'दिनेशः' इत्युदाहरणे प्रयोगे वा प्रयोक्तुं ते छात्रा बहुधा बिभ्यतो दृश्यन्ते ॥

(८) लेटि रूपाणि, स्वरवैदिकसूत्राणामर्थोदाहरणानि, तेषां सिद्धिर्वाऽष्टाध्यायीक्रम आरम्भादेव 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रस्योदाहरणसिद्धावेवावबोध्यन्ते। सिद्धान्त-कौमुदीक्रमे तु ग्रन्थस्यान्ते संस्थापितत्वादाजीवनमपि तत्र यत्नो न क्रियते। यतोह्युपेक्षिते तत्प्रकरणे, अतस्तत्र कथं गतिः स्यादिति सर्वजनीनोऽयमनुभवः ॥ अन्येऽपि बहवो दोषाः सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियया व्याकरणाध्ययनाध्यापने च सन्ति, विस्तरभिया विरम्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययने ये गुणाः सन्ति ते, ये सम्पूर्णामष्टाध्यायीं पूर्वं कण्ठस्थी-कृत्याधीयते, तेभ्य एवोपकारिणो भवन्ति, तत्र महाभाष्याध्ययनपर्यन्तमष्टाध्यायी-सूत्राणां पारायणस्यावश्यकता भवति। येषामष्टाध्यायी कण्ठस्था न भवति, अष्टा-ध्याय्याः पठनञ्चारभन्ते, ते तु तेभ्यो गुणेभ्यो वञ्चितास्तिष्ठन्ति। तत्रैवं सत्यष्टाध्यायी-क्रमज्ञानाभावे तैर्महाभाष्यादिपठने महत् कष्टमनुभूयते। अतो महाभाष्यस्याद्यन्ता-ध्ययनकर्तॄणां सर्वप्रथममष्टाध्याय्याः कण्ठस्थीकरणमनिवार्यमेवेति दिक् ॥

ये तु प्रौढाः पठनार्थिनो लघुकौमुदीं मध्यकौमुदीं वाऽधीयते (यत्र च तेषां घोषणस्य महान् परिश्रमः कालश्चापि सुमहान् वृथैव जायते) तेभ्योऽप्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य-कण्ठस्थीकरणेन विनापि तावज्ज्ञानमष्टाध्यायीक्रममात्रेण (केवलं सूत्रार्थप्रयोगसिद्धि-मात्रेणेत्यर्थः) षट्स्वेव मासेषु सम्पद्यते, यावत् ताभ्यां लघुकौमुदीमध्यकौमुदीभ्यां द्वित्रेषु वर्षेष्वपि न सम्भवति। समयस्य परिश्रमस्य च महान् लाभोऽष्टाध्यायीक्रमस्य महद् वैशिष्ट्यम्।

अत एव "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" अष्टाध्याय्यैवैतत् सर्वं सम्भवति नान्य-थेत्यस्माभिर्मुहुर्मुहुरुच्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमे काशिकावृत्तेर्गौरवम्

यदैतद् बुद्धौ स्थितं भवति, यदष्टाध्यायीक्रम एवास्माकं व्याकरणाध्ययनस्य महानाश्रयीभूतो वर्तते, तदानीमष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यानग्रन्थस्याप्यपेक्षा जायते। यद्यपि पुरा पाणिनिसूत्राणां वृत्तिग्रन्था बहव आसन्, तद्यथा—पाणिनि-कुणि-माथुर-माथुरी-श्वोभूत्यादयो विक्रमपूर्वाः, वररुचे विक्रमसमकालिका, देवनन्दी—दुर्विनीत-चुल्लिभट्टि-निर्लूरविरचिता विक्रमानन्तरा अष्टाध्यायीसूत्रवृत्तयः काशिकायाः पूर्वा आसन्, तथाप्युद्धरणमात्रमेवासामुपलभामहे साम्प्रतम्, अतः काशिकावृत्तिरेवाष्टा-ध्याय्यध्येतॄणामद्यत्वे शरणम्। सा चेयं वृत्तिः (सं० ६५०–७०० वि०) पञ्चमाध्याय-पर्यन्तं जयादित्येन विरचिता, शेषाश्चान्तिमास्त्रयोऽध्याया (६–७–८) वामनेन विरचिताः। जयादित्यापेक्षया वामनस्य व्याख्यान प्रौढतरं वर्तते। वर्त्तमाना काशिकावृत्तिर्जयादित्यवामनयोरुभयोरपि कृतिर्नात्र सन्देहावसरः। पदमञ्जर्या-

सादिषूभयकृतायां अस्याः काशिकावृत्तेर्व्याख्योपलभ्यते । इदमप्यत्रावधेयं यज्जया-दित्यवामनाभ्यां सम्पूर्णा काशिकावृत्तिः पृथक् पृथगपि निरमायि । काशिकाव्याख्या-कारो जिनेन्द्रबुद्धिः स्वन्यासग्रन्थे जयादित्यस्य वृत्तिमन्तिमेषु (६-७-८) अध्या-येषु दर्शयति, वामनस्य वृत्तिञ्च पूर्ववर्त्तिषु पञ्चाध्यायेषु विवृणोति—

(१) "नास्ति विरोधः भिन्नकर्तृत्वात् । इदं हि जयादित्यवचनम् । तत्पुन-र्वामनस्य । वामनवृत्तौ तु (अष्टा० ३-१-३३) "तासिसिचोरिकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः पठ्यते । तेन विरोधो नाशङ्कनीयः ।" (न्यासः ३-१-३३ पृष्ठ ५२४) । अत्र न्यासकारेण (अष्टा० ३-१-३३) इति सूत्रस्य वामनवृत्तेः पाठ उद्धृतः । वामनेन ६-७-८ अध्यायानां वृत्तिर्विरचिता, जयादित्येन च पूर्ववर्त्तिनां पञ्चाध्यायानामित्येव सर्वैर्ज्ञायतेऽद्यत्वे । अनेनोद्धर-णेन सम्पूर्णग्रन्थस्य वृत्त्योः सद्भावे प्रमाणं सुव्यक्तं जायते ॥

(२) "आभाच्छास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्यम् । अनित्यत्वन्तु तस्य तत्रैव (अष्टा० ६।४।२२) प्रतिपादयिष्यते जयादित्येन" (न्यासः, अष्टा० ३।१। ३३।पृ० ५२४) अनेनाप्येतत् स्पष्टं ज्ञायते यज्जयादित्येन षष्ठाध्यायस्यापि वृत्ति-र्विरचिता ॥

(३) "प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्राभिमतः" (हरदत्तमिश्रकृता पदमञ्जरी पृ० ४२८) । अत्र पदमञ्जरीकृतः "तत्र" इति प्रयोगः स्त्रीप्रत्यय-प्रकरणस्य चतुर्थाध्यायस्यैव बोधकः, तत्र च वामनेन प्रत्ययपक्षोऽभिमत इति हर-दत्ताभिप्रायः । वामनेन तु ६-७-८ अध्यायानामेव वृत्तिर्विरचितेत्यद्यत्वे सर्वप्र-सिद्धिः, अनेन वामनस्य पूर्वभागेऽपि वृत्तेः सद्भावः सिद्ध एव । उभयवृत्त्योः कदा कथञ्च सम्मिश्रणमभूदिति तु न विद्मः । भागवृत्त्युद्धरणेषु यतो जयादित्यवा-मनयोः खण्डनमुपलभ्यते, तेनानुमीयते यत्ततः पूर्वमेव (सं० ७०० वि०) तयोर्मिश्रणं जातं स्यात्* ॥

काशिकावृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

(१) उपलब्धवृत्तिषु सर्वाभ्यः प्राचीनेयं वृत्तिः ।

(२) अस्यां प्रतिसूत्रमनुवृत्तिः, वृत्तिः, उदाहरणानि, प्रत्युदाहरणानि च शङ्कासमा-धाननिर्देशपुरःसरमुपलभ्यन्ते, अत्र च प्रौढतया तत्प्रतिपादनं वर्तते ।

---

* विस्तरशस्त्वस्मिन् विषये सामान्येन व्याकरणस्येतिहासविषये च सर्वमपि ज्ञातव्य, महावैयाकरण श्री० प० युधिष्ठिरमीमांसककृते "संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास" इति-नामके बहुमूल्य सामग्रीसयुतेऽपूर्वग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

(३) काशिकावृत्तावुदाहरणानि प्राचीनानि क्रमागतान्येवोपलभ्यन्त इत्यप्यस्या वैशिष्ट्यं येन परम्पराया रक्षाऽपि जायते ।

(४) सन्त्यस्यां वृत्तौ कतिपयानि स्थलानि महाभाष्यविरुद्धानि, सत्यप्येवमस्या उपपत्तिर्बहुशोभना वर्तते ।

(५) साक्षाद् भाष्यविरुद्धानि स्थलानि त्वल्पसंख्यकान्येव सन्ति, भाष्यानुक्तानामनेकविषयाणां प्रतिपादनमत्र काशिकायामन्यव्याकरणग्रन्थेभ्योऽपि दृश्यते ।

(६) काश्यां विरचनात् काशिकेति संज्ञाऽभूत् ।

(७) काशिकायाः प्राचीनासु वृत्तिषु कुण्यादिषु गणपाठो नासीत्, अस्यां तु यथास्थानमुपलभ्यते ।

(८) सूत्राणां व्याख्या प्राचीनवृत्तीनामाधारेण बहुषु सूत्रेषूपलभ्यते, तेन च तासां वृत्तीनामर्थप्रकारस्य च ज्ञानमपि जायते ।

काशिकायाः पूर्ववर्त्तिनीनामार्षवृत्तीनामभावेऽस्या आर्षत्वरहिताया आश्रयणं दुर्निवारमित्यपि बोध्यम् । ऐतिहासिकसामग्रीदृष्ट्याऽप्ययं ग्रन्थोऽतीव मूल्यवानित्यैतिहासिकविदुषां मतम् । तद्धितविषयमवलम्ब्यैतस्मिन् ग्रन्थे गम्भीरानुशीलनस्य महत्यावश्यकताऽनुभूयते ।

काशिकाव्याख्याग्रन्थाः

अस्या वृत्तेर्व्याख्यारूपौ द्वौ ग्रन्थौ स्तः । प्रथमस्तत्राचार्यजिनेन्द्रबुद्धिकृत (संवत् ७८२–८०७ वि०) 'काशिकाविवरणपञ्जिका' न्यासो वाऽपरनामको ग्रन्थोऽस्ति । स चाचार्य्यजिनेन्द्रबुद्धिः प्रामाणिको बौद्धाचार्य्य आसीत् । ग्रन्थोऽय काशिकाऽध्येतॄणां कृते महानुपकारकः, अध्यापकेभ्यश्चापि गम्भीरानुशीलनेऽत्युपयोगी वर्तते । नत्वय छात्राणां पाठ्यग्रन्थः, अपि तु स्वयमनुशीलन एवोपयुज्यते । अस्य ग्रन्थस्य शैल्यतीव सुग्राह्या गम्भीरज्ञानप्रदा च वर्तते । अत एव काशिकाऽध्येतृभ्योऽस्य ग्रन्थस्य महत्यावश्यकता वर्तते । दुर्भाग्यवशादय ग्रन्थो भारतविभाजने 'पाकिस्तान'–अन्तर्गत–पूर्वबङ्गप्रदेशे 'राजशाही' नगरे 'वरेन्द्ररिसर्चसोसाइटी' इति संस्थाया अधिकारे वर्तते, यत्प्राप्तौ मुद्राविनिमयहेतो महत्कष्टमनुभूयतेऽस्माभिर्भारतीयैः सस्थाया वा तस्याः कुप्रबन्धान्न प्राप्यत इदानीम् । अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रापणस्य महत्यावश्यकता वर्तते, यतो हि तत्रापि समाप्तप्रायोऽयं ग्रन्थ इति श्रूयते ।

अपरश्च—हरदत्तमिश्रेण (सं० ११९५ वि०) पदमञ्जरीनामकः काशिकाया व्याख्याभूतो ग्रन्थो व्यरचि । ग्रन्थोऽयं प्रौढः प्रायेण कैयटस्याधारेण निर्मितः । ग्रन्थकर्त्तुः स्वपाण्डित्यप्रदर्शनपर इति हेतोर्न्यास इव नायं छात्राणां कृते तावदुपयुज्यते । काशिकानुशीलने तु विदुषां कृते समुपयुक्त एव । अस्य ग्रन्थस्यापि ३० त्रिंशद्वर्षेभ्योऽभाव एव वर्तते । एतावान् महोपयोगो ग्रन्थोऽद्यावधि कस्यचित् प्रकाशकस्य

मुद्रणयन्त्रालयस्य वा कृपापात्रतां न प्रापदिति महदाश्चर्यम्। आशास्यते यद् इमावुभावपि न्यासपदमञ्जरीग्रन्थौ काशिकया सहैव कदाचित् केनापि प्रकाशकेन मुद्रापयिष्येते॥

काशिकाऽनन्तरं भागवृत्तिरष्टाध्याय्या बहुप्रौढा विस्तृता च वृत्तिरासीत्। एतस्या उद्धरणमात्राण्येवोपलभ्यन्ते, येषु यत्र तत्र काशिकायाः खण्डनमुपलभ्यते। भर्त्तीश्वर-जयन्तभट्ट-केशव-इन्द्रमित्र-मैत्रेयरक्षित पुरुषोत्तमदेव-शरणदेव-अप्पयदीक्षित — नीलकण्ठवाजपेयि-अन्नम्भट्ट-औरम्भट्टेत्येवमादिभिराचार्यैर्बह्व्यः पाणिनीयसूत्रवृत्तयो निर्मिताः, यासु च कतिपया एवोपलभ्यन्ते। न चासु कापि वृत्तिः काशिकासमकक्षा वर्तते। साधारणा एव ताः सर्वाः। तथैव काशिकाग्रन्थस्यापि न्यासपदमञ्जरीव्यतिरिक्ता बह्व्योऽनुवृत्तयो निर्मिताः, कालवशाच्च न ता उपलभ्यन्ते।

काशिकापाठः

यावन्त्यपि संस्करणानि काशिकाया उपलभ्यन्ते, सर्वाण्यपि तान्यशुद्धानीत्येव तथ्यं वर्तते। महत्त्वपूर्णस्यैवम्भूतस्य ग्रन्थस्य प्रामाणिकं परिशोधितं संस्करणं स्यादित्यत्र नास्ति कस्यापि विवादावसरः।

काशिकायाः पाठस्याव्यवस्था त्वतिचिरादेवोपलभ्यते। अत एव न्यासकारेण "क्ङिति" सूत्रस्य व्याख्यान उच्यते—

"अन्ये तूत्तरसूत्रे कणिताश्वो रणिताश्व इत्यनन्तरमनेन ग्रन्थेन भवितव्यम्। इह तु दुर्विन्यस्तकाकपदजनितभ्रान्तिभिः कुलेखकैर्लिखितमिति वर्णयन्ति" (न्यास। अ० १।१।५ पृष्ठ ४६)।

अनेनैतत् स्पष्ट विज्ञायते यत् काशिकाग्रन्थस्य पाठो न्यासकृतोऽपि पूर्वत एव व्यस्त उपलभ्यते।

न्यासपदमञ्जर्योः काशिकायाः पाठान्तराणि यत्र तत्रोपलभ्यन्ते। तद्यथा— उदात्तयणो, हल्पूर्वात्[१]।

[१] (अष्टा० ६।१।१७४) सूत्रस्य प्रत्युदाहरणे—

"हल्पूर्वादिति किम्? बहुनावा ब्राह्मण्या"

अत्र शुद्धपाठस्तु "बहुतितवा ब्राह्मण्या" इति वर्तते। पाठस्य व्यस्ततैतावतैव सुव्यक्ता, किमधिकेन॥

वर्तमानं संस्करणम्

अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽद्यत्वे कतिपयवर्षेभ्यः पुनः प्रचलितः। सर्वैं र्लघु-मध्य-सिद्धान्तकौमुद्यध्येतृभिरप्यनुभूयत इदानीं यत्सूत्राणामर्थज्ञानाय क्रमज्ञानस्य सर्वकालमेव महत्यावश्यकता वर्तते (अस्माक मते तु क्रमज्ञानस्यानिवार्यता

वर्तते)। तेनैव च सूत्रार्थो बुद्धौ स्थिरीभवितुमर्हति, अतो मूलाष्टाध्याय्यास्तस्या व्याख्याग्रन्थस्य चाप्यनिवार्यता दुर्निवारा। तत्र चाष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यारूपः प्रामाणिकः प्रौढश्च ग्रन्थः काशिकामन्तरो नान्यः कश्चिदुपलभ्यत इत्यत्र नास्ति कस्यापि विवादावसरः। एतस्मात् कारणात् काशिकाग्रन्थस्य महत्यावश्यकतेदानीं सर्वैरनुभूयते, न च प्राप्यते केनापि मूल्येनेति कारणादध्येतारो व्याकुलीभूता दरीदृश्यन्ते।

एतत् सर्वमभिलक्ष्य काशीस्थचौखम्बाप्रकाशनाध्यक्षेण श्रीजयकृष्णदासश्रेष्ठिना काशिकाया नवीनमिदं संस्करणं प्रकाशितम्। अनेन चेमे महानुभावाः सर्वेषामप्यस्माकं संस्कृतप्रणयिनां विशेषतस्तु व्याकरणाध्येतॄणामध्यापकानाञ्च धन्यवादार्हा आशीर्वादभाजश्च सन्ति यत् तैर्ग्रन्थमिमं प्रकाश्याध्येतॄणां कृते महानुपकारः सम्पादि। काशिकाग्रन्थाभावे तु व्याकरणाध्येतॄणां सर्वेषामपि महानध्ययनोत्सादोऽभविष्यत्।

ग्रन्थस्य पूर्वार्द्धमुद्रणानन्तरमेवायं पूर्वार्द्धभागोऽस्माभिः क्वचित् क्वचिद् दृष्टः। मुद्रणाशुद्धीनां पूर्वार्द्धभागे यद्यपि बाहुल्यं विद्यते, तथाप्युत्तरभागे संशोधने विशेषो यत्नः कृतः। पुनरप्यस्य सम्पूर्णग्रन्थस्य शुद्धाशुद्धपदनिर्देशस्यावश्यकता वर्तते। तदर्थञ्च स्थालीपुलाकन्यायेन किञ्चित् प्रदर्श्यते—

पृष्ठ ६३ पं० १९ "वृत्तभ्याम्" इति स्थाने "वृत्ताभ्याम्" इति भवितव्यम्।
पृष्ठ ६४ पं० १२ "कृन्तये" इति स्थाने "कृतये" इति भवितव्यम्।
पृष्ठ ८४ पं० ३ "समृद्धिर्मद्राणाम्–सुमद्रं, सुमुद्रं, सुमगन्धं वर्तते" इति स्थाने "समृद्धिर्मद्राणाम्–सुमद्रं, सुमगधं वर्तते" इत्येव साधुः पाठः।

यदि प्रकाशका अस्य ग्रन्थस्य पुनः संशोधनं विद्वद्भिः कारयित्वा ग्रन्थस्यान्ते पृथग् वा शुद्धिपत्रं प्रकाशयेयुस्तदा महानुपकारः स्यात्। सर्वेऽप्युदारधियो विद्वांसः प्रार्थ्यन्ते यदस्य ग्रन्थस्याशुद्धीनामुल्लेखः प्रकाशकानामन्तिकेऽवश्यमेव प्रेषणीयः। येनास्य ग्रन्थस्य संशोधनं न्यूनातिन्यूनमग्रिमसंस्करणे त्ववश्यमेव सम्पद्येत। काशिकाग्रन्थस्य वर्तमानं संस्करणं सत्वरमेव समाप्नुयाद्, येनाग्रिमसंस्करणमतीव संशोधितं प्रकाशयितुं शक्येतेत्याशास्महे॥

मोतीझील बनारस नं० ६
श्रावण शुक्ल ७ सं० २००९
२९–७–१९५२

विदुषां वशंवदः—
ब्रह्मदत्तो जिज्ञासुः

श्रीगणेशाय नमः।

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः–

काशिका

वृत्तौ[1] भाष्ये[2] तथा धातुनामपारायणादिषु[3]।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥
इष्ट्युपसंख्यानवती[4] शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं 'काशिका' नाम ॥ २ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्य[5]मेतावत्।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

केषां शब्दानाम्?। लौकिकानां वैदिकानां च। कथमनुशासनम्? प्रकृत्यादि विभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेन। अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः?। प्रत्याहारार्थः। प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः।

---

१. सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः। सा च कुणिप्रभृतिभिर्विरचिता।

२. आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम्। तच्च पतञ्जलिप्रणीतम्।

३. धातुनामपारायणादिष्विति। यत्र धातुप्रक्रिया तद्धातुपारायणम्। यत्र गणशब्दाना निर्वचनं तन्नामपारायणम्। आदिशब्देन शिक्षोणादिफिषादेर्ग्रहणम्।

४. सारसङ्ग्रहप्रकारमेव दर्शयति—इष्टीति। सूत्रेणासगृहीत लक्ष्यं येन सगृह्यते तदुपलक्षणमिष्ट्युपसङ्ख्यानग्रहणम्। तेन वक्तव्यादीनामपि ग्रहणम्। तद्युक्ता। शुद्धगणेति। गणशुद्धियुक्ता। तच्छुद्धिप्रकारश्च "लोहितादिडाज्भ्य क्यष्वचन भृशादिष्वितराणि" इत्यादिना मूले प्रदर्शित एव। व्युत्पन्नरूपसिद्धिरिति। उदाहृतशब्दरूपं यथा सिध्यति तथा व्युत्पत्तिप्रदर्शिकेति।

५. 'कृत्यम्' इति पदमंजरीसम्मत पाठ। न्यासे तु तृतीय पद्य न दृश्यते। द्वितीयमपि शास्त्रान्ते विद्यत इत्युक्तम्।

अ इ उ ण्॥ १॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन "उरण् रपर" (अ० सू० १।१।५१) इत्यकारेण। ह्रस्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम्। दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वम्। तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते। तस्य (१) प्रयोगार्थम् "अ अ इति" (अ० सू० ८।४।[illegible]) शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः (२) करिष्यते।

ऋ ऌ क्॥ २॥

ऋ ऌ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः। "अकः सवर्णे दीर्घः" (अ० सू० ६।१।१०१) इत्यकारेण। "इको गुणवृद्धी" (अ० सू० १।१।३) इतीकारेण। "उगितश्च" (अ० सू० ४।१।५) इत्युकारेण। अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम्। ऌकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते, क्लृपेश्च "पूर्वत्रासिद्धम्" (अ० सू० ८।२।१) इति लत्वमसिद्धम्। तस्यासिद्धत्वाद् ऋकार एव अच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थं ऌकार उपदिश्यते? लत्वविधानाद्यानि पराण्यच्कार्याणि तानि ऌकारे यथा स्युरिति। कानि पुनस्तानि। प्लुतः, स्वरितो, द्विर्वचनम्। क्लृ३प्तशिखः प्रक्लृप्तः। क्लृप्तः। क्लृप्तवानिति। यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते। तत्स्थस्यापि ऌकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं ऌकारोपदेशः क्रियते। 'ऋतक' इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी 'ऌतक' इति प्रयुङ्क्ते, तदन्योऽनुकरोति कुमार्य् ऌतक इत्याह इति।

ए ओ ङ्॥ ३॥

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन(३)। "एङि पररूपम्" (अ० सू० ६।१।९४) इत्येकारेण।

---

(१) तस्य–विवृतस्य, प्रयोगार्थम्–प्रयोगनिवृत्त्यर्थम्।

(२) स्वरूपात् प्रच्युतस्य पुनस्तत्प्राप्ति प्रत्यापत्तिः।

(३) एकेनेति। ननु "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इत्यादिष्वकारेण ग्रहणसम्भवात्कथमेकेनेत्युच्यत इति चेत्। न। तत्र प्रत्ययाप्रत्यययो प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति-परिभाषया प्रत्ययस्यैवाङो ग्रहणं न तु प्रत्याहाररूपस्य। तस्याः प्रत्याख्याततत्रेऽपि व्याख्यानत इत्यादिना अङ प्रत्ययस्यैव ग्रहणात्। तत्र व्याख्यान च प्रत्याहारग्रहणस्य फलाभावरूपम्। अथवा आदिरन्त्येनेतिसूत्रे अणुदित्सूत्रादप्रत्ययपदानुवृत्त्या प्रत्ययबोधकशब्द. प्रत्याहाराप्रयोजक इत्यर्थकरणरूपम्। 'सुप्तिङन्तम्' इत्यादिषु न दोष। तत्र तिङ्साहचर्यात्सुप प्रत्याहारस्यैव ग्रहणात्। एवं सर्वत्र। 'इङश्च' 'इङ् धार्यो.' इत्यादिष्वपि न ङकारेण प्रत्याहार। इको-झलीति कित्वविधानात्। धारिसाहचर्याच्च। एवं सर्वत्र। विस्तरस्तु पदमञ्जर्यादिषु द्रष्टव्य।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ" (अ० सू० १।१।५७) इत्यकारेण । "इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च" (अ० सू० ६।३।६८) इति इकारेण । "एचोऽयवायावः" (अ० सू० ६।१।७८) इति एकारेण । "वृद्धिरादैच्" (अ० सू० १।१।१) इति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।
आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति तच्छायानुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव । पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । ॐनुङ्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम्ॐ । नुड्विधौ ऋकारग्रहणम् । आनृधतुः, आनृधुः । लादेशे ऋकारग्रहणम् । क्लृप्तः, क्लृप्तवान् । विनामे ऋकारग्रहणम् । कर्तॄणाम् ।

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । "शश्छोऽटि" (अ० सू० ८।४।६३) इत्यकारेण । अयं रेफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य यर्ग्रहणेन यय्ग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्नयति प्रातर्नयतीत्यत्र "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" (अ० सू० ८।४।४५) इति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रह्रदो भद्रह्रद इत्यत्र द्विर्वचनं प्राप्नोति "अचो रहाभ्यां द्वे" (अ० सू० ८।४।४६) इति । कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" (अ० सू० ८।४।५८) इति परसवर्णः प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ पदार्थे समुदाये 'सकृल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तत' इत्येतस्मिन् दर्शने "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" (अ० सू० ८।४।४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्त्तते । तदनेन गकारादीनां ङकारादयो ये यथा स्वं स्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्थानतो नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । द्विर्वचनेऽपि रेफस्य यरन्तर्भावे सति यर्कार्यत्वं प्राप्त तत्साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफः । "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" (अ० सू० ८।४।५८) इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सकृदेव परसवर्णं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णोऽस्तीति न भविष्यति कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र । अटां मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरᳲकेण । उरःकेण । उरᳲपेण । उरःपेण । अत्राड्व्यवाय इति णत्वं यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" (अ० सू० १।१।६९) इत्यकारेण । "इण्कोः" (अ० सू० ८।३।५७) इतीकारेण । "इको यणचि" (अ० सू० ६।१।७७) इति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण, अणग्रहणानि तु पूर्वेण । "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" (अ० सू० १।१।६९) इत्येतदेकमनेन(१)। अथ किमर्थमज्ग्रहणमेवैतन्न क्रियते । नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते । सँय्यन्ता, सँव्वत्सरः, यँल्लोकम्, तँल्लोकमित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके यथि परसवर्णे कृते तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचनं यथा स्यादिति । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः (२)प्रतिज्ञायते । तेन "उरण् रपरः" (अ० सू० १।१।५१) इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ।

ञ म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

ञ म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः(३) । "पुमः खय्यम्परे" (अ० सू० ८।३।६) इत्यकारेण । "हलो यमां यमि लोपः" (अ० सू० ८।४।६४) इति यकारेण । "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्" (अ० सू० ८।३।३२) इति ङकारेण । "जमन्ताड्डः" इति ञकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते(४) । केचित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ञकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्" (अ० सू० ८।३।३२) इत्यत्रागमिनोर्ञ्णोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं भवति ।

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ञकारमित करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन, "अतो दीर्घो यञि" (अ० सू० ७।३।१०१) इति यकारेण ।

---

(१) 'इत्येकमनेन' इति न्यासधृत पाठ । 'इत्येतदेकम्परेण' इति पदमजरीपाठ ।

(२) 'इत्संज्ञक' इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिभिरिति । नन्वनुपदमेवोच्यते "जमन्ताड्डः" ञकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते इति तर्हि त्रिभिर्ग्रहणं कथ प्रोच्यते इतिचेत् । न, । अष्टाध्यायीगतत्रिप्रकार ग्रहणमित्यभिप्राय तत् । अत एव यमिर्ञमन्तेष्वित्यत्रापि दृश्यत इति ।

(४) "सृजिदृशोर्झल्यमकिति" इत्यत्र न प्रत्याहारस्यामपदस्य ग्रहणम्, किन्त्वागमस्य । "साक्षाद्द्रष्टरि" इति निर्देशात् । अथवा "आदिरन्त्येनेत्यत्रानुवृत्तस्य 'अप्रत्यय' पदस्य ग्रन्थकारोक्तार्थवदविधीयमानार्थकरणात् । अत्र 'अम्' पद च विधीयमानमिति ।

घ ढ ध ष् ॥ ९ ॥

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते षकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम्। "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः" (अ० सू० ८।२।३७) इति झकारभकाराभ्याम्।

ज ब ग ड द श् ॥ १० ॥

ज ब ग ड द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः। "भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि" (अ० सू० ८।३।१७) इति अकारेण। "हशि च" (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारेण। "नेड्वशि कृति" (अ० सू० ७।२।८) इति वकारेण। झलां जश् झशि" (अ० सू० ८।४।५३) इति जकारझकाराभ्याम्। "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः" (अ० सू० ८।२।३७) इति बकारेण।

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन "नश्छव्यप्रशान्" (अ० सू० ८।३।७) इति छकारेण। खफग्रहणमुत्तरार्थम्।

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः। "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" (अ० सू० ८।४।५८) इति यकारेण। "मय उञो वो वा" (अ० सू० ८।३।३३) इति मकारेण। "झयो होऽन्यतरस्याम्" (अ० सू० ८।४।६२) इति झकारेण। "पुमः खय्यम्परे" (अ० सू० ८।३।६) इति खकारेण।

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः(१)। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" (अ० सू० ८।४।४५) इति यकारेण। "झरो झरि सवर्णे" (अ० सू० ८।४।६५) इति झकारेण। "खरि च" (अ० सू० ८।४।५५) इति खकारेण। "अभ्यासे चर्च" (अ० सू० ८।४।५४) इति चकारेण। "शर्पूर्वाः खयः" (अ० सू० ७।४।६१) इति शकारेण।

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं

(१) इरितान्धातूनामुपदेशसामर्थ्यात् "इरितो वा" इति न प्रत्याहारः। प्रियस्थिरादिसूत्रे वरिति न प्रत्याहारः। भाव्यमानत्वात्प्रादिसाहचर्याच्च।

भवति षड्भिः । "अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा" (अ० सू० १।१।६५) इति अकारेण । "हलोऽनन्तराः संयोग" (अ० सू० १।१।७) इति हकारेण । "लोपो व्योर्वलि" (अ० सू० ६।१।७६) इति वकारेण । "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" (अ० सू० १।२।२६) इति रेफेण । "झलो झलि" (अ० सू० ८।२।२६) इति झकारेण । शल इगुपधादनिटः क्स" (अ० सू० ३।१।४५) इति शकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते ?। कित्त्वविकल्पक्सेड्विधयो यथा स्युरिति । स्निहित्वा स्नेहित्वेत्यत्र "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" (अ० सू० १।२।२६) इति कित्त्व वा यथा स्यात्। लिहेरलिक्षदिति "शल इगुपधादनिटः क्स" (अ० सू० ३।१।४५) इति क्सो यथा स्यात्। रुदिहि स्वपिहीति वलादिलक्षण इड्यथा स्यात् । अदाग्धाम् । झल् ग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यद्येवं ह य व र डित्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते । महाँहि सः,(१) इत्यत्राड्ग्रहणेषु चाशग्रहणेषु च ग्रहणं यथा स्यात्। "हशि च" (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । ब्राह्मणो हसति । "हशि च" (अ० सू० ६।१।११४) इति उत्वं यथा स्यात्।

एकस्मान् ङञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यों रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः॥ इति।

इति प्रत्याहाराः।

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

(२) वृद्धिरादैच्॥ १॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भावितानां च। तपरकरणमैजर्थं तादपि परस्तपर इति, खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपमन्यवः । शालीयो, मालीयः। वृद्धिप्रदेशाः "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" (अ० सू० ७।२।१) इत्येवमादयः।

---

(१) अत्र 'देवा हसन्ति' इत्युदाहरण मूले विद्यमानमपि पदमजरीन्यासयोरदर्शनादस्माभिर्निरस्तम्।

(२) त्रिपदमिदं सूत्रम्। समासे समासान्तविधेरनित्यत्वकल्पनापत्तेः । आदैच्छब्दादर्थवत्वाद्विभक्त्युत्पत्तौ "चो कु." इति प्राप्त तच्च भत्वाद्वार्यते । भत्व च "अयस्मयादीनि च छन्दसि" इत्यनेन। छन्दस्त्वं च 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति वचनात्। उद्देश्यमनुद्दिश्य न विधेयमुदीरयेत् इति नियमस्य त्यागेन विधेयबोधकवृद्धिशब्दपूर्वप्रयोगस्तु मङ्गलार्थः । मङ्गलादीनि" इत्यादिवचनात्।

अदेङ्गुणः ॥ २ ॥

गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भावितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता, चेता, स्तोता, (१)पचन्ति, जयन्ति, अहं पचे । गुणप्रदेशा "मिदेर्गुण" (अ० सू० ७।३।७२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ(२) । वक्ष्यति "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" (अ० सू० ७।३।८४) अङ्गस्य गुण इति । स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति । नयति । भवति । वृद्धिः खल्वपि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धी (यत्र) स्वसंज्ञया विधीयेते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृत भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्वङ्गेनेग्विशेष्यते । जुसि सार्वधातुकादिगुणेष्विकाङ्गं विशेष्यते । मेद्यते । (३)अबिभयुः । इक इति किम् । आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानां मा भूत् । यानम् । ग्लायति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह मा भूत् । द्यौः । पन्थाः । सः । इममिति ।

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वेकदेशो धातुः(४)तस्य लोपो यस्मिन्नार्धधातुके तदार्धधातुकं धातुलोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते "यङोचि च" (अ० सू० २।४।७४) इति यङो लुकि कृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहणं किम् ? । लूञ् । लविता । रेडसि । पर्णं नयेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषेर्हिंसार्थस्य विच्प्रत्ययलोप उदाहरणं रेडिति । आर्धधातुक इति किम् ? । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः । बहुव्रीहिसमाश्रयणं किम् ! क्नोपयति, प्रेद्धम्(५) ।

---

(१) अत्र 'पचति' 'जयति' इति मूलमुद्रित पाठोऽशुद्ध एव तत्स्थाने 'पचन्ति' 'जयन्ति' इति पदमजरी पाठः । न्यासे तु 'पचति' 'जयति' इति नास्त्येव, तत्स्थाने 'पठन्ति' 'पठन्' इत्युदाहरणे । (२) " भवत इति वेदितव्यम्" इति पाठ. क्वचित् ।

(३) "गुणवृद्धी" इत्यादित "अबिभयु " इत्यन्त पाठ. प्रायो नोपलभ्यते ।

(४) अस्मिन् सूत्रे धातुपदेन धात्वेकदेश स्वीक्रियते । कृत्स्नधातुलोपे तु गुणवृध्यो प्राप्तेरभाव एव । तस्माद्धातुपदन्धात्वेकदेशपरम् । तदाह–धात्वेकदेशो धातुरिति ।

(५) अत्र 'बहुव्रीहि' इत्यारभ्य ' प्रेद्धम्" इत्यन्त. पाठः न्याससवादात्स्वीकृतः । पदमञ्जर्यां त्वेतन्न दृश्यते ।

क्ङिति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा। क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी(१) प्राप्नुतस्ते न भवतः। चितः। चितवान्। स्तुतः। स्तुतवान्। भिन्नः। भिन्नवान्। मृष्टः। मृष्टवान्। ङिति खल्वपि। चिनुतः। चिन्वन्ति। मृष्टः। मृजन्ति। गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते। "ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः" (अ० सू० ३।२।१३९) जिष्णुः। भूष्णुः। इक इत्येव। कामयते। लैगवायनः। ॐमृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यतेॐ। संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः। परिमृजन्ति। परिमार्जन्ति। परिमृजन्तु। परिमार्जन्तु। लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः। अचिनवमसुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि ङित्वे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापकं, ङिति यत्कार्यं तल्लकारे ङिति न भवतीति।

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः। आदीध्यनम्। आदीध्यकः। आवेव्यनम्। आवेव्यकः। इटः खल्वपि। श्वः कणिता, श्वो रणिता। वृद्धिरिटो न सम्भवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः।

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति, समुदायः संज्ञी। जातौ चेदं बहुवचनं तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति। अग्निरिति गनौ। अश्व इति शवौ। कर्ण इति रणौ। इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नदराः। उष्ट्रो राष्ट्रं भ्राष्ट्रमिति षटराः। तिलान् स्त्र्यावपतीति नसतरयाः। नतसतरया वा। हल इति किम्। तितउच्छत्रम्। "संयोगान्तस्य लोप" (अ० सू० ८।२।२३) इति लोपः स्यात्। अनन्तरा इति किम्। पचति। पनसम्। "स्कोः संयोगाद्योः" (अ० सू० ८।२।२९) इति लोपः स्यात्। संयोगप्रदेशाः "संयोगान्तस्य लोप" (अ० सू० ८।२।२९) इत्येवमादयः।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तया य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसंज्ञो भवति। "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (अ० सू० ६।१।१२६) अभ्रआँ अपः। गभीरआँ उग्रपुत्रे। चनआँ इन्द्रः(१)। मुखग्रहणं किम्। अनुस्वारस्यैव हि स्यात्। नासि-

(१) क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी इति। अनेन गुणवृद्धिविशेषणं क्ङिदादीतिदर्शितम्। ननु प्राधान्यात् निषेधस्य विशेषणं योग्यं, गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायादिति चेन्न। ईदृशेषु स्थलेष्वस्य न्यायस्याप्रवृत्तेः। सच—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानम्प्रतिपद्यते। प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते।

अनया कारिकया स्पष्टीकृतो वेदितव्यः।

(२) 'अपः' इति क्वचित्पाठः।

काग्रहणं किं कचटतपानां माभूत्। अनुनासिकप्रदेशाः "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (अ० सू० ६।१।१२६) इत्येवमादयः।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः, आस्ये भवमास्यं ताल्वादिस्थानं, प्रयतनं प्रयत्नः स्पृष्टतादिर्वर्णगुणः। तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति। चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते। स्पृष्टता, ईषत्स्पृष्टता, संवृतता, विवृतता चेति। 'अअअ' इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः, प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते। तथेवर्णः। तथोवर्णः। तथा ऋवर्णः। लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति। तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते। सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि। अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति। वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः। दण्डाग्रम्। खट्वाग्रम्। आस्यग्रहणं किं कटचतपानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत्। किं च स्यात्। 'तर्प्ता' 'तर्प्तुम्' इत्यत्र "झरोझरि सवर्णे" (अ० सू० ८।२।३९) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात्। प्रयत्नग्रहणं किम्। इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत्। किंच स्यात्। अरुश्च्योततीत्यत्र 'झरो झरि सवर्णे" (अ० सू० ८।२।३९) इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात्। ॐऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्याॐ। होतृलृकारः। होतॄकारः। उभयोर्ऋवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ॠकार एव दीर्घो भवति। सवर्णप्रदेशा "अकः सवर्णे दीर्घः" (अ० सू० ६।१।१०१) इत्येवमादयः।

नाज्झलौ ॥ १० ॥

अच्च हल् च अज्झलौ, तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्झलौ परस्पर (१)सवर्णसंज्ञौ न भवतः। अवर्णहकारौ—दण्डहस्तः। इवर्णशकारौ—दधि शीतम्। सवर्णदीर्घत्वं न भवति। वैपाशो मत्स्यः। आनडुहं चर्म्मेति, "यस्येति च" (अ० सू० ६।४।१४८) इति लोपो न भवति।

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् ऊत् एत् इत्येवमन्त द्विवचन शब्दरूपं प्रगृह्यसञ्ज्ञं भवति। अग्नी इति। वायू इति। (२)माले इति। पचेते इति। पचेथे इति। ईदूदेदिति किम्। वृक्षावत्र। प्लक्षा-

(१) अत्राज्झलौ केनापि सवर्णौ न भवत इति न वाक्यार्थः। तथा सति सञ्ज्ञा निर्विषया स्यात्। नापि अचामज्भि सावर्ण्यं निषिध्यते 'नाच्' इति दीर्घनिर्देशासङ्गते। नापि हला हल्भि। पूर्वसवर्णनिर्देशासङ्गते। तस्मादचा हला परस्परमित्येव वक्तव्यम्। तदेव वक्ति-परस्परमिति।

(२) अत्र न्यासे 'माले' इत्यस्य स्थाने 'खट्वे' इति, 'पचेथे' इत्यस्य स्थाने 'यजेते' इति पाठो दृश्यते। विशेषाभावात्तु नास्माभिः परिवर्तितः।

वत्र। द्विवचनमिति किम्। कुमार्यत्र। किशोर्यत्र। तपरकरणमसन्देहार्थम्। प्रगृह्य-प्रदेशाः। "प्लुतप्रगृह्या अचि" (अ० सू० ६।१।१२५) इत्येवमादयः। ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः(१)।

मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम। दम्पतीव जम्पती वरोदसीव॥

अदसो मात्॥ १२॥

अदसः सम्बन्धी यो मकारस्तस्मात्पर ईदूदेतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति। अमी अत्र। अमी आसते। अमू अत्र। अमू आसाते। एकारस्य नास्त्युदाहरणम्। अदस इति किम्। शम्यत्र। दाडिम्यत्र। मादिति किम्। अमुकेऽत्र।

शे॥ १३॥

शे इत्यतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति। किमिदं शे इति। सुपामादेशश्छन्दसि। न युष्मे वाजबन्धवः। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। युष्मे इति। अस्मे इति। त्वे रायः। मे रायः। त्वे इति। मे इति। छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति। तत्र तथा पाठात्। इतरत्तु लौकिकमनुकरणम्, युष्मे इति, अस्मे इति, त्वे इति, मे इति।

निपात एकाजनाङ्॥ १४॥

एकश्चासावच्च एकाच्, निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति। अ अपेहि। इ इन्द्रं पश्य। उ उत्तिष्ठ। आ एवं नु मन्यसे। आ एव किल तत्। निपात इति किम्, चकारात्र। एकाजिति किम्, प्राग्नये वाचमीरय। अनाङिति किम्, आ उदकान्तात् ओदकान्तात्।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एयमातं ङित विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥

ओत्॥ १५॥

निपात् इति वर्त्तते। तस्यौकारेण तदन्तविधिः। ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्य-संज्ञो भवति। आहो इति उताहो इति।

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे॥ १६॥

ओदिति वर्त्तते। संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्य-संज्ञो भवति इति शब्देऽनार्षे=अवैदिके परतः। वायो इति, वायविति। भानो इति, भानविति। सम्बुद्धाविति किम्, गवित्ययमाह। अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविव-क्षितत्वात्। असत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति। शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम्। इताविति किम्, वायोऽत्र। अनार्ष इति किम्, एता गा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्।

---

(१) मणीवेति। नेदं भाष्यकारवार्तिककारयोर्वचनम्। किन्तु मणीवादीनां निर्वाहः कर्तव्य इत्य कम्। निर्वाहप्रकारश्च 'मणीवोष्ट्रस्य' इत्यत्रोपमानार्थकवाशब्दस्य प्रयोगः। 'रोद-सीव' इत्यादौ छान्दसत्वान्निर्वाहः।

उञः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते। उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन। शाकल्यस्येति विभाषार्थम् उ इति। विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उञ इति वर्त्तते। उञ इतावनार्षे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च। शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्यनुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति। उ इति, विति ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्षः इति निवृत्तम्। ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमान प्रगृह्यसंज्ञं भवति। अध्यस्यां मामकी तनू। मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते। मामक्यां, मामकी इति। तन्वां, तनू इति। सोमो गौरी अधिश्रितः ईदूताविति किम्, प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवति। अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डादेशः। सप्तमीग्रहणं किम्, धीती मती सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते। अर्थग्रहणं किम्, वाप्यश्वो नद्यातिः। तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥

दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति। डुदाञ्, प्रणिददाति। दाण् दाने, प्रणिदाता। दो, प्रणिद्यति। देङ्, प्रणिदयते। डुधाञ्, प्रणिदधाति। धेट्, प्रणिधयति वत्सो मातरम्। अदाबिति किम्। दाप् लवने, दातं बर्हिः। दैप् शोधने, अवदात मुखम्। घुप्रदेशाः—"घुमास्थागापाजहातिसां हलि" (अ० सू० ६।४।६६) इत्येवमादयः(१) ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आरभ्यते। सप्तम्यर्थे वतिः। आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति। यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति एवमौपगवमित्यत्रापि यथा स्यात्। यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घत्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात्। एकस्मिन्निति किम्, सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः। आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

(१) "नेर्गदनदपतपदघुमास्यतीत्येवमादय" इति पाठः क्वाचित्कः।

तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः। कुमारितरा। कुमारितमा। ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा। घप्रदेशा "घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्व" (अ० सू० ६।३।४३) इत्येवमादयः॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति(१) इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति। बहुकृत्वः। बहुधा। बहुकः। बहुशः। गणकृत्वः। गणधा। गणकः। गणशः। तावत्कृत्वः। तावद्धा। तावत्कः। तावच्छः। कतिकृत्वः। कतिधा। कतिकः। कतिशः। बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति। संख्यावाचिनोरेव। भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्या सञ्ज्ञा विधीयते॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकन्विध्यर्थम् ॥१॥ अर्धपञ्चमशूर्पः। अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहौ कृतेऽर्द्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः। तद्धितार्थेति समासः। तत्र "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" (अ० सू० २।१।५०) इत्यनुवृत्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां "शूर्पादञन्यतरस्याम्" (अ० सू० ५।१।२६) इत्यञ् ठञ्। "अद्ध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोः" (अ० सू० ५।१।२८) इति लुक्। अर्द्धपञ्चमकः। संख्याप्रदेशा—"संख्यावश्येन" (अ० सू० २।१।१९) इत्येवमादयः(२)।

ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् संख्येति सम्बध्यते। षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति। षकारान्तास्तावत् षट् तिष्ठन्ति। षट् पश्य। नकारान्ताः पञ्च। सप्त। नव दश। अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम्। तेनेह न भवति। शतानि। सहस्राणि। अष्टानामित्यत्र नुड् भवति। षट्प्रदेशाः "षड्भ्यो लुक्" (अ० सू० ७।१।२२) इत्येवमादयः।

डति च ॥ २५ ॥

डत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति। कति तिष्ठन्ति। कति पश्य॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः। कृतः। कृतवान्। भुक्तः। भुक्तवान्। ककारः कित्कार्यार्थः। उकार उगित्कार्यार्थः। निष्ठाप्रदेशाः "श्वीदितो निष्ठायाम्" (अ० सू० ७।२।१४) इत्येवमादयः॥

---

(१) डति इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्तीति। यद्यप्यत्र 'वतुडती' इति प्रत्यययोर्ग्रहणात् 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे' इत्यनया परिभाषया तदन्तग्रहणाप्रशक्त्याप्यत्र तदन्तयोरेव ग्रहणम्। केवलयोः प्रत्यययोः संज्ञाविधानेन प्रयोजनं नास्ति, इति।

(२) "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्"—इत्येवमादयः। इति पाठः क्वचित्।

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वः, सर्वौ, सर्वे सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वेषाम्, सर्वस्मिन्, सर्वकः, । विश्वः, विश्वौ, विश्वे, विश्वस्मै, विश्वस्मात्, विश्वेषाम्, विश्वस्मिन्, विश्वकः उभ, उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं "सर्वनाम्नस्तृतीया च" (अ० सू० २।३।२७) इति । उभये, उभयस्मै, उभयस्मात्, उभयेषाम्, उभयस्मिन् । डतर । डतम । कतर, कतम, कतरस्मै, कतमस्मै । इतर, अन्य, अन्यतर । इतरस्मै, अन्यस्मै, अन्यतरस्मै । त्वश-ब्दोऽन्यवाची, स्वरभेदाद् द्विःपठित. । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्तः । केचित् तकारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्वदिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम, नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । सम समस्मै । कथं "यथासख्य-मनुदेशः समानाम्" (अ० सू० १।३।१०) "समे देशे यजेत" इति । समस्य सर्वश-ब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेष्यते न सर्वत्र । सिम, सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापरा-धराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसव्या-नयोः । त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । (१)अदस् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वादिः ॥ सर्वनामप्रदेशाः—"सर्वनाम्नः स्मैः" (अ० सू० ७।१।१४) इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

"न बहुव्रीहौ" (अ० सू० १।१।२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशां समासो दिक्समासो दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै, दक्षिणपूर्वायै, । दिग्ग्रहणं किम्, "न बहुव्रीहौ" (अ० सू० १।१।२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम्, समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र भा भूत्, दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहाविति किम्, द्वन्द्वे विभाषा मा भूत्, दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । "द्वन्द्वे च" (अ०सू० १।१।३१) इति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविश्वाय, प्रियोभयाय, द्व्यन्याय, त्र्यन्याय । इह च त्वंत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकज्न भवति । बहुव्रीहाविति वर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति ॥

---

(१) पण्डितपत्रमुद्रिते अदस् शब्दानन्तरम् इदम् शब्दस्य पाठः ।

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति। मासपूर्वाय, सवत्सरपूर्वाय, द्व्यहपूर्वाय, त्र्यहपूर्वाय। समास इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्। मासेन पूर्वाय। "पूर्वसदृशसमोनार्थ" (अ० सू० २।१।३१) इति तृतीयासमासं प्रतिपद वक्ष्यति तस्येद ग्रहणं न यस्य कस्य चित्तृतीयासमासस्य "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" (अ० सू० २।१।३२) इति। त्वयका कृतम्, मयका कृतम्।

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति। पूर्वापराणाम्, कतरकतमानाम्।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते। द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्व्वादीनि सर्वनामसज्ञानि न भवन्ति। कतरकतमे, कतरकतमाः जसः कार्यं प्रति विभाषाऽकज् हि न भवति, कतरकतमकाः।

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजसीति वर्त्तते। द्वन्द्व इति निवृत्तम्। प्रथम, चरम, तय, अल्प, अर्द्ध, कतिपय, नेम, इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसज्ञा भवन्ति। प्रथमे, प्रथमाः। चरमे, चरमाः। द्वितये, द्वितयाः। अल्पे, अल्पाः। अर्धे, अर्धाः। कतिपये, कतिपयाः। नेमे, नेमाः। तय इति तयप्प्रत्ययः। शिष्टानि प्रातिपदिकानि। तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते। उभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तस्य गणे पाठान्नित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि जस्कार्यं प्रति विभाषा। काकचोर्यथायोग वृत्तिः।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेण नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषाऽऽरभ्यते पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनाम संज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था(१)। पूर्वे पूर्वाः। परे पराः। अवरे, अवराः। दक्षिणे, दक्षिणाः उत्तरे, उत्तराः। अपरे, अपराः। अधरे, अधराः। व्यवस्थायामिति किम्, दक्षिणा इमे गाथकाः, प्रवीणा इत्यर्थः। असंज्ञायामिति किम्, उत्तराः कुरवः। सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते। स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि

---

(१) अत्र स्थापितः पाठो योग्य। स्वाभिधेयापेक्षोऽवधीतिपाठ. कुत्रचिदुपलभ्यते सचासमञ्जस इति कृत्वा परित्यक्तः।

विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेज्ज्ञातिधनयोः संज्ञारूपेण वर्तते । स्वे पुत्राः, स्वाः पुत्राः । स्वे गावः, स्वा गावः । आत्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेधः किम्,

(१) धूमायन्त इवाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः ।
उल्मुकानीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम्, प्रभूताः स्वा न दीयन्ते, प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ।

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योग उपसंव्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः, अन्तरा गृहाः । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः, अन्तराः शाटकाः । उपसंव्यानं परिधानीयमुच्यते, न प्रावरणीयम् । बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम्, अनयोर्ग्रामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति, तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । मध्यप्रदेशवचनोऽन्तरशब्दः । गणसूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् । ॐअपुरीति च वक्तव्यम् ॥ अन्तरायां पुरि वसति । ॐविभाषा प्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंख्यानम्ॐ ॥ द्वितीयाय, द्वितीयस्मै । तृतीयाय, तृतीयस्मै ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । एतेऽन्तोदात्ताः । पठ्यन्ते । पुनर् आद्युदात्तः । सनुतर् उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । आरात् । ऋते । युगपत् । पृथक् । एतेऽपि सनुतर्प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । आविस् । अवस् । अधस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । अद्धा । इद्धा । सामि एतेऽपि ह्यस्प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । वत् । वदन्तमव्ययसंज्ञं भवति । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सन् । सनात् । सनत् । तिरस् । एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते । अन्तरा अयमन्तोदात्तः । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या । क्त्वातोसुन्कसुनः, कृन्मकारान्तः, सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रवाहुकम् । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् । हिरुक् । तसिलादिस्तद्धित एवाच्पर्यन्तः । शस्तसी । कृत्वसुच् । सुच् । आस्थालौ ।

(१) धूमायन्त इति । यथोल्मुकान्यश्लिष्टानि—असंहतानि धूमायन्ते संहतानि तु प्रज्वलन्ति तद्वत् ज्ञातयोऽपीत्यर्थः । स्वशब्दस्यानेकार्थत्वात्प्रकृतार्थद्योतनाय ज्ञातिशब्दस्य प्रयोग ।

च्व्यर्थाश्च । अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वक्ष्यन्ते । "प्रागरीश्वरान्निपाता" (अ० सू० १।४।५६) इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्यादयः । अव्ययप्रदेशा "अव्ययादाप्सुप" (अ० सू० २।४।८२) इत्येवमादयः ।

(१) सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्धितान्तः शब्दोऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति । यस्मान्न सर्वविभक्तेरुत्पत्तिः सोऽसर्वविभक्ति । ततः । यतः । तत्र । यत्र । तदा । यदा, । सर्वदा । सदा । तद्धित इति किम् ? एकः, द्वौ, बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् ? औपगवः, औपगवौ, औपगवा. ।

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

कृद्यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्त शब्दरूपमव्ययसंज्ञ भवति । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, सपन्नङ्कारं भुङ्क्ते, लवणङ्कार भुङ्क्ते । एजन्तः । वक्षे रायः । ता वामेषे रथानाम् । क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे । वक्षे इति वचेः । "तुमर्थे सेसेन्" (अ० सू० ३।४।९) इति सेप्रत्यये कुत्वे षत्वे च कृते रूपम् । एषे इति इणः से प्रत्यये गुणे षत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवेरसे प्रत्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन्प्रत्ययो निपात्यते "दृशेः विख्ये च" (अ० सू० ३।४।११) इति । अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत् । आधये, चिकीर्षवे, कुम्भकारेभ्य इति ।

क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा तोसुन् कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा, हृत्वा । तोसुन् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः । "भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदि" (अ० सू० ३।४।१६) इति इणः कृञश्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन् "सृपितृदोः कसुन्" (अ० सू० ३।४।१७) । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्, पुरा जर्तृभ्य आतृदः ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्वरोपचाराः । लुक् । उपाग्नि, प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर, उपाग्निमुख., प्रत्यग्निमुखः । "मुखं स्वाङ्गम्" (अ० सू० ६।२।१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्व प्राप्तं, "नाव्ययदिक्छब्द" (अ० सू० ६।२।१६८) इति प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर

(१) सदृशमिति । आथर्वणी श्रुतिरेषा प्रणवविद्याविषयिका । अव्ययीभावस्य लिङ्गविशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम् । यन्नव्येतीति । यत् यस्मात् न व्येति—सत्वधर्मान्न गृह्णाति, तत्—तस्मात् अव्ययमिति । अथवा यच्छब्दस्य रूप प्रथमान्तम् । यन्न व्येति तदव्ययमिति ।

एव भवति । उपचार, उपपयःकारः, उपपयः कामः । विसर्जनीयस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति सञ्ज्ञा । तत्राऽव्ययीभावस्याव्ययत्वे "अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य" (अ० सू० ८।३।४६) इति पर्युदासः सिद्धो भवति। सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते। पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनायं कार्यनियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, पुराक्रूरस्य विसृप इति "न लोकाव्ययनिष्ठा" (अ० सू० २।३।६९) इति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ।

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति ? जश्शसोः शिरादेशः। कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, दधीनि, मधूनि, त्रपूणि, जतूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः "सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ" (अ० सू० ६।४।८) इत्येवमादयः ।

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र। नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जसंशे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवत्येव । राजा, राजानौ, राजानः, राजानम् , राजानौ । सुडिति किम् , राज्ञः पश्य । अनपुंसकस्येति किम् , सामनी, वेमनी ।

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा भवति। इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः। विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते। तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्प. प्रवर्त्तते । उभयत्र विभाषाः प्रयोजयन्ति। "विभाषा श्वेः" (अ० सू० ६।१।३०)। शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतु., शिश्वियतुः । विभाषाप्रदेशाः। "विभाषा श्वेः" (अ० सू० ६।१।३०) इत्येवमादयः।

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवति। यज्— इष्टम्। वप्—उप्तम्। ग्रह् गृहीतम् । केचिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति, यण्स्थानिक इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति। तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते । "ष्यङः संप्रसारणं" (अ० सू० ६।१।१३) "वसोः संप्रसारणम्" (अ० सू० ६।४।१३१) इति । अनुवादे वर्णः । "संप्रसारणाच्च" (अ० सू० ६।१।१०८) इति। संख्यातानुदेशादिह न भवति, अदुहितरामिति । (१)संप्रसारणप्रदेशाः। "वसोः सप्रसारणम्" (अ० सू० ६।४।१३१) इत्येवमादयः ।

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

---

(१) अत्राय पाठ क्वचिदुपलभ्यते-'द्युभ्यामित्यत्र दिव उदिति तपरकरणाद्दीर्घो न' इति।

आदिष्टिद्भवति अन्तः किद्भवति षष्ठीनिर्द्दिष्टस्य । लविता, मुण्डो भीषयते । टित्प्रदेशाः—"आर्धधातुकस्येड्वलादेः" (अ० सू० ७।२।३५) इत्येवमादयः । कित्प्रदेशाः "भियो हेतुभये षुक्" (अ० सू० ७।३।४०) इत्येवमादयः ।

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां सन्निविष्टानामन्त्यादचः परो मिद्भवति स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विरुणद्धि मुञ्चति पयांसि । मित्प्रदेशाः । "रुधादिभ्यः श्नम्" (अ० सू० ३।१।७८) इत्येवमादयः । ॐमस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्ॐ । मग्नः, मग्नवान्, मङ्क्ता, मङ्क्तुम् ।

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्य इगेव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै—अतिरि । नौ—अतिनु । गो—उपगु । एच इति किम् ? अतिखट्वः अतिमालः । ह्रस्वादेश इति किम् ? दे३वदत्त, देवद३त्त ।

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थाने योगैव भवति नान्ययोगा । स्थाने योगनिमित्तभूते सति(१) सा प्रतिपत्तव्या । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाणां प्रसङ्ग इति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति, भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्गे सम्बन्धस्य निमित्तभूते ब्रुव इति षष्ठी । बहवो हि षष्ठ्यर्थाः स्वस्वाम्यनन्तरसमीपसमूहविकारावयवाद्यास्तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते, "षष्ठी स्थानेयोगा" (अ० सू० १।१।४९) इति, स्थाने योगोऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ।

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम(२) आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च शब्दस्यान्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः, "अकः सवर्णे दीर्घः" (अ० सू० ६।१।१०१) दण्डाग्रम्, यूपाग्रम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति ।

---

(१) 'स्थानेयोगस्य निमित्तभूत' इति पदमञ्जरीपाठ ।

(२) अत्र पक्षद्वयं प्राप्नोति तत्र विधिपक्षो न सम्भवति । तथाहि—स्वतन्त्रविधिपक्षे दधि, मधु, अत्राप्यादेश प्राप्नोति । अत्रान्यादेशाविधानात्स एव प्राप्नोति । भवतु न दोष इति चेन्न तस्याप्यन्य तस्याप्यन्य इति रीत्यानवस्थापातात् । तस्मात्परिभाषापक्ष एव श्रेयान् । स च यत्र स्थानषष्ठी तत्रोपतिष्ठते विधीनामेकवाक्यता च । तदा च विधानकाल एव प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेश इत्यर्थो भविष्यति, तदाह—प्राप्यमाणेति ।

अर्थतः, वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंशब्दोऽतिदिश्यते । गुणतः, पाकः, त्यागः, रागः, "चजोः कुघिण्ण्यतोः" (अ० सू० ७।३।५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारो भवति। जकारस्य घोषवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः । प्रमाणतः, अमुष्मै, अमूभ्याम् । "अदसोसेर्दादु दो मः" (अ० सू० ८।२।८०) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । स्थान इति वर्त्तमाने पुनः स्थानेग्रहण किम्, यत्रानेकमान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्। चेता, स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवत. । तमब्ग्रहणं किम्, वाग्घसति, त्रिष्टुब्भसति, । "झयो होन्यतरस्याम्" (अ० सू० ८।४।६२) इति हकारस्य पूर्वसवर्णे क्रियमाणे 'सोष्मणः सोष्माण' इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, 'नादवतो नादवन्त' इति तृतीयाः, तमब्ग्रहणाद् ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ।

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता, हर्त्ता, किरति, गिरति, द्वैमातुरः, त्रैमातुरः । उरिति किम्, खेयम्, (१)गेयम् । अण् ग्रहणं किम्, "सुधातुरकङ् च" (अ० सू० ४।१।९७) सौधातकिः ।

अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः । "इद्गोण्याः" (अ० सू० १।२।५०) पञ्चगोणिः दशगोणिः ।

ङिच्च ॥ ५३ ॥

ङिच्च य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति । "आनङ् ऋतो द्वन्द्वे" (अ० सू० ६।३।२५)। होतापोतारौ, मातापितरौ । तातङि ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात्सर्वादेशस्तातङ् भवति । जीवताद्भवान्, जीवतात्त्वम् ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते । यत्र पञ्चमीनिर्देशः । तद्यथा "ईदासः" (अ० सू० ७।२।८३) आसीनोयजते । "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" (अ० सू० ६।३।९७)। द्वीपम्, अन्तरीपम्, (२) प्रतीपम्, समीपम् ।

अनेकाल् शित् सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिच्च स सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति। "अस्तेर्भूः"

(१) गेयमित्युदाहरण न्यासपदमञ्जर्योर्न दृश्यते ।
(२) प्रतीपमिति न्यासपदमञ्जर्योर्न दृश्यते ।

(अ० सू० २।४।५२)। भविता, भवितुम् , भवितव्यम् । शित्खल्वपि। "जश्शसोः शिः" (अ० सू० ७।१।२०) कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रय कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमतिदेश आरभ्यते। स्थानिना तुल्यं वर्त्तत इति स्थानिवत्। स्थानिवदादेशो भवति स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्जयित्वा। अनल्विधिरनेकाल्विधिरित्यर्थः। किमुदाहरणम्, धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः। धात्वादेशो धातुवद्भवति, "अस्तेर्भूः" (अ० सू० २।४।५२)। "ब्रुवो वचिः" (अ०सू०२।४।५३)। आर्धधातुकविषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तव्यादयो भवन्ति। भविता, भवितुम्, भवितव्यम्। वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम्। अङ्गादेशोऽङ्गवद्भवति, केन, काभ्याम् कैः। किमः कादेशे कृतेऽङ्गाश्रया इनदीर्घत्वैसभावा भवन्ति। कृदादेशः, कृद्वद्भवति, प्रकृत्य, प्रहृत्य। ल्यबादेशे कृते "ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्" इति तुग्भवति। तद्धितादेशस्तद्धितवद्भवति, दाधिकम्, अद्यतनम्। "कृत्तद्धितसमासाश्च" (अ०सू०१।२।४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। अव्ययादेशोऽव्ययवद्भवति, प्रस्तुत्य, प्रहृत्य, उपस्तुत्य। "अव्ययात्" (अ० सू० २।४।८२) इति सुब्लुग् भवति। सुबादेश सुब्वद्भवति, वृक्षाय, प्लक्षाय। "सुपि च" (अ० सू० ७।३।१०२) इति दीर्घत्वं भवति। तिङादेशस्तिङ्वद्भवति। अकुरुताम्, अकुरुतम्। "सुप्तिङन्तं पदम्" (अ० सू० १।४।१४) इति पदसंज्ञा भवति। पदादेशः पदवद्भति ग्रामो वः स्वम्, जनपदो नः स्वम्। "पदस्य" इति रुत्वं भवति। वत्करणं किम्, स्थानी आदेशस्य सञ्ज्ञा मा विज्ञायीति। स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। "आङो यमहनः" (अ० सू० १।३।२८) आहत, आवधिष्ट, इत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति। आदेशग्रहणं किम्, आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात्, पचतु, "एरुः" (अ० सू० ३।४।८६)। अनल्विधाविति किम्, द्युपथितदादेशा न स्थानिवद्भवन्ति, द्यौः, पन्थाः, स इति। "हल्ङ्याब्" (अ० सू० ६।१।६८) सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेणानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः। अल्विध्यर्थमिदमारभ्यते। आदेशः स्थानिवदिति वर्त्तते। अच इति स्थानिनिर्देशः। परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी। पूर्वविधाविति विषयसप्तमी। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, पटयति, अवधीत्, बहुखट्वकः। पटुमाचष्ट इति णिचि टिलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् "अत उपधायाः" (अ० सू० ७।२।११६) इति वृद्धिर्न भवति। अवधीत्। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् "अतो हलादेर्लघोः" (अ० सू० ७।२।७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति। बहुखट्वक इति। "आपोऽन्यतरस्याम्" (अ०सू० ७।४।१५)

इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् "ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्" इति स्वरो न भवति। अच इति किम्, प्रश्नः, अक्राष्टाम्, आगत्य। प्रश्न इति प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये, "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" (अ० सू० ६।४।१९) इति छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति। अक्राष्टामिति, "झलो झलि" (अ० सू० ८।२।२६) इति सिचो लोपः परनिमित्तकः कृषेः षकारस्य "षढोः कः सि" (अ० सू० ८।२।४१) इति ककारे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति। आगत्येति "वा ल्यपि" (अ० सू० ६।४।३८) इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति। परस्मिन्निति किम्, युवजानिः, वधूटीजानिः, वैयाघ्रपद्यः, आदीध्ये, युवजानिरिति। "जायाया निङ्" (अ० सू० ५।४।१३४) न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिवद्भवति। वैयाघ्रपद्य इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पद्भावं न प्रतिबध्नाति। आदीध्ये इति दीधीङ उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद् "यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः" (अ०सू०७।४।५३) इति लोपो न भवति। पूर्वविधाविति किम्, हे गौः, बाभ्रवीयाः, नैधेयः। हे गौरिति वृद्धिरजादेशः सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति। बाभ्रवीया इति बाभ्रव्यस्यामी छात्रा इति, "वृद्धाच्छः" (अ० सू० ४।२।११४) इति छः। "हलस्तद्धितस्य" (अ० सू० ६।४।१५०) इति यकारलोपे कर्त्तव्ये, अवादेशो न स्थानिवद्भवति। नैधेयः। "आतो लोप इटि च" (अ० सू० ६।४।६४) इत्याकारलोपः, "इतश्चानिञः" (अ० सू० ४।१।१२२) इति ढ्यग्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवद्भवति॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिद्ध्यते। पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति। कौ स्तः, यौ स्तः, तानि सन्ति, यानि सन्ति। "श्नसोरल्लोपः" (अ० सू० ६।४।१११) क्ङिति सार्वधातुक इति परनिमित्तकः स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्थानिवत्स्यात्। अस्माद्वचनान्न भवति। द्विर्वचनविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति दद्ध्यत्र, मद्ध्वत्र। यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् "अनचि च" (अ० सू० ८।४।४७) इति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति। वरे योऽजादेश. स पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति। अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान्। यातेर्यङन्तात् "यश्च यङः" (अ० सू० ३।२।१७६) इति वरचि कृते, अतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वात् "आतो लोप इटि च" (अ० सू० ६।४।६४) इत्याकारलोपः स्यादस्माद्वचनान्न भवति। यलोप, यलोपविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति। कण्डूतिः। कण्डूयतेः क्तिचि कृतेऽतोलोपः परनिमित्तकः, "लोपो व्योर्वलि" (अ० सू० ६।१।६६) इति यलोपे स्थानिवत्स्यादस्माद्वचनान्न भवति। स्वर, स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति, चिकीर्षकः, जिहीर्षकः। ण्वुलि कृतेऽतोलोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये

न स्थानिवद्भवतीति । सवर्ण, सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिण्ढि, पिण्ढि । शिषेः पिषेश्च लोण्मध्यमपुरुषैकवचने "रुधादिभ्यः श्नम्" (अ०सू०३।१।७८) हित्वधित्वष्टुत्वजश्त्वेषु कृतेषु "श्नसोरल्लोपः" (अ० सू० ६।४।१११) क्ङिति सार्वधातुके परनिमित्तकोऽनुस्वारस्य यथि परसवर्णे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार, अनुस्वारविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिषन्ति, पिषन्ति । "नश्चापदान्तस्य झलि" (अ० सू० ८।२।२४) इति अनुस्वारे कर्त्तव्ये श्नसोरल्लोपो न स्थानिवद्भवति । दीर्घविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । प्रतिदीव्ना, प्रतिदीव्ने । प्रतिदिवन्नित्येतस्य "भस्य" (अ० सू० ६।४।१२९) इत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्येकवचने च, "अल्लोपोऽन" (अ० सू० ६।४।१३४) इति अकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् "हलि च" (अ० सू० ८।२।७७) इति दीर्घत्वं न स्यात् । नह्यय वकारो हल्पर इत्यस्माद्वचनाद्भवति । जश् , जश्विधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे, बब्धान्ते हरी धानाः । अदेः क्तिनि "बहुलं छन्दसि" (अ० सू० २।४।३९) इति घस्लादेशः "घसिभसोर्हलि च" (अ० सू० ६।४।१००) इत्युपधालोपः, "झलो झलि" (अ० सू० ८।२।२६) इति सकारलोपः, "झषस्तथोर्धोऽधः" (अ० सू० ८।२।४०) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् "झलां जश्झशि" (अ० सू० ८।४।५३) ति घकारस्य जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । समाना ग्धिः, समानस्य सभावः, सग्धिः । बब्धामिति । भसेर्लोड्द्विवचने शपः श्लुः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यं, "घसिभसोर्हलि च" (अ० सू० ६।४।१००) इति उपधालोपः, "झलो झलि" (अ० सू० ८।२।२६) इति सकारलोपः, "झषस्तथोर्धोऽधः" (अ० सू० ८।२।४०) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् "झलां जश् झशि" (अ० सू० ८।४।५३) इति जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । चर् , चर्विधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । जक्षतुः, जक्षुः, अक्षन्नमीमदन्त पितरः । लिड्द्विचनबहुवचनयोरदेर्घस्लादेशः, "गमहनजनखनघसाम्" (अ० सू० ६।४।९९) इत्युपधालोपः, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यं, तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् , "खरि च" (अ० सू० ८।४।५५) इति घकारस्य चर्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । "शासिवसिघसीनां च" (अ० सू० ८।३। ६०) इति षत्वम् । अक्षन्नित्यदेर्लुङ्बहुवचने घस्लादेशश्च्लेरागतस्य, "मन्त्रे घसह्वर" (अ० सू० २।४।८०) इति लुक् , "गमहनजनखनघसाम्" (अ० सू० ६।४।९८) इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वात् , "खरि च" (अ० सू० ८।४।५५) इति चर्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवति । अन्यत्र तु स्थानिवदेव । तेन बहुखट्वक', किर्योः, गिर्योः, वाय्वोरिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५९ ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये । रूपातिदे-

शश्चायं नियतकालस्तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आल्लोपोपधालोपणयवायावादेशाः प्रयोजनम् । आल्लोपः पपतुः, पपुः, "आतो लोप इटि च" (अ० सू० ६।४।६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् "एकाच" इति द्विर्वचनं भवति । उपधालोपः जघ्नतु, जघ्नुः । "गमहनजनखनघसाम्" (अ० सू० ६।४।९८) इत्युपधालोपे कृते, अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । णिलोपः आटिटत् । आटतेर्णिचि लुङि चङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् "अजादेर्द्वितीयस्य" (अ० सू० ६।१।२) इति टिशब्दस्य द्विर्वचनं भवति । यण् चक्रतुः, चक्रुः । करोतेरतुसि उसि च यणादेशे कृतेऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्भवति । अयवायावादेशाः । निनय, निनाय, लुलव, लुलाव । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे कृते वृद्धौ चायवायावादेशास्तेषां स्थानिवत्त्वा(१)न्नेलोनैलाविति द्विर्वचन भवति । द्विर्वचन इति किम्? जग्ले । मम्ले । श्रवणमाकारस्य न भवति । द्विर्वचननिमित्त इति किम्? दुद्यूषति ऊठि यणादेशो न स्थानिवद्भवति । अचीति किम्? जेघ्रीयते, देध्मीयते । "ईघ्राध्मोः" (अ० सू० ७।४।३१) "यङि च" (अ० सू०७।४।३०) इति ईकारादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य द्विर्वचनं स्यात् । अज्ग्रहणान्न भवति ॥

अदर्शनं लोप. ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवण(२)मनुच्चारणमनुपलब्धिरभावो वर्णविनाश इत्यनर्थान्तरमेतैः शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्येय संज्ञा न शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति "गोधाया ढ्रक्" (अ० सू० ४।१।१२९) गौधेरः, पचेरन् । जीवेरदानुक्-जीरदानुः । स्त्रिवेर्मनिन्, आस्रेमाणम् । यकारवकारयोरदर्शनमिहोदाहरणम् । अपरस्याऽनुबन्धादेः प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशाः, "लोपो व्योर्वलि" (अ० सू० ६।१।६६) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्त्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञा भवन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भावितग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं प्रत्ययादर्शनं लुक्सज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभावित श्लुसज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकरो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा विज्ञायते । अत्ति, जुहोति, वरणाः । प्रत्ययग्रहणं किम्, अगस्तयः, कुण्डिनाः । लुक्श्लुलुप्प्रदेशाः "लुक्तद्धितलुकि" (अ० सू० १।२।४९) "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" (अ० सू० २।४।७५) "जनपदे लुप्" (अ० सू० ४।२।८१) इत्येवमादयः ॥

---

(१) 'नेनैलोलाविति'–इति पदमञ्जरीधृतपाठ ।

(२) इह दर्शनं ज्ञानमुपलब्धिस्तच्च शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयं सच्छ्रवण भवतीत्याह अश्रवणमिति ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते। प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुक कार्य भवति। अग्निचित्, सोमसुत्, अधोक्। इत्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयोः "सुप्तिङन्तं पदम्" (अ० सू० १।४।१४) इति पदसंज्ञा भवति। अधोगिति दुहेर्लङि तिपि शब्लुकि तिलोपे घत्वभष्भावजश्त्वचर्त्वेषु कृतेषु रूपम्। प्रत्यय इति वर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात्। इह मा भूत्, आघ्नीय, सङ्ग्मीय। हनिगम्योर्लिङात्मनेपदे "लिङः स लोपोऽनन्त्यस्य" (अ० सू० ७।२।७९) इति सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलीत्यनुनासिकलोपो न भवति। प्रत्ययलक्षणमिति किम्? रायः कुलं रैकुलम्। गवे हित गोहितम्। आयवादेशौ न भवतो वर्णाश्रयत्वात्॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्त प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते। लुमताशब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति। गर्गाः, मृष्टः, जुहुतः। (१)शब्यजोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः। लुमतेति किम्(२) कार्यते। अङ्गस्येति किम्, पञ्च, सप्त, पयः, साम॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी। जातावेकवचनम्। अचां संनिविष्टानां योऽन्त्योच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति। अग्निचित्, इच्छब्दः। सोमसुत्, उच्छब्दः। आताम्, आथाम्, आम्शब्दः। पचेते, पचेथे। टिप्रदेशाः "टित आत्मनेपदानां टेरे" (अ० सू० ३।४।७९) इत्येवमादयः॥

अलोन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वादौ वर्णसमुदायेऽन्त्यादलः पूर्वो यो वर्णः सोऽल्लेवोपधासंज्ञो भवति। पच् पठ्, अकारः। भिद्, छिद्, इकारः। बुध्, युध्, उकारः। वृत्, वृध्, ऋकारः। अल इति किम्, शिष्टः, शिष्टवान्। समुदायात् पूर्वस्य मा भूत्। उपधाप्रदेशाः–"अत उपधाया" (अ० सू० ७।२।११६) इत्येवमादयः।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य। "इको यणचि" (अ० सू० ६।१।७७) दध्युदकम्, मध्विदम्, पचत्योदनम्। निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्। अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्य मा भूत्॥

(१) यन्श्यपोरिति पाठः साधु।

(२) न्यासे 'लुमतेति किम्? कार्यते' इति पाठः पञ्च, सप्त, पय, साम इत्यस्यानन्तर दृश्यते।

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देश उत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । "तिङ्ङतिङः" (अ० सू० ८।१।२८) ओदनं पचति । इह न भवति । पचत्योदनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूप शब्दस्य ग्राह्यं बोध्य प्रत्याय्यं भवति न बाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थे कार्यस्यासभवात् तद्वाचिनां शब्दानां सम्प्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । "अग्नेर्ढक्" (अ० सू० ४।२।३३) आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निशब्दोऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति, न ज्वलनः, पावको, धूमकेतुरिति, नातः प्रत्ययो भवति । "उदश्वितोऽन्यतरस्याम्" (अ० सू० ४।२।१९) औदश्वित्कम्, औदश्वितम् । तक्रमरिष्ट, कालशेयं, दण्डाहतं, मथितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम्, "दाधाघ्वदाप्" (अ० सू० १।१।२०) "तरप्तमपौ घः" (अ० सू० १।१।२२) घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च संज्ञिनां ग्रहण न सञ्ज्ञायाः । ॐसित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्ॐ। सिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्य तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति। कि प्रयोजनम्, वृक्षाद्यर्थम् । "विभाषा वृक्षमृगतृण" (अ० सू० २।४।१२) इति। प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः । ॐपित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्ॐ। पिन्निर्देश. कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहण भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । कि प्रयोजनम्, स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः, स्वपोषं पुष्टः, रैपोषम्, धनपोषम्, अश्वपोषम्, गोपोषम् । ॐजित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्ॐ । जिन्निर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य, नापि तद्विशेषाणाम् । कि प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । "सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा" (अ० सू० २।४।२३) इनसभम्, ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति, पुष्पमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा । ॐझित्तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम्ॐ । झिन्निर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्य तस्य च ग्रहणं भवति तद् विशेषाणां चेति । किप्रयोजनम्, मत्स्याद्यर्थम् । "पक्षिमत्स्यमृगान्, हन्ति" (अ० सू० ४।४।३५) इति ठक् । पाक्षिकः, मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम्, शाकुनिकः । पर्यायाणां न भवति, अजिह्मान् हन्ति, अनिमिषान् हन्तीति । अस्येष्यते । मीनान् हन्तीति मैनिक. ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अण् गृह्यमाण उदिच्च सवर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । "आद्गुण." (अ० सू० ६।१।८७) "अस्य च्वौ" (अ० सू० ७।४।३२) "यस्येति च" (अ० सू० ६।४।१४८) । स्वरानुनासिक्यकालभिन्नस्य ग्रहणं भवति । उदित्खल्वपि । "चुटू" (अ० सू० १।३।७) "लशक्वतद्धिते" (अ० सू० १।३।८) चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम्,

"सनाशंसभिक्ष उः" (अ० सू० ३।२।१६८) "असांप्रतिके" (अ० सू० ४।३।९) दीर्घो न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

त. परो यस्मात्सोऽयं तपरः, तादपि परस्तपरः। तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य। विध्यर्थमिदम्। अणिति नानुवर्तते। अणामन्येषां च तपराणाम्। इदमेव ग्रहणकशास्त्रम् "अतो भिस ऐस्" (अ० सू० ७।१।९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्तत एव। अतपरा अणस्तस्यावकाशः। किमुदाहरणम् 'अतो भिस ऐस्' (अ० सू० ७।१।९) वृक्षैः, प्लक्षैः। "विड्वनोरनुनासिकस्य" (अ० सू० ६।४।४१) अत्। अब्जाः, गोजाः। तत्कालस्येति किम्, खट्वाभिः मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य। अण्, अक्, अच्, हल्, सुप्, तिङ्। अन्त्येनेति किम्, सुडिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य 'समुदायस्य' ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य। "एरच्" (अ० सू० ३।३।५६)। इवर्णान्तादच्प्रत्ययो भवति, चयः, जयः, अयः। "ओरावश्यके"। (अ० सू० ३।१।१२५) उवर्णान्ताद् ण्यद्भवति। अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम्। ❀समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः❀। द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, कष्टश्रितः। इह मा भूत् कष्टं (१)परमश्रित इति। प्रत्ययविधौ, "नडादिभ्यः फक्" (अ० सू० ४।१।९९)। नडस्यापत्यं नाडायनः। इह मा भूत् सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः। किमविशेषेण ? नेत्याह। ❀उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वाच्यम्❀। उगितश्चेति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति, भवती, अतिभवती। वर्णग्रहणम्, "अत इञ्" (अ० सू० ४।१।९५)। दाक्षिः, प्लाक्षिः। ❀यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे❀। अल्ग्रहणेषु यस्मिन् विधिस्तदादाविति वक्तव्यम्। "अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" (अ० सू० ६।४।७७) इति। श्रियः, भ्रुवः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते। अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छब्दरूपं वृद्धसञ्ज्ञं भवति। अचामिति जातौ बहुवचनम्। शालीयः, मालीयः, औपगवीयः, कापटवीयः। आदिरिति किम्, सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः। ❀वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या❀। देवदत्तीयाः, दैवदत्ताः। ❀गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो

---

(१) 'सम्बुध्यन्तमेतत्' इति पदमञ्जरी।

भवतीति वक्तव्यम्॥ । घृतप्रधानो रौढिः, घृतरौढिः, तस्य छात्रा घृतरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य छात्रा ओदनपाणिनीयाः, वृद्धाम्भीयाः वृद्धकाश्यपीयाः । ॥जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्॥ । जैह्वाकाताः, हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते(१) । इह तु न सम्बध्यते(२) । त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम् , तदीयम् , एतदीयम् , इदमीयम् , अदसीयम् , त्वदीयम् , त्वादायनिः, मदीयम् , मादायनिः, भवदीयम् , किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्राचां देशाभिधाने वृद्धसंज्ञं भवति । एणीपचनीयः, भोजकटीयः, गोनर्दीयः । एङिति किम् , आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् , देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामः, तत्र भवो दैवदत्तः । देश इति किम् , गोमत्यां भवा मत्स्या गौमताः ।

(३)प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः (४)क्षीरोदके यथा ।
विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥१॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ १ ॥

अतिदेशोऽयम् । गाङिति इङादेशो गृह्यते, न 'गाङ् गतौ' इति । ङकारस्यानन्यार्थत्वात् । कुटादयोऽपि, 'कुट कौटिल्ये' इत्येतदारभ्य यावत् 'कुङ् शब्दे' इति । एभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितो भवन्ति ङिद्वद्भवन्तीत्यर्थः । गाङः, अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम् , अध्यगीषत । कुटादिभ्यः, कुटिता, कुटितुम् , कुटितव्यम्(५) । उत्पुटिता, उत्पुटितुम् , उत्पुटितव्यम् । अञ्णिदिति किम् , उत्कोटयति, उच्चुकोट, उत्कोटकः, उत्कोटो वर्त्तते । ॥व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम्॥ । (६)विचिता, विचितुम्, विचितव्यम् । अनसीति किम् , उरुव्यचाः ॥

---

(१) अनुवर्तते इति । तत्र प्रयोजनवत्त्वात् यस्याचामादिरेङिति सम्बन्धसम्भवाच्च ।

(२) इह तु न सम्बध्यत इतीति । अयोग्यत्वात् निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वात् त्यदादीनां चाजात्मकत्वाभावात् न ह्यस्ति सम्भव इति ।

(३) प्रागुदीचम् , प्रागुदाच इति पाठान्तरे । (४) क्षीरोदकमिति पाठान्तरम् ।

(५) कुटितेत्याद्युदाहरणस्थाने 'उत्कुटिता' 'उत्पुटिता' इति न्यासधृतपाठ ।

(६) उद्विचितेत्यादि पदमञ्जरीसम्मत पाठ । न्यासे तु यथा श्रुत एव पाठः ।

विज इट् ॥ २ ॥

'ओविजी भयचलनयोः' अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्भवति । उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् ॥

विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्तते । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' अस्मात् पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा ङिद्भवति । प्रोर्णुविता, प्रोर्णविता । इडित्येव, प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्तन्ङिद्वद्भवति । कुरुतः, कुर्वन्ति । चिनुतः, चिन्वन्ति । सार्वधातुकमितिकिम्, कर्त्ता, कर्तुम्, कर्त्तव्यम् । अपिदिति किम्, करोति, करोषि, करोमि ॥

असंयोगाल्लिट्कित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्त्तते । असंयोगान्ताद्धातोः परो लिट् प्रत्ययोऽपित् किद्भवति । बिभिदतुः, बिभिदुः, चिच्छिदतुः, चिच्छिदुः, ईजतुः, ईजुः । असंयोगादिति किम्, सस्रंसे, दध्वंसे । अपिदित्येव, बिभेद (१) ॥

ईन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्भवति । समीधे दस्युहन्तमम्, पुत्र ईधे अथर्वणः । भवतेः खल्वपि, बभूव, बभूविथ । इन्धे. संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रेष्टिः । ॐश्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम्ॐ श्रेथतुः, श्रेथुः, ग्रेथतुः, ग्रेथुः, देभतुः, देभुः, परिषस्वजे, परिषस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुष क्लिश वद वस इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद्भवति "न क्त्वासेट्" इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुषक्लिशीनां तु "रलो व्युपधात्" इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडित्वा, मृदित्वा, गुधित्वा, कुषित्वा, क्लिशित्वा, उदित्वा, उषित्वा ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सँश्च ॥ ८ ॥

रुद, विद, मुष, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ इत्येतेभ्यः सँश्च क्त्वा च कितौ भवतः । रुदविदमुषीणां "रलोव्युपधात्" इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेर्विध्यर्थमेव । स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणम् । किदेव हि क्त्वा । उदित्वा । रुरुदिषति, विदित्वा, विविदिषति, मुषित्वा, मुमुषिषति, गृहीत्वा, जिघृक्षति, सुप्त्वा, सुषुप्सति, पृष्ट्वा, पिपृच्छिषति । ग्रहादीनां कित्वात्संप्रसारणं भवति "किरश्च पञ्चभ्य" इति प्रच्छेरिडागमः ॥

(१) 'बिभेदिथ' इति क्वचित्क पाठ. ।

इको झल् ॥ ९ ॥

सन्नित्यनुवर्त्तते । क्त्वेति निवृत्तम् । इगन्ताद्धातोः परो झलादिः सन् किद्भवति । चिचीषति, तुष्टूषति, चिकीर्षति(१) । इक इति किम्, पिपासति, तिष्ठासति । झलिति किम्, शिशयिषते, किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भूदिति । "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यथैव तर्हि दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधेत । तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशदानाय कित्वमिदमारभ्यते । चिचीषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन बाध्यते, ज्ञीप्सति ॥

इकः कित्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् । अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥
सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताच्च ॥ १० ॥

(२)इकः, सन्, झल्किदिति वर्त्तते । (३)समीपवचनोऽन्तशब्दः । हल्चासावन्तश्च हलन्तः । इगन्तादि(४)क्समीपाद्धलः परः सन् झलादिः किद्भवति, बिभित्सति । बुभुत्सते । इक इत्येव, यियक्षते, झलित्येव, विवर्त्तिषते । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्, धीप्सति, धिप्सति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको झल्किदिति वर्त्तते । सन्निति निवृत्तम् । इगन्तादिक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः, भित्सीष्ट, भुत्सीष्ट । सिचि खल्वपि, अभित्त अबुद्ध । इक इत्येव, यक्षीष्ट, अयष्ट । संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम्, अस्राक्षीत्, अद्राक्षीत् । सृजिदृशोर्झल्यमकिति" इत्यमागमो न स्यात् । हलन्तादित्येव, चेषीष्ट, अचेष्ट । गुणो न स्यात् । झलित्येव, वर्त्तिषीष्ट, अवर्त्तिष्ट, गुणो न स्यात् । लिङ्सिचाविति किम् । द्वेष्टा, द्वेक्ष्यति ॥

उश्च ॥ १२ ॥

(५)ऋवर्णान्ताद्धातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः । कृषीष्ट, हृषीष्ट । सिचः खल्वपि, अकृत, अहृत । झलित्येव, वरिषीष्ट, अवरिष्ट । "वृतो वा" अवरीष्ट(६) ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्धातोः परौ लिङसिचौ आत्मनेपदेषु

(१) 'चिकीर्षति' इत्युदाहरण न्यासपदमञ्जर्योर्न व्याख्यातम् ।
(२) न्यासस्वरसात् "इक." इति वृत्तिग्रन्थस्थ पाठो न प्रतीयते ।
(३) "समीपवचनोयमन्तशब्द" इति न्यासीय पाठ ।
(४) 'इकस्समीपगतादि'ति न्यासे पाठ. । (५) "ऋकारान्तादिति" न्यासे पाठ ।
(६) कुत्रचित्पाठ –' आत्मनेपदेष्वित्येव । अकार्षीत्" इति ।

झलादी वा कितौ भवत.। सगंसीष्ट, संगसीष्ट। सिचः खल्वपि, समगत, समगस्त, कित्त्वपक्षे अनुनासिकलोपो भवति, "अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्" इति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद्भवति । आहत, आहसाताम्, आहसत । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । सिज्ग्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात् कित्त्वस्य प्रयोजन नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच् प्रत्ययः किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धन सूचनं, परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्याविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां यमिस्तत्र वर्तते । उदायत, उदायसाताम्, उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । "आङो यमहनः" इत्यात्मनेपदम् । गन्धन इति किम्, उदायस्त पादम्, उदायस्त कूपादुदकम्(१) उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेपि "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" इत्यात्मनेपदम् ।

विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोरुपयमने वर्त्तमानात् परः सिच्प्रत्ययो विभाषा किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम्, उपायंस्त कन्याम्, उपायत भार्याम्, उपायंस्त भार्याम् । उपयमनं, स्वीकरणं, विवाहो, दारकर्म, पाणिग्रहणमित्यर्थः । "उपाद्यमः स्वकरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः, घुसंज्ञकानां च इकारश्चान्तादेशः सिच्च किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित, उपास्थिषाताम्, उपास्थिषत । घुसंज्ञकानाम्, अदित, अधित ॥

इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेऽपि सः। अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

क्त्वाप्रत्ययः सेण्न किद्भवति। देवित्वा, वर्त्तित्वा । सेडिति किम् कृत्वा, हृत्वा । क्त्वाग्रहणं किम् ? निगृहीतिः, उपस्निहितिः, निकुचितिः ॥

न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् । ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥
इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि । वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तते (१) । शीङ्, स्विदि, मिदि, क्ष्विदि, धृष्, इत्येतेभ्यः परो

---

(१) "रज्जुम्" इति पाठः। (१) "सेड् न किदिति वर्तते" पाठोऽयं बहुत्र।

निष्ठाप्रत्ययः सेण्न किद्भवति। शयितः, शयितवान्, प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान्, प्रमेदितः, प्रमेदितवान्, प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदितवान्, प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान्। सेडित्येव स्विन्नः, स्विन्नवान्। स्विदादीनाम् "आदितश्च" इति निष्ठायामिट् प्रतिषिध्यते। "विभाषा भावादिकर्मणोः" इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते। स विषयः कित्वप्रतिषेधस्य॥

मृषस्तितिक्षायाम्॥ २०॥

मृषेर्धातोस्तितिक्षायामर्थे निष्ठा सेण्न किद्भवति। तितिक्षा क्षमा। मर्षितः, मर्षितवान्। तितिक्षायामिति किम्? अपमृषित वाक्यमाह॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्॥ २१॥

निष्ठा सेण्न किदिति वर्त्तते। उदुपधाद्धातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्भवति। द्युतितमनेन द्योतितमनेन, प्रद्योतितः प्रद्युतितः, मुदितमनेन, मोदितमनेन। प्रमुदितः प्रमोदितः। उदुपधादिति किम्? लिखितमनेन। भावादिकर्मणोरिति किम्? रुचितं कार्षापणं ददाति। सेडित्येव प्रभुक्त ओदनः। व्यवस्थितविभाषा चेयम्। तेन शब्विकरणानामेव भवति। 'गुध परिवेष्टने'। गुधितमित्यत्र न भवति॥

पूङः क्त्वा च॥ २२॥

अन्यतरस्यामिति न स्वर्यते। उत्तरसूत्रे पुनर्वावचनात्। न सेडिति वर्त्तते। "पूङश्च" इड्विहितः क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः, पूङश्चेति। पूङः परो निष्ठाप्रत्ययः-क्त्वा च सेण् न किद्भवति। पवितः, पवितवान्। क्त्वाप्रत्ययस्य न क्त्वा सेडिति सिद्ध एव प्रतिषेधः। तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम्। तथा चोक्तम्। 'नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति'॥

नोपधात्थफान्ताद्वा॥ २३॥

निष्ठेति निवृत्तम्। नकारोपधाद्धातोस्थकारान्तात्फकारान्ताच्च परः क्त्वाप्रत्ययः, सेड्वा न किद्भवति। ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा, श्रथित्वा, श्रन्थित्वा, गुफित्वा गुम्फित्वा। नोपधादिति किम्? रेफित्वा, गोफित्वा। थफान्तादिति किम्? स्रसित्वा, ध्वंसित्वा॥

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च॥ २४॥

वञ्चि लुञ्चि ऋत् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्भवति। वचित्वा वञ्चित्वा, लुचित्वा लुञ्चित्वा, ऋतित्वा अर्तित्वा। "ऋतेरीयङ्" आर्धधातुके विकल्पितः(१)। स यत्र पक्षे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम्। सेडित्येव, वक्त्वा॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य॥ २५॥

न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्वं विकल्प्यते। तृषि, मृषि, कृशि, इत्येतेभ्यः

(१) "विकल्प्यत" इति न्यासे पाठः।

परः क्त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्भवति। तृषित्वा तर्षित्वा, मृषित्वा मर्षित्वा, कृशित्वा कर्शित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्त्तते ॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्त्तते सेडिति च । उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातोरलन्ताद्धलादेः परः संश्च क्त्वा च सेटौ वा कितौ भवतः। द्युतित्वा द्योतित्वा,(१)दिद्युतिषते दिद्योतिषते, लिखित्वा लेखित्वा, लिलिखिषति लिलेखिषति । रल इति किम् ? देवित्वा दिदेविषति। व्युपधादिति किम्? वर्त्तित्वा विवर्त्तिषते। हलादेरिति किम् ? एषित्वा एषिषिषति । सेडित्येव भुक्त्वा बुभुक्षते ॥

ऊकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

ऊ इति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुँल्लिङ्गनिर्देशः । उऊउ३ इत्येवंकालोऽज् यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवंसंज्ञो भवति । उकालो ह्रस्वः, दधि मधु । ऊकालो दीर्घः, कुमारी गौरी । उ३कालः प्लुतः देवदत्त३ अत्र न्वसि । कालग्रहणं परिमाणार्थम्। दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत्। आलूय प्रलूय। "ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्" इति तुग् न भवति। अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्यर्थं, प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य। ह्रस्वाश्रयस्तुग् मा भूत् तितउच्छत्रम् । "दीर्घात्" "पदान्ताद्वा" इति विभाषा तुग् मा भूत्। ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः। "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" "वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः" ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था। ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसञ्ज्ञया शिष्यमाणा अच एव स्थाने वेदितव्याः । वक्ष्यति "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" रै अतिरि, नौ अतिनु, गो उपगु । अच इति किम् , सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" चीयते, श्रूयते । अच इति किम् , भिद्यते, छिद्यते । "वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः" देवदत्त ३, यज्ञदत्त ३ । अच इति किम् , अग्निचि ३ त् , सोमसु ३ त् । तकारस्य मा भूत्। स्वसंज्ञया विधाने नियमः। अजिति वर्त्तते। इह मा भूत्। द्यौः, पन्थाः, सः, द्युभ्याम् , द्युभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्त्तते । उदात्तादिशब्दाः, स्वरे वर्णधर्म्मे लोकवेदयोः प्रसिद्धा एव त इह तद्गुणेऽचि परिभाष्यन्ते। उच्चैरुपलभ्यमानो योऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति। उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते, उच्चैः पठतीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो

(१) "विदिद्युतिषते" 'विदिद्योतिषते' इति न्यासपाठ ।

विशेषणम्। ताल्वादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते। तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति, यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामो निग्रहो भवति। रूक्षता अस्निग्धता स्वरस्य। संवृतता कण्ठविवरस्य। ये, ते, के। उदात्तप्रदेशा "आद्युदात्तश्च" इत्येवमादयः॥

नीचैरनुदात्तः॥ ३०॥

अजिति वर्तते। नीचैरुपलभ्यमानो योऽच् सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति। समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः। यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववसर्गो मार्दवम् भवति स्वरस्य मृदुता स्निग्धता, कण्ठविवरस्योरुता महत्ता। त्व, सम, सिम, नेम, इत्यनुच्चानि। नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष। अनुदात्तप्रदेशाः। "अनुदात्तौ सुप्पितौ" इत्येवमादयः॥

समाहारः स्वरितः॥ ३१॥

अजिति वर्त्तते। उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽच् स स्वरितसंज्ञो भवति। सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाचौ। तौ समाह्रियेते यस्मिन्नचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते। शिक्यम्, कन्या, सामन्यः, क्व। स्वरितप्रदेशाः "तित्स्वरितम्" इत्येवमादयः॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्॥ ३२॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम्। तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नंशे उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः, कियान् वा उदात्तः, कियान् वा अनुदात्त इति। तदुभयमनेनाख्यायते। तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम्। परिशिष्टमनुदात्तम्। अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यते। ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम्। सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः, शिक्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ताऽपरार्धमात्राऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा। कन्या इत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽध्यर्धमात्राऽनुदात्ता। माणवक ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता॥

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ॥ ३३॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते। एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुति। एकश्रुति वाक्यं भवति। दूरात् सबोधयति येन वाक्येन तत्सबोधनं सबुद्धिः। नैकवचनं सम्बुद्धिः। स्वराणामुदात्तादीनामविभागो भेदतिरोधानमेकश्रुतिः। आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३। दूरादिति किम्, आगच्छ भो माणवक देवदत्त॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु॥ ३४।

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते। जपन्यूङ्खसामानि वर्जयित्वा। यज्ञकर्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं भवति। अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्, अपां रेतांसि जिन्वतोऽ३म्। यज्ञकर्मणी-

ति किम् , संपाठे माभूत् । अजपेष्विति किम् , ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु । जपोऽ(१)नुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूङ्खेति किम्—न्यूङ्खा ओकाराः(२) षोडश । तेषु केचिदुदात्ताः । केचिदनुदात्ताः । असामस्विति किम् , ए३ विश्वं समत्रिणं (३) दहा३ । सामानि वाक्यविशेषस्था गीतय उच्यन्ते । तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्म्मणीति वर्तते । यज्ञकर्म्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एकश्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते, वौषडित्यस्यैवेदं स्वरविधानम् । यद्येवं वौषड्ग्रहणमेव कस्मान्न कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही३ वौ३ षट् , सोमस्याग्ने वीही३ वौ३ षट् ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक एकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे त्वोर्जेत्वा, इषे त्वोर्ज्जे त्वा । अग्न आयाहि वीतये, अग्न आयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् , अग्निमीळे पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये, शन्नो देवीरभिष्टये । (४)व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमैकश्रुत्यमिति ॥ "इच्छासंहितयोरार्षे छन्दो वेदे च छन्दसि" इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति । भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र "यज्ञकर्म्मणीति" "विभाषा छन्दसीति" च एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिद्ध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्यो ३ मिन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्न हल्यायै जार कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । अत्र सुब्रह्मण्योमित्योकारस्तित्स्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित" इति स्वरितः प्रसक्तस्तस्यानेन उदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपन्नौ । आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोऽनुदात्तः । हरिव

(१) "अकरणमन्त्र" इति पाठान्तरम् । (२) "षडोङ्कारा" इति पाठान्तरम् ।
(३) 'दह' इति ह्रस्वान्तम् , 'दहा' इति दीर्घान्तश्चपाठान्तरम् । न्यासे तु ह्रस्वान्तः पाठः ।
(४) व्यवस्थितेत्यारभ्य सिद्धमित्यन्त' पाठ क्वचिन्नोपलभ्यते । न्यासपदमञ्जर्योरपि न व्याख्यात एव पाठः ।

आगच्छेत्यनयैव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः, द्वावनुदात्तौ । मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति । "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तं तस्य "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित" इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः। शेषमनुदात्तम्। वृषणश्वस्य मेन इति समानं पूर्वेण। गौरावस्कन्दिन्निति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जारेति सुबन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः। द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम्। कौशिकब्राह्मणेति समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तं तत्र पूर्ववत् द्वावुदात्तौ। शेषमनुदात्तम्। एवं गौतमब्रुवाणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्निति श्वः शब्द उदात्तः, सुत्यामित्यन्तोदात्तः। "संज्ञायां समजनिपद" इति क्यपो विधाने उदात्त इति वर्त्तते। आगच्छेति द्वावुदात्तौ। अन्त्योऽनुदात्तः। मघवन्निति पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते। तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते। देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति। देवा ब्रह्माण आगच्छत। द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते। संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि। इममित्यन्तोदात्त, मे इति अनुदात्त, वधिकाल एव निघातविधानात्। तत्पुनः "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" इति स्वरितं संपद्यते। तस्मात्स्वरितात्परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति। सर्वे एते आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ताः। माणवकजटिलकेतिप्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति। संहिताग्रहणं किम्, अवग्रहे मा भूत्, इमं मे गंगे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते। उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितपरः। उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति। अनुदात्ततर इत्यर्थः। देवा मरुतः पृश्निमातरोऽपः। मातर इत्यनुदात्तः। अप इत्यन्तोदात्तः। "ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य" इति। तत्रानुदात्तयोरेकादेश ओकारोऽनुदात्तः। तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। इकारोऽनुदात्तः शुतुद्रि इत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्मान्न निहन्यते, "अनुदात्तं सर्वमपादादौ" इति। तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन् परभूते पूर्वस्य सरस्वतीतीकारस्य-

सन्नतर आदेशो भवति। माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि। क इति स्वरितस्तस्मिन् परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सन्नतर आदेशो भवति॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः॥ ४१॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य। असहायवाची एकशब्दः। "स्पृशोऽनुदके क्विन्"। घृतस्पृक्। "भजो ण्विः"। अर्धभाक्, पादभाक्। एकालिति किम्। दर्विः। जागृविः। प्रत्यय इति किम्। सुराः। अपृक्तप्रदेशा "वेरपृक्तस्य" इत्येवमादयः॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ ४२॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य यस्य संज्ञां वक्ष्यति स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्म्मधारयसंज्ञो भवति। अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाची। समानाधिकरणः समानाभिधेयः। परमराज्यम्, उत्तमराज्यम्। कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति। पाचकवृन्दारिका। तत्पुरुष इति किम्, पाचिकाभार्यः। समानाधिकरण इति किम्, ब्राह्मणराज्यम्। कर्म्मधारयप्रदेशाः, "कर्म्मधारये निष्ठा" इत्येवमादयः(१)॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्ज्जनम्॥ ४३॥

प्रथमया विभक्त्या यन्निर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति। समास इति समास(२)विधायि शास्त्रं गृह्यते। वक्ष्यति, "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" इति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत् प्रथमानिर्दिष्टं, तृतीयासमासे तृतीयेति, चतुर्थीसमासे चतुर्थीति, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमीसमासे सप्तमीति। कष्टश्रितः, शङ्कुलाखण्डः, यूपदारु, वृकभयम्, राजपुरुषः, अक्षशौण्डः। उपसर्जनप्रदेशा "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्येवमादयः॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते॥ ४४॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्ति, समासे विधीयमाने यन्नियतविभक्तिकं, द्वितीये संबन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेऽप्येकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते। पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या। पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव भवति। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः। निष्क्रान्तं कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिम्। निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिना। निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बये। निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बेः। निष्क्रान्तस्य कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बेः। निष्क्रान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बौ। एवं निर्वाराणसिः। एकविभक्तीति किम्, राजकुमारी। अपूर्वनिपात इति किम्? न हि भवति कौशाम्बीनिरिति॥

(१) "कर्मधारयप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्येवमादयः" इति क्वचिदुपलभ्यते।
(२) न्यासे 'विधायि' इति पदं नास्ति, "समासशास्त्रम्" इत्येव तत्र पाठः।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनोऽर्थशब्दः(१)। अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा। डित्थः, कपित्थः, कुण्डम्, पीठम्। अर्थवदिति किम्, वनं धनमिति। नान्तस्यावधेर्मा भूत्। न लोपो हि स्यात्। अधातुरिति किम्, हन्तेर्लङ्, अहन्, नलोपः स्यात्। अप्रत्यय इति किम्, काण्डे, कुड्ये। "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वः स्यात्। (२)अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेष्यते। अध्यागच्छति, प्रलम्बते। प्रातिपदिकप्रदेशाः, "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इत्येवमादयः॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति। अप्रत्यय इति (३)पूर्वत्र पर्युदासात् कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्। कृत्—कारकः, हारकः, कर्त्ता, हर्त्ता। तद्धितः—औपगवः। कापटवः। समासः—राजपुरुषः, ब्राह्मणकम्बलः। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गेऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशेऽलोन्त्यस्याचः। अतिरि कुलम्, अतिनु कुलम्। नपुंसक इति किम्, ग्रामणीः, सेनानीः। प्रातिपदिकस्येति किम्, काण्डे तिष्ठतः, कुड्ये तिष्ठतः। प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवन्न भवति॥

गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते। गो इति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं स्वरितत्वात्। उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोरुपसर्ज्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति। ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः। उपसर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति। चित्रगुः, शबलगुः। स्त्रियाः—निष्कौशाम्बिः, निर्वाराणसिः, अतिखट्वः, अतिमालः। उपसर्जनस्येति किम्, राजकुमारी। स्वरितत्वं किम्, अतितन्त्रीः, अतिलक्ष्मीः, अतिश्रीः। ॐईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी॥

---

(१) अर्थशब्दो हि अभिधेय–प्रयोजन–निवृत्ति–धनवचनः। तत्र न प्रयोजनवचनोऽव्यभिचारात्। न निवृत्तिवचनः स्वयं निवृत्तस्य किं संज्ञया। न धनवचनः स्वस्वामिभावस्यासम्भवात्। तस्मात् परिशेषादभिधेयवचन इत्याह–अभिधेयवचनोऽर्थशब्द इति।

(२) अनर्थकस्येत्यादिः प्रलम्बते–इत्यन्तः पाठः क्वचिन्नास्ति। न्यासपदमञ्जर्योरपि एष पाठो न व्याख्यातः। (३) न्यासे "पूर्वसूत्रे" इति पाठः।

लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीग्रहणमनुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च। (१)पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुग्विधीयते। तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः, दशेन्द्रः। पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलिः, आमलक्याः फलमामलकम्, बकुलम्, बदरम्, कुवलम्। तद्धितग्रहणं किम्, गार्ग्याः कुलं गार्गीकुलम्। लुकीति किम्, गार्गीत्वम्। उपसर्जनस्येत्येव। अवन्ती, कुन्ती, कुरू॥

इद्गोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते। गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भवति। पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः, दशगोणिः। इदिति योगविभागः। पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः, दशसूचिः। स च एवं विषय एव॥

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते। तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतः। युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते। स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति। तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुबर्थे विधीयेते। अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुबर्थे भवतः। सप्तम्यर्थे वतिः। व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसङ्ख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदीयमेवेद सूत्रम्। तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति। "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्"इति। व्यक्तिः स्त्रीपुनपुंसकानि, वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि। पञ्चालाः क्षत्रियाः, पुंलिङ्गाः बहुवचनविषयाः। तेषां निवासो जनपदः। यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने तद्वज्जनपदे भवतः, पञ्चालाः, कुरवः, मगधाः, मत्स्याः, अङ्गाः, वङ्गाः, सुह्माः, पुण्ड्राः। लुपीति किम्। लुकि मा भूत्। लवणः सूपः, लवणा यवागूः, लवणं शाकम्। व्यक्तिवचने इति किम्? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वन शिरीषवनम्। "विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः" इति णत्वं न भवति॥ ॐहरीतक्यादिषु व्यक्तिःॐ। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि। ॐखलतिकादिषु वचनम्ॐ। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्त्तते। लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतो जातिं वर्जयित्वा। पञ्चालाः रमणीयाः, बह्वन्नाः बहुक्षीरघृताः बहुमाल्यफलाः। गोदौ रमणीयौ, बह्वन्नौ बहुक्षीरघृतौ बहुमाल्यफलौ। अजातेरिति किम्, पञ्चालाः जनपदः, गोदौ ग्रामः। जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः। तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति। पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बह्वन्नः,

(१) पदमंजरीदर्शनात् "पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते" इति पाठस्य काचित्कत्वं प्रतीयते।

गोदौ ग्रामो रमणीयो बह्वन्न इति । ॐमनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । चञ्चाऽभिरूपः, वध्रिका दर्शनीयः ।

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः प्रमाणम् । पञ्चाला वरणा इति च नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव, न यत्नप्रतिपाद्यम् । यथा आपो, दाराः, गृहाः, सिकता, वर्षा इति ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुबप्यशिष्यः । योऽयं "जनपदे लुप्" "वरणादिभ्यश्च" इति लुबुच्यते, अयं न वक्तव्यः । किं कारणं योगाप्रख्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इति योगः सम्बन्धः प्रख्यायते । नैतदुपलभामहे वृक्षयोगान्नगरे वरणा इति कि तर्हि संज्ञा एताः । तस्मादत्र, "तस्य निवास" "अदूरभवश्च" इति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञाशब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणं=योगस्य वाचकः(१) स्यात्, ततस्तदभावेऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च संप्रति विनैव क्षत्रियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततोऽवसीयते, नायं योगनिमित्तकः, कि तर्हि रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥५६ ॥

अशिष्यमिति वर्त्तते, प्रधान समासे किंचित्पदम्, प्रत्ययस्तव्यदादिः । ताभ्यामर्थवचनमर्थाभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । ॐप्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतःॐ । ॐप्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् । अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते, शब्दैरर्थाभिधानं स्वाभाविकं, न पारिभाषिकमशक्यत्वात् । लोकत एवार्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेऽपि, राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमात्रम् । औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नोभौ । यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्ज्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्त्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः।

(१) पदमञ्जरीदर्शनाद् 'योगस्य वाचक' इति मूलपाठो न प्रतीयते ।

इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति। आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशनात्। एषोऽद्यतनः कालः। अपरे पुनराहुः। 'अहरुभयतोऽर्द्धरात्रमेषोऽद्यतनः काल' इति। तथोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति,। 'अप्रधानमुपसर्जनमिति'। तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतोऽर्थावगतेः। यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेप्याहुरिदमस्माभिरद्य कर्त्तव्यमिदं श्वःकर्त्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति। नैवं व्युत्पाद्यन्ते। तथोपसर्जन, वयमत्र गृहे ग्रामे वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते। यश्च लोकतोर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन। यद्येवं पूर्वसूत्र एव कालोपसर्जनग्रहणं कस्मान्न क्रियते, किमर्थो योगविभागः, प्रदर्शनार्थः। अन्यदप्येवं जातीयकमशिष्यमिति। तथाच पूर्वाचार्याः परिभाषन्ते 'मत्वर्थे बहुव्रीहिः,' 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः'। इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम्। जातिर्नामायमेकोर्थः। तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते। जातेराख्या जात्याख्या। जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचनमन्यतरस्यां भवति। जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत्। तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि सम्पन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते। सम्पन्नो यवः, सम्पन्ना यवाः। सम्पन्नो व्रीहिः, सम्पन्ना व्रीहयः। पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः, पूर्ववयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः। जातिग्रहणं किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तः। आख्यायामिति किम्? काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः। भवत्ययं जातिशब्दो न त्वनेन(१) जातिराख्यायते, किं तर्हि? प्रतिकृतिः। एकस्मिन्निति किम्? व्रीहियवौ। ॐसंख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति। अहं ब्रवीमि, वयं ब्रूमः। आवां ब्रूवः, वयं ब्रूमः। ॐसविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। अहं देवदत्तो ब्रवीमि। अहं गार्ग्यो ब्रवीमि। अहं पटुर्ब्रवीमि। युष्मदि गुरावेकेषाम्। त्वं मे गुरुः, यूयं मे गुरवः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकर्षणार्थः। फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्षत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति। कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः। कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। नक्षत्र इति किम्। फल्गुन्यौ माणविके ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते। द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्छन्दसि विषये एकवच-

(१) न्यासे तु "नत्वयं जातिरूपेणोच्यते" इति पाठो दृश्यते

नमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता । नक्षत्र इत्येव । पुनर्वसू माणवकौ । छन्दसीति किम् पुनर्वसू इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

छन्दसीति वर्त्तते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ।

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीतिनिवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो बह्वर्थः, तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वस्वोरिति किम् ? विशाखानुराधाः । नक्षत्र इति किम् ? तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू माणवकौ तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायाणामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू । पुष्यपुनर्वसू । सिध्यपुनर्वसू । द्वन्द्व इति किम् ? यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां त इमे तिष्यपुनर्वसव? उन्मुग्धाः। तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्ते । तेन नक्षत्रसमास एवाऽयम् । बहुवचनस्येति किम् ? एकवचनस्य मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवति' इत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेषामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्त्तन्ते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैके(१)नानेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्त, तस्मादेकशेषः। सरूपाणामिति किम् ? प्लक्षन्यग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् ? भिन्नेऽप्यर्थे यथा स्यात्, अक्षाः, पादाः, माषाः । एकग्रहणं किम् ? द्विबह्वोः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् ? आदेशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् ? पयः पयो जरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं, ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

---

(१) अत्र "नैकेन" इत्यस्य स्थाने "अनेकेन" इति पाठो न्यासपदमंजरीपर्यालोचनया प्रतीयते । समानार्थकत्वात्तु न परिवर्तितः । तथा च-एकेन शब्देन अनेकस्यार्थस्याभिधानं न भवतीति मूले मुद्रितपाठस्याभिप्रायः । अनेकेन शब्देन अनेकस्यार्थस्याभिधानं भवतीति पाठान्तरस्याभिप्रायः । यद्वा नैकेन इत्यत्र नञर्थकनशब्दस्य समासे अनेकेन इत्येवार्थः ॥

शेष इति वर्त्तते। यूनेति सहयोगे (१) तृतीया। वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते, युवा निवर्त्तते। वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य। अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति। वृद्धयूनोः सहवचने वृद्ध. शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेष.। तदिति वृद्धयूनोर्निर्देशः। लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः। चेच्छब्दो यद्यर्थे, एवकारोऽवधारणे। विशेषो वैरूप्यम्। वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्तते। समानायामाकृतौ (२) वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ। वृद्ध इति किम्? गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ। यूनेति किम्? गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ। तल्लक्षण इति किम्? गार्ग्यवात्स्यायनौ। एवकारः किमर्थः?। भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ। कुत्सा सौवीरत्व च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते॥

स्त्री पुंवच्च॥ ६६॥

शेष इति वर्त्तते। वृद्धो यूनेति च सर्वम्। स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति। पुंस इवास्याः कार्य भवति।।स्त्र्यर्थः पुमर्थवद्भवति। गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ। दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी॥

पुमान् स्त्रिया॥ ६७॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते। वृद्धो यूनेति निवृत्तम्। स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्त्तते। स्त्रीपुसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति। ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ। कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ। तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव। कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ। एवकारः किमर्थः? इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ। पुंयोगादाख्यायामित्यपरो विशेषः। पुमानिति किम्? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ। प्रागित्यव्ययमलिङ्गम्॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्॥ ६८॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्येते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम्.। स्वस्रा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। दुहित्रा सहवचने पुत्रशब्दः शिष्यते। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्॥ ६९॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते। नपुंसकानपुसकमात्रकृते विशेषे अनपुसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते, एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम्। शुक्लश्च कम्बलः

(१) न्यासपदमजरीपर्यालोचनया "यूनेतिसहयोगे तृतीया" इति पाठ. कैश्चित् प्रक्षिप्त. प्रतीयते। पदमजर्यामस्य प्रक्षिप्तत्वं स्पष्टमेवोक्तम्॥

(२) "आकृतौ" अस्य स्थाने प्रकृतौ इति पाठान्तरम्॥

शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् ? शुक्ल च शुक्लं च शुक्ल च शुक्लानि । एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते, नैकवदिति । मात्रा सह वचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितराविति वा ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्र्वा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । ॐत्यदादीनां मिथो यद्यत्परं तत्तच्छिष्यतेॐ स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघा. ग्राम्यपशुसघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । (१)"पुमान् स्त्रिया" इति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणग्रहणं सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् ? रुरव इमे । पृषता इमे । पशुष्विति किम् ? ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । सघेष्विति किम् ? एतौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् ? वत्सा इमे । वर्करा इमे । ॐअनेकशफेष्विति वक्तव्यम्ॐ । इह मा भूत् । अश्वा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना (२) धातुसंज्ञा भवन्ति । भू-भवति । एध-एधते । स्पर्द्ध-स्पर्द्धते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा

---

(१) पदमंजरीपर्यालोचनया 'पुमान् स्त्रिया इति वृत्तिग्रन्थस्यपाठो नानुमीयते ।

(२) 'क्रियावाचिन इति पाठान्तरम् । पदमजरीपर्यालोचनया पाठद्वयमपि केषु चित्त पुस्तकेषु नासीदिति प्रतीयते।

विधीयते ॥ (१)भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।
भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥

धातुप्रदेशाः "धातोः" इत्येवमादयः ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः, शास्त्रवाक्यानि-सूत्रपाठः खिलपाठश्च । तत्र योऽजनुनासिकः स इत्संज्ञो भवति । एध, स्पर्द्ध । प्रतिज्ञानुनासिक्याः(२) पाणिनीयाः । उपदेश इति किम् ? अभ्रआँ अपः । अजिति किम् ? "आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च" । अनुनासिक इति किम् ? सर्वस्याऽचो मा भूत् । इत्प्रदेशाः "आदितश्च" इत्येवमादयः ॥

हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वर्त्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं हल् तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ण्-णकारः । ऋ लृ क्-ककारः । ए ओ ङ्-ङकारः । ऐ औ च्-चकारः । उपदेश इत्येव । अग्निचित् । सोमसुत् । हस्य ल् हलिति द्वितीयमत्र हल्ग्रहणं तन्त्रेणोपात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्त्तमानानां तवर्गसकारमकाराणां प्रतिषेध उच्यते । तवर्ग-टाङसिङसामिनात्स्याः-वृक्षात्, प्लक्षात् । सकार-जस्-ब्राह्मणाः । तस्, थस्-पचतः, पचथः । मकार-अपचताम्, अपचतम् । विभक्ताविति किम् ? "अचो यत," "ऊर्णाया युस्," "रुधादिभ्यः श्नम्" । "किमोऽत्", "इदमोऽत्" इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य । "इदमस्थमुः" इत्युकाराऽनुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यते(३) ॥

आदिर्ञिटुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ञि टु डु इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्त्तमानानामित्संज्ञा भवति । ञिमिदा-मिन्नः । ञिधृषा-धृष्टः । ञिक्ष्विदा-

(१) भूवादीनामिति । क्रियावचना धातुसञ्ज्ञाभवन्तीत्याश्रयणादतिप्रसङ्गो नास्तीति वाकारस्य मध्ये कल्पनाया प्रयोजनाभावाद् भूरादिर्येषामिति बहुव्रीहौ यणादेशे कृते भूवादय इत्यनुपपन्नो निर्देश इत्यत आह वकारोऽयं मङ्गलार्थ इत्यादि । प्रकारान्तरमाह भुवो वार्थं वदन्तीति । भूवादय इति निर्देशो भूवो धातोरर्थं वदन्तीत्यर्थः । अन्यं प्रकारान्तरमाह-भ्वर्था वा वादयः स्मृता इति । भवनं भूः सोऽर्थो येषान्ते भ्वर्थाः एवंभूता वादयो वात्र सञ्ज्ञिनः स्मृता इत्यर्थ इति ।

(२) 'प्रतिज्ञानुनासिका' इति प्रसिद्ध पाठ इति पदमञ्जरी ।

(३) "अनित्यत्वमुपलक्ष्यते" इति पाठो न सार्वत्रिकः ।

च्चिवण्णः(१)। ञिइन्धी–इद्धः। टुवेपृ–वेपथुः। टुओश्वि–श्वयथुः। डुपचष्–पक्त्रिमम्। डुवप्–उप्त्रिमम्। डुकृञ्–कृत्रिमम्। आदिरिति किम्? पटूयति, कण्डूयति। उपदेश इत्येव ञिकारीयति॥

षः प्रत्ययस्य॥ ६॥

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति। "शिल्पिनि ष्वुन्" नर्त्तकी, रजकी। प्रत्ययस्येति किम्? षोडः, षण्डः(२), षडिकः। आदिरित्येव "(३)अविमह्योष्टिषच्"। अविषः, महिषः॥

चुटू॥ ७॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः। "गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्" कौञ्जायन्यः। छस्य ईयादेशं वक्ष्यति। जस्–ब्राह्मणाः। झस्यान्तादेशं वक्ष्यति। "शण्डिकादिभ्यो ञ्यः" शाण्डिक्यः। टवर्ग—"चरेष्टः" कुरुचरी, मद्रचरी। ठस्य इकादेशं वक्ष्यति। "सप्तम्यां जनेर्डः" उपसरजः, मन्दुरजः। ढस्यैयादेशं वक्ष्यति। "अज्ञाण्णः" आज्ञः। पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्। "तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ" केशचुञ्चुः, केशचणः। "अवात्कुटारच्च" "नते नासिकायाः सञ्ज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः," अवटीटः। आदिरित्येव, "कर्म्मणि घटोऽठच्" कर्मठः॥

लशक्वतद्धिते॥ ८॥

तद्धितवर्ज्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्त्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति। लकार—"ल्युट् च" चयनम्, जयनम्। शकार—"कर्त्तरि शप्" भवति, पचति। कवर्ग–"क्तक्तवतू निष्ठा" भुक्तः, भुक्तवान्। "प्रियवशे वदः खच्" प्रियंवदः, वशंवदः। "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः"। ग्लास्नुः, जिष्णुः, भूष्णुः। "भञ्जभासमिदो घुरच्" भङ्गुरम्। "टाङसिङसामिनात्स्याः" वृक्षात्, वृक्षस्य। अतद्धित इति किम्? चूडालः, लोमशः, कर्णिका॥

तस्य लोपः॥ ९॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति। तथा चैवोदाहृतम्। तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम्। अलोन्त्यस्य मा भूत् आदिर्ञिटुडव इति॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम्॥ १०॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते। यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति। अनुदिश्यत

(१) ञिञ्विदा–'स्विन्न' इति पाठान्तरम्।

(२) मुद्रितकाशिकापुस्तके अनुपलभ्यमानमपि प्रत्युदाहरणमेतत् न्यासपदमंजर्योरुपलम्भात् स्थापितमस्माभिः।

(३) न्यासपदमंजर्योः पर्यालोचनया सूत्रोपन्यासस्य मूलपाठत्वं न प्रतीयते।

इत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । समानां समसंख्यानां (१)समं पठितानामुद्देशिनामनुदेशिनां च यथाक्रम(२)मुद्देशिभिरनुदेशिनः सबध्यन्ते । "तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढ्ञ्यकः" । प्रथमात्प्रथमो द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि, तौदेयः शालातुरीयः, वार्मतेयः, कौचवार्यः । समानामिति किम् ? "लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः" । लक्षणाद्यश्चत्वारोऽर्थाः । प्रत्याद्यस्त्रयः । सर्वेषां सर्वत्र कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । इह कस्मान्न भवति । "वेशो यश आदेर्भगाद्यल् ख च" इति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । "स्वरितेनाधिकार" इति स्वरितग्रहणं पूर्वेणापि संबध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो(३) वर्णधर्मः(४) तेन चिन्हेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः । "प्रत्ययः" "धातोः" ङ्याप्प्रातिपदिकात्" "अङ्गस्य" "भस्य" "पदस्य" ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः क्रियते । अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः। अनुदात्तेद्भ्यः-आस् आस्ते । वस्, वस्ते । ङिद्भ्यः खल्वपि-षूङ्, सूते । शीङ्, शेते ॥

भावकर्म्मणोः ॥ १३ ॥

"लः कर्म्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य" इति भावकर्म्मणोर्विहितस्य लस्य तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रेदमुच्यते । भावे कर्म्मणि चात्मनेपदं भवति । भावे ग्लायते भवता, सुप्यते भवता, आस्यते भवता । कर्म्मणि-क्रियते कटः, ह्रियते भारः । कर्म्मकर्त्तरि-लूयते केदारः स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति। तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुव(५)र्त्तते । तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्म्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची, व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतरः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदं

(१) "समगणनपरिपठितानाम्" इति न्यासे पाठ. ।

(२) पदमंजरीदर्शने "उद्देशिभिरिति पाठ. केषु चित् पुस्तकेषु नासीदिति प्रतीयते ।

(३) न्यासे अत्र 'स्वरदोष.' इति पाठ पदमञ्जर्यां 'स्वरितो नाम वर्णधर्म ' इत्येव पठ्यते 'स्वरविशेषः' इति पाठस्तु पुण्यपत्तनस्थपुस्तके समुपलभ्यते ।

(४) 'न स्वरधर्म.' इत्यधिक क्वचित् । (५) 'उपतिष्ठते' इति न्यासे पाठः ।

भवति। व्यतिलुनते, व्यतिपुनते। कर्म्मव्यतिहार इति किम्? लुनन्ति। कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं, "शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्" इति॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः॥ १५॥

पूर्वेणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते। गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्म्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति। व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसर्पन्ति। हिंसार्थेभ्यः—व्यतिहिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति ॐप्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्ख्यानम्ॐ। व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिपठन्ति। ॐहरतेरप्रतिषेधःॐ। सम्प्रहरन्ते राजानः॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च॥ १६॥

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्धातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति। इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति। ॐपरस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्ॐ। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति॥

नेर्विशः॥ १७॥

शेषात्कर्तरीति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं विधीयते। नेः परस्माद्विश आत्मनेपदं भवति। निविशते, निविशन्ते। नेरिति किम्? प्रविशति। "यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते"। तेनाटा नास्ति व्यवधानम्,(१) न्यविशत। नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्। "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति"। तस्मादिह न भवति। मधुनि(२) विशन्ति भ्रमराः॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ १८॥

'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' ञित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम्, अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। परिव्यवेभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति। परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते। पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति। बहुवि क्रीणाति वनम्(३)॥

विपराभ्यां जेः॥ १९॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः। विपरापूर्वाज्जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति। विजयते, पराजयते। विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते साहचर्यात्, तेनेह न भवति। बहुवि जयति वनम्। परा जयति सेनेति(४)॥

आङो दोऽनास्यविहरणे॥ २०॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। आङ्पूर्वाद्ददाते(५)रनास्यविहरणे वर्त्तमानादात्मने-

(१) 'अटा व्यवधानेऽपि' भवति इति क्वचित्पाठः। (२) 'क्वचित् 'मधूनि' इति शसन्त. पाठ.। (३) बहुवि वनम् क्रीणातीत्यन्वय। बहुवि=बहुपक्षिकम्।

(४) परा सेना जयतीत्यन्वय। परा=उत्कृष्टा।

(५) 'दाण्' इति न्यासपदमञ्जर्योः पाठः।

पदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् ? आस्यं व्याददाति । ※आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः※ । विपादिकां व्याददाति, कूलं व्याददाति । ※स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्(१) । इह मा भूत्, व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ २१ ॥

'क्रीडृ विहारे' । एतस्माद् अनु, सम्, परि इत्येवम्पूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते । आङः खल्वपि, आक्रीडते । समा साहचर्यादन्वादिरुपसर्गो गृह्यते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति । माणवकमनुक्रीडति । ※समोऽकूजने इति वक्तव्यम्※ । संक्रीडन्ति शकटानि । ※आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम्※ । क्षमा उपेक्षा, कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । ※शिक्षेर्जिज्ञासायाम्※ । विद्यासु(२) शिक्षते । ※आशिषि नाथः※ । सर्पिषो नाथते, मधुनो नाथते । आशिषीति किम्, माणवकमनुनाथति । ※हरतेर्गत(३)ताच्छील्ये※ । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गतताच्छील्य इति किम् ? मातुरनुहरति । ※किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम्※ । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम्—अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे—अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी । हर्षादिष्विति किम् ? अपकिरति कुसुमम् । ※आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानम्※ । आनुते शृगालः, आपृच्छते गुरुम् । ※शप उपलम्भन इति वक्तव्यम्※ । वाचा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । उपलम्भन इति किम् ? शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम्, अव, प्र, वि इत्येवं पूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठन्ते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते । ※आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम्※ । अस्ति सकारमातिष्ठते, आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनं । स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । विवादपदनिर्णेता लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत्, तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः, तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः । स्थेयाख्यायाम्—त्वयि तिष्ठते, मयि तिष्ठते । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

उदोऽनूर्ध्वकर्म्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्म्मणि वर्त्तमानादात्मेनपदं भवति । कर्म्मशब्दः क्रियावाची ।

---

(१) 'वक्तव्य मिति न्यासपदमञ्जर्योर्नास्ति । (२) "धनुषि" इति पदमञ्जरीपाठः ।
(३) "गति" इति न्यासपदमञ्जर्योः ।

अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचना(१)त्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते, कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यतत इत्यर्थः । ॐउद ईहायामिति वक्तव्यम्ॐ । इह मा भूत् । अस्माद् ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यत इत्यर्थः । ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्म्मण एव विशेषणं नापवादः । अनूदूर्ध्वकर्म्मणीति किम् ? आसनादुत्तिष्ठति ।

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरण इति किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । ॐउपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति वाच्यम्ॐ । देवपूजायाम्— आदित्यमुपतिष्ठते । सङ्गतिकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । मित्रकरणे—महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसङ्गतिकरणयोः को विशेषः ? सङ्गतिकरणमुपश्लेषः । तद्यथा गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपश्लेषेण मैत्रीसम्बन्धः । पथि—अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । ॐवा लिप्सायामिति वक्तव्यम्ॐ । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा ।

अकर्म्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्त्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते, यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः । भोजने भोजने सन्निधीयत इत्यर्थः । अकर्म्मकादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ।

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्म्मकादिति वर्त्तते । उद्वि इत्येवम्पूर्वात् तपतेरकर्म्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपते, वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्म्मकादित्येव, उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः, वितपति पृष्ठं सविता । ॐस्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्ॐ । उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पाणिं, वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, अद्रवन्मूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति । किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति, देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्विभ्यामिति किम् ? निष्टपति ॥

आङो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते 'यम उपरमे' 'हन हिंसागत्योः' इति परस्मैपदिनौ । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति, आयच्छते, आयच्छेते, आयच्छन्ते । हनः खल्वपि, आहते, आघ्नाते, आघ्नते । अकर्मकादित्येव, आयच्छति कूपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । ॐस्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्ॐ । आयच्छते पाणिम्, आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, किं तर्हि स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥

---

(१) 'अनूर्ध्वकर्मविशिष्टात् क्रियावचनात्' इति न्यासे पाठ. ।

समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्म्मकादिति वर्त्तते। शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते सम्पूर्वेभ्यो गमि, ऋच्छि, प्रच्छि, स्वरति, अर्ति, श्रु, विदि इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति। संगच्छते, समृच्छते, सम्पृच्छते, संस्वरते, सङ्कल्पा अस्य समरन्त। अर्तेर्लुङि च्लेः "सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" इत्यङादेशः। तत्र परस्मैपदेष्वित्येतन्नाश्रीयते "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि" इत्याट् प्रतिषिध्यते। "ऋदृशोऽङि गुण" इति गुणः। सश्रृणुते, संवित्ते। ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणम्, समृच्छिष्यते। अर्त्यादेशस्य त्वर्त्तेरित्येव सिद्धमात्मनेपदम्। अर्तिरुभयत्र पठ्यते, 'ऋ गतिप्रापणयोः' इति भ्वादौ, 'ऋ सृ गतौ' इति जुहोत्यादौ। विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम्। विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्यान्न लाभार्थस्य स्वरितेत्त्वादुभयतोभाषस्य। ॐदृशेश्चेति वक्तव्यम्ॐ। सम्पश्यते। अकर्म्मकादित्येव ग्रामं सम्पश्यति ॥

निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम्। अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम्। नि, सम्, उप, वि, इत्येवंपूर्वाद् ह्वयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति। निह्वयते, संह्वयते, उपह्वयते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। अन्यत्र हि ञित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम्। ॐउपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्ॐ। निरस्यति, निरस्यते। समूहते, समूहति ॥

स्पर्द्धायामाङः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। स्पर्धायां विषये आङ्पूर्वाद् ह्वयतेरात्मनेपदं भवति। स्पर्द्धा संघर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य। धातुस्तु शब्दक्रिय एव। मल्लो मल्लमाह्वयते। छात्रश्छात्रमाह्वयते। स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः। स्पर्द्धायामिति किम्? गामाह्वयति गोपालः ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात् करोतेरात्मनेपदं भवति। गन्धनमपकारप्रयुक्त सिंहात्मकं सूचनम्। तथाहि–वस्त गन्ध अर्द्दने, अर्द्द हिंसायाम् इति चुरादौ पठ्यते। अवक्षेपणं भर्त्सनम्। सेवनमनुवृत्तिः। साहसिक्यं साहसिकं कर्म्म। प्रतियत्नः सतो गुणान्तराऽऽधानम्। प्रकथनं प्रकर्षेण कथनम्। उपयोगो धर्म्मादिप्रयोजनो विनियोगः। गन्धने तावत्—उत्कुरुते, उदाकुरुते। सूचयतीत्यर्थः। अवक्षेपणे–श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते। भर्त्सयतीत्यर्थः। सेवने–गणकानुपकुरुते, महामात्रानुपकुरुते। सेवत इत्यर्थः। साहसिक्ये–परदारान् प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तत इत्यर्थः। प्रतियत्ने–एधो दकस्योपस्कुरुते, काण्डं गुडस्योपस्कुरुते। तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः। षष्ठीसुटौ करोतेः प्रतियत्न एव विधीयेते। प्रकथने—गाथः प्रकुरुते, जनापवादान्

प्रकुरुते । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगे–शतं प्रकुरुते, सहस्रं प्रकुरुते । धर्म्मार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एतेष्विति किं ? कटं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिचक्रे, तमभिबभूव, न तेन पराजित इति वा । प्रसहन इति किम् ? अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्म्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्म्मण आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्, ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान् । शब्दकर्म्मण इति किम् ? विकरोति पयः ॥

अकर्म्मकाच्च ॥ ३५ ॥

वेः, कृञ इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्म्मकादकर्म्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । विकुर्वते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते । निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः ॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

णीञ् प्रापणेऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । णीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु । सम्मानन पूजनम् । नयते चार्वी लोकायते । चार्वी बुद्धिः तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वी, स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः सम्मानिताः पूजिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति । यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः सम्पद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यीकुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्वी लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्म्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते, सहस्रं विनयते । धर्माद्यर्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्म्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्त्ता देवदत्तादिर्लकारवाच्यः । कर्तृस्थे कर्म्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः, तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते, मन्युं विनयते ।

कर्तृस्थ इति किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोध विनयति। अशरीर इति किम्? गडुं विनयति, घाटां विनयति। कर्म्मणीति किम्? बुद्धया विनयति, प्रज्ञया विनयति।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपद भवति। वृत्तिरप्रतिबन्धः(१)। सर्ग उत्साहः। तायनं स्फीतता। वृत्तौ तावत्-ऋचवस्य क्रमते बुद्धिः। न प्रतिहन्यत इत्यर्थः। यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः। सर्गे—व्याकरणाध्ययनाय क्रमते। उत्सहत इत्यर्थः। तायने-अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते। स्फीतीभवन्तीत्यर्थः। एतेष्विति किम्(२), अपक्रामति॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति वर्तते। उपपरापूर्वात्क्रमतेर्वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थ सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति। उपक्रमते, पराक्रमते, उपपराभ्यामिति किम्? (३)संक्रामति। वृत्त्यादिष्वित्येव, उपक्रामति, पराक्रामति॥

आङ उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। आक्रमत आदित्यः, आक्रमते चन्द्रमाः, आक्रमन्ते ज्योतीषि। उद्गमन इति किम्, आक्रामति माणवकः कुतपम्(४)। ॐज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत् आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्(५)॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। विहरण विक्षेपः। सुष्ठु विक्रमते, साधु विक्रमते। अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते। यद्यपि क्रमिः पादविहरण एव पठ्यते 'क्रमु पादविक्षेप' इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामेवमुक्तम्। पादविहरण इति किम्, विक्रामत्यजिनसन्धिः॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपद भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ

---

(१) न्यासपर्यालोचनया 'वृत्तिरित्यारभ्य स्फीतता" इत्यन्तः पाठो मूलग्रन्थस्य न प्रतीयते।

(२) "एतेष्विति किम्, अपक्रामति। अथ मूलग्रन्थस्य पाठो न प्रतिभाति, पदमञ्जर्यां वृत्यादिष्विति किम्, अपक्रामति" इति दर्शनात्।

(३) उपपराभ्यामिति किमिति। उपसर्गनियम. किमर्थमित्यर्थ.। संक्रामतीति। "क्रमः परस्मैपदेषु" इति दीर्घः।

(४) "कुतुपम्" इति क्वचित्पाठ.। कुतपो दर्भसंस्तरः। कुतपो ह्रस्वाकुतू।

(५) "हर्म्यतलम्" इति द्वितीयान्तः क्वचित्।

तुल्यार्थौ भवतः। क्व चानयोस्तुल्यार्थता ? आदिकर्म्मणि। प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते भोक्तुम्। समर्थाभ्यामिति किम्, पूर्वेद्युः प्रक्रामति। गच्छतीत्यर्थः। अपरेद्युरुपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः। अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्मान्न भवति, वृत्त्यादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्त्तते। अप्राप्तविभाषेयम्। उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति। क्रमते, क्रामति। अनुपसर्गादिति किम्, संक्रामति ॥

अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं भवति। अपह्नवोऽपह्नुतिरपलापः। सोपसर्गश्चायमपह्नवे वर्त्तते न केवलः। शतमपजानीते, सहस्रमपजानीते। अपलपतीत्यर्थः। अपह्नव इति किम्, न त्वं किंचिदपि जानासि ॥

अकर्म्मकाच्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये हि "अनुपसर्गाज्ज्ञ" इति वक्ष्यति। जानातेरकर्मकादकर्म्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। कथं वायमकर्म्मकः। नात्र सर्प्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च "ज्ञोऽविदर्थस्य करणे" इति षष्ठी विधीयते। सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः। अकर्मकादिति किम्, स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते। सकर्मकार्थमिदम्। स, प्रति इत्येवम्पूर्वाज्जानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम्। शतं संजानीते, सहस्रं संजानीते शतं प्रतिजानीते, सहस्रं प्रतिजानीते। अनाध्याने इति किम्, मातुः संजानाति, पितुः संजानाति। उत्कण्ठत इत्यर्थः ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते (१)भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं भवति। भासनं दीप्तिः। वदते चार्वी लोकायते। भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः। उपसंभाषा उपसान्त्वनम्, कर्मकरानुपवदते। उपसान्त्वयतीत्यर्थः। ज्ञानं सम्यगवबोधः। वदते चार्वी लोकायते, जानाति वदितुमित्यर्थः। यत्न उत्साहः, क्षेत्रे वदते, गेहे वदते। तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः। विमतिर्नानामतिः। क्षेत्रे विवदन्ते, गेहे विवदन्ते। विमतिपतिता विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः।

(१) "भासनादिष्वर्थेषु" इति न्यासधृतः पाठः।

उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनं, कुलभार्यामुपवदते, परदारानुपवदते। उपच्छन्दयतीत्यर्थः । एतेष्विति किम् यत्किञ्चिद् वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणं तत्र वर्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति । ननु 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्येव पठ्यते, तत्र किं व्यक्तवाचामिति विशेषणेन । प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः । तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः, संप्रवदन्ते क्षत्रियाः । व्यक्तिवाचामिति किम् (१)वरतनु ! सप्रवदन्ति कुक्कुटाः । समुच्चारण इति किम् , ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति ।

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद इति, व्यक्तवाचामिति च वर्त्तते । अनुपूर्वाद्वदतेरकर्म्मकाद्व्यक्तवाग्विषयादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य, अनुवदते मौद्गः पैप्पलादस्य । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्म्मकादिति किम् , पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा ॥

विभाषाविप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्त्तते, व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः, विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः, विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलाप इति किम्, सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव, विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारण इत्येव, क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्ग्रः ॥

"गॄ निगरणे" इति तुदादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु 'गॄ शब्दे' इति क्र्यादिपठितस्य, तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । "शेषात्" इति परस्मैपदे प्राप्ते, अवपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते, अवगिरेते, अवगिरन्ते । अवादिति किम्, गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

ग्र इति वर्त्तते । सम्पूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञान-

---

(१) अत्र "वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः" इति न्यासपदमञ्जर्योरुभयत्रापि दर्शनात् "वरतनु" इति मूले निवेशितोऽस्माभिः । अयञ्च श्लोकचतुर्थपाद । क्वचित्त सम्पूर्ण एव श्लोक पठ्यते । स चायम्—अयि विजहीहि दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् । अरुणकरोद्गम्, एष वर्तते, वरतनु ······॥ इति न्यासे। पदमञ्जर्यान्तु —"अपनय पादसरोजमङ्कतः, शिथिलय बाहुलतां गलाद्वताम् । कच वदनेंशुकमाकुलीकृतम् , वरतनु ········ ॥

मभ्युपगमः। शतं संगिरते, नित्यं शब्दं संगिरते। प्रतिज्ञान इति किम्, संगिरति ग्रासम् ॥

उदश्चरः सकर्म्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्म्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। गेहमुच्चरते, कुटुम्बमुच्चरते, गुरुवचनमुच्चरते। उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः। सकर्म्मकादिति किम्, बाष्पमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति। तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते। तया चरतेरर्थद्वारको योगः अश्वेन सञ्चरते। तृतीयायुक्तादिति किम्, उभौ लोकौ सञ्चरसि इमं चामुं च देवल। यद्यप्यत्र तदर्थयोगः सम्भवति तृतीया तु न श्रूयत इति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

'दाण् दाने' परस्मैपदी ततः सम्पूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति। कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात्? वक्तव्यमेवैतत्। *अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम्*। (१)दास्या सम्प्रयच्छते, वृषल्या सम्प्रयच्छते। कामुकः सन् दास्यै ददातीत्यर्थः। चतुर्थ्यर्थ इति किम्, पाणिना सम्प्रयच्छति। समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति। सम इति विशे(२)षणे षष्ठी न पञ्चमी ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति। पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम्। भार्यामुपयच्छते। स्वकरण इति किम् देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ दृश् इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं भवति। तत्र जानातेः "अपह्नवे ज्ञः" इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं, श्रुदृशोरपि "समो गम्यृच्छि" इत्यत्र विहितम्, तस्मिन्विषये "पूर्ववत्सन" इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते। स्मरतेः पुनरप्राप्त एव विधानम्। धर्म्मं जिज्ञासते, गुरुं शुश्रूषते, नष्टं सुस्मूर्षते, नृपं दिदृक्षते। सन इति किम्, जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यति ॥

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते। अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं

---

(१) अत्र 'मालाम्' इत्यधिकः पाठो न्यासे। (२) 'विशेषणषष्ठीति' पदमर्थ्याम्।

न भवति। तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः सम्पद्यते। पुत्रमनुजिज्ञासति। अनोरिति किम्, धर्मं जिज्ञासते॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति। प्रतिशुश्रूषति, आशुश्रूषति। उपसर्गग्रहणं चेदं तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति। देवदत्त प्रति शुश्रूषते॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

'शद्लृ शातने' परस्मैपदी, तस्मादात्मनेपदं विधीयते। शदिर्यः शित्, शिद्भावी शितो वा सम्बन्धो तस्मादात्मनेपद भवति। शीयते, शीयेते, शीयन्ते। शित इति किम्, अशत्स्यत्, शत्स्यति, शिशत्सति॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

'मृङ् प्राणत्यागे'। ङित्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम्। म्रियतेर्लुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपद भवति, अन्यत्र न भवति। अमृत, मृषीष्ट। शितः खल्वपि। म्रियते, म्रियेते, म्रियन्ते। नियमः किमर्थः, मरिष्यति, अमरिष्यत्॥

पूर्ववत् सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुः, आत्मनेपदी तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति। येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, आस्ते, शेते। सन्नन्तादपि तदेव निमित्तम्। आसिसिषते, शिशयिषते। नेर्विशः, निविशते, निविविक्षते। आङ उद्गमने, आक्रमते, आचिक्रंसते। इह न भवति। शिशत्सति, मुमूर्षति। नहि शदिम्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्त, किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह नास्ति। यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सन्नन्तेऽप्यनिमित्तम्। अनुचिकीर्षति, पराचिकीर्षति। इह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमाम्प्रत्ययः। आम्प्रत्ययस्येव धातोः कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपद भवति। ईक्षांचक्रे, ईहांचक्रे(१)। यदि विध्यर्थमेतत् तर्हि उदुब्जांचकार, उदुम्भाञ्चकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति। नैष दोषः। उभयमनेन क्रियते विधिर्नियमश्च। कथम्? पूर्ववदिति वर्त्तते। स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति। कृञ इति किम्, ईक्षामास, ईक्षाम्बभूव। कथं पूनरस्यानुप्रयोगो यावता "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इत्युच्यते। कृञिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते। क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः? अभूततद्भावे "कृभ्वस्तियोगे

---

(१) अत्र "ऊहाञ्चक्रे" इत्युदाहरणान्तरमपि प्रतीयते, न्याससम्वादात्।

सम्पद्यकर्तरि च्विः” इति कृशब्दादारभ्य यावत् “कृञो द्वितीयतृतीया” इति ञकारम्।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत्, तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । प्र उप इत्येव पूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेष्विति किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । ॐस्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्ॐ । उद्युङ्क्ते, नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम्, (१) संयुनक्ति ॥

समः क्ष्णुवः ॥ ६५ ॥

क्ष्णु तेजने परस्मैपदी ततः सम्पूर्वादात्मनेपदं भवति । “समो गम्यृच्छि” इत्यत्रैव कस्मान्न पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्त्तते । संक्ष्णुते शस्त्रम्, संक्ष्णुवाते, संक्ष्णुवते ॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवनेऽपालने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुञ्जते । अनवने इति किम् । भुनक्त्येनमग्निराहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य ‘भुजो कौटिल्य’ इत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुजति पाणिम् ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

“णितश्च” इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्, अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्यानं वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति किम्, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम्, गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम्, लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । णौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयती मूत्रेण । यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तेति किम्, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्यान इति किम्, स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येन वनगुल्मः स्वयमेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते ।

(१) न्याससम्वादात् “स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? संयुनक्ति” इति पाठो वृत्तिग्रन्थस्य न प्रतिभाति ।

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते। कर्तृस्थार्थोऽयमारम्भः। तथा च रुहिः कर्तृस्थक्रियः, दृशिः कर्तृस्थभावक उदाहृतः॥

भीस्म्योर्हेतुभये॥ ६८॥

णेरिति वर्त्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। बिभेतेः स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये। हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्ततश्चेद्भयं भवति। भयग्रहणमुपलक्षणार्थं विस्मयोऽपि तत एव। जटिलो भीषयते, मुण्डो भीषयते। (१) जटिलो विस्मापयते, मुण्डो विस्मापयते। हेतुभय इति किम्, कुञ्चिकयैनं भाययति, रूपेण विस्माययति। अत्र कुञ्चिका भयस्य करणं न हेतुः॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने॥ ६९॥

णेरिति वर्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। गृधु अभिकाङ्क्षायां, वञ्चु गताविस्येतयोर्ण्यन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति। प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम्। माणवकं गर्धयते, माणवकं वञ्चयते। प्रलम्भन इति किम्, श्वानं गर्धयति। गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः। अहिं वञ्चयति। परिहरतीत्यर्थः॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च॥ ७०॥

णेरिति वर्त्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। लीङ् श्लेषणे इति दिवादौ पठ्यते, ली श्लेषणे इति च क्र्यादौ। विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम्। लियो ण्यन्तात्सम्मानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति, च-शब्दात् प्रलम्भने च। सम्माननं पूजनम्। शालीनीकरणं न्यग्भावनम्। जटाभिरालापयते। पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते। न्यक्करोतीत्यर्थः। प्रलम्भने—कस्त्वामुल्लापयते। विसंवादयतीत्यर्थः। "विभाषा लीयतेः" इति वाऽऽत्वं विधीयते। तदस्मिन् विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः। व्यवस्थितविभाषा हि सा। सम्माननादिष्विति किम्, बालकमुल्लापयति॥

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे॥ ७१॥

णेरिति वर्त्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। ण्यन्तात्करोतेर्मिथ्योपपदादात्मनेपदं भवति अभ्यासे। अभ्यासः पुनः पुनः करणमावृत्तिः। पदं मिथ्या कारयते। साप(२)चारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्योपपदादिति किम्, पदं सुष्ठु कारयति। कृञ इति किम्, पदं मिथ्या वाचयति। अभ्यास इति किम्, पदं मिथ्या कारयति। सकृदुच्चारयति॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ ७२॥

णेरिति निवृत्तम्। शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो ञितश्च तेभ्य

---

(१) अत्र पदमञ्जरीसंवादात् 'मुण्डो भापयते' इत्युदाहरणान्तरमपि बोध्यम्।

(२) "सदोषम्" इति पाठः पदमञ्जर्याम्।

आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति । क्रियायाः फलं क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते, तच्चेत्कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति। यजते, पचते । ञितः खल्वपि । सुनुते, कुरुते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रैति । कर्त्रभिप्राय इति किम्, यजन्ति याजकाः, पचन्ति पाचकाः, कुर्वन्ति कर्म्मकराः। यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्त्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाद्वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते। अपपूर्वाद्वदतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते। न्यायाऽपवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति वर्त्तते । णिजन्तादात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते, ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । कटं कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । सम् उद् आङ् इत्येवंपूर्वाद्यमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति। व्रीहीन् संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। आङ्पूर्वादकर्म्मकादाङो यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणम् । अग्रथ इति किम् । उद्यच्छति चिकित्सां वैद्य. । कर्त्रभिप्राय इत्येव । संयच्छति, उद्यच्छति, आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते, अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् ? स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्राय इत्येव । देवदत्तस्य गां जानाति ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितञित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योतिते विहितं, तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरमुपपदं, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेदं भवति । स्वं यज्ञं यजति, स्वं यज्ञं यजते । स्वं कटं करोति, स्वं कटं कुरुते । स्वं पुत्रमपवदति, स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः, न परस्मैपदनियमः । तत्सर्वतः प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः। शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्त ङित आत्मने पदमुक्तम् । आस्ते, शेते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति, वाति । नेर्विश आत्मनेपद-

मुक्तम्। निविशते। ततोऽन्यत्र परस्मैपदम्। आविशति, प्रविशति। कर्त्तरीति किम्, (१)पच्यते, गम्यते। कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपद न भवति। पच्यते ओदनः स्वयमेव। कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं, कर्मकर्त्तरि न भवति॥

अनुपराभ्यां कृञः॥ ७९॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते। अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति। अनुकरोति, पराकरोति।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ ८०॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। अभि प्रति अति इत्येवं पूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति। अभिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति। अभिप्रत्यतिभ्य इति किम्, आक्षिपते। द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते। तेनेह न भवति। अभिक्षिप्यते स्वयमेव॥

प्राद्वहः॥ ८१॥

वह प्रापणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। प्रपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति। प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति। प्रादिति किम्, आवहते॥

परेर्मृषः॥ ८२॥

मृष तितिक्षायां स्वरितेत्, ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति। परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति। परेरिति किम्, आमृष्यते। वहतिमपि केचिदत्रानुवर्तयन्ति। परिवहति॥

व्याङ्परिभ्यो रमः॥ ८३॥

रमु क्रीडायाम्। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपद विधीयते। वि आङ् परि इत्येवं पूर्वाद्रमतेः परस्मैपद भवति। विरमति, आरमति, परिरमति। एतेभ्य इति किम्, अभिरमते॥

उपाच्च॥ ८४॥

रम इत्येव। उपपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति। देवदत्तमुपरमति, यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीति यावत्। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र रमिः। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्। अकर्मकाद्विभाषां वक्ष्यति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात्॥

विभाषाऽकर्मकात्॥ ८५॥

रमः, उपादिति च वर्त्तते। पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते। उपपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपद भवति। यावद्भुक्तमुपरमति, यावद्भुक्तमुपरमते। निवर्तत इत्यर्थः॥

(१) अत्र 'पच्यते' इति पदमज्ञर्याम्।

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८५ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। बुधयुधनश जन इङ् प्रु द्रु स्रु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति। बोधयति, योधयति, नाशयति, जनयति, अध्यापयति, प्रावयति, द्रावयति, स्रावयति। येऽत्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येव सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम्। बोधयति पद्मम्, योधयन्ति काष्ठानि, नाशयति दुःखम्, जनयति सुखम्। येऽत्र चलनार्था अपि तेषां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम्। प्रवते, प्राप्नोतीति गम्यते। अयो द्रवति, विलीयत इत्यर्थः। कुण्डिका स्रवति, स्यन्दत इत्यर्थः। एतद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्त्तते। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते। निगरणमभ्यवहारः। चलन कम्पनम्। निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति। निगारयति, आशयति, भोजयति। चलनार्थेभ्यः—चलयति, चोपयति, कम्पयति। अयमपि योगः सकर्मकार्थः, अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च। ॐअदेः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। अत्ति देवदत्तः, आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्म्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्त्तते। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते। अण्यन्तो यो धातुरकर्म्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति। आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम्। शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम्। अणाविति किम्, चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति, तदयुक्तम्। हेतुमण्णिचो विधिः प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः। तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम्। इदं तु प्रत्युदाहरणम्—आरोहयमाणं (१)प्रयुङ्क्ते, आरोहयते। अकर्मकादिति किम्, कटं कुर्वाणं प्रयोजयति कारयते। चित्तवत्कर्तृकादिति किम्, शुष्यन्ति व्रीहयः, शोषयते व्रीहीनातपः ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते। यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपद तदवस्थितमेव, न प्रतिषिध्यते। पा दमि आङ्यम आङ्यस परिमुह रुचि नृति वद वस इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति। णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति। तत्र पिबतिर्निगरणार्थः। दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः। नृतिश्चलनार्थोऽपि। एषां परस्मैपदं न भवति। पा—पाययते। दमि—दमयते। आङ्यम—आयामयते,। 'यमोऽपरिवेषणे' (ग० सू०) इति

(१) अत्र 'प्रयोजयति' इत्यपपाठ ।

मित्संज्ञा प्रतिषिद्ध्यते। आङ्यस–आयासयते। परिमुह–परिमोहयते। रुचि–रोचयते। नृति–नर्त्तयते। वद–वादयते। वस–वासयते। ॐपादिषु धेट उपसख्यानम्ॐ। धापयेते शिशुमेकं समीची॥

वा क्यषः॥ ९० ॥

"लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" इति वक्ष्यति, तदन्ताद्धातोर्वा परस्मैपदं भवति(१)। लोहितायति, लोहितायते। पटपटायति, पटपटायते। अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते? यावताऽनुदात्तङित इत्येवमादिना प्रकरणेन तन्नियतम्। एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते,तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते। तेन मुक्ते शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं भवति॥

द्युद्भ्यो लुङि॥ ९१ ॥

वेत्येव। द्युत दीप्तौ तत्साहचर्याद्लु(२)ठादयोऽपि कृपूपर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते। बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो भवति। अनुदात्तेत्त्वान्नित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति। व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट। अलुठत्, अलोठिष्ट। लुङिति किम्, द्योतते॥

वृद्भ्यः स्यसनोः॥ ९२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते। वृतु वर्त्तने, वृधु वृद्धौ, शृधु शब्दकुत्सायाम्, स्यन्दू प्रस्रवणे, कृपू सामर्थ्ये। एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति। वृत्–वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति, वर्त्तिष्यते, अवर्तिष्यत, विवर्त्तिषते। वृध्–वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति, वर्द्धिष्यते, अवर्द्धिष्यत, विवर्द्धिषते। स्यसनोरिति किम्, वर्त्तते॥

लुटि च क्लृपः॥ ९३ ॥

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः, लुटि विधीयते। चकारस्तर्हि स्यसनोरनुकर्षणार्थो न वक्तव्यः। एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत। तस्माच्चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते। लुटि च स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा भवति। कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तारः, कल्प्स्यति, अकल्प्स्यत्, चिक्लृप्सति, कल्पिता, कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत, चिकल्पिषते(३)॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

---

(१) "शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनमिति क्वचित्कः पाठः।

(२) क्वचित् 'श्वितादयः' इति पाठः।

(३) कुत्रचिदयं पाठः—"यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च क्लृपः इतीट् प्रतिषेधः। यत्रात्मनेपदं तत्रेड्भवत्येवेति"।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

"कडाराः कर्मधारय" इति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्राऽवधेर्यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम्। का पुनरसौ ? या पराऽनवकाशा च। अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनमेकैव सञ्ज्ञा भवतीति। वक्ष्यति ह्रस्वं लघु, भिदिः, छिदिः—भेत्ता, छेत्ता। संयोगे गुरु, शिक्षा, भिक्षा। संयोगपरस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च, एका संज्ञेतिवचनाद् गुरुसंज्ञैव भवति। अततक्षत्, अररक्षत्। "सन्वल्लघुनि" इत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो(१) विप्रतिषेधः। यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् युगपत्प्राप्नुतः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः। तस्मिन् विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति। उत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य योगस्य विषयो, बलवतैव तत्र भवितव्यम्। अप्रवृत्तौ, पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते। "अतो दीर्घो यञि" "सुपि च" इत्यस्यावकाशः। वृक्षाभ्याम्, प्लक्षाभ्याम्। "बहुवचने झल्येत्" इत्यस्यावकाशः। वृक्षेषु, प्लक्षेषु। इहोभयं प्राप्नोति वृक्षेभ्यः, प्लक्षेभ्य, इति। परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू। अविभक्तिको निर्देशः। स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ। मूलविभुजादिदर्शनात्कप्रत्ययः। ईकारान्तमूकारान्तं च स्त्र्याख्यं शब्दरूपं नदीसंज्ञं भवति। ईकारान्तं कुमारी, गौरी, लक्ष्मीः, शार्ङ्गरवी। ऊकारान्तं—ब्रह्मबन्धूः, यवागूः। यू इति किम्। मात्रे, दुहित्रे। स्त्र्याख्याविति किम् ? ग्रामणीः, सेनानीः, खलपूः। आख्याग्रहणं किम्(२), शब्दार्थे स्त्रीत्व एव यथा स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत्। ग्रामण्ये स्त्रियै, खलप्वे स्त्रियै। नदीप्रदेशा आण्नद्या इत्येवमादयः ॥

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिद्ध्यते। स्थितिः स्थानम्। इयङुवङोः स्थानमनयोरितीयङुवङ्स्थानौ यौ यू तौ नदीसंज्ञौ न भवतः, स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा। हे श्रीः, हे भ्रूः। अस्त्रीति किम्, हे स्त्रि ॥

---

(१) अत्र न्यासपदमंजरीपर्य्यालोचनया 'विरोध' इत्येव पाठोऽनुमीयते न तु 'तुल्यबलविरोध' इति।

(२) पदमंजरीदर्शनादत्र 'आख्याग्रहणम्' इति प्रश्नरहितः पाठः प्रतीयते। 'शब्दार्थे स्त्रीत्वे' अत्र च 'शब्दार्थस्त्रीत्व' इति पाठः पदमंजर्याम्।

वाऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते। इयङुवङ्स्थानौ यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः ॥ श्रियाम्, श्रीणाम्। भ्रुवाम्, भ्रूणाम्। अस्त्रीत्येव। स्त्रीणाम्॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयङुवङ्स्थानयोश्च प्रतिषिद्धा, तस्माङ्ङिति वा विधीयते। ङिति परतो ह्रस्वश्च य्वोः सम्बन्धी यः स्त्र्याख्यः, स्त्र्याख्यौ इयङुवङ्स्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः। कृत्यै, कृतये। धेन्वै, धेनवे। श्रियै, श्रिये। भ्रुवै, भ्रुवे। अस्त्रीत्येव, स्त्रियै। स्त्र्याख्यावित्येव। अग्नये, वायवे, भानवे ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्त्तते। शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा। कश्च शेषः(१) ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यन्न स्त्र्याख्यं, स्त्र्याख्यं च यन्न नदीसंज्ञकं स शेषः। अग्नये, वायवे, कृतये, धेनवे। असखीति किम्, सख्या, सख्ये, सख्युः, सख्यौ(२) ॥

पतिः समास एव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते। पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञो भवति। प्रजापतिना, प्रजापतये। समास इति किम्, पत्या, पत्ये। (३)एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः। दृढमुष्टिना, दृढमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते। पूर्वेण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। षष्ठ्यन्तेन(४)युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति। कुलुञ्चानां पतये नमः, कुलुञ्चानां पत्ये नमः। षष्ठीग्रहणं किम्, मया पत्या जरदष्टिर्यथासः। छन्दसीति किम्, ग्रामस्य पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता, तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते। ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति। भेत्ता, छेत्ता, अचीकरत्, अजीहरत्। लघुप्रदेशाः "पुगन्तलघूपधस्य च" इत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते। पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते। संयोगे परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति। कुण्डा, (५)शिक्षा, भिक्षा। गुरुप्रदेशाः, "गुरोश्च हलः" इत्येवमादयः ॥

---

(१) ह्रस्वेवर्णोवर्णान्तमिति क्वचित् पाठः। (२) "घिप्रदेशा द्वन्द्वे घीत्येवमादयः" इति पाठः।
(३) एवकारकरणमिष्टतोवधारणार्थमिति न्यासे पाठ.।
(४) अत्र "षष्ठ्यन्तेन शब्देन" इति पदमंजर्यां पाठः। (५) हुण्डा इति अधिकं न्यासे।

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोग इति नानुवर्त्तते। सामान्येन संज्ञाविधानम्। दीर्घं चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति। ईहांचक्रे, ईक्षांचक्रे(१) ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति। कर्त्ता, हर्त्ता। करिष्यति, (२)अकरिष्यत्। औपगवः, कापटवः। यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थं, तदादीतिसम्बन्धात्। प्रत्ययग्रहणं किम्, न्यविशत, व्यक्रीणीत। "नेर्विश" इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात्। विधिग्रहणं किम्, प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत्। स्त्री इयती। ॐतदादिवचनं स्यादिनुमर्थम्ॐ। करिष्यावः, करिष्यामः, कुण्डानि। पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्,ॐ लुप्तप्रत्यये मा भूत्। स्त्र्यर्थम्। अङ्गप्रदेशा "अङ्गस्य" इत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम्। सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति। ब्राह्मणाः, पठन्ति। पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम्। गौरी ब्राह्मणितरा। पदप्रदेशाः "पदस्य" "पदात्" इत्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्यग्रहणम्। नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति। क्यच्—राजीयति। क्यङ्—राजायते। क्यष्—चर्म्मायति(३), चर्म्मायते। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत्। वाच्यति, स्रुच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यचि भमिति वक्ष्यति। तस्यायं पुरस्तादपवादः। सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति। "भवतष्ठक्छसौ" भवदीयः। "ऊर्णाया युस्" ऊर्णायुः। "ऋतोरण्" "छन्दसि घस्" ऋत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आकपः प्रत्यया गृह्यन्ते। स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति। राजभ्याम्, राजभिः, राजत्वम्, राजता, राजतरः, राजतमः। असर्वनामस्थान इति किम्। राजानौ, राजानः।

(१) "ईक्षाचक्रे" इत्यस्य स्थाने "ऊह्यांचक्रे" इति न्यासे।

(२) अत्र मुद्रितकाशिकाया "हरिष्यति" इति उपलभ्यते। न्यासपदमंजरीसंवादात्त्वस्माभिः परिवर्तितः। (३) अत्र "वर्मायति, वर्मायते" इति न्याससंमतः पाठः।

यचि भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति वर्तते। पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो भसंज्ञा विधीयते। यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति। यकारादौ—गार्ग्यः, वात्स्यः। अजादौ—दाक्षिः, प्लाक्षिः। ॐनभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्ॐ। नभ इव नभस्वत्, अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत्, मनुरिव मनुष्वत्। ॐवृषण्वस्वश्वयोःॐ। वृषन्नित्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति छन्दसि विषये। वृषण्वसुः, वृषणश्वस्य मेने। भप्रदेशाः, "भस्य" इत्येवमादयः॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते। तकारान्तं सकारान्तं(१) शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति। उदश्वित्वान् घोषः, विद्युत्वान् बलाहकः। सकारान्तम्—यशस्वी, पयस्वी। तसाविति किम्, तक्षवान् ग्रामः॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति। भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन (२)साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते। अयस्मयं वर्म, अयस्मयानि पात्राणि। क्वचिदुभयमपि भवति। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन। पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जश्त्वं न भवति। छन्दसीति किम्। अयोमयम् वर्म॥ आकृतिगणोऽयम्।(३)

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयः, लस्य तिबादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसङ्ख्यावाच्यत्वेन विधीयते। बहुषु बहुवचनं भवति। बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत्। कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्था वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनम्, कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः। ब्राह्मणाः पठन्ति। यत्र च संख्या सम्भवति तत्रायमुपदेशः। अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एव॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः। एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम्। द्वित्वे द्विवचनं भवति, एकत्वे एकवचनं भवति। ब्राह्मणौ पचतः, ब्राह्मणः पचति॥

कारके ॥ २३ ॥

कारक इति विशेषणमपादानादि(४)संज्ञाविषयमधिक्रियते। कारक इत्यधिकारो

---

(१) "तकारसकारांत"मिति पदमंजर्यां पाठः। (२) "तेन द्वारेणे"ति पदमंजरीसम्मतः पाठः। (३) मुद्रितकाशिकापुस्तकेऽनुपलभ्यमानोऽप्ययं पाठः न्याससंवादात् परिवर्द्धितः। (४) 'अपादानादिसंज्ञाविषय'मिति पदमंजर्यां न दृश्यते।

वेदितव्यः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारक इत्येवं तद्वेदितव्यम्। कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः। कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम्। कस्य हेतुः ? क्रियायाः। वक्ष्यति–ध्रुवमपायेऽपादानम्। ग्रामादागच्छति। पर्वतादवरोहति। कारक इति किम्, वृक्षस्य पर्णं पतति। कुड्यस्य पिण्डः पतति। अकथित च। अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति। माणवकं पन्थानं पृच्छति। कारक इति किम्, माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। कारकसंशब्दनेषु चाऽनेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४॥

ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। ग्रामादागच्छति, पर्वतादवरोहति, सार्थाद्धीनः, रथात्पतितः। *जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्*। अधर्माज्जुगुप्सते, अधर्माद्विरमति, धर्मात्प्रमाद्यति। अपादानप्रदेशा "अपादाने पञ्चमी" इत्येवमादयः॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५॥

बिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। चौरेभ्यो बिभेति, चौरेभ्य उद्विजते। त्रायत्यर्थानाम्–चौरेभ्यस्त्रायते, चौरेभ्यो रक्षति। भयहेतुरिति किम्, अरण्ये बिभेति, अरण्ये त्रायते॥

पराजेरसोढः ॥ २६॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे असोढो योऽर्थः सोढुं न शक्यते, तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। अध्ययनात्पराजयते। असोढ इति किम्। शत्रून् पराजयते॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। प्रवृत्तिविघातो वारणम्। यवेभ्यो(१)गां वारयति, यवेभ्यो गां निवर्त्तयति। ईप्सित इति किम्, यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८॥

व्यवधानमन्तर्द्धिः। अन्तर्द्धिनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। उपाध्यायादन्तर्द्धत्ते, उपाध्यायान्निलीयते। मा मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते। अन्तर्द्धाविति किम्, चौरान्न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं किम्, अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९॥

आख्याता प्रतिपादयिता, उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम्। उपयोगे साध्ये

---

(१) "गाः" इति बहुवचनान्तो न्यासे पाठः।

य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। उपाध्यायादधीते, उपाध्यायादागमयति। उपयोग इति किम्। नटस्य(१) शृणोति॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः॥ ३०॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता। जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः, तस्य या प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति। शृङ्गाच्छरो जायते, गोमयाद्वृश्चिको जायते॥

भुवः प्रभवः॥ ३१॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते। भवनं भूः। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः भूकर्त्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। हिमवतो गङ्गा प्रभवति, काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति। प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्॥ ३२॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं सम्प्रदानसज्ञं भवति। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिकर्मणेति विज्ञायते। उपाध्यायाय गां ददाति, माणवकाय भिक्षां ददाति। क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्। ॐक्रिययापि यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्ॐ। श्राद्धाय निगर्हते(२), युद्धाय संनह्यते, पत्ये शेते। सम्प्रदानप्रदेशाः "चतुर्थी सम्प्रदाने' इत्येवमादयः। ॐकर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञाॐ। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ ३३॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो योऽर्थस्तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। देवदत्ताय रोचते मोदकः, यज्ञदत्ताय स्वदतेऽपूपः। देवदत्तस्थस्याभिलाषस्य मोदकः कर्त्ता। प्रीयमाण इति किम्? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि॥

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः॥ ३४॥

श्लाघ ह्नुङ् स्था शप इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाणो बोधयितुमभिप्रेतः। देवदत्ताय श्लाघते। देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः। एवं देवदत्ताय ह्नुते, यज्ञदत्ताय(३) ह्नुते। देवदत्ताय तिष्ठते, यज्ञदत्ताय तिष्ठते। देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते। ज्ञीप्स्यमान इति किम्। देवदत्ताय श्लाघते पथि॥(४)

धारेरुत्तमर्णः॥ ३५॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थः तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। उत्तममृणं

---

(१) "नटस्य गाथा शृणोति" इति न्यासे। क्वचित् 'ग्रन्थिकस्य गाथा शृणोति' इति पाठान्तरम्।

(२) 'निगल्हते' इति न्यासे पाठः। (३) 'अपह्नुते' इति न्यासे।

(४) 'देवदत्तं श्लाघते' 'देवदत्तः श्लाघते' इति पाठः पदमंजर्याम्। 'पथि' इति तु तत्र नास्ति।

यस्य स उत्तमर्णः। कस्य चोत्तममृणं, यदीयं धनम्। धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः स सम्प्रदानसंज्ञो भवति। देवदत्ताय शत धारयति, यज्ञदत्ताय शतं धारयति। उत्तमर्ण इति किम्, देवदत्ताय शत धारयति ग्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, चुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति। ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते। पुष्पेभ्यः स्पृहयति, फलेभ्यः स्पृहयति। ईप्सित इति किम्, पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः, अपकारो द्रोहः, अक्षमा ईर्ष्या, गुणेषु दोषाविष्करणमसूया। क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे य प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहादयोपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति। देवदत्ताय क्रुद्ध्यति, देवदत्ताय द्रुह्यति, देवदत्तायेर्ष्यति, देवदत्तायासूयति। यं प्रति कोप इति किम्, भार्यामीर्ष्यति, मैनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सम्प्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोरु(१)पसर्गसम्बद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। देवदत्तमभिक्रुध्यति, देवदत्तमभिद्रुह्यति। उपसृष्टयोरिति किम्, देवदत्ताय क्रुध्यति, यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेश्च कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति, कीदृश? यस्य विप्रश्नः, विविधः प्रश्नः विप्रश्नः। स कस्य भवति? यस्य(२)शुभाशुभं पृच्छ्यते। देवदत्ताय राध्यति, देवदत्तायेक्षते। नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वस्य शृणोतेः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। कीदृशं? पूर्वस्य कर्त्ता। प्रतिपूर्व आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्तते, स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति। तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानसञ्ज्ञो भवति। देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति, देवदत्ताय गामाशृणोति। प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तेति वर्त्तते। अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति। अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तते। होत्रेऽनुगृणाति। होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

---

(१) "उपसर्गेणेति" पदमञ्जर्याम्॥ (२) अत्र "यत्सम्बन्धि" इति पदमञ्जर्याम् पाठ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियासिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति, परशुना छिनत्ति । तमब्ग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम् । करणप्रदेशाः "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति, चकारात्करणसञ्ज्ञं च । अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति ॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां सम्प्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां सम्प्रदानसंज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणं, नात्यन्तिकः क्रय एव । शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि, शताय परिक्रीतोऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि, सहस्राय परिक्रीतोऽनुब्रूहि ॥

आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आध्रियन्तेऽस्मिन् क्रिया(१)इत्याधारः । कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते, कटे शेते, स्थाल्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः "सप्तम्यधिकरणे च" इत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ्स्था आस् इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममधिशेते, ग्राममधितिष्ठति, पर्वतमध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारक कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते ॥ कथं कल्याणेऽभिनिवेशः, पापेऽभिनिवेशः ! या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशत इति । अन्यरस्यामिति वर्त्तते "परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्" इत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येवं पूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममुपवसति सेना, पर्वतमुपवसति, ग्राममनुवसति, ग्राममधिवसति, ग्राममावसति ॥ ॐवसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

---

(१) 'क्रियागुणा' इति न्यासे पाठः ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। कटं करोति, ग्रामं गच्छति। कर्तुरिति किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसौदनं भुंक्ते। कर्मेत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्। इतरथाऽऽधारस्यैव हि स्यात्। गेहं प्रविशतीति। ओदनं पचति, सक्तून् पिबतीत्यादिषु न स्यात्। पुनः कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति। कर्मप्रदेशाः "कर्मणि द्वितीया" इत्येवमादयः॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते। ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरच्च। विषं भक्षयति, चौरान् पश्यति, ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति। केनाऽकथितम्, अपादानादिविशेषकथाभिः। परिगणनं कर्त्तव्यम्।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना॥

उपयुज्यत इत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते। पाणिना कांस्यपात्र्यां गां दोग्धि पयः। पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्मान्न भवति। नैतदस्ति। विहिता हि तत्र करणादिसञ्ज्ञा। तदर्थमाह—अपूर्वविधाविति। ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते। ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं, तेन यत्सम्बध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना, तदकथितमुक्तं सूत्रकारेण। दुहि—गां दोग्धि पयः। याचि—पौरवं गां याचते। रुधि—गामवरुणद्धि व्रजम्। प्रच्छि—माणवकं पन्थानं पृच्छति। भिक्षि—पौरवं गां भिक्षते। चिञ्—वृक्षमवचिनोति फलानि। ब्रुवि—माणवकं धर्मं ब्रूते। शासि—माणवकं धर्ममनुशास्ति॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मसञ्ज्ञो भवति। गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवकं ग्रामम्। याति माणवको ग्रामम्, यापयति माणवकं ग्रामम्। ॐगत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। नयति भारं देवदत्तः, नाययति भारं देवदत्तेन। वहति भारं देवदत्तः, वाहयति भारं देवदत्तेन। ॐवहेरनियंतृकर्तृकस्येति वक्तव्यम्ॐ। इह प्रतिषेधो मा भूत्। वहन्ति यवान् बलीवर्दाः,

वाहयति यवान् बलीवर्दानिति । बुद्धि-बुध्यते माणवको धर्मम् , बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम्, वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । भुङ्क्ते माणवक ओदनम्, भोजयति माणवकमोदनम् । अश्नाति माणवक ओदनम्, आशयति माणवकमोदनम् । ॐआदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । अत्ति माणवक ओदनम्, आदयते माणवकेनौदनम् । खादति माणवकः, खादयति माणवकेन । ॐभक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । भक्षयति पीण्डीं देवदत्तः, भक्षयति पीण्डीं देवदत्तेनेति । अहिसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यं, भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् । शब्दकर्मणाम्-अधीते माणवको वेदम्, अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम्, पाठयति माणवकं वेदम् । अकर्मकाणाम्-आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् ? पचत्योदनं देवदत्तः, पाचयत्योदन देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्त विष्णुमित्रः ॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स णाविति वर्त्तते । हरतेः करोतेश्चाण्यन्तयोर्यः कर्त्ता स ण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः, हारयति भारं माणवकं, माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा । ॐअभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम्ॐ । अभिवदति गुरु देवदत्तः, अभिवादयते गुरु देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजानं, भृत्यैरिति वा । आत्मनेपद इति किम् , दर्शयति चैत्र मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वात् द्वितीयैव । अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते(१) । अगुणीभूतो यः क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारक कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति, स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते(२) । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात् समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति, चकारात्कर्तृसंज्ञं च । सञ्ज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते, कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः, "हेतुमति च" इत्येवमादयः ॥

---

(१) अत्र न्यासे "उच्यते" इति नास्ति । "अगुणीभूत" इत्यत्र च "अगुणभूत" इति पाठः ।
(२) "तदित्यनेन कर्ता संबध्यते" इति पद० ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

"अधिरीश्वर" इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादवधेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो, निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति "चादयोऽसत्वे" च वा ह अह । प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसज्ञाभिस्सह निपातसञ्ज्ञा समाविशति । रेफोच्चारणम् "ईश्वरे तोसुन्कसुनौ" इत्ययमवधिर्मा विज्ञायीति ॥

रीश्वराद्वी(१)श्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।
समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति, न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्ज्यप्रतिषेधोऽयम् । सत्त्वमिति द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपद् । सूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिम् । नकिम् । माङ् । माङो ङकारो विशेषणार्थः "माङि लुङ्" इति । इह न भवति । मा भवतु, मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वै । द्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । उ । ऋ । लृ । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक् । उञ् । उकञ् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अद्धा । धिक् । हाहा । हे । है । प्याट् । पाट् । थाट् । अहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहो । अथो । ननु । मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । वत । इह । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम् । ऋतम्(२) । श्रद्धा । इद्धा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् । कुतः । कुत्र । अव । अनु । हाहौ । हैहा । ईहा । आहोस्वित् । छम्बट् । खम् । दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषक् । अङ्ग । फट् । ताजक् । अये । अरे । चटु । बाट् । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आईम् । शीम् । सीम् । वै । (३)उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अवदत्तं विदत्त च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्त च निदत्तमिति चेष्यते ॥

---

(१) अत्र न्यासे "वीश्वर" इति पाठः । सच सहितापाठे वीश्वर इति यो निर्देशस्तदाश्रय । (२) ऋतमित्यनन्तरम्—"वाकिर्, नकिर्, आङ्, अ, मा, नो, ना, प्रतिषेधे, उत, दाह," इति कचित्पाठः।

(३) "त्वे, तुवै, न्वै, नुवै, अध, अधस्, स्मि, अच्छ, अदल, दह, हे हे, है है, नौ, मा, आस्, शस्, शुकम्, सम्. वव, वात्, डिकम्, हिनुक्, वशम्, शिकम्, श्वकम्, सनुकम्, नुकम्, अन्त, घौ, सुक्, भाजक्, अले, वट्, वाट्, कीम्," इत्यधिकः पाठः कचित्।

"अच उपसर्गात्तः" इति तत्वं न भवति। दुर्नीतम्। दुर्नयः। दुर्निर्णयः। "उपसर्गात्" इति णत्वं न भवति। असत्त्व इति किम्। पशुर्वै पुरुषः। पशुः पुरोडाशः। निपातप्रदेशाः "स्वरादिनिपातमव्ययम्" इत्येवमादयः॥

प्रादयः॥ ५८॥

प्रादयोऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति। प्र। परा। अप। सम्। अनु। अव। निस्। निर्। दुस्। दुर्। वि। आङ्। नि। अधि। अपि। अति। सु। उत्। अभि। प्रति। परि। उप। पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम्। "उपसर्गाः क्रियायोगे" इति (१)चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत्। असत्त्व इत्येव। परा जयति सेना(२)॥

उपसर्गाः क्रियायोगे॥ ५९॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति। प्रणयति। परिणयति। प्रणायकः। परिणायकः। क्रियायोग इति किम्। प्रगतो नायकोऽस्माद्देशात् प्रनायको देशः। ॐमरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानम् कर्तव्यम्ॐ मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः। संज्ञाविधानसामर्थ्यात् अनजन्तत्वेऽपि अच उपसर्गात्तः इति तत्व भवतिॐ श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम्ॐ "आतश्चोपसर्गे" इति अङ् भवति। श्रद्धा।उपसर्ग प्रदेशा "उपसर्गे घोः किः" इत्येवमादय.।

गतिश्च॥ ६०॥

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे। प्रकृत्य। प्रकृतम्। यत् प्रकरोति। योगविभाग उत्तरार्थः। उत्तरत्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा मा भूत्। ऊरीस्यादित्यत्र "उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः" इति षत्व प्रसज्ज्येत। चकारः संज्ञासमावेशार्थः। प्रणीतम्। अभिषिक्तम्। "गतिरनन्तर" इति स्वरः, उपसर्गात्" इति णत्वषत्वे च भवतः। ॐकारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्ॐ। कारिकाकृत्य। कारिकाकृतम्। यत्कारिकाकरोति। ॐपुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्ॐ। पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्। "गतिर्गतौ" इति निघातो भवति। चनोहितः। "गतिरनन्तर" इति स्वरः। गतिप्रदेशाः "कुगतिप्रादयः" इत्येवमादयः॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च॥ ६१॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति। च्विडाचोः कृभ्वस्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा विधीयते। ऊरीउररीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च। ऊरीकृत्य। ऊरीकृतम्। यदूरीकरोति। उररीकृत्य। उररीकृतम्। यदुररीकरोति। पापी। ताली। आताली। वेताली। धूसी। शकला। संशकला। ध्वंसकला। भ्रंशकला। एते शकलादयो हिंसायाम्। शकला-

(१) 'वादीनामिति' पदमंजर्यां पाठः।

(२) अत्र 'पराः सेना' इति न्यासे, पराजयन्ति सेना' इति च पदमंजर्याम्।

कृत्य। संशकलाकृत्य। ध्वंसकलाकृत्य। भ्रंशकलाकृत्य। गुलुगुधा पीडार्थे। गुलुगुधाकृत्य। सजूः सहार्थे। सजूः कृत्य। फलू, फली, विक्ली, आक्ली, इति विकारे। फलूकृत्य। फलीकृत्य। विक्लीकृत्य। आक्लीकृत्य। आलोष्ठी, कराली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा, एते हिंसायाम्। वषट्। वौषट्। श्रौषट्। स्वाहा। स्वधा। बन्धा। प्रादुस्। श्रत्। आविस्। च्व्यन्ताः खल्वपि। शुक्लीकृत्य। शुक्लीकृतम्। यच्छुक्लीकरोति। डाच्। पटपटाकृत्य। पटपटाकृतम्। यत्पटपटाकरोति॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इति परो यस्मादिति बहुव्रीहिः। अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति। खाट्कृत्य। खाट्कृतम्। यत् खाट्करोति। अनितिपरमिति किम्। खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् (१)॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः(२)। परिभवौदासीन्यमनादरः। आदरानादरयोर्यथाक्रम सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः। सत्कृत्य। सत्कृतम्। यत्सत्करोति। असत्कृत्य। असत्कृतम्। यदसत्करोति। आदरानादरयोरिति किम्? सत्कृत्वा काण्डं गतः। असत्कृत्वा काण्डं गतः॥

भूषणेऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्ये पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते। भूषणे योऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति। अलंकृत्य अलंकृतम्। यदलंकरोति। भूषण इति किम्? अलं भुक्त्वा ओदनं गतः॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दोऽपरिग्रहेऽर्थे गतिसंज्ञो भवति। परिग्रहः स्वीकरणं तदभावे गतिसंज्ञा विधीयते। अन्तर्हत्य। अन्तर्हतम्। यदन्तर्हन्ति। अपरिग्रह इति किम्? अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः। परिगृह्य गत इत्यर्थः। *अन्तः शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या*। अन्तर्द्धा। अन्तर्द्धिः। अन्तर्णयति॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दोमनस्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः। कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य पयः पिबति। तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः। श्रद्धा प्रतिहतेत्यर्थः। श्रद्धाप्रतीघात इति किम्? कणे हत्वा गतः। मनो हत्वा गतः॥

---

(१) कस्यचित्कवेरय प्रयोगः। सम्पूर्णोऽयं श्लोक —चुम्बनसक्तः सोऽस्याः च्युतमूलदशनमात्मनो वदने। जिह्वामूलस्पृष्टं खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्॥

(२) 'प्रीतिसम्भ्रमः' इति पाठः क्वचित्।

पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरः शब्दोऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति। समासस्वरोपचाराः प्रयोजनम्। पुरस्कृत्य। पुरस्कृतम्। यत्पुरस्करोति। अव्ययमिति किम्? पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्ड गतः॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्त्तते स गतिसंज्ञो भवति। अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति। अस्तंगतानि धनानि। यदस्तंगच्छति। अव्ययमित्येव। अस्तं काण्डम्। क्षिप्तमित्यर्थः॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दोऽव्ययमभिशब्दस्यार्थे वर्त्तते। स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति। अच्छगत्य। अच्छगतम्। यदच्छगच्छति। वदतौ–अच्छोद्य। अच्छोदितम्। यदच्छवदति। अव्ययमित्येव। उदकमच्छं गच्छति॥

अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदः शब्दस्त्यदादिषु पठ्यते सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति। उपदेशः परार्थः प्रयोगः। स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सोऽस्य विषयः। अदःकृत्य। अदः कृतम्। यददः करोति। अनुपदेश इति किम्? अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति॥

तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्धिर्व्यवधानम्। तत्र तिरः शब्दो गतिसंज्ञो भवति। तिरोभूय। तिरोभूतम्। यत् तिरोभवति। अन्तर्द्धाविति किम्? तिरो भूत्वा स्थितः। पार्श्वतो(१)भूत्वेत्यर्थः॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्धाविति वर्तते। प्राप्तविभाषेयम्। तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा गतिसंज्ञो भवति। तिरः कृत्य तिरस्कृत्य। तिरस्कृतम्। यत्तिरस्करोति। तिरस्कृत्वा, तिरः कृत्वा। अन्तर्द्धावित्येव। तिरः कृत्वा काष्ठं तिष्ठति॥

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते। उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्त्तेते तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः। उपाजेकृत्य। उपाजे कृत्वा। अन्वाजेकृत्य। अन्वाजे कृत्वा॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृञीति वर्त्तते। साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसंज्ञानि

---

(१) पाठोऽयं न्यासपदमंजरीसंवादान्मूलग्रन्थस्थो न प्रतीयते।

भवन्ति। ॐसाक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम्ॐ। साक्षात्कृत्य। साक्षात्कृत्वा। मिथ्याकृत्य। मिथ्या कृत्वा। साक्षात्। मिथ्या। चिन्ता। भद्रा। लोचना। विभाषा। संपत्का। आस्था। अमा। श्रद्धा। प्राजर्या। प्राजरुहा। वीजर्या। वीजरुहा। संसर्या। अर्थे। लवणम्। उष्णम्। शीतम्। उदकम्। आर्द्रम्। गतिसंज्ञासनियोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते। अग्नौ। वशे। विकम्पने। विहसने। प्रहसने। प्रतपने। प्रादुस्। नमस्। आविस्॥

अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषा कृञीति वर्त्तते। अत्याधानमुपश्लेषणं तदभावेऽनत्याधाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञौ भवतः। उरसिकृत्य उरसि कृत्वा। मनसिकृत्य मनसि कृत्वा। अनत्याधान इति किम्? उरसि कृत्वा पाणिं शेते॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृञीति वर्त्तते। चकारादनत्याधान इति च। मध्ये पदे निवचने इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति। मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य पदे कृत्वा। निवचनं वचनाभावः। निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा। वाचं नियम्येत्यर्थः। अनत्याधान इत्येव। हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते॥

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ ७७ ॥

कृञीति वर्त्तते। हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवत उपयमने। उपयमनं दारकर्म। पाणौकृत्य। हस्तेकृत्य। दारकर्म कृत्वेत्यर्थः। उपयमन इति किम्? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

कृञीति वर्त्तते। प्राध्वमिति मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्त्तते, तदानुकूल्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृञि नित्य गतिसंज्ञो भवति। प्राध्वंकृत्य। बन्धन इति किम्? प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृञीति वर्त्तते। जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृञि गतिसंज्ञौ भवतः। जीविकाकृत्य। उपनिषत्कृत्य। औपम्य इति किम्। जीविकां कृत्वा गतः॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः। तथा चैवोदाहृताः। तेग्रहणमुपसर्गार्थम्। गतयो ह्यनन्तराः॥

छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽप्यभ्यनुज्ञायन्ते। छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः

परेऽपि पूर्वेऽपि प्रयोक्तव्याः। न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति। केवलं परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञाप्यते। याति नि हस्तिना। नियाति हस्तिना। हन्ति नि मुष्टिना। निहन्ति मुष्टिना॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि दृश्यन्ते। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः। आयाहि॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः। अधिरीश्वर इति यावद्वक्ष्यति। कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इत्येवमादयः॥

अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् अनड्वाज्ञमन्वसिञ्चत्। अगस्त्यमन्वसिञ्चन् प्रजाः। किमर्थमिदमुच्यते, यावता लक्षणेत्थम्भूताख्यानेति सिद्धैवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। हेत्वर्थं तु वचन, हेतुतृतीयां (१)बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात्॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। नदीमन्ववसिता सेना। पर्वतमन्ववसिता सेना। पर्वतेन सम्बद्धेत्यर्थः॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः। तेनेयं हीनोत्कृष्टसम्बन्धे सञ्ज्ञा विज्ञायते। हीने द्योत्येऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अनुशाकटायनं वैयाकरणाः। अन्वर्जुनं योद्धारः॥

उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः, अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। उपखार्यां द्रोणः। उपनिष्के कार्षापणम्। हीने—उपशाकटायनं वैयाकरणाः॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दौ वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः। प्रकृतेन सम्बन्धिना कस्य चिदनभिसम्बन्धो वर्जनम्। अप—अप त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः। परि—परि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः। वर्जन इति किम्। ओदनं परिषिञ्चति॥

आङ् मर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आङित्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अवधिर्मर्यादा। वच-

---

(१) अत्र न्यासपर्यालोचनया 'हेतौ तृतीयाया प्राप्ताया ताम्' इति पाठोऽनुमीयते।

नग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते। आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः। आकुमार यशः पाणिनेः। आ सांकाश्यात्। आ मथुरायाः। मर्यादावचन इति किम्? ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूत्॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥ ९०॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति। लक्षणे तावत्—वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत्। वृक्षं परि। वृक्षमनु। इत्थंभूताख्याने—साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। मातरं परि। मातरमनु। भागे—यदत्र मां प्रतिस्यात्। मां परि स्यात्। मामनु स्यात्। वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति। लक्षणादिष्विति किम्। ओदनं परिषिञ्चति। अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कस्मान्न भवति, "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति। वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात्॥

अभिरभागे॥ ९१॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। वृक्षमभि विद्योतते। साधुर्देवदत्तो मातरमभि। वृक्षमभि सिञ्चति। अभाग इति किम्। भागः स्वीक्रियमाणोऽशः यदत्र ममा(१)भिष्यात् तद्दीयताम्। यदत्र मम भवति तद्दीयतामित्यर्थः॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः॥ ९२॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रति निर्यातनं प्रतिदानम्। प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अभिमन्युरर्जुनतः प्रति। माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति॥

अधिपरी अनर्थकौ॥ ९३॥

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः। कुतोऽध्यागच्छति। कुतः पर्यागच्छति। गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते॥

सुः पूजायाम्॥ ९४॥

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। सुसिक्तं भवता, सुस्तुतं भवता। धात्वर्थः स्तूयते। उपसर्गसंज्ञाश्रयं षत्वं न भवति। पूजायामिति किम्। सुषिक्तं किं तवात्र॥

अतिरतिक्रमणे च॥ ९५॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात् पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। निष्पन्नेऽपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम्। अतिसिक्तमेव भवता। अति स्तुतमेव

(१) 'मामि'ति न्यासे पाठः।

भवता। पूजायाम्। अतिसिक्तं भवता। अतिस्तुतं भवता। शोभनं कृतमित्यर्थः॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॥ ९६॥

पदार्थे संभावनेऽन्ववसर्गे गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः। सर्पिषोऽपि स्यात्। मधुनोऽपि स्यात्। मात्रा बिन्दुः। स्तोकमित्यस्यार्थे अपिशब्दो वर्तते। संभावनमधिकार्थवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणम्। अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम्। अपि स्तुयाद्राजानम्। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा(१)। अपि सिञ्च। अपि स्तुहि। गर्हा निन्दा। धिग्जाल्मं देवदत्तम्, अपि सिञ्चेत् पलाण्डुम्। अपि स्तुयाद्वृषलम्। समुच्चये। अपि सिञ्च। अपि स्तुहि। सिञ्च च स्तुहि च। उपसर्गसंज्ञाबाधनात् षत्वं न भवति॥

अधिरीश्वरे॥ ९७॥

ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते। तदत्र स्वस्वामिकसम्बन्धः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति कदाचित् स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदाचित् स्वात्। अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः। अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त.॥

विभाषा कृञि॥ ९८॥

अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। यदत्र मामधिकरिष्यति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनात् "तिङि चोदात्तवति" इति निघातो न भवति।

लः परस्मैपदम्॥ ९९॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा। लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति। तिप्, तस्, झि। सिप्, थस्, थ। मिप्, वस्, मस्,। शतृक्वसू च। परस्मैपदप्रदेशाः, "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इत्येवमादयः॥

तङानावात्मनेपदम्॥ १००॥

तङिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम्। आन इति शानच्कानचोर्ग्रहणम्। पूर्वेण परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते। त, आताम्, झ। थास्, आथाम्, ध्वम्। इट्, वहि, महिङ्, आनः खल्वपि। शानच्कानचौ। ल इत्येव। कतीह निघ्नानः। आत्मनेपदप्रदेशा "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" इत्येवमादयः॥

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥ १०१॥

तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः, नव परस्मैपदसंज्ञकाः, नवाऽऽत्मनेपदसंज्ञकाः, तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति। आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति। तिप् तस्, झि इति प्रथमः। सिप् थस् थ इति मध्यमः। मिप्, वस्, मस् इत्युत्तमः। आत्मनेपदेषु—त, आतां, झ इति

(१) "अभ्यनुज्ञानम्" इति न्यासे।

प्रथमः । थास्, आथाम्, ध्वम् इति मध्यमः । इट्, वहि, महिङ् इत्युत्तमः । प्रथम-मध्यमोत्तमप्रदेशाः "शेषे प्रथमः" इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति(१) एकशः एकैकं पदम् । तिबित्येकवचनम् । तसिति द्विवचम् । झि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः "बहुषु बहुवचनम्" इत्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः सम्प्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङश्च । विभक्तिप्रदेशाः, "अष्टन आ विभक्तौ" इत्येवमादयः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिबादयो विहितास्तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते । युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाऽधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूय पचथ । अप्रयुज्यमानेऽपि । पचसि । पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेश्चोत्तमः स चैकवद्भवति । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यस इति, नहि भोक्ष्यसे, भुक्तः सोऽतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः, उत्तममध्यमौ विधीयेते । प्रहास इति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति । सुष्ठ मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । अप्रयुज्यमानेऽपि, पचामि । पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे

---

(१) "तानि तिङस्त्रीणि त्रीणि भूत्वैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति" इत्यपि पाठः ।

उपपदे न स्तः, तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति। पचति । पचतः । पचन्ति ॥

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दोऽतिशये वर्त्तते। सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिः। परो यः सन्निकर्षो वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति। दध्यत्र, मध्वत्र। संहिताप्रदेशाः, "संहितायाम्" इत्येवमादयः ॥

विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः, विरम्यतेऽनेनेति वा विरामः, सोऽवसानसंज्ञो भवति। दधिँ, मधुँ, वृक्षः, प्लक्षः। अवसानप्रदेशाः "खरवसानयोर्विसर्जनीय" इत्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥१॥४॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ शुभम् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम्। यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः। विधीयत इति विधिः, पदानां विधिः, पदविधिः। स पुनः समासादिः। समर्थः शक्तः। विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः। अथवा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः। समर्थानां पदानां सम्बद्धार्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः। वक्ष्यति—"द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः"। कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः। समर्थग्रहणं किम्? पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम्। "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन"। शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः। समर्थग्रहणं किम्? किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन। "चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः"। यूपाय दारु, यूपदारु। समर्थग्रहणं किम्? गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे। "पञ्चमी भयेन"। वृकेभ्यो भयं, वृकभयम्। समर्थग्रहणं किम्? रक्ष त्वं मां वृकेभ्यो, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात्। "षष्ठी"। राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः। समर्थग्रहणं किम्? भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य। "सप्तमी शौण्डैः"। अक्षेषु शौण्डः, अक्षशौण्डः। समर्थग्रहणं किम्? शक्तस्त्वमक्षेषु, शौण्डः पिबति पानागारे। पदग्रहणं किम्? वर्णविधौ समर्थ परिभाषा मा भूत्। तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन। तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हर देवदत्तात्। यणादेशो नित्यश्च तुग्भवति ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये। तादात्म्या-

तिदेशोऽयम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति—"आमन्त्रितस्य च" । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । स ससुप्कस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुबिति किम् ? पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रित इति किम् ? गेहे गार्ग्यः । परग्रहणं किम् ? पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गग्रहणं किम् ? यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेत । उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाटन् । "आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके" इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम् ? कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन् । षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवन्न भवति । *सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तत्वात्* । (१) तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । *अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः* । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात् समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दनात् प्राग् (२)यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदितव्याः । वक्ष्यति । "यथाऽसादृश्ये" । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशाः "तृतीयासमास" इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते । सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति—"द्वितीया श्रिते"ति । द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सहग्रहणं योगविभागार्थं तिङापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलत् । अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—"यथाऽसादृश्ये" । यथावृद्ध ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । अन्वर्थसंज्ञा चेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । अव्ययीभावप्रदेशा "अव्ययीभावश्च" इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप् सुपेति च वर्त्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्त्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं संबध्यते । विभक्तिवचने

(१) *सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे कर्तव्ये तत्समानाधिकरणस्योपसंख्यानम्* । अनन्तरत्वात् हि न प्राप्नोतीति क्वचित्पाठान्तरम् । (२) "अधिकारोऽयम्, "कडाराः कर्मधारये" इति वक्ष्यति प्रागेतस्मात्" इति पाठान्तरम् ।

तावत्-स्त्रीस्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते। अधिस्त्रि, अधिकुमारि। सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद् विभक्तिवचनम्। समीपवचने—कुम्भस्य समीपम्, उपकुम्भम्, उपमणिकम्। समृद्धिः ऋद्धेराधिक्यम्, समृद्धिर्मद्राणाम्-सुमद्रं, सुमुद्रं, सुमगन्धं वर्त्तते। व्यृद्धिः ऋद्धेरभावः। गवदिकानामृद्धेरभावः-दुर्गवदिकं, दुर्यवनं वर्त्तते। अर्थाभावो वस्तुनोऽभावः, अभावो मक्षिकाणाम्-निर्मक्षिकं, निर्मशकं वर्त्तते। अत्ययो भूतत्वमतिक्रमः, अतीतानि हिमानि-निर्हिमं निःशीतं, वर्त्तते।

असंप्रति उपभोगस्य वर्त्तमानकालप्रतिषेधः। अतितैसृकम्(१)। तैसृकमाच्छादनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः। शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य। इतिपाणिनि। तत्पाणिनि। पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः। पश्चात्-अनुरथं पादातम्। रथानां पश्चात्। यथार्थे यदव्ययं वर्त्तते तत्समस्यते। योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः। योग्यतायाम्-अनुरूपम्। रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः। वीप्सायाम्-अर्थमर्थं प्रति, प्रत्यर्थम्। पदार्थानतिवृत्तौ-यथाशक्ति। आनुपूर्व्यमनुक्रमः। अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः। ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्त्वित्यर्थः। यौगपद्यमेककालता। सचक्रं धेहि। युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः। सादृश्यं तुल्यता। किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थ इत्येव सिद्धम्। गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात्। सदृशः सख्या ससखि। संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः। सब्रह्म बाभ्रवाणाम्। सक्षत्रं शालङ्कायनानाम्। साकल्यमशेषता। सतृणमभ्यवहरति। सबुसम्। न किञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते। अन्तवचने। अन्त इति परिग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते। साग्न्यधीते। सेष्टिपशुबन्धम्। पशुबन्धान्तमधीत इत्यर्थः। इयं समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते॥

यथाऽसादृश्ये॥ ७॥

यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। ये ये वृद्धाः यथावृद्धम्। यथाध्यापकम्। असादृश्य इति किम्? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः। यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम्॥

यावदवधारणे॥ ८॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। (२)अवधारणमियत्तापरिच्छेदः। यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। यावन्त्यमत्राणि सम्भवन्ति पञ्च षड् वा तावत आमन्त्रयस्व। अवधारण इति किम्। यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति(३)॥

(१) "तैष्टकम्'' इति पाठः। (२) 'अवधारणम्' इति-इयतो भाव इयत्ता परिमाणं तस्याः परिच्छेदो निश्चयः। (३) "कियद्दत्तं त्वया कियद्भुक्तं मया" इति पाठः।

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोकमल्पमिति पर्यायाः। मात्रार्थे वर्त्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अस्त्यत्र किञ्चित् शाकम्(१), शाकप्रति। सूपप्रति। मात्रार्थे इति किम्? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

(२)अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। कितवव्यवहारे समासोऽयमिष्यते। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातोऽन्यथा (३) पाते सति जायते। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि शलाकापरि। एकपरि। द्विपरि। त्रिपरि। परमेण(४) चतुष्परि। पञ्चसु त्वेक(५)रूपासु जय एव भविष्यति।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत्।
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः। यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति। वक्ष्यति-"अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या"। अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः। अप त्रिगर्तेभ्यः ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि बहिस् अञ्चु इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अपत्रिगर्त्तं वृष्टो देवः। अप त्रिगर्त्तेभ्यः। परित्रिगर्त्तम्, परि त्रिगर्त्तेभ्यः। बहिर्ग्रामम्, बहिर्ग्रामात्। प्राग्ग्रामम्, प्राग् ग्रामात्। बहिः शब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ्मर्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥

आङित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। आपाटलिपुत्र वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्रात्। अभिविधौ—आकुमारं यशः पाणिनेः, आ कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं, तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अभ्यग्निशलभाः पतन्ति, अग्निमभि।

---

(१) अत्र 'सूप' इति पदमजर्याम्। (२) अक्षशलाकासंख्याशब्दा इति पदमजर्याम् पाठः। (३) विघात—पराजयः। क्वचित् 'विपात' इति पाठः। तत्रापि स एवार्थः। (४) अतिशयेनेत्यर्थः। (५) "एकरूपेषु" इति पाठान्तरम्।

प्रत्यग्नि, अग्निं प्रति। अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः। लक्षणेनेति किम्? स्रुघ्नं प्रति गतः। प्रतिनिवृत्य स्रुघ्नमेवाभिमुख गतः। अभिप्रती इति किम्? येनाग्निस्तेन गतः। आभिमुख्य इति किम्? अभ्यङ्का गावः, प्रत्यङ्का गावः। नवाङ्का इत्यर्थः॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम्। अनुर्यस्य(१)समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अनुवनमशनिर्गतः। अनुरिति किम्? वनं समया। यत्समयेति किम्? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्। "अव्ययं विभक्तिसमीप" इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम्॥

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्तते। आयामो दैर्घ्यम्। अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अनुगङ्गं वाराणसी, अनुयमुनं मथुरा। यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते। आयाम इति किम्? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्ग्वादयः समुदाया एव निपात्यन्ते। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति। तिष्ठद्गु कालविशेषः। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहनाय स तिष्ठद्गु कालः। खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव सम्बध्यन्ते, अन्यपदार्थे च काले वर्त्तन्ते। चकारोऽवधारणार्थः। अपरः समासो न भवति, परमतिष्ठद्ग्विति। तिष्ठद्गु। वहद्गु। आयतीगवम्। खलेबुसम्। खलेयवम्। लूनयवम्। लूयमानयवम्। पूतयवम्। पूयमानयवम्। संहृतयवम्। संह्रियमाणयवम्। संहृतबुसम्। संह्रियमाणबुसम्। एते कालशब्दाः। (२)समभूमि। समपदाति। सुषमम्। विषमम्। निष्षमम्। दुष्षमम्। अपसमम्। आयतीसमम्। प्राह्णम्। प्ररथम्। प्रमृगम्। प्रदक्षिणम्। अपरदक्षिणम्। सम्प्रति। असम्प्रति। पापसमम्। पुण्यसमम्॥ इच् कर्मव्यतिहारे (ग० सू०)। दण्डादण्डि। मुसलामुसलि॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते। वावचनाच्च षष्ठीसमासोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायते। पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। तत्सन्नियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते। पारं गङ्गायाः, पारेगङ्गम्। मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम्। षष्ठीसमासपक्षे, गङ्गापारम्। गङ्गामध्यम्। महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते॥

---

(१) अत्र "यत्समया, समयावाची" इति पदमञ्जर्यां पाठः। (२) समंभूमि, समंपदाति, सभूमि सपदाति, इति पा०।

संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षण(१)सन्तानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ, द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति । द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना–एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम्, द्वियमुनम्, पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीग्रहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः, लोहितगङ्गम्, कृष्णगङ्गम्, शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थे इति किम् ? कृष्णवेण्णा । संज्ञायामिति किम् ? शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञाऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहेः, यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, "द्वितीयाश्रितातीतपतित" इति । कष्टश्रितः । पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती, तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इत्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्चराजम्,(२) दशराजम् । द्व्यहः, त्र्यहः, पञ्चगवम्, दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । नरकश्रितः । अतीत-कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित–नरकं पतितः, नरकपतितः । गत–ग्रामं गतः, ग्रामगतः । अत्यस्त–तरङ्गानत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्त–सुखं

---

(१) एकलक्षण. एकस्वभावः । सन्तान प्रबन्ध । सन्तानिनामेकलक्षणत्वात् सन्तानानामेकलक्षणत्वम् । (२) यद्यप्यत्र 'पञ्चराजी' 'दशराजी' इति मुद्रितपुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते व्याख्यातश्चैष पाठो न्यासे तथापि भाष्यपदमञ्जर्यनुरोधात् परिवर्तितः । पदमञ्जर्यामस्य पाठस्य अपपाठत्व स्पष्टमेवोक्तम् ।

प्राप्तः, सुखप्राप्तः । आपन्न-सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ ※श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्※ । ग्रामं गमी, ग्रामगमी । ग्रामं गामी, ग्रामगामी । ओदनं बुभुक्षुः, ओदनबुभुक्षुः ॥

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थे वर्त्तते । तस्य द्वितीयया(१)सम्बन्धोऽनुपपन्न इति द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयन्धौतौ पादौ । स्वयंविलीनमाज्यम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाविनीतः खट्वारूढ इत्युच्यते । खट्वारूढो जाल्मः, खट्वाप्लुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेप इति किम् ? खट्वामारूढः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वात् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः । तत् सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिकृतम्, सामिपीतम्, सामिभुक्तम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया, क्तेनेति वर्त्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः । ते कदा (२)चिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिसृता मुहूर्त्ताः । अहस्संक्रान्ताः । रात्र्यतिसृता मुहूर्त्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते, क्तेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्स्नसंयोगः । कालस्य स्वेन सम्बन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम्, मुहूर्त्तसुखम्, सर्वरात्रकल्याणी, सर्वरात्रशोभना ॥

---

(१) 'सह सम्बन्धो नोपपद्यते' इति न्यासे पाठः । (२) कदाचिदहः—उत्तरायणे । कदाचिद्रात्रि-दक्षिणायने ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप्सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमे(१)तत् तृतीया । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनाऽर्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेन, तदर्थकृतेन तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः। किरिणा काणः, किरिकाणः । अर्थशब्देन-धान्येनार्थः, धान्यार्थः । तत्कृतेनेति किम् , अक्ष्णा काणः । गुणवचनेनेति किम् ? गोभिर्वपावान्(२) ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्व सदृश सम ऊनार्थ कलह निपुण मिश्र श्लक्ष्ण एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । पूर्व-मासेन पूर्वः, मासपूर्व ।संवत्सरपूर्वः।सदृश-मातृसदृशः, पितृसदृशः । सम-मातृसमः, पितृसमः। ऊनार्थ-माषोनम्, कार्षापणोनम्, माषविकलम्, कार्षापणविकलम् । कलह-असिकलहः, वाक्कलहः । निपुण-वाग्निपुणः, आचारनिपुणः । मिश्र-गुडमिश्रः, तिलमिश्र. । श्लक्ष्ण-आचारश्लक्ष्णः ॥ ॐपूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम्ॐ । मासेनावरः, मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्त्तते। कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्त कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (३)सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुलग्रहणम् । कर्तरि-अहिना हतः, अहिहतः । करणे-नखैर्निर्भिन्नो, नखनिर्भिन्नः । परशुना छिन्नः, परशुच्छिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् ? भिक्षाभिरुषितः । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण लूनवान् , परशुना छिन्नवान् । इह समासो न भवति । पादहारको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

(४)स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्तृकरणयोर्या तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्त्ता-काकपेया नदी, श्वलेह्यः कूपः । करणम्-बाष्पच्छेद्यानि तृणानि, कण्टकसंचेय ओदनः। पूर्वस्यैवाय प्रपञ्चः॥ ॐकृत्यग्रहणे यण्यतोर्ग्रहणं कर्त्तव्यम्ॐ । इह मा भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

---

(१) अत्र मुद्रितपुस्तकेषु 'तृतीया' इति पाठो नोपलभ्यते तथाप्यौचित्यादुपन्यस्तम् । एवं चतुर्थी तदर्थादिष्वपि बोध्यम् । (२) वपावान्—पीवरः । (३) सर्वोपाधीति—अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थः । (४) स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति—स्तुत्या निन्दया वा यत्प्रयुक्तं प्रवर्त्तितं तत्स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तम् । तदर्थमुच्चारितमित्यर्थः । अध्यारोपितार्थवचनमिति—अध्यारोपितोऽर्थोऽसन्नेव बुद्ध्या समारोपितस्तस्य वचनम् ।

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेत्ति वर्त्तते। व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। संस्कार्यमन्नं, संस्कारकं व्यञ्जनम्। दध्ना उपसिक्त ओदनः, दध्योदनः। क्षीरौदनः। वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादन्नव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम्॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। (१)खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्य, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम्। गुडेन मिश्रा धानाः, गुडधानाः। गुडपृथुकाः। वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतच्चतुर्थी। तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते। तस्मै इदं तदर्थम्। तदर्थ अर्थ बलि हित सुख रक्षित इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते। यूपाय दारु, यूपदारु। कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम्। इह न भवति। रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूखलमिति। चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्ये भवति ॥ ॐअर्थेन नित्यसमासवचन सर्वलिङ्गता च वक्तव्याॐ। ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्था यवागूः। बलि-कुबेराय बलिः, कुबेरबलिः। महाराजबलिः। हित-गोहितम्, अश्वहितम्। सुख-गोसुखम्, अश्वसुखम्। रक्षित-गोरक्षितम्, अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् पंचमी। पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। वृकेभ्यो भयम्, वृकभयम्। चौरभयम्, दस्युभयम् ॥ ॐभयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्ॐ। वृकेभ्यो भीतः वृकभीतः। वृकभीतिः, वृकभीः। पूर्वस्यैवायं बहुलग्रहणस्य प्रपञ्चः। तथा च ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुरित्येवमादि सिद्ध भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। अपेत-सुखापेतः। अपोढ-कल्पनापोढः। मुक्त-चक्रमुक्तः। पतित-स्वर्गपतितः। अपत्रस्त-तरङ्गापत्रस्तः। अल्पश इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे। अल्पा (२) पञ्चमी समस्यते न सर्वा। प्रासादात्पतितः, भोजनादपत्रस्त इत्येवमादौ न भवति। "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इत्यस्यैवाय प्रपञ्चः ॥

(१) खरविशदमिति—खरं कठिनं, विशदं विभक्तावयव, खर च तद्विशद च खरविशदं हनुचलनेनादनीयमित्यर्थः। (२) अल्पापंचमीति। अल्पाभ्य. प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थः।

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक—स्तोकान्मुक्तः । अन्तिक—अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः । दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः, कृच्छ्राल्लब्धः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम्॥ । शतात्परे, परश्शताः । सहस्रात्परे, परस्सहस्राः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । निपातनात्सुडागमः ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः, अक्षधूर्त्तः, अक्षकितवः । शौण्ड । धूर्त्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अन्तश्शब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण(१) । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादक्षादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। (२) सांकाश्यसिद्धः,काम्पिल्यसिद्धः। शुष्क—आतपशुष्कः, छायाशुष्कः । पक्व—स्थालीपक्वः, कुम्भीपक्वः । बन्ध—चक्रबन्ध. । बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्त सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव, तीर्थध्वाङ्क्षः । , अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः, तीर्थवायसः । क्षेप इति किम् ? तीर्थे ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्त्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत् प्रत्ययेनैवेष्यते(३) । मासे देयमृणं मासदेयम् । सवत्सरदेयम्, त्र्यहदेयम् । ऋणग्रहणं(४)नियोगोपलक्षणार्थं तेनेहापि समासो भवति। पूर्वाह्णे गेयं साम, प्रातरध्येयोऽनुवाकः । ऋण इति किम् । मासे देया भिक्षा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्येतिल-

(१) सव्याड, मन्थ, समीर, एते शब्दा अपि क्वचिद्दृश्यन्ते । (२) सांकाश्य इति । संकाशेन निर्वृत्तं वनं साङ्काश्यम् । कम्पिलेन निर्वृत्त वन काम्पिल्यम् । तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः । (३) यत् प्रत्ययान्तेनैवेति पदमंजर्याम् । यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इति न्यासे पाठः । (४) नियोगोऽवश्यंभाव ।

काः, अरण्येमाषाः, वनेकिंशुकाः, वनेबिल्वकाः, कूपेपिशाचकाः। "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" इत्यलुक्॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वाह्णकृतम्, अपराह्णकृतम्। पूर्वरात्रकृतम्, अपररात्रकृतम्। अवयवग्रहणं किम्(१) अहनि भुक्तम्, रात्रौ वृत्तम्। बहुलग्रहणाद् रात्रिवृत्तम्, सन्ध्यागर्जितमित्यादयः॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। तत्रभुक्तम्, तत्रकृतम्, तत्रपीतम्। ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा। क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत्। चापलमेतत्, अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः। उदकेविशीर्णम्, प्रवाहेमूत्रितम्, भस्मनिहुतम्। निष्फलं यत्क्रियते तदेवमुच्यते। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इत्यलुक्॥

पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते। पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसञ्ज्ञा भवन्ति क्षेपे गम्यमाने। ये चात्र क्तान्तेन सह समस्तास्तेषां पूर्वेणैव सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थः। पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति। युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसंमितादयश्चेति पठ्यन्ते। पात्रेसंमिताः। पात्रेबहुला। अवधारणेन क्षेपो गम्यते। पात्र एव समिताः, न पुनः क्वचित्कार्य इति। उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः। मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन। पिण्डीशूरादिषु निरीहतया। अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोऽयम् (२)। पात्रेसंमिताः, पात्रेबहुलाः(३), उदरकृमिः, कूपकच्छपः, कूपचूर्णकः, अवटकच्छपः, कूपमण्डूकः, कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नगरकाकः, नगरवायसः, मातरिपुरुषः, पिण्डीशूरः, गेहेशूरः, गेहेनर्दी, गेहेक्ष्वेडी, गेहेविजिती, गेहेव्याडः, गेहेदृप्तः, गेहेधृष्टः, गर्भेतृप्तः, आखनिकबकः, गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती, गोष्ठेक्ष्वेडी, गेहेमेही, गोष्ठेपटुः, गोष्ठेपण्डितः, गोष्ठेप्रगल्भः, कर्णेटिट्टिभः, कर्णेचुरचुरा। चकारोऽवधारणार्थः। तेन समासान्तरं न भवति, परमपात्रेसंमिता इति॥

---

(१) अवयवग्रहण किम्, 'उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत। एतत्तु ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तं च द्रक्ष्यसि॥ इति पाठान्तरम्। अयमेवपाठः।न्यासपदमंजर्योर्दृश्यते।
(२) "अवृत्करणादाकृतिगणोऽयम्" इति पाठान्तरम्। (३) उदुम्बरमशकाः।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥

सुप्सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत्। पूर्वकाल एक सर्व जरत् पुराण नव केवल इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य(१) शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्। पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम्। (२)पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते। स्नातानुलिप्तः, कृष्टसमीकृतम्, दग्धप्ररूढम्,(३)एकशाटी, एकभिक्षा, सर्वदेवाः, सर्वमनुष्याः, जरद्धस्ती, जरद्गृष्टिः, जरद्वृत्तिः, पुराणान्नम्, पुराणावसथम्, नवान्नम्, नवावसथम्, केवलान्नम्। समानाधिकरणेनेति किम्? एकस्याः शाटी॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते। दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, सञ्ज्ञायां विषये। पूर्वेषुकामशमी, अपरेषुकामशमी। संख्या पञ्चाम्राः, सप्तर्षयः। सञ्ज्ञायामिति किम्? उत्तरा वृक्षाः, पञ्च ब्राह्मणाः॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्तते। तद्धितार्थे विषये (४) उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। तद्धितार्थे तावत्—पूर्वस्यां शालायां भवः, "दिक्पूर्वपदादसञ्ज्ञायां ञः", पौर्वशालः। आपरशालः। उत्तरपदे–पूर्वशालाप्रियः, अपरशालाप्रियः। समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवति। संख्या, तद्धितार्थे–पाञ्चनापितिः, पञ्चकपालः। उत्तरपदे–पञ्चगवधनः, दशगवधनः। समाहारे–पञ्चफली, दशपूली। पञ्चकुमारि, दशकुमारि। ((५)"स नपुंसकम्" इति नपुंसकत्वं, "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वत्वम्)॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥

"तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसञ्ज्ञो भवति। तद्धितार्थे तावत्-पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो। दशकपालः। "संस्कृतं भक्षाः" इतीहाण्, तस्य "द्विगोर्लुगनपत्ये" इति लुक्। उत्तरपदे–पञ्चनावप्रियः। "नावो द्विगोः" इति समासान्तो भवति। समाहारे–पञ्चमूली। द्विगोरिति ङीब् भवति। द्विगुप्रदेशाः "द्विगोः" इत्येवमादयः॥

---

(१) "भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्ये"ति पाठः। (२) पूर्वकाल इति—पूर्वं कालोऽस्येति, पूर्वमनुष्ठित इत्यर्थः। अपरकालेन पश्चाद् अनुष्ठितेन। (३) एकशाटी। एकतद्धितेचेति ह्रस्वः। (४) 'तद्धितार्थे विषयभूत' इति पदमंजर्याम्। (५) कोष्ठान्तर्गतः पाठः प्रक्षिप्तो न्यासपदमंजर्योः सवादात्।

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। (१)शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते। "विशेषणं विशेष्येण" इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः। वैयाकरणखसूचिः। निष्प्रतिभ इत्यर्थः। याज्ञिककितवः, अयाज्ययाजनतृष्णापरः(२)। मीमांसकदुर्दुरूढः, नास्तिकः। कुत्सितानीति किम्? वैयाकरणश्चौरः। न ह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते। कुत्सनैरिति किम्? कुत्सितो ब्राह्मणः॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ, तयोः पूर्वेण समासे परनिपातः प्राप्तः, पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते। पाप अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पापनापितः, पापकुलालः। अणकनापितः, अणककुलालः॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम्। उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यं, तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः। शस्त्रीव श्यामा, शस्त्रीश्यामा देवदत्ता। कुमुदश्येनी, हंसगद्गदा, न्यग्रोधपरिमण्डला। उपमानानीति किम्? देवदत्ता श्यामा। सामान्यवचनैरिति किम्? फाला इव तन्दुलाः, पर्वता इव बलाहकाः॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं, तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते। "विशेषणं विशेष्येण" इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः। पुरुषोऽयं व्याघ्र इव, पुरुष व्याघ्रः। पुरुषसिंहः। सामान्याप्रयोग इति किम्? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः। व्याघ्र। सिंह। ऋक्ष। ऋषभ। चन्दन। वृक। वृष। वराह। हस्तिन्। कुञ्जर। रुरु। पृषत। पुण्डरीक। बलाहक। आकृतिगणश्चायम्। तेनेदमपि भवति। मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्रः। इत्येवमादि।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं विशेषणं, भेद्यं विशेष्यम्। विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। नीलोत्पलम्, रक्तोत्पलम्। बहुलवचनं व्यवस्थार्थम्। क्वचिन्नित्यसमास एव। कृष्णसर्पः,

(१) "शब्देत्यारभ्य इष्यत" इत्यंतः पाठो न्यासपदमंजर्यसम्मतः। न्यासेऽस्यार्थस्य स्वयमुक्तत्वात्। पदमंजर्यामव्याख्यातत्वाच्च। (२) "उच्यते" इति न्यासेऽधिकम्।

लोहितशालिः। क्वचिन्न भवत्येव। रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्त्तवीर्यः। क्वचिद्विकल्पः। नीलमुत्पलम्, नीलोत्पलम्। विशेषणमिति किम्? तक्षकः सर्पः। विशेष्येणेति किम्? लोहितस्तक्षकः॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च॥ ५८॥

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वपुरुषः, अपरपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्यपुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः, मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः। पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥ ५९॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। ॐश्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्ॐ। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः, श्रेणिकृताः। एककृताः। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते। कृतादिराकृतिगणः। च्व्यन्तानां तु "कुगतिप्रादय" इत्यनेन नित्यसमासः। श्रेणीकृताः। श्रेणि। एक। पूग। कुण्ड। राशि। विशिख। निचय। निधान। इन्द्र। देव। मुण्ड। भूत। श्रवण। वदान्य। अध्यापक। ब्राह्मण। क्षत्रिय। पटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण। कृपण। इति श्रेण्यादिः॥ कृत। मित। मत। भूत। उक्त। समाज्ञात। समाम्नात। समाख्यात। संभावित। अवधारित। निराकृत। अवकल्पित। उपकृत। उपाकृत। इति कृतादिः॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्॥ ६०॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिक तुल्यं तन्नञ्विशिष्टं, तेन नञ्विशिष्टेन(१) क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कृतं च तदकृतं च, कृताकृतम्। भुक्ताभुक्तम्, पीतापीतम्, उदितानुदितम्। नुडिटौ तद्भक्तत्वान्नैव भेदकौ। अशितानशितेन जीवति, क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते। ॐकृतापकृतादीनामुपसङ्ख्यानम्ॐ। कृतापकृतम्। भुक्तविभुक्तम्। पीतविपीतम्। गतप्रत्यागतम्, यातानुयातम्, क्रयाक्रयिका, पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका। ॐसमानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्चॐ। शाकप्रधानः पार्थिवः(२), शाकपार्थिवः। कुतपसौश्रुतः, अजातौल्वलिः॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः॥ ६१॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते। सत्पुरुषः, महा-

---

(१) विशिष्टेन—अधिकेन। भुक्तविभक्तम्—अत्र विशब्दोऽशोभनार्थो विरूपवत्। क्रयाक्रयिका—महान् क्रय. क्रय उच्यते। अल्पक्रय क्रयिका। समासे "अन्येषामपि दृश्यत" इति दीर्घः। (२) अत्र "पार्थव" इत्यपि पाठ. पदमञ्जरीसम्मतः।

पुरुषः, परमपुरुषः, उत्तमपुरुषः, उत्कृष्टपुरुषः। पूज्यमानैरिति किम् ? उत्कृष्टो(१)गौः कर्दमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्ते। गोवृन्दारकः, अश्ववृन्दारकः। गोनागः, अश्वनागः। गोकुञ्जरः, अश्वकुञ्जरः। पूज्यमानमिति किम् ? सुसीमो(२) नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कतरकठः, कतरकालापः, कतमकठः, कतमकालापः। ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन। एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्त्तत इति। तथा च प्रत्युदाहरणं—कतरो भवतोर्देवदत्तः, कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। किंराजा, यो न रक्षति। किंसखा, योऽभिद्रुह्यति। किंगौः, यो न वहति। "किमः क्षेपे" इति समासान्तो न भवति। क्षेप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना पोटेत्यभिधीयते। (३)गृष्टिरेकवारप्रसूता। धेनुः प्रत्यग्रप्रसूता। वशा वन्ध्या। वेहद् गर्भपातिनी। बष्कयणी तरुणवत्सा। पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। इभपोटा, इभयुवतिः, अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयम्। गोगृष्टिः, गोधेनुः, गोवशा, गोवेहत्, गोबष्कयणी, कठप्रवक्ता, कठश्रोत्रियः, कठाध्यापकः, कठधूर्त्तः। जातिरिति किम् ? देवदत्तः प्रवक्ता। धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्त्तते। जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते ·मतल्लिकादयस्ते च आविष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति। गोप्रका-

---

(१) "उत्कृष्टे"ति स्त्रीलिंगपाठो न्यासे। (२) "सुषीम" इति प० म०। (३) "युवतिर्नवयौवना स्त्री। स्तोकमल्पपर्याय.। कतिपयञ्च " इति पाठ.।

ण्डम्, अश्वप्रकाण्डम्, गोमतल्लिका, अश्वमतल्लिका, गोमचर्चिका, अश्वमचर्चिका । जातिरिति किम्? कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति(१) स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, ॐप्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्ॐ इति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवखलतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युवतिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवतिर्वलिना, युववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम्, भोज्यलवणम्, पानीयशीतम् । तुल्याख्याः–तुल्यश्वेतः, तुल्यमहान्, सदृशश्वेतः, सदृशमहान् । अजात्येति किम्? भोज्य ओदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः(२), लोहितसारङ्गः, कृष्णशबलः, लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येऽत्र स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुंल्लिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति तैरुभयथा । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पाद्वाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोगर्भिणी, अजागर्भिणी । ॐचतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्ॐ । इह मा भूत्–कालाक्षी गर्भिणी, स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम्? ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति । चकारोऽवधारणार्थः, परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति । मयूरव्यंसकः, छात्र-

(१) "स्त्रीलिङ्गेन" इति न्यासे । (२) नानावर्णसमाहारः सारङ्गः ।

त्र्यंसकः। काम्बोजमुण्डः, यवनमुण्डः। छन्दसि—हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गलेगृह्य। पुनर्दाय। एहीडादयोऽन्यपदार्थे॥ एहीडम्, एहियवं वर्त्तते। एहिवाणिजा क्रिया, अपेहिवाणिजा। प्रेहिवाणिजा। एहिस्वागता। अपेहिस्वागता। प्रेहिस्वागता। एहिद्वितीया। अपेहिद्वितीया। प्रोहकटा। अपोहकटा। प्रोहकर्दमा। अपोहकर्दमा। उद्धरचूडा। आहरचेला। आहरवसना। आहरवनिता। कृन्तविचक्षणा। उद्धरोत्सृजा। उद्धमविधमा। उत्पचविपचा। उत्पतनिपता। उच्चावचम्। उच्चनीचम्। अचितोपचितम्। अवचितपराचितम्। निश्चप्रचम्। अकिंचनम्। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। भुक्त्वासुहितः। प्रोष्यपापीयान्। उत्पत्यव्याकुला। निपत्यरोहिणी। निषण्णश्यामा। अपेहिप्रघसा। इहपञ्चमी। इहद्वितीया॥ जहि कर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति॥ जहिजोडः। उज्जहिजोडः। जहिस्तम्बः। उज्जहिस्तम्बः॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये॥ अश्नीतपिबता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। खादताचमता। आहरनिवपा। आवपनिष्किरा। उत्पचविपचा। भिन्धिलवणा। छिन्धिविचक्षणा। पचलवणा। पचप्रकूटा। अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥२॥१॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे॥१॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं (१)चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि भवति। षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः। पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः। अपरकायः, अधरकायः, उत्तरकायः। एकदेशिनेति किम्? पूर्वं नाभेः कायस्य(२)। एकाधिकरण इति किम्? पूर्वं छात्राणामामन्त्रय(३)। कथं मध्याह्नः, सायाह्न इति। "संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्य" इति ज्ञापकात्सर्वैणैकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति॥

अर्द्धं नपुंसकम्॥२॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्त्तते। समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणम्। अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च

(१) एकञ्चेत् एकत्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः। (२) "पूर्वं नाभेरिति"—कायसम्बन्धी नाभ्यपेक्षया पूर्वोभाग इत्यर्थः॥ नाभिशब्देन सह समासो न भवतीति कुत्रचिदधिकम्। (३) "पूर्वं छात्राणां आमन्त्रयस्व" इति न्यासे।

समासो भवति। षष्ठीसमासाऽपवादोयं योगः। अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली। अर्द्धकोशातकी। नपुसकमिति किम्? ग्रामार्द्धः (१), नगरार्द्धः। एकदेशिनेत्येव। अर्द्ध(२) पशोर्देवदत्तस्य। देवदत्तेन सह समासो न भवति। एकाधिकरण इत्येव। अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति वर्तते। षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः। अन्यतरस्यांग्रहणात् सोऽपि(३) भवति। "पूरण" इति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते। द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्याम् समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा। षष्ठीसमासपक्षे–भिक्षाद्वितीयं वा। तृतीयं भिक्षायाः, तृतीयभिक्षा। भिक्षातृतीयं वा। चतुर्थं भिक्षायाः, चतुर्थभिक्षा। भिक्षाचतुर्थं वा। तुर्यं भिक्षायाः, तुर्यभिक्षा। भिक्षातुर्यं वा ॥ तुरीयशब्दस्यापीष्यते। तुरीयं भिक्षायाः, तुरीयभिक्षा। भिक्षातुरीयं वा(४)। एकदेशिनेत्येव। द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य। एकाधिकरण इत्येव। द्वितीयं भिक्षाणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति निवृत्तम्। द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम्। विधानसामर्थ्यात्सोपि भवति। प्राप्त आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। प्राप्तो जीविकां, प्राप्तजीविकः। जीविकाप्राप्त इति वा। आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः। जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। षष्ठीसमासविषये योगारम्भः(५)। मासो जातस्य, मासजातः। संवत्सरजातः, द्व्यहजातः, त्र्यहजातः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। न ब्राह्मणः, अब्राह्मणः। अवृषलः। *नञो नलोपस्तिङि क्षेपे*। अपचसि त्वं जाल्म(६) ॥

ईषदकृता ॥ ७ ॥

ईषदित्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

---

(१) ग्रामार्द्धः ग्रामस्यैकदेश इत्यर्थः। (२) अर्द्धं पशो रित्यादि–देवदत्तोऽत्र स्वामी नत्वेकदेशी ॥ (३) "षष्ठी समास" इत्यधिकं न्यासे। (४) प्रायः सर्वत्र तुरीयशब्दादिः भिक्षातुरीयं वेत्यन्तः पाठो नास्ति। (५) 'षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः' इति पाठःक्वचित्। (६) प्रायः सर्वत्र नञो नलोपेत्यतः जाल्मपर्यन्तः पाठो नास्ति, न्यासपदमंजर्योरपि व्याख्यास्य न दृश्यते।

ॐईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम्ॐ । ईषत्कडारः, ईषत्पिङ्गलः, ईषद्विकटः, ईषदुन्नतः, ईषत्पीतम् , ईषद्रक्तम् । (१)गुणवचनेनेति किम् ? इह न भवति । ईषद्गार्ग्यः(२) ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । ॐकृद्योगा(३) च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्ॐ । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । किमर्थमिदमुच्यते ॐप्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यतेॐ इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः(४) ॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव, तस्य "कर्तरि च" इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते(५) प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । याजक । पूजक । परिचारक । परिषेचक (६) । स्नातक । अध्यापक । उत्सादक । उद्वर्त्तक । (७)होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । ॐतत्स्थैश्च(८) गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्ॐ । चन्दनगन्धः । कपित्थरसः । ॐगुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्ॐ । सर्वेषां श्वेततरः, सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः, सर्वमहान् । "न निर्धारणे" इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौः(९) ॥

न निर्द्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः । कृष्णा(१०)गवां सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्नध्वगानां शीघ्रतमः । ॐप्रतिपद(११)विधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम्ॐ । सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम्(१२) ॥

---

(१) "अक्रतेति किम् , ईषद्भुक्तम्" इत्यधिकं क्वचित् । (२) ईषद्गार्ग्यं.—गार्ग्य शब्दोऽयं जातिवचनो न गुणवचन । (३) कर्तृकर्मणोः कृतीति कृच्छब्दोपादानेन या विहिता सा कृद्योगा । (४) अपकर्षः अपवादः । (५) प्रतिप्रसव इति—अन्येन निवर्त्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसवः । (६) क्वचित् "परिवेषक" इति पाठान्तरम् । (७) "हर्तृ, वर्तक," इत्यधिक क्वचित् । (८) तत्स्थैरिति-तच्छब्देन सन्निधानाद्गुणा एव परामृश्यन्ते । तस्मिन्नात्मनि ये गुणा. स्थितास्तैः । (९) प्रायः सर्वत्र गुणात्तरेणेत्यादिः सर्वशुक्लागौरित्यन्त पाठो नास्ति, न्यासपदमञ्जर्योरपि न व्याख्यातमेतत् । (१०) 'कृष्णा गवामिति'—नात्रायमर्थ गवां मध्ये या कृष्णा सा सम्पन्नक्षीरतमेति, एवं हि कृष्णाशब्दस्य गवामित्यनेन सम्बन्ध., न च तस्य समासप्रसङ्ग., गुणेन नेति प्रतिषेधात् , तस्माद्गवां मध्ये या सम्पन्नक्षीरतमा सा कृष्णेत्ययमत्रार्थः इति पदमजरी ॥ (११) "प्रतिपदेति"—"षष्ठी शेषे" इति सामान्यविहिता षष्ठीं मुक्त्वा विशेषलक्षणविहिता षष्ठी प्रतिपदविधाना ॥ (१२) कुत्र चिदधिकः पाठ. । "ज्ञोविदर्थस्य करण इति षष्ठीति" ।

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणसुहितार्थ, सद्, अव्यय, तव्य, समानाधिकरण, इत्येतैः सह षष्ठी न समस्यते। अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति। पूरणार्थे—छात्राणां पञ्चमः, छात्राणां दशमः। गुण—बलाकायाः शौक्ल्यम्, काकस्य कार्ष्ण्यम्। सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः—फलानां सुहितः, फलानां तृप्तः। सत्—ब्राह्मणस्य (१)कुर्वन्, ब्राह्मणस्य कुर्वाणः। अव्यय—ब्राह्मणस्य कृत्वा, ब्राह्मणस्य हृत्वा। तव्य—ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम्। तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव। ब्राह्मणकर्त्तव्यम्। समानाधिकरण—शुकस्य माराविदस्य(२), राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य, पाणिनेः सूत्रकारस्य। किं च स्यात्, पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात्। अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां "विशेषणं विशेष्येण" इति भवत्येव समासः। पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव(३)॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

"मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम्। पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थम्। क्तो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां पूजितः। पूजायामिति किम्(४)? छात्रस्य हसितं, छात्रहसितम्॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

"क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः" इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम्। अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषां यातम्(५), इदमेषां भुक्तम्॥

कर्म्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम्। कर्म्मग्रहणं षष्ठीविशेषणम्। कर्म्मणि च या षष्ठी सा न समस्यते। "उभयप्राप्तौ कर्म्मणि" इति षष्ठ्या इद ग्रहणम्। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन(६)। रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन। साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन। विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम्। कर्त्तरि या षष्ठी सा तृचाऽकेन च सह न समस्यते। भवतः शायिका, भवत आसिका, भवतोऽग्रगामिका। तृच् कर्त्तर्येव विधीयते,

(१) ब्राह्मणस्य कुर्वन्—अत्र कुर्वन् शब्दः किंकरपर्यायः॥ (२) "माराविदस्य"—मारावीति ददातीति माराविदः। सञ्ज्ञैषा शुकविशेषस्य॥ (३) प्राय. सर्वत्र अनन्तरायामित्यादित विशेषणस्यैवेति पर्यन्तः पाठो नास्ति। (४) "पूजायामित्यारभ्य" हसितमित्यन्तः पाठो न्यासे स्वयमुक्तत्वात्पदमञ्जर्याम् व्याख्यातत्वाच्च मूले प्रक्षिप्तः प्रतिभाति॥ (५) न्यासे तु "इदमेषामासितम्" इत्युदाहरण—व्याख्यातम् दृश्यते॥ (६) क्वचित्पाठ. "अशिक्षितेन गोपालकेन" इति।

तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति। तस्मात्तृज्ग्रहणमुत्तरार्थम्। कर्तरीति किम्? इक्षुभक्षिकां मे (१)धारयसि।

कर्त्तरि च ॥ १६ ॥

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते। सामर्थ्यादकस्य विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात्। अपां स्रष्टा, पुरां भेत्ता, वज्रस्य भर्त्ता। ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते(२)। सम्बन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम्(३)। अकः खल्वपि। ओदनस्य भोजकः, सक्तूनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तं, न तृजकौ। नित्यं समासो विधीयते, क्रीडायां जीविकायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। तृच्क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्यक एवोदाह्रियते। उद्दालकपुष्पभञ्जिका, वारणपुष्पप्रचायिका। जीविकायाम्–दन्तलेखकः, नखलेखकः। क्रीडाजीविकयोरिति किम्? ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्त्तते। कुशब्दोऽव्ययं गृह्यते गत्यादिसाहचर्यात्, न द्रव्यवचनः। कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कुः पापार्थे–कुपुरुषः। गति–उररीकृतम्, यदूरीकरोति। प्रादयः-दुर्निन्दायाम्–दुष्पुरुषः। स्वती पूजायाम्–सुपुरुषः, अतिपुरुषः। आङीषदर्थे—आपिङ्गलः। प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते। कोष्णम्, कदुष्णम्, कवोष्णम्। दुष्कृतम्। सुष्टुतम्, अतिस्तुतम्। आबद्धम्(४) इति। ॐप्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयाॐ प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः। प्रान्तेवासी। ॐअत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययाॐ अतिक्रान्तः खट्वाम्, अतिखट्वः। अतिमालः। ॐअवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीययाॐ अवक्रुष्टः कोकिलया, अवकोकिलः। ॐपर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्याॐ परिग्लानोऽध्ययनाय, पर्यध्ययनः। अलं कुमार्यै, अलंकुमारिः। ॐनिरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याॐ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। ॐइवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्ॐ वाससी इव। ॐप्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

---

(१) "इक्षुभक्षिकां मे इति"—कर्मणि षष्ठ्या समासः, "मे" इति धारेरुत्तमर्णं इति सम्प्रदाने चतुर्थी, न्यासकारस्त्वत्र कर्तरि षष्ठीमाह ॥ (२) "तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम्। नैतदस्ति" इत्यधिकं क्वचित्। (३) "इह तु क्रियाशब्दस्य" इति क्वचित्पाठः। (४) "आविद्धम्" इति न्यासे।

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते। उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कुम्भकारः, नगरकारः। अतिङिति किम्? एधानाहारको व्रजति। ननु च "सुप् सुपा" इति वर्त्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः। एव तर्हि ज्ञापयति एतयोर्योगयोः सुप् सुपेति न सम्बध्यत इति। तेन 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इत्येतदुपपन्नं भवति। अश्वक्रीती, धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम्। अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति नान्येन। स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते, लवणङ्कारं भुङ्क्ते। अमैवेति किम्? "कालसमयवेलासु तुमुन्"। कालो भोक्तुम्(१)। एवकारकरणमुपपदविशेषणार्थम्। अमैव(२) यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत्। अग्रे भुक्त्वा, अग्रे भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्त्तते। "उपदंशस्तृतीयायाम्" इत्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। उभयत्र विभाषेयम्। यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथा "उपदंशस्तृतीयायाम्" इति। यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधान तस्याप्राप्ते, यथा "अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ" इति। मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते, उच्चैः कारमाचष्टे, उच्चैः(३)कारम्। अमैवेत्येव। "पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" पर्याप्तो भोक्तुम्, प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगेऽनुवृत्तं, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। उच्चैः कृत्य। उच्चैः कृत्वा। "अव्यये यथाभिप्रेताख्याने" इति क्त्वाप्रत्ययः। समासपक्षे ल्यबेव। तृतीयाप्रभृतीनीत्येव। अलं कृत्वा। खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

---

(१) क्वचिदयमधिकः पाठः-"समयो भोक्तुम्। वेला भोक्तुम्" इति। (२) "तुल्यविधानमिति"-येन वाक्येनामेव प्रत्ययो विधीयते न तु प्रत्ययान्तरं तेन यदुपपदं निर्दिश्यते तदमैव तुल्यविधानम् ॥ (३) 'उच्चैःकारमिति"-यदा समासस्तदा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्व, यदा तु न समासस्तदोच्चैरित्यन्तोदात्तं, स्वरादिषु तथा पाठात्। कारकमित्याद्युदात्तम्। इति पदमंजर्यां स्पष्टम् ॥

(१) उपयुक्तादन्यः शेषः। शेषः समासो बहुव्रीहिसञ्ज्ञो भवति। कश्च शेषः। यत्रान्यः समासो नोक्तः। वक्ष्यति "अनेकमन्यपदार्थे"। चित्रगुः, शबलगुः, कृष्णोत्तरासङ्गः। शेष इति किम्? उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गम्। बहुव्रीहिप्रदेशाः, "न बहुव्रीहौ" इत्येवमादयः॥

अनेकमन्यपदार्थे॥ २४॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं(२)समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति। प्राप्तमुदकं यं ग्रामं, प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृतौदना स्थाली। चित्रगुर्देवदत्तः। वीरपुरुषको ग्रामः। प्रथमार्थे तु न भवति। वृष्टे देवे गतः। अनेकग्रहणं किम्? बहूनामपि यथा स्यात्।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुल(३)भाजिनवाससा।
पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता (४)॥

ॐबहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम्ॐ। व्यधिकरणानां मा भूत्। पञ्चभिर्भुक्तमस्य। ॐअव्ययानां च (५)बहुव्रीहिर्वक्तव्यःॐ। उच्चैर्मुखः, नीचैर्मुखः। ॐसप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यःॐ। कण्ठे स्थितः(६) कालोऽस्य, कण्ठेकालः। उरसिलोमा। उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स, उष्ट्रमुखः। खरमुखः। ॐसमुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम्ॐ। केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः, केशसङ्घातश्चूडाऽस्य केशचूडः। सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः। ॐप्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यःॐ। प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः। प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः, प्रपतितपलाशः। ॐनञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यःॐ। अविद्यमानः पुत्रो यस्य, अपुत्रः, अविद्यमानपुत्रः। अभार्यः, अविद्यमानभार्यः। ॐसुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहि वक्तव्यःॐ। अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी। अस्त्यादयो निपाताः॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये॥ २५॥

संख्येये या संख्या वर्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। अव्यय—उपदशाः। उपविंशाः। आसन्नदशाः। आसन्नविंशाः। अदूरदशाः। अदूरविंशाः। अधिकदशाः। अधिकविंशाः। सख्या—द्वित्राः। त्रिच-

(१) तत्पुरुष इति निवृत्तमिति क्वचिदधिकः पाठः। "उपयुक्तात् योन्य स शेष", इति न्यासीयः पाठः। (२) "सह" इति अधिक पद०। (३) "सुलभेत्यत्र" "सुगजेति" पदमंजर्याम्। (४) क्वचिदीदृशः पाठो दृश्यते, सचायम्—सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा। समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति॥ इति। (५) "बहुव्रीहिर्वक्तव्यः" इति पाठो न्यासे नास्ति। (६) अत्र "स्थ" इति पदमंजर्याम्।

तुराः। द्विदशाः। संख्येति किम्? पञ्च ब्राह्मणाः। अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम्? ब्राह्मणाः पञ्च। संख्येये इति किम्? अधिका विंशतिर्गवाम्॥

दिङ्नामान्यन्तराले॥ २६॥

दिशां नामानि दिङ्नामानि। दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं दक्षिणपूर्वा दिक्। पूर्वोत्तरा। उत्तरपश्चिमा। पश्चिमदक्षिणा। ॐसर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे(१) पुंवद्भावःॐ। नामग्रहणं रूढ्यर्थम्। इह मा भूत्। ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति।

तत्र तेनेदमिति सरूपे॥ २७॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं गृह्यते, तेनेति तृतीयान्तम्। सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्येते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति। ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युद्धं च समासार्थ इति सर्वमितिकरणाल्लभ्यते। यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहण चेत्तद्भवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरण चेत्तद्भवति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्भवति। केशेषु केशेषु च गृहीत्वा इद युद्धं वृत्त, केशाकेशि। कचाकचि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृतं, दण्डादण्डि। मुशलामुशलि। "इच् कर्मव्यतिहार" इति इच् समासान्तः, स चाव्ययम्। "अन्येषामपि दृश्यते" इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। सरूपग्रहणं किम्? हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम्॥

तेन सहेति तुल्ययोगे॥ २८॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमान तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। सह(२) पुत्रेणागतः, सपुत्रः। सच्छात्रः। सकर्मकरः। तुल्ययोग इति किम्? सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः। कथं सकर्मकः, सलोमकः, सपक्षक इति। नह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते, किं तर्हि विद्यमानता। प्रायिक तुल्ययोग इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते॥

चार्थे द्वन्द्वः॥ २९॥

अनेकमिति वर्तते। अनेक सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति। (३)समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। तत्र समुच्चयान्वाचययोर-

(१) वृत्तिमात्रे इत्यस्याग्रे पूर्वपदस्येत्यपि क्वचित्पाठः। (२) "सह पुत्रेणागतः" इति विग्रहो न्यासस्वरसात् मूले नासीदित्यनुमीयते। (३) यदा परस्परनिरपेक्षा• पदार्थाः एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चीयन्ते तदा "समुच्चयः"॥ यदैकस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते "तदान्वाचयः"। परस्परापेक्षाणांसवयवभेदानुगत "इतरेतरयोगः"॥ परस्पराणामेव तिरोहितावयवभेदः संहतिप्रधानः "समाहारः"॥

सामर्थ्यान्नास्ति समासः। इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, प्लक्षन्यग्रोधौ। धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः। वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम्। वाग्दृषदम्। द्वन्द्वप्रदेशाः, "द्वन्द्वे च" इत्येवमादयः।

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वर्त्तते। उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्। अनियमो हि स्यात्। द्वितीया–कष्टश्रितः। तृतीया–शङ्कुलाखण्डः(१)। चतुर्थी–यूपदारु। पञ्चमी–वृकभयम्। षष्ठी–राजपुरुषः। सप्तमी–अक्षशौण्डः॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम्। राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम्। न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः। परनिपातो विधीयते। दन्तानां राजा, राजदन्तः। वनस्याग्रे, अग्रेवणम्, निपातनादलुक्। राजदन्तः। अग्रेवणम्। लिप्तवासितम्। नग्नमुषितम्। सिक्तसंमृष्टम्। मृष्टलुञ्चितम्। अवक्लिन्नपक्कम्। अर्पितोप्तम्। उप्तगाढम्। पूर्वकालस्य परनिपातः। उलूखलमुसलम्। तण्डुलकिण्वम्। दृषदुपलम्। आरग्वायनबन्धकी। चित्ररथबाह्लीकम्। आवन्त्यश्मकम्। शूद्रार्यम्। स्नातकराजानौ। विष्वक्सेनार्जुनौ। अक्षिभ्रुवम्। दारगवम्। शब्दार्थौ। धर्मार्थौ। कामार्थौ। अनियमश्चात्रेष्यते। अर्थशब्दौ। अर्थधर्मौ। अर्थकामौ। तत्कथं, वक्तव्यमिदम्, धर्मादिषूभयमिति। वैकारिकतम्। गजवाजम्। गोपालधानीपूलासम्। पूलासककरण्डम्। स्थूलपूलासम्। उशीरबीजम्। सिञ्जास्थम्। चित्रास्वाती। भार्यापती। जायापती। जम्पती। दम्पती। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते। पुत्रपती। पुत्रपशू। केशश्मश्रू। श्मश्रुकेशौ। शिरोबीजम्। सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी। आद्यन्तौ। अन्तादी। गुणवृद्धी। वृद्धिगुणौ॥

द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्त्तते। द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। पटुगुप्तौ। मृदुगुप्तौ। अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः। पटुमृदुशुक्लाः। पटुशुक्लमृदवः। द्वन्द्व इति किम्? विस्पष्टपटुः॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्व इति वर्त्तते(२)। अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। उष्ट्रखरम्। उष्ट्रशशकम्। ॐबहुष्वनियमःॐ। (३)अश्वरथेन्द्राः। इन्द्ररथाश्वाः। द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनॐ। इन्द्राग्नी। इन्द्रवायू। तपरकरणं किम्? अश्वावृषौ वृषाश्वे इति वा॥

---

(१) कचिदधिकमत्र दृश्यते। तच्चेदम्—"किरिकाण" इति। (२) "पूर्वमिति च" इति कचित्पाठेऽधिकम्। (३) "अश्वेन्द्ररथाः" "रथाश्वेन्द्राः" इति पदमंजर्यां पाठः।

अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्व इति वर्त्तते, अल्पाच्तरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वनियमः । शङ्खदुन्दुभिवीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः । ॐऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः॥ । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृत्तिकारोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् ? ग्रीष्मवसन्तौ । ॐलघ्वक्षर पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्॥ । कुशकाशम् । शरशादम् । ॐअभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्॥ । मातापितरौ । श्रद्धामेधे । दीक्षातपसी । ॐवर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः॥ । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति । ॐभ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्य॥ । युधिष्ठिरार्जुनौ । ॐसङ्ख्याया अल्पीयस्याः(१) पूर्वनिपातो वक्तव्यः॥ । द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वोपसर्जनत्वाद्बहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशेषणम्—चित्रगुः । शबलगुः । ॐसर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्॥ । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः (२)सम्प्रधारणायां परत्वात्सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातः । द्व्यन्यः । त्र्यन्यः । ॐवा प्रियस्य पूर्वनिपातः॥ । गुडप्रियः । प्रियगुडः । ॐसप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम्॥ । गडुकण्ठः । गडुशिराः । कथं, वहेगडुः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

(३)निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भिक्षितभिक्षः । अवमुक्तोपानत्कः । आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा, नैष नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धनत्वात् । (४)कटे कृतमनेनेति वा विग्रहीतव्यम् । ॐनिष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्॥ । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःखजातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया । ॐप्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्॥ । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कथमुद्यतगदः । उद्यतासिः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयो-

---

(१) "अल्पीयस" इत्यपि क्वचित्पाठः । (२) इदमस्तु इदमेवेति निरूपणा "सम्प्रधारणा" (३) क्वचिदधिकः पाठो—"बहुव्रीहाविति वर्तत" इति । (४) "कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति" इति पदमंजरीसम्मतः पाठः ।

ज्यम्। अग्न्याहितः। आहिताग्निः। जातपुत्रः। पुत्रजातः। जातदन्तः। जातश्मश्रुः। तैलपीतः। घृतपीतः। ऊढभार्यः। गतार्थः। आकृतिगणश्चायम्। तेन गड्डुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः॥

कडाराः कर्मधारये॥ ३८॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिकडारः। कडार। गड्डुल। काण। खञ्ज। कुण्ठ। खञ्जर। खलति। गौर। वृद्ध। भिक्षुक। पिङ्गल। तनु। वटर। कर्मधारय इति किम्? कडारपुरुषो ग्रामः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥२॥२॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः।

अनभिहिते॥ १॥

अनभिहित इत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनभिहित इत्येवं तद्वेदितव्यम्। अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति। केनानभिहिते? तिङ्कृत्तद्धितसमासैः, (१) परिसंख्यानम्। वक्ष्यति—"कर्मणि द्वितीया" कटं करोति। ग्रामं गच्छति। अनभिहित इति किम्? तिङ्—क्रियते कटः। कृत्—कृतः कटः। तद्धितः—शत्यः। शतिकः। समासः-प्राप्तमुदकं यं ग्रामं, प्राप्तोदको ग्रामः। परिसंख्यानं किम्? कटं करोति, भीष्ममुदारं दर्शनीयम्। बहुषु बहुवचनमित्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टाः, तत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते, अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति॥

कर्मणि द्वितीया॥ २॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः। कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति। कटं करोति। ग्राम गच्छति।

*उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते*॥

उभयतो ग्रामम्। सर्वतो ग्रामम्। धिग्देवदत्तम्। उपर्युपरि ग्रामम्। अध्यधि ग्रामम्। अधोऽधो ग्रामम्। *अभितः परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु च दृश्यते*। अभितो ग्रामम्। परितो ग्रामम्। समया ग्रामम्। निकषा ग्रामम्। हा देवदत्तम् बुभुक्षितं न प्रति भाति किंचित्॥

(१) "बहुषु प्रयुक्तेषु केषांचिद्वर्जनेन केषांचित्कार्यान्वयप्रतिपादनं "परिसंख्यानम्"

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति, द्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति। यवागूमग्निहोत्रं जुहोति। छन्दसीति किम्? यवागूमग्निहोत्रं जुहोति।

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वर्यते, न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद् गृह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यपवादो योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे। अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च। अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः। अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः। अन्तरेण पुरुषकारं न किंचिल्लभ्यते । युक्तग्रहणं किम्? अन्तरा तक्षशिलां पाटलिपुत्रं च स्रुघ्नस्य प्राकारः ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने । क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः सबन्धोऽत्यन्तसयोगः। मासमधीते । संवत्सरमधीते। मासं कल्याणी। संवत्सरं कल्याणी। मासं गुडधानाः। संवत्सरं गुडधानाः। अध्वनः खल्वपि-क्रोशमधीते । योजनमधीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । योजनं पर्वतः । अत्यन्तसंयोग इति किम्? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः(१) ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

"कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग" इति वर्त्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः। अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनानुवाकोऽधीतः । संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः । अध्वनः-क्रोशेनानुवाकोऽधीतः। योजनेनानुवाकोऽधीतः। अपवर्ग इति किम्? क्रोशमधीतोऽनुवाकः । मासमधीतः। (२) कर्तृव्यावृत्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्त्तते। कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः। अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । त्र्यहे त्र्यहाद्वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः। इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः। संख्यातानुदेशो न भवत्यस्वरितत्वात् ॥

(१) "योजनस्यैकदेशे पर्वत" इति न्यासेऽधिकम् । (२) "कर्तृव्यावृत्ताविति" अशक्त्यादिना कर्तुरुपरमादित्यर्थः, तत्र मध्ये क्रिया विच्छिन्नेति प्रवृत्त्यपायो न स्वपवृक्तेति ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति। अनुर्लक्षणे। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्। आगस्त्यमन्वसिञ्चत् प्रजाः॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्त्तते। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति। उपखार्य्यां द्रोणः। उपनिष्के कार्षापणम्। यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति। अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति। द्वितीयापवादो योगः॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति। अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः। परिपरि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम्। तेनेह न भवति। वृक्षं परि विद्योतते विद्युत्॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम्। यस्मात्प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति। अभिमन्युरर्जुनतः प्रति। प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति। माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति। ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते, न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने। नैष दोषः। (१) सम्बन्धसम्बन्धात्तस्यापि योगोऽस्त्येव॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकेऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः। ग्रामं गच्छति। ग्रामाय गच्छति। ग्रामं व्रजति। ग्रामाय व्रजति। गत्यर्थग्रहणं किम्? ओदनं पचति। कर्मणीति किम्? अश्वेन व्रजति। चेष्टायामिति किम्? मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति। अनध्वनीति किम्? अध्वानं गच्छति। अध्वन्यर्थग्रहणम्। पन्थानं गच्छति। मार्गं गच्छति। आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः। आस्थितः सम्प्राप्तः, आक्रान्त उच्यते। यत्र उत्पथेन पन्थानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या। पथे गच्छतीति। द्वितीयाग्रहणं किम्? न चतुर्थ्येव विकल्प्येत। अपवादविषयेऽपि यथा स्यात्। ग्रामं गन्ता। ग्रामाय गन्ता। कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति॥

---

(१) "सम्बन्धसम्बन्धादिति" सम्बध्यत इति सम्बन्धः प्रतिनिधि॰, प्रतिदानञ्च। तदुभयमपि कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना युज्यते। तेन सम्बन्धेन यः सम्बन्धः स "सम्बन्धसम्बन्ध."। प्रतिनिधिर्मुख्यमपेक्ष्य भवति, प्रतिदानमपि पूर्वदत्तं, ततश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधिप्रतिदानाभ्यां योगस्तस्य ताभ्यामपि मुख्यपूर्वदत्ताभ्यां तद्द्वारको योगोऽस्तीत्यर्थः॥

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ १३ ॥

सम्प्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति। उपाध्यायाय गां ददाति। माणवकाय भिक्षां ददाति। देवदत्ताय रोचते। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। इत्यादि॥ ॐचतुर्थीविधाने तादर्थ्ये उपसंख्यानम्ॐ। यूपाय दारु। कुण्डलाय हिरण्यम्। रन्धनाय स्थाली। अवहननायोलूखलम्। ॐक्लृपिसम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्याॐ। मूत्राय कल्पते यवागूः। उच्चाराय कल्पते यवागूः। क्लृपीत्यर्थनिर्देशः। मूत्राय सम्पद्यते यवागूः। मूत्राय जायते यवागूः॥ ॐउत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्याॐ।

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्॥

ॐहितयोगे चतुर्थी वक्तव्याॐ। गोभ्यो हितम्। अरोचकिने हितम्॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्था उपपदं यस्य सोऽयं क्रियार्थोपपदः। "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इत्येष विषयो लक्ष्यते। क्रियार्थोपपदस्य च (१)स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति। द्वितीयापवादोऽयं योगः। एधेभ्यो व्रजति। पुष्पेभ्यो व्रजति। क्रियार्थोपपदस्येति किम्? प्रविश पिण्डीम्। प्रविश तर्पणम्। भक्षिरत्र स्थानी, न तु क्रियार्थोपपदः। कर्मणीति किम्? एधेभ्यो व्रजति शकटेन। स्थानिन इति किम्? एधानाहर्तुं व्रजति॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः। तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति। "भाववचनाश्च" इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम्। पाकाय व्रजति। त्यागाय व्रजति। भूतये व्रजति। संपत्तये व्रजति। तुमर्थादिति किम्? पाकः, त्यागः, रागः। भाववचनादिति किम्? कारको व्रजति॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽलं वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति। नमो देवेभ्यः। स्वस्ति प्रजाभ्यः। स्वाहाऽग्नये। स्वधा पितृभ्यः। अलं मल्लो मल्लाय। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्। प्रभुर्मल्लो मल्लाय। शक्तो मल्लो मल्लाय। वषडग्नये। वषडिन्द्राय। चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः। तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्। स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि। मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने। अनादरतिरस्कारः। न त्वा तृणं मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये। न त्वा बुसं मन्ये। न त्वा बुसाय मन्ये। मन्यतिग्रहणं किम्? न त्वा तृणं

(१) "यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते शब्दः स "स्थानी"।

चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः किमर्थः । न त्वा तृणं मन्वे । अनादर इति किम् ?—

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।
अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् ? न त्वा शृगाल मन्ये ॥ ॐयदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्विति वक्तव्यम्ॐ । व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । (१)न त्वा नावं मन्ये । यावत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वाऽन्नं मन्ये । यावन्न भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु तूभयम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । युष्मदः कस्मान्न भवति चतुर्थी, एतद्धपि हि मन्यतेः कर्म । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञदत्तेन भुक्तम् । करणे—दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ॥ ॐतृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसङ्ख्यानम्ॐ । प्रकृत्याऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण वैयाकरणः । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून्(२)क्रीणाति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता । (३)पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति । "वृद्धो यूना" इति निदर्शनात् । अप्रधान इति किम् ? शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दोऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्त्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्ठः(४) । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते । (५)अङ्गविकार इति किम् ? अक्षि काणमस्य ॥

---

(१) "न त्वा नाव मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यमिति" । 'यावत्'—यतो, 'नाव्य' नावा स्वल्पनौकया तार्यमपि त्वया महत्यापि न तीर्णमतस्त्वां 'नावमुडुपमपि' न मन्ये इत्यर्थः । "नौ" शब्देनोडुप स्वल्पनौकोच्यते । 'त्वा' शब्दार्थस्तु महती नौ. । एवं ह्यनादरो भवतीत्याहु.। एव 'नत्वाऽन्न मन्ये यावद्भुक्त न श्राद्धमि'त्यस्य यत श्राद्धं श्राद्धीयैर्विप्रैर्न भुक्तमतस्त्वामश्यरूपमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः । इति उद्योते स्पष्टम् । (२) अश्वानिति न्यासे । (३) यद्यप्येतदुदाहरण मुद्रितपुस्तकेषु न दृश्यते तथापि न्यासपदमञ्जरीस्वारस्यादुपन्यस्तम् (४) कुणिरिति पाठः क्वचित् । (५) क्वचिदङ्ग इति किमिति पाठः ।

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कंचि(१)त्प्रकारं प्राप्त(२) इत्थभूतः तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् । छात्रेणोपाध्यायम् । शिखया परिव्राजकम् । इह न भवति–कमण्डलुपाणिश्छात्र इति । लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् । इत्थंभूत इति किम् ? वृक्ष प्रति विद्योतनम्(३) ॥

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते(४) ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्त्तते । कर्त्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तीर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद् बद्धः । सहस्राद् बद्धः । अकर्त्तरीति किम् ? शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्त्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्याद् बद्धः । जाड्येन बद्धः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ? बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च । पूर्वेण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति । यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति । ॐनिमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्ॐ । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ता-

---

(१) "सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार" उच्यते । (२) अत्र "आपन्न" इति न्यासे पाठ । (३) इत्थंभूत—इत्यादितः विद्योतनमित्यन्तः पाठ प्रायो न दृश्यते । (४) क्वचिदधिकः पाठोऽत्र—"संपूर्वः किम्, मातरं जानाति । पितर जानाति । कर्मणीति किम्, पूरेण पुत्रं संजानीते पिता" इति ।

इसति। कस्य निमित्तस्य वसति। कस्मिन्निमित्ते वसति। एव कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम्। अर्थग्रहणं चैतत्। पर्यायोपादान तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति। तेनेहापि भवति। कि प्रयोजन वसति। केन प्रयोजनेन वसति। कस्मै प्रयोजनाय वसति। कस्मात्प्रयोजनाद् वसति। कस्य प्रयोजनस्य वसति। कस्मिन् प्रयोजने वसति॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति। ग्रामादागच्छति। पर्वतादवरोहति। वृकेभ्यो बिभेति। अध्ययनात्पराजयते। ॐपञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्म्मण्युपसंख्यानम्ॐ। प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादात्प्रेक्षते। ॐअधिकरणे चोपसंख्यानम्ॐ। आसने उपविश्य प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते। ॐप्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्याॐ। कुतो भवान्? पाटलिपुत्रात्। ॐयतश्चाध्वकालनिर्माणं(१) तत्र पञ्चमी वक्तव्याॐ। गवीधुमतः साङ्काश्य चत्वारि योजनानि। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे। ॐतद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्याॐ। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे। ॐअध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्याॐ। गवीधुमतः सांकाश्य चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा॥

अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति। अन्य इत्यर्थग्रहणम्। तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति। अन्यो देवदत्तात्। भिन्नो देवदत्तात्। अर्थान्तरं देवदत्तात्। विलक्षणो देवदत्तात्। आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थे वर्त्तते। तत्र दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते। आराद्देवदत्तात्। आराद्यज्ञदत्तात्। इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते। इतरो देवदत्तात्। ऋते इति अव्ययं वर्जनार्थे। ऋते देवदत्तात्। ऋते यज्ञदत्तात्। दिक्शब्द—पूर्वो ग्रामात् पर्वतः। उत्तरो ग्रामात्। पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्तः। उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात्। दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात्। इतरथा हि दिग्वृत्तिनैव स्यात्। इयमस्याः पूर्वेति। इह तु न स्यात्। अयमस्मात् पूर्वः काल इति। अञ्चूत्तरपद—प्राग् ग्रामात्। प्रत्यग् ग्रामात्। ननु चायमपि दिक्शब्द एव। "षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः। आच्—दक्षिणा ग्रामात्। उत्तरा ग्रामात्। आहि—दक्षिणाहि ग्रामात्। उत्तराहि ग्रामात्॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम्। अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति। दक्षिणतो ग्रामस्य। उत्तरतो ग्रामस्य। पुरोग्रामस्य। पुरस्ताद् ग्रामस्य। उपरि ग्रामस्य। उपरिष्टाद्ग्रामस्य॥

---

(१) निर्माणम्—इयत्तापरिच्छेदः।

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

"एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या" इति वक्ष्यति। तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति। पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम्। दक्षिणेन ग्रामम्। उत्तरेण ग्रामम्। षष्ठ्यपीष्यते। दक्षिणेन ग्रामस्य। उत्तरेण ग्रामस्य। तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते। पृथक् विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च। पृथग् देवदत्तेन। पृथग् देवदत्तात्। विना देवदत्तेन। विना देवदत्तात्। नाना देवदत्तेन। नाना देवदत्तात्। पृथग् विनानानाभिरिति योगविभागो द्वितीयार्थः॥　विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना।

विना हस्तिकृतान् दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमौ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकेऽन्यतरस्यां तृतीया भवति। पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा। यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता। स्तोकान्मुक्तः। स्तोकेन मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अल्पेन मुक्तः। कृच्छ्रान्मुक्तः। कृच्छ्रेण मुक्तः। कतिपयान्मुक्तः। कतिपयेन मुक्तः। असत्त्ववचनस्येति किम्? स्तोकेन विषेण हतः। अल्पेन मधुना मत्तः। करण इति किम्? क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत्। स्तोकं मुञ्चति॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते। दूरान्तिकार्थैःशब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च। दूरं ग्रामात्। दूरं ग्रामस्य। विप्रकृष्टं ग्रामात्। विप्रकृष्टं ग्रामस्य। अन्तिकं ग्रामात्। अन्तिकं ग्रामस्य। अभ्याशं ग्रामात्। अभ्याशं ग्रामस्य। अन्यतरस्यांग्रहणं पञ्चम्यर्थम्। इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात्॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते। दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते। दूरं ग्रामस्य। दूराद्ग्रामस्य। दूरेण ग्रामस्य। अन्तिकं ग्रामस्य। अन्तिकाद् ग्रामस्य। अन्तिकेन ग्रामस्य। प्रातिपदिकार्थे विधानम्। असत्त्ववचनग्रहणं चानुवर्त्तते। सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति। दूरः पन्थाः। दूराय पथे देहि। दूरस्य पथः स्वम्॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च। कटे आस्ते। शकटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। दूरान्तिकार्थेभ्यः खल्वपि। दूरे ग्रामस्य। अन्तिके

ग्रामस्य। अभ्याशे ग्रामस्य। दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः। ॐसप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्ॐ। अधीती व्याकरणे। परिगणिती याज्ञिके। आम्नाती छन्दसि। ॐसाध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्याॐ। साधुर्देवदत्तो मातरि। असाधुः पितरि। ॐकारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्याॐ। ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते। ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते। ॐअकारकार्हाणां च अकारकत्वे सप्तमी वक्तव्याॐ। दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते। वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति। ॐतद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्याॐ। ऋद्धेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते। ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति। ॐनिमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्याॐ। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
केशेषु(१)चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम्॥ ३७॥

सप्तमीति वर्त्तते। भावः क्रिया। यस्य च भावेन यस्य च क्रियया-क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति। प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरं लक्षयति। गोषु दुह्यमानासु गतः। दुग्धास्वागतः। अग्निषु हूयमानेषु गतः। हुतेष्वागतः। भावेनेति किम्? यो जटाभिः स भुङ्क्ते। पुनर्भावग्रहणं किम्? यो भुङ्क्ते स देवदत्तः।

षष्ठी चानादरे॥ ३८॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात् सापि भवति। अनादराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः। रुदतः प्राव्राजीत्। रुदति प्राव्राजीत्। क्रोशतः प्राव्राजीत्। क्रोशति प्राव्राजीत्। क्रोशन्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च॥ ३९॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते। स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू प्रसूत इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः। गवां स्वामी। गोषु स्वामी। गवामीश्वरः। गोष्वीश्वरः। गवामधिपतिः। गोष्वधिपतिः। गवां दायादः। गोषु दायादः। गवां साक्षी। गोषु साक्षी। गवां प्रतिभूः। गोषु प्रतिभूः। गवां प्रसूतः। गोषु प्रसूतः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानाथ वचनम्॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्॥ ४०॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते। आयुक्तो व्यापारितः(२), कुशलो निपुणः ताभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः। आसेवा तात्पर्यम्। आयुक्तः कटकरणस्य। आयुक्तः कटकरणे। कुशलः कटकरणस्य। कुशलः कटकरणे। (३)आसेवा-

(१) "बालेषु" इति पाठः। (२) "व्यापृत" इति प्राय पाठः। (३) "आसेवायामित्यारभ्य इत्यर्थ इत्यन्त." पाठो न्यासपर्य्यालोचनया मूले नासीदिति प्रतीयते। पदमंजर्यादर्शपुस्तके प्रत्युदाहरणमासीत्तदर्थश्च नासीदिति प्रतीयते।

यामिति किम्? आयुक्तो गौः शकटे। ईषद्युक्त इत्यर्थः। तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति॥

यतश्च निर्द्धारणम्॥ ४१॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते। जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम्। यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः। मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः। मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः। गवां कृष्णा सपन्नक्षीरतमा। गोषु कृष्णा संपन्नक्षीरतमा। अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः। अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः॥

पञ्चमी विभक्ते॥ ४२॥

यतश्च निर्धारणमिति वर्तते। षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः। विभागो विभक्तम्। यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्यास्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति। माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः, आढ्यतराः॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः॥ ४३॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगेऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते। मातरि साधु.। पितरि साधुः। मातरि निपुणः। पितरि निपुणः। अर्चायामिति किम्? साधुर्भृत्यो राज्ञः। तत्त्वकथने न भवति। अप्रतेरिति किम्? साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। ॐअप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्ॐ। साधुर्देवदत्तो मातरं परि, मातरमनु॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च॥ ४४॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च। प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स(१) उच्यते। केशैः प्रसितः। केशेषु प्रसितः। केशैरुत्सुकः। केशेषूत्सुकः॥

नक्षत्रे च लुपि॥ ४५॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तेते। लुबन्तान्नक्षत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः॥ पुष्येण पायसमश्नीयात्। पुष्ये पायसमश्नीयात्। मघाभिः पललौदनम्। मघासु पललौदनम्। नक्षत्र इति किम्? पञ्चालेषु वसति। लुपीति किम्? मघासु ग्रहः इह कस्मान्न भवति। अद्य पुष्यः। अद्य कृत्तिका। अधिकरण इति वर्त्तते, वचनं तु पक्षे तृतीयाविधानार्थम्॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा॥ ४६॥

प्रातिपदिकार्थः—सत्ता। लिङ्ग—स्त्रीलिङ्गपुंल्लिङ्गनपुंसकानि। परिमाणं(२)—द्रोणः, खारी, आढकम्। वचनम्—एकत्वद्वित्वबहुत्वानि। मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसबध्यते। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति। प्रातिपदिकार्थमात्रे—उच्चैः। नीचैः। लिङ्गग्रहण किम्? कुमारी, वृक्षः, कुण्डम् इत्यत्रापि

(१) 'प्रसितशब्देनोच्यते' इति न्यासपाठ। (२) 'परिमाणं प्रस्थादि' इत्यधिक. पाठः।

यथा स्यात्। परिमाणग्रहणं किम्? द्रोणः, खारी, आढकम् इत्यत्रापि यथा स्यात्। वचनग्रहणं किम्? एकत्वादिषूक्तेष्वपि यथा स्यात्। एकः, द्वौ, बहवः। प्रातिपदिकग्रहण किम्? निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्त, ततोऽपि यथा स्यात्। प्रलम्बते, अध्यागच्छति॥

संबोधने च॥ ४७॥

आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति। हे देवदत्त। हे देवदत्तौ। हे देवदत्ताः॥

साऽऽमन्त्रितम्॥ ४८॥

सबोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति। तथा चैवोदाहृतम्। आमन्त्रितप्रदेशाः "आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवद्" इत्येवमादयः(१)॥

एकवचनं सबुद्धिः॥ ४ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचन तत्सम्बुद्धिसंज्ञ भवति। हे पटो। हे देवदत्त। सबुद्धिप्रदेशाः "एङ्ह्रस्वात् सबुद्धेः" इत्येवमादयः॥

षष्ठी शेषे॥ ५०॥

(२)कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति। राज्ञः पुरुषः। पशोः पादः। पितुः पुत्रः॥

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे॥ ५१॥

(३)जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति। सर्पिषो जानीते। मधुनो जानीते। (४)सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः। प्रवृत्तिवचनो जानातिरविदर्थः। अथवा मिथ्याज्ञानवचनः। सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वा चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव ग्राह्य प्रतिपद्यते। मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव। अविदर्थस्येति किम्? स्वरेण पुत्रं जानाति॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि॥ ५२॥

शेष इति वर्तते। अधीगर्थाः स्मरणार्थाः। 'दय दानगतिरक्षणेषु'। 'ईश ऐश्वर्ये'।

---

(१) क्वचित् "आमन्त्रि स्य च इत्येवमादय" इति पाठ। (२) अत्र न्यासे "कर्मादिभ्यो योऽन्य प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक· स्वस्वामिकसम्बन्धादि स शेष इति पाठो दृश्यते। कर्मादीनां प्रकृतत्वात् तदपेक्षया शेषत्व विज्ञायत इत्याह कर्मादिभ्यो योऽन्य इति। कर्मादयः कारकविशेषास्तस्य सम्बन्धस्य हेतुभूता·। स तु फलभूतः। हेतुफलयोगश्च प्रसिद्धमन्यत्वमिति तेभ्योऽन्यो भवति। प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक इति। व्यतिरेक आधिक्यम्। अथवा येन प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्यते व्यतिरेकीक्रियते स व्यतिरेक। प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक, स शेष। (३) क्वचित् "शेष इत्यनुवर्तते" इति विद्यते। (४) "सर्पिषेत्यारभ्य इत्यर्थ इत्यन्त·" पाठो न्यासेऽदर्शनात् मूले नासीदित्यनुमीयते।

एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्मणीति किम् ? मातुर्गुणैः स्मरति । शेषे इति किम् ? मातरं स्मरति ॥

कृञः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतेः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्योपस्कुरुते । शस्त्रपत्रस्योपस्कुरुते । प्रतियत्न इति किम् ? कट करोति । कर्मणीति किम् ? एधोदकस्योपस्कुरुते प्रज्ञया । शेष इत्येव । एधोदकमुपस्कुरुते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौरस्यामयत्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ?

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि। जीव पुत्रक मा मैवं तपः साहसमाचर ॥(१)

भाववचनानामिति । किम् ? नदी कूलानि रुजति । अज्वरेरिति किम् ? चौर ज्वरयति ज्वरः । ॐअज्वरिसताप्योरिति वक्तव्यम्ॐ । चौर संतापयति तापः । शेष इत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

'नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' पठ्यते, तस्याशीःक्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् ? माणवकमुपनाथति, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि निप्रहण नाट क्राथ पिष् इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । 'जसु हिंसायां' 'जसु ताडने' इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहण, न दैवादिकस्य 'जसु मोक्षणे' इत्यस्य(२) । चौरस्योज्जासयति । वृषलस्योज्जासयति । निप्रहण इति सघातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योन्नाटयति । वृषलस्योन्नाटयति । चौरस्य क्राथयति । वृषलस्य क्राथयति निपातनाद्वृद्धिः । अथ हि घटादौ पठ्यते' 'श्रथ क्नथ क्रथ क्लथ हिंसार्था' इति, तत्र 'घटादयो मित' इति मित्सञ्ज्ञायां "(३)मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसा-

---

(१) क्वचित्पाठान्तरम् दरीदृश्यते तच्चेत्थम्—कल्याणी खलु गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि॥ (२) "अहिंसार्थत्वात्" इति हेतुपदं क्वचित्। (३) "मितां ह्रस्वः" इति न्यासपर्यालोचनया मूले प्रक्षिप्तः प्रतिभाति ।

यामिति किम्? धानाः पिनष्टि। शेष इत्येव। चौरमुज्जासयति। एषामिति किम्? चौर हिनस्ति। निप्रहण इति किम्? चौरं विहन्ति(१)॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः॥ ५७॥

व्यवहृपण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः। शतस्य(२) व्यवहरति। सहस्रस्य व्यवहरति। शतस्य पणते। सहस्रस्य पणते। आयप्रत्ययः कस्मान्न भवति। *स्तुत्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय(३) इष्यते*। समर्थयोरिति किम्? शलाकां व्यवहरति। (४)गणयतीत्यर्थः। ब्राह्मणान् पणायते। स्तौतीत्यर्थः। शेष इत्येव। शत पणते॥

दिवस्तदर्थस्य॥ ५८॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति। शतस्य दीव्यति। सहस्रस्य दीव्यति। तदर्थस्येति किम्? ब्राह्मण दीव्यति(५)। योगविभाग उत्तरार्थः।

विभाषोपसर्गे॥ ५९॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्य षष्ठ्यां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते। उपसर्गे सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति। शतस्य प्रतिदीव्यति, सहस्रस्य प्रतिदीव्यति। शतं प्रतिदीव्यति। सहस्र प्रतिदीव्यति। उपसर्गस्येति किम्? शतस्य दीव्यति। तदर्थस्येत्येव। शलाकां प्रतिदीव्यति॥

द्वितीया ब्राह्मणे॥ ६०॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति। (६)गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः। अनुपसर्गस्य षष्ठ्यां प्राप्तायामिद वचनम्। सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने॥ ६१॥

प्रेष्य इति इष्यतेदवादिकस्य लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचन, तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तद्विषय एव गृह्यते। प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठीविभक्तिर्भवति देवतासम्प्रदाने सति। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदस(७) प्रे३ष्य। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोनुब्रू३हि। प्रेष्यब्रुवोरिति किम्? अग्नये छाग हविर्वपां मेदो जुहुधि। हविष इति

(१) एषामित्यारभ्य विहन्तिपर्यन्त पाठ प्रायो नास्त। (२) "शतस्य व्यवहरति" शतं क्रयविक्रयेण विनियुङ्क्ते, दीव्यतीतिवार्थ. एवं "शतस्य पणते" इत्यस्याप्ययमेवार्थः। (३) "न तु व्यवहारार्थस्य" इत्यतिरिक्त कुत्रचित्। (४) मूले प्रत्युदाहरणयोरर्थनिर्देश. प्रक्षिप्तो भाति, न्यासे तदर्शनात्। (५) ब्राह्मणानिति न्यासे, ब्राह्मणं दीव्यति-स्तौतीत्यर्थः। (६) "गामस्ये"ति—"गामस्य सभाया"मित्यन्वय। "तदह."—इत्युदाहरणम्। (७) "प्रे३ष्य" इत्यत्र "अनुप्रेष्ये"ति न्यासे।

किम् ? अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदान इति किम् ? माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य । ॐहविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । इन्द्राग्निभ्यां छाग हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेऽष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति(१) बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे। गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्पतिभ्यः। बहुलग्रहणं किम् ? कृष्णो(२) रात्र्यै हिमवतो हस्ती । ॐषष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्याॐ । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते । या दतो धावति तस्यै श्यावदन् । या नखानि कृन्तति तस्यै कुनखः । याऽङ्क्ते तस्यै काणः । याऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहल्यायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि बहुल षष्ठी विभक्तिर्भवति । घृतस्य यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते(३) ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वोऽह्नो भुङ्क्ते। द्विरह्नोऽधीते । कृत्वोर्थग्रहणं किम् ? अहनि शेते, रात्रौ शेते । प्रयोगग्रहण किम् ? अहनि भुक्तम् । गम्यते हि द्विस्त्रिश्चतुर्वेति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहण किम् ? द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते। अधिकरण इति किम् ? द्विरह्नो भुङ्क्ते। शेष इत्येव । द्विरहन्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका । कर्मणि–अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् ? शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् ? तद्धितप्रयोगे मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । शेष इति निवृत्तं, पुनः कर्मग्रहणात् । इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति सोऽयमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन । रोचते मे ओदनस्य भोजन देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन । बहुव्रीहिविज्ञानादिह नियमो न भवति । आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । ॐअकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम्ॐ।

---

(१) "देवतासम्प्रदाने सति" इत्यपि कश्चित्। (२) "कृष्ण" इति बहुलग्रहणात् रात्र्यै इत्यत्र सप्तम्यर्थे चतुर्थी। (३) "करण इति किम्, अन्यत्र माभूत्" इति कश्चित्।

भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम्। चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य। ॐशेषे विभाषाॐ। अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते। विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः, पाणिनिना वा ॥ केचिदविशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

"न लोकाव्ययनिष्ठा" इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते। क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति। राज्ञां मतः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां पूजितः। क्तस्येति किम्? ओदनं पचमानः। वर्तमान इति किम्? ग्रामं गतः। ॐनपुंसके भाव उपसंख्यानम्ॐ। छात्रस्य हसितम्। मयूरस्य नृत्तम्। कोकिलस्य व्याहृतम्। ॐशेषविज्ञानात् सिद्धम्ॐ। तथा च कर्तृविवक्षायां तृतीयापि भवति। छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

"क्तोऽधिकरणे च" इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति। अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः। इदमेषामासितम्, इदमेषां शयितम्। इदमहेः सृप्तम्। इदं वनकपेर्यातम्। इदमेषां भुक्तम्। इदमेषामशितम्। द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत्। नेताऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः। अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः। तदा नेता अश्वस्य ग्राम चैत्रः(१) ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते। ल उ उक अव्यय निष्ठा खलर्थ तृन् इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति। ल इति शतृशानचौ कानच्क्वसू किकिनौ च गृह्यन्ते। ओदनं पचन्। ओदनं पचमानः। ओदनं पेचानः। ओदनं पेचिवान्। पपिः सोमम्। ददिर्गाः। उ—कटं चिकीर्षुः। ओदनं बुभुक्षुः। कन्यामलङ्करिष्णुः। इष्णुचोऽपि प्रयोगे निषेधः(२)। उक—आगामुकं(३) वाराणसीं रक्ष आहुः। ॐउकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधःॐ। दास्याः कामुकः। अव्यय—कटं कृत्वा। ओदनं भुक्त्वा। ॐअव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधःॐ। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। निष्ठा—ओदनं भुक्तवान्। देवदत्तेन कृतम्। खलर्थ—ईषत्करः कटो भवता। ईषत्पानः सोमो भवता। तृन्निति प्रत्याहारग्रहणं, लटः शतृशानचावित्यारभ्य आ तृनो नकारात्। तेन शानन्चानश्शतृतृनामपि प्रतिषेधो भवति। सोमं पवमानः। नटमाघ्नानः। अधीयन् पारायणम्। कर्ता कटान्। वदिता जनापवादान्। ॐद्विषः शतुर्वा वचनम्ॐ। चौरं द्विषन्। चौरस्य द्विषन् ॥

---

(१) द्विकर्मकाणामित्यतः चैत्र एतत्पर्यन्तग्रन्थः प्रायो नास्ति। (२) इष्णुचोऽपि प्रयोगे निषेध इति प्रायः सर्वत्र नास्ति। (३) "आगामुकमिति"—रक्षांसि वाराणसीं प्रत्यागमनशीलानि भवन्ति, शापादिमोक्षार्थमित्यर्थः।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्ये च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । इनः खल्वपि–ग्रामं गमी। ग्रामं गामी । आधमर्ण्ये–शतं दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम् ? । यवानां लावकः । सक्तूनां पायकः । अवश्यं कारी कटस्य । इह कस्मान्न भवति, वर्षशतस्य पूरकः, पुत्त्रपौत्त्राणां दर्शक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्त्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्त्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि(१) । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्त्तरीति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् । ॐउभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । क्रष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैःशब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा । शेषविषये तृतीयाविधानात् तया मुक्ते षष्ठ्येव भवति। तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् ? तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्याग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुकृष्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थ हित इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । शेषे चतुर्थीविधानात्तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । ॐअत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्त्तव्यम्ॐ(२) । आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। मद्रं देवदत्ताय भूयात्। मद्रं देवदत्तस्य। भद्रं देवदत्ताय, भद्रं देवदत्तस्य। कुशलं देवदत्ताय, कुशलं देवदत्तस्य। निरामयं देवदत्ताय, निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय, सुखं देवदत्तस्य । शं देवदत्ताय, शं देवदत्तस्य। अर्थो देवदत्ताय, अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय, प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय, हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय , पथ्यं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् ? आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः।२।३।

---

(१) 'न कर्मणि' इति क्वचिन्नास्ति । (२) वार्तिकमिदं क्वचिन्नोपलभ्यते ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समास एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते, द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति । (१)समाहारद्विगोश्चेद ग्रहण नान्यस्य । पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूली । दशपूली । द्विग्वर्थस्यैकत्वादनुप्रयोगेऽप्येकवचन भवति । पञ्चपूलीय शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्त्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्त्या त्रीणि वाक्यानि सम्पद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तावत्—पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । तूर्याङ्गानाम्–मार्दङ्गिकपाणविकम् । (२)वीणावादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम्–रथिकाश्वारोहम् । रथिकपादातम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात् पशुद्वन्द्वे विभाषयैकवद् भवति । इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेवैकवचनम् । इद तु प्रकरणं विषयविभागार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दधिपयआदीनामितरेतरयोग एव । वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सङ्कीर्त्तनमात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानूद्येते तदैवमुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवाद इति किम् ? उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्ठः कठकौथुमाः । ॐस्थेणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम्ॐ । स्थेणोरिति किम् ? अनन्दिषुःकठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम्? उद्यन्ति कठकालापाः ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्वर्युक्रतु. । अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्वर्युक्रतुरनपुसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काश्वमेधम् । सायाह्नातिरात्रम् । अध्वर्युक्रतुरिति किम् ? इषुवज्रौ । उद्भिद्बलभिदौ । अनपुंसकमिति किम् ? राजसूयवाजपेये । इह कस्मान्न भवति दर्शपौर्णमासौ । क्रतु॰शब्दः सोमयज्ञेषु (३)रूढः ॥

---

(१) "समाहारे द्विगो" रिति न्यासे । (२) "वाणावादकेति" नित्य क्रीडाजीविकयोरिति समास, विपञ्ची परिवादिनी तज्जीविकः परिवादक । इति । (३) "सोमयागषु" इति न्यासे पाठ॰ ।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदकक्रमकम् । क्रमकवार्तिकम्(१) । सम्पाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासन्नः । अध्ययनत इति किम् ? पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । (२)आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि । जातिरिति किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । नञिवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । (३)जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावो विधीयते, न(४) नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे बदराऽऽमलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्यवयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्ध्यश्च इरावती च, उद्ध्येरावति । गङ्गाशोणम् । देशः खल्वपि-कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च, कुरुकुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजाङ्गलम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् ? गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । नदी देश इति किम् ? कुक्कुटमयूर्यौ । अग्रामा इति किम् ? जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बवशालूकिन्यौ । नदीग्रहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्वतानां ग्रहणं न भवति । कैलासश्च गन्धमादनं च, कैलासगन्धमादने । ❀अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः❀ । इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं च, मथुरापाटलिपुत्त्रम् । ❀उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः❀ । सौर्यं च नगरं, केतवतं च ग्रामः, सौर्यकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । दंशमशकम् । यूकालिक्षम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् ? ब्राह्मणक्षत्त्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । (५)शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥
आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

---

(१) "वार्तिकम्" इति-वृत्ति संहिता वामधीते वार्तिक. । (२) आरा प्रतोद. । "शष्कुली" षण्णा रसाना कुल शष्कुलीति । (३) जातिपरत्वे जातिप्राधान्ये । (४) "नियतेति" यदा का चिद्देशादौ नियताना द्रव्यविशेषाणां विवक्षा तदा जातिशब्दत्वेऽप्येकवद्भावो न भवतीत्यर्थः । (५) "शतवेति" प्रसृतिरञ्जलेरर्द्धं येषा शतं प्रसृतौ भवति शतेनार्द्धाञ्जलि पूर्यत इत्यर्थः । यद्वा प्रसृतिरञ्जलिः ।

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरं, शाश्वतिको नित्यः। येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । मार्जारमूषकम् । अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् ? गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्ते । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति । श्वशृगालम् । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । अनिरवसितानामिति किम् ? चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातकम् । पुत्रपौत्रम् । श्वचाण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । (१)शाटीपिच्छकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं, रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । पशुद्वन्द्वविभाषैव भवति ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृक्ष मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर इत्येतेषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम्, रुरुपृषताः । कुशकाशम्, कुशकाशाः । व्रीहियवम्, व्रीहियवाः । दधिघृतम्, दधिघृते । गोमहिषम्, गोमहिषाः । तित्तिरिकपिञ्जलम्, तित्तिरिकपिञ्जलाः । अश्ववडवम्, अश्ववडवौ । पूर्वापरम्, पूर्वापरे । अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे । *बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम्* । एषां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः । बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ । रुरुपृषतौ । हंसचक्रवाकौ । यूकालिक्षे । व्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरुद्धं विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरणवाचिनाम-

(१) "शाटीपटीक" मिति पदमञ्जर्याम् ।

द्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । विभाषानुकर्षणार्थश्चकारः । शीतोष्णम्, शीतोष्णे । सुखदुःखम्, सुखदुःखे । जीवितमरणम्, जीवितमरणे । विप्रतिषिद्धमिति किम् ? कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् ? शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयआदीनि शब्दरूपाणि नैकवद्भवन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । (१)परिव्राट्कौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ । शुक्लकृष्णौ । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी । उलूखलमुसले । आद्यावसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वर्त्तते । अधिकरण (२) वर्त्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति । यथायथमेकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । दश (दश) दन्तोष्ठाः । दश मार्दङ्गिकपाणविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्भवति । उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशा दन्तोष्ठाः । उपदशं मार्दङ्गिकपाणविकम् । उपदशा मार्दङ्गिकपाणविकाः । अव्ययस्य संख्ययाऽव्ययीभावोपि विहितो बहुव्रीहिरपि, तत्रैकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । परलिङ्गतापवादो योगः । ॐअकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतेॐ । पञ्चपूली । दशरथी । ॐवाऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः । ॐपञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी । ॐअनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्ॐ । पञ्चतक्षम् । पञ्चतक्षी । ॐपात्राद्भ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकुमारि । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतैव प्राप्ताऽन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयवल्लिङ्गता, अत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । ॐपुण्यसुदिनाभ्यामह्नः

---

(१) परिव्राट्पदस्य स्थाने क्वचित्परिव्राजक इति पाठः । (२) 'वर्त्तनं वर्त्तः समासः' । भावे घञ् । वर्त्तोऽस्यास्तीति वर्ति समासावयवभूतम् । वर्ति च तत्पदं चेति वर्तिपदं तस्य पदस्यार्थो वर्तिपदार्थः ।

क्लीबतेष्यते॥। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। ॥पथः संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्यते॥। त्रिपथम्। चतुष्पथम्। विपथम्। सुपथम्। ॥क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते॥। (१)मृदु पचति। शोभनं पचति॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः॥ १९॥

अधिकारोऽयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते। नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र। वक्ष्यति—"विभाषा सेनासुरा" इति। ब्राह्मणसेनम्। ब्राह्मणसेना। तत्पुरुष इति किम्? दृढसेनो राजा। अनञिति किम्? असेना। अकर्मधारय इति किम्? परमसेना॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु॥ २०॥

संज्ञायां विषये कन्थान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेषु भवति। सौशमिकन्थम्। आह्वरकन्थम्। संज्ञायामिति किम्? वीरणकन्था। उशीनरेष्विति किम्? दाक्षिकन्था। परवल्लिङ्गतापवाद इदं प्रकरणम्॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्॥ २१॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा,उपक्रम्यत इत्युपक्रम'। उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम्। तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायाम्। आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा। यद्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत एतद्भवति। पाणिन्युपज्ञमाकालापक (२)व्याकरणम्। पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालकं (३) व्याकरणम्। व्याड्युपज्ञं (४)दुष्करणम्। आढ्योपक्रमं प्रासाद.। नन्दोपक्रमाणि मानानि। दर्शनीयोपक्रम सुकुमारम्। उपज्ञोपक्रममिति किम्? वाल्मीकिश्लोकाः। तदाद्याचिख्यासायामिति किम्? देवदत्तोपज्ञो रथः। यज्ञदत्तोपक्रमो रथः॥

---

(१) 'क्रिया वशेषणाना कर्मत्व नपुसकलिङ्गता च वक्तव्या' इति वार्तिक क्वचिदधिक दरीदृश्यते। (२) "अकालापकम्" इति मुद्रित पाठ। (३) "अकालकमि"ति—पूर्वाणि व्याकरणान्यद्यतनादिकालपरिभाषायुक्तानि तद्रहित तु व्याकरणं पाणिनिप्रभृतिप्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्वस्याख्यानम्॥ (३) दुषिति सकेन शब्द, यथात्र दुष्करणम्। "दशदुष्करण"मिति न्यासपाठे, व्याडिरप्यत्र युगपत्कालभाविना विधीना मध्ये दशदुष्करणानि कृत्वा परिभाषितवान् "पूर्वं पूर्वं कालमिति"। पूर्वं पूर्वं कालमिति। पूर्वं प्रथमं पूर्वं भूताख्यं काल परिभाषितवान्। पश्चात् वर्तमानादिकमित्यर्थं। अथवा पूर्वं पूर्वमिति। प्रथमतरमित्यर्थं। पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षाया द्विर्वचनमिति (८।१।१२ वा०) द्विर्वचनम्। अस्य दशदुष्करणानीत्यनेन सम्बन्धस्तदयमर्थः। प्रथमतरं दश दुष्करणानि कृत्वा कालमद्यतनादिकं परिभाषितवान्॥ इति तन्त्रप्रदीपे मैत्रेयरक्षितः॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

"विभाषा सेनासुराच्छाया" इति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् । छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभादीनां हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इक्षुच्छायम् । बाहुल्य इति किम्? कुड्यच्छाया ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वाऽमनुष्यपूर्वा च भवति । इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्मान्न भवति ? राजसभा । पर्यायवचनस्यैवेष्यते, तदुक्तम्—"जित्पर्यायस्यैव राजाद्यर्थम्" इति । अमनुष्यपूर्वा—रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्मान्न भवति ? काष्ठसभा । अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षः पिशाचादिष्वेव वर्त्तते । राजामनुष्यपूर्वेति किम् ? देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघातवचनोऽत्र सभाशब्दो गृह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः । अशालेति किम् ? अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा छाया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । कुड्यच्छायम्, कुड्यच्छाया । गोशालम्, गोशाला । (१)श्वनिशम्, श्वनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रहणम् । परस्य यल्लिङ्गं तद्भवति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधीयते । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषस्य—अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । अर्द्धनखरञ्जनी ॥ ॐद्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । द्विगुः—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्तो जीविकां, प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकां, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै, अलंजीविकः । गतिसमासः—निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्तस्तत्रैकवद्भावादन्यत्र परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायामिदमारभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्वश्च वडवा चाश्ववडवौ । अर्थातिदे-

(१) "श्वनिशमिति" । यस्या निशाया श्वानो मत्ता विरहन्ति सा श्वनिश श्वनिशेति चोच्यते । इति न्यासे । यस्यां निशायां श्वान उपवसन्ति सा श्वनिशमित्युच्यते । सा पुनः कृष्णचतुर्दशी ॥ इति पदमंजर्याम् ॥

शश्चायं, न निपातनम् । तत्र द्विवचनमतन्त्रं वचनान्तरेऽपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । अश्ववडवान् , अश्ववडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववल्लिङ्गं भवति। हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि।अहोरात्रे इदं ब्रूमः। परवल्लिङ्गतापवादो योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं,वचनान्तरेऽपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । पूर्वपक्षाश्चितयः, अपरपक्षाः पुरीषम्, अहोरात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् ? दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमौ पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

कृतसमासान्तानां निर्देशः । रात्र अह्न अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवल्लिङ्गतायां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतूरात्रः । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । मध्याह्नः । द्व्यहः । त्र्यहः । ॐअनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम्ॐ । अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते मूढः । इह कस्मान्न भवति ? अपथो देशः, अपथा नगरी । तत्पुरुष इति वर्त्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । गोमयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता क्वचिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते । यथा पद्मशङ्खशब्दौ निधिवचनौ पुंल्लिङ्गौ । जलजे उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । (१)सैन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः। यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम्। सारशब्द उत्कर्षे पुंल्लिङ्गो, न्यायादनपेते नपुंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे पुंल्लिङ्गः, तत्साधने नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्(२) । अर्द्धर्च । गोमय । कषाय । कार्षापण । कुतप । कपाट । शङ्ख । गूथ । यूथ । ध्वज । कबन्ध । पद्म । गृह । सरक । कंस । दिवस । यूष । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप । द्यूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरण । पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत । सैन्धव । औषध । आढक । चषक । द्रोण । खलीन । पात्रीव । षष्टिक । वार । बाण । प्रोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्व । सीधु । कवच ।

---

(१) अत्र न्यासपर्यालोचनया 'सैन्धव' शब्दस्थाने 'लवण' शब्दस्य पाठोऽनुमीयते ।
(२)"कर्मशब्दो नकारान्त एवोभयलिङ्ग" इति पाठोऽत्र विच्छिन्न इति न्यासेक्षणादनुमीयते।

रेणु । कपट । सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । क्षीर । कर्ष । आकाश । अष्टापद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । क्ष्वेडित । शृङ्ग । शृङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान । मुख । प्रग्रीव । शूल । वज्र । कर्पट । शिखर । कल्क । नाट । मस्तक । वलय । कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद । अङ्कुश । तिमिर । आश्रम । भूषण । इल्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग । पिटक । विटङ्क । माष । कोश । फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शाक । कर्पास । चषाल । खण्ड । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त । सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पटह । सौध । पार्श्व । शरीर । फल । छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोमर । तोरण । मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । वल्मीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्यान । उद्योग । स्नेह । स्वर । सङ्गम । निष्क । क्षेम । शूक । छत्र । पवित्र । यौवन । पानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विषाण । भवन । अरण्य । पुलिन । दृढ । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दारु । धनुष् । मान । तङ्क । वितङ्क । मव । सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराह्ण । नीड । सकल । अर्द्धर्चादिः(१) ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम् । (२)अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याशादेशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि । अस्य छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम्(३) । अशादेशवचनं साकच्कार्थम् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति । देवदत्तं भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनु-

---

(१) कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कस । लोमन् । लिङ्ग । सीर । क्षत । ऋण । कडार । वर्ण । पूर्ण । पणव । विशाल । वुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । खल । स्थूल । शार । नाल । प्रवर । कटक । कण्टक । छाल । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध । ललाट । कुङ्कुम । कुशल । विडङ्ग । पिण्याक । आर्द्र । हल । कटक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुडप । खण्डल । पञ्चक । वसु । उद्यम । स्तन । स्तेन । क्षत्र । कलह । पालक । वर्चस्क । कूर्च । तण्डक । तण्डुल । एते शब्दा अधिका क्वचित् । (२) 'शब्देने'ति न्यासे अधिक पाठः । (२) "अस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व, अथोऽस्माद्व्याकरणमप्यधीष्व" ईदृशो ग्रन्थः कुत्रचिदधिकः ।

दात्तस्त्रतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः। एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व । अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वोऽनुदात्त पद भवति । एतदोऽशित्यशादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्त्तते । द्वितीया टा ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मंडूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिः । इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय । अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः खल्वपि-एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय । एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम् । अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । ॐएनदिति नपुसकैकवचने वक्तव्यम् ॐ । प्रक्षाल्यैनत् । परिवर्त्तयैनत् । इह कस्मान्न भवति ? अयं दण्डो हरानेन । एतमात ङितं विद्यादिति । यत्र किञ्चिद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सोन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा (१)एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारोऽयं, "य्यक्षत्रियार्षञितः" इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वक्ष्यति—"हनो वध लिङि" वध्यात् । आर्द्धधातुक इति किम् ? हन्यात् । विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी । तेनार्द्धधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् । प्रवेयम् । आख्येयम् ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये। प्रजग्ध्य। विजग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थो, नानुबन्धः । तेन नुम्न भवति । एवं वक्ष्यादीनामपि । इह कस्मान्न भवति ? अन्नम् । "अन्नाण्ण" इति निपातनात् ॥

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् ? अद्यते । कितीति किम् ? अत्तव्यम् ॥

---

(१) "एकमेवविधानम्" इति—अय दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तोपलक्षणमात्रं कृत्वा हरानेनेत्यनेनैव हरणक्रियां प्रति दण्डस्य करणभावो निर्दिश्यते इत्येकं विधानम् । एतमात ङितं विद्यादित्यत्रापीषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य इतीषदाद्यर्थस्याकारस्य निर्देशमात्रं कृत्वा एतमातं ङित विद्यादित्यनेन वेदनक्रियां प्रत्याकारमात्रस्य कर्मभाव एव विधीयते इत्येकमेव विधानम् ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतोऽदो घस्लृ आदेशो भवति । लृदित्करणमङर्थम् । लुङि—अघसत् । अघसताम् । अघसन् । सनि—जिघत्सति । जिघत्सतः । जिघत्सन्ति ॥ *घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानम्* । प्रात्तीति प्रघसः ॥

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतोऽदो घस्लृ आदेशो भवति । घासः । प्रघसः । "उपसर्गेऽदः" इत्यप् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्लृ आदेशो भवति । (१)घस्तान्नूनम् । सग्धिश्च मे । न च भवति—आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतम् । अन्यतरस्यांग्रहणमेव कस्मान्न क्रियते ? तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं बहुलग्रहणम् । घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतोऽदोऽन्यतरस्यां घस्लादेशो भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेञो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां लिटि परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः, ऊयुः । पक्षे—ऊवतुः, ऊवुः । "लिटि वयो य" इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । "वश्चास्यान्यतरस्यां किति" इति वकारो विधीयते । ववौ । ववतुः । ववुः । "वेञः" इति संप्रसारणं न भवति ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानिवद्भावादवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः "अतो हलादेर्लघोः" इति न भवति ॥

---

(१) "घस्तामिति"—लङ् । तस्तताम्, आदादिकत्वाच्छपो लुक् । बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभाव. । अथवा लुङ्युदाहरणमेतत् । मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना च्लेर्लुक् । "सग्धिरिति" स्त्रिया क्तिन् । 'घसिभसोर्हलि चे'त्युपधालोप । 'झलो झलीति' सकारलोपः । अथ यदि सिचोऽनेन लोपो विधीयते तदा छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यो यथेष्कर्तारमध्वर इति । पूर्ववत् तकारस्य धकार । धकारस्य जश्त्वम् । समानाग्धिरिति पूर्वापरप्रथमेत्यादिना समासः । समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति समानस्य सभावः । सग्धिः स्त्री सहभोजनमित्यमरः ।

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति। अवधीत्। अवधिष्टाम्। अवधिषुः। योगविभाग उत्तरार्थः। आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत्॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्तरस्यां वध इत्ययमादेशो भवति। आवधिष्ट। आवधिषाताम्। आवधिषत। न च भवति-आहत। आहसाताम्। आहसत(१)॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः। अगात्। अगाताम्। अगुः। लुङीति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणम् "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इत्येतन्मा भूत्। इह त्वविशेषेण नित्यं च भवति। अगात्। अगायि भवता। ॐइण्वदिक इति वक्तव्यम्ॐ। अध्यगात्। अध्यगाताम्। अध्यगुः॥

णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

णौ परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति। इकार उच्चारणार्थः। गमयति। गमयतः। गमयन्ति। अबोधन इति किम्? प्रत्याययति, "इण्वदिक" इत्येव। अधिगमयति॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति। जिगमिषति। जिगमिषतः। जिगमिषन्ति। अबोधन इत्येव। अर्थान् प्रतीषिषति। इण्वदिक इत्येव। अधिजिगमिषति। योगविभाग उत्तरार्थः। इङश्चेति सन्येव यथा स्यात्(२)॥

इङश्च ॥ ४८ ॥

इङश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति। अधिजिगांसते। अधिजिगांसेते। अधिजिगांसन्ते॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥

गाङादेशो भवतीङो लिटि परतः। अधिजगे। अधिजगाते। अधिजगिरे। गाङोऽनुबन्धग्रहणं विशेषणार्थं, "गाङ्कुटादिभ्य" इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात्। न हि स्थानिवद्भावेन गाङिति रूपं लभ्यते॥

विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥

लुङि लृङि च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति। आदेशपक्षे "गाङ्कुटादि-

(१) "आङो यमहन इत्यात्मनेपदम्। हन. सिज् इति कित्वम्। अनुदात्तोपदेशेति नलोप.। ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः"। इति अन्यत्रपुस्तकेऽधिक लभ्यते। (२) "णौ मा भूत्" इति अधिकमुपलभ्यते क्वचित्।

भ्य" इति ङित्वं, "घुमास्थागापाजहातिसां हलि" इतीत्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । न च भवति–अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । लृङि खल्वपि–अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त । न च भवति–अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त ॥

णौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥

इङो गाङ् विभाषेति वर्त्तते । णावितीडपेक्षा परसप्तमी, संश्चङोरिति च ण्यपेक्षा । णौ सन्परे चङ्परे च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति । अधिजिगापयिषति । न च भवति–अध्यापिपयिषति । चङि खल्वपि—अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम्(१) । इह कस्मान्न भवति ? ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः । "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ॥

(२)अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनं । स्मरन्ति कर्तुर्वचनान् मनीषिणः ॥ इति ।

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिङः ख्याञादेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । ञकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात्(३) । *क्शादिरप्ययमादेश इष्यते* । आक्शाता । आक्शातुम् । आक्शातव्यम् । *वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः* । दुर्जनाः संचक्ष्याः । वर्जनीया इत्यर्थः । *असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः* । नृचक्षा राक्षसाः । हिंसार्थोऽत्र धातुः । अने खल्वपि–विचक्षणः पण्डितः । (४) *बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम्* । अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिङः ख्याञादेशो वा भवति । आचख्यौ । आचख्यतुः । आचख्युः । न च भवति–आचचक्षे । आचचक्षाते । आचचक्षिरे ॥

---

(१) "आर्धधातुक इति किम् ? अस्ति । स्तः । सन्ति" इति कुत्रचिदधिकम् ।
(२) "स्वसौ विहायाभ्यधितैष कृन्पदं गृहीतुकामस्त्रितयं तदेव हि" इति पूर्वार्द्धभागः ॥
(३) "आख्यास्यति । आख्यास्यते" । इति कुत्रचिदुपलभ्यते । (४) "बहुलम्" इति–"संज्ञायां छन्दसि च जग्ध्यादेशादिकार्यं बहुलं न भवतीत्यर्थः" ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वीत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपौ वर्जयित्वा। प्रवायकः। प्रवयणीयः। अघञपोरिति किम्? समाजः। उदाजः। अपि तु-समजः। उदजः। "समुदोरजः पशुषु" इत्यप्। दीर्घोच्चारणं किम्? प्रवीताः। ॐघञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम्ॐ। समज्या। ॐवलादावार्धधातुके विकल्प इष्यतेॐ। प्रवेता। प्राजिता। प्रवेतुम्। प्राजितुम्॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। यु इति ल्युटो ग्रहणम्। यौ परभूते अजेर्वा वी इत्ययमादेशो भवति। प्रवयणो दण्डः। प्राजनो दण्डः। प्रवयणमानय। प्राजनमानय॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥

ण्यादयो गोत्रप्रत्ययाः। ण्यान्तात् क्षत्रियगोत्राद् आर्षाद् ञितश्च परयोरणिञोर्यूनि लुग्भवति। ण्यान्तात्तावत्—"कुर्वादिभ्यो ण्यः" तस्माद्यूनि इञ्। तस्य लुक्। कौरव्यः पिता। कौरव्यः पुत्रः। ननु च कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिञा भवितव्य, कौरव्यायणिरिति? क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं, "कुर्वादिभ्यो ण्य" इत्यनेन विहितस्य। इदं तु ब्राह्मणगोत्रम्। "कुर्वादिभ्यो ण्य" इति ण्यः। क्षत्रिय—"ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च" इत्यण्। तस्माद्यूनि इञ्। तस्य लुक्। श्वाफल्कः पिता। श्वाफल्कः पुत्रः। आर्ष-ऋष्यण्। तस्माद्यूनि इञ्। तस्य लुक्। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। ञित्—"अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्"। तस्माद्यूनि इञ्। तस्य लुक्। बैदः पिता। बैदः पुत्रः। अणः खल्वपि—"तिकादिभ्यः फिञ्"। तस्माद्यूनि "प्राग्दीव्यतोऽण्"। तस्य लुक्, तैकायनिः पिता। तैकायनिः पुत्रः। एतेभ्य इति किम्? "शिवादिभ्योऽण्"। तस्मात् यूनि, "अत इञ्"। तस्य न लुग्भवति। कौहडः पिता। कौहडिः पुत्रः। यूनीति किम्? वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः। "कुर्वादिभ्यो ण्य" इति ण्यस्तस्मात् "कण्वादिभ्यो गोत्र" इति शैषिकोऽण्। तस्य लुग्न भवति। अणिञोरिति किम्? दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः(१)। ॐअब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्ॐ। बौधिः पिता। बौधिः पुत्रः। जाबालिः पिता। जाबालिः पुत्रः। औदुम्बरिः पिता। औदुम्बरिः पुत्रः। भाण्डीजङ्घिः पिता। भाण्डीजङ्घिः पुत्रः। साल्वावयवलक्षण इञ्। तस्मात्फक्। तस्य लुक्। पैलादिदर्शनात् सिद्धम्॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुग्भवति। "पीलाया वा" इत्यण्। तस्मादणो "द्व्यचः" इति फिञ्। तस्य लुक्। पैलः पिता। पैलः पुत्रः। अन्ये पैलादय इञ-

---

(१) "अत्र यञञोश्च" इति फको लुग्न भवतीति कचिदधिकम्।

न्तास्तेभ्य "इञः प्राचाम्" इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । देवि । औदमज्जि । औदव्रजि । औदमेघि । औदबुद्धि । दैवस्थानि । पैङ्गलायनि । रागायनि । रौहक्षिति । भौलिङ्गि । औद्राहमानि । औजिहानि(१) । "तद्राजाच्चाणः" । आकृतिगणोऽयम् ॥

इञः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । गोत्रविशेषणं प्राग्ग्रहणं, न विकल्पार्थम् । पान्नागारेरपत्यं युवा । "यञिञोश्च" इति फक् । तस्य लुक् । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पुत्त्रः । मान्थरैषणिः पिता । मान्थरैषणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् ? दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिद्ध्यते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्त्रः । तौल्वलि । धारणि । रावणि । पारणि । दैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयज्ञि । प्रावाहणि । मान्धातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आहिंसि । आसुरि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । बैकि । पौष्करसादि । वैरकि । वैलकि । वैहति । वैकर्णि । कारेणुपालि । कामालि (२) ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

"ते तद्राजाः" "ञ्यादयस्तद्राजा" इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति । अङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः । व्रीहिमन्तः । तद्राजस्येति किम् ? औपगवाः । बहुष्विति किम् ? आङ्गः । तेनैवग्रहणं किम् ? प्रियो वाङ्गो येषां त इमे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति किम् ? आङ्ग्यः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येऽपि लुग्भवत्येव । यस्काः । लभ्याः । बहुष्वित्येव, यास्कः । तेनैवेत्येव, प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव, यास्क्यः स्त्रियः । गोत्र इति किम् ? यास्काश्छात्राः । यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःस्थूण । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्य इञ् (३) । सदामत्त । कम्बलभार । बहिर्योग । कर्णाटक । पिण्डीजङ्घ । बकसक्थ । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यो "गृष्ट्या-

(१) "रागक्षति राणि सौमनि ऊहमानि" इत्यधिकं क्वचिद् । (२) "रान्धकि । असुराहति । प्राणाहति । पौष्कि । कान्दकि । दौषकाति । आन्तराहति । एते शब्दाः क्वचिदधिकाः । (३) "सप्तभ्य इञ्" इति क्वचित्, तदनुसारेण कर्णाटकशब्दादनन्तरं "पर्णाडक" इत्यधिकम् ।

दिभ्यश्च" इति ढञ्। बस्ति। कुद्रि(१)। अजबस्ति। मित्रयु। ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इञ्। रक्षोमुख। जङ्घारथ। मन्थक। उत्कास। कटुक। मन्थक। पुष्करसत्। विषपुट। उपरिमेखल। क्रोष्टमान। क्रोष्टुपाद। शीर्षमाय। पुष्करसच्छब्दात् बाह्वादिपाठादिञ्। खरपशब्दो नडादिषु पठ्यते। ततः फक्। पदक। वर्मक। एताभ्यामत इञ्। भलन्दनशब्दात् "शिवादिभ्योऽण्"। भडिल। भण्डिल। भडित। भण्डित। एतेभ्यश्चतुर्भ्यः "अश्वादिभ्यः फञ्"॥

यञञोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्र इति चानुवर्तते। यञोऽञश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति। "गर्गादिभ्यो यञ्। गर्गाः। वत्साः। अञः खल्वपि—"अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्"। विदाः। उर्वाः। बहुष्वित्येव, गार्ग्यः। बैदः। तेनैवेत्येव, प्रियगार्ग्याः। प्रियबैदाः। अस्त्रियामित्येव, गार्ग्यः स्त्रियः। बैद्यः स्त्रियः। गोत्र इत्येव, "द्वीपादनुसमुद्रं यञ्"। द्वैप्याः। "उत्सादिभ्योऽञ्"। औत्साश्छात्राः। ॐयञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम्ॐ। गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा। गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं, वा। एवं बैदस्य कुलं, बैदकुलं, बिदकुलं वा। बैदयोः कुलं, बैदकुलं, बिदकुलं वा। यञादीनामिति किम्? आङ्गकुलम्। एकद्वयोरिति किम्? गर्गाणां कुलं, गर्गकुलम्। तत्पुरुष इति किम्? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम्। षष्ठ्या इति किम्? परमगार्ग्यः॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति। अत्रिशब्दात् "इतश्चानिञः" इति ढक्। इतरेभ्य ऋष्यण्। अत्रयः, भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। अङ्गिरसः। बहुष्वित्येव—आत्रेयः। भार्गवः। तेनैवेत्येव, प्रियात्रेयाः। प्रियभार्गवाः। अस्त्रियामिति किम्? आत्रेय्यः स्त्रियः॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकाद् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते तस्य बहुषु लुग्भवति। पन्नागाराः। मन्थरेषणाः। भरतेषु खल्वपि—युधिष्ठिराः। अर्जुनाः। बह्वच इति किम्? बैकयः। पौष्पयः। प्राच्यभरतेष्विति किम्? बालाकयः। हास्तिदासयः। भरताः प्राच्या एव तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थम्, अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति, तेन "इञः प्राचाम्" इति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुङ्न भवति। आर्जुनिः पिता। आर्जुनायनः पुत्रः॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्न भवति। बिदाद्यन्तर्गणोऽयम्। ततोऽञो

(१) अत्र "बिश्रि। कद्र" इति पाठान्तरम्।

गोत्रप्रत्ययस्य "यञञोश्च" इति लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। गौपवनाः। शैग्रवाः। गोपवन। शिग्रु। बिन्दु। भाजन। अश्व। अवतान। श्यामाक। श्वापर्ण। एतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः। परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः। ते हि चतुर्थे बिदादिषु पठ्यन्ते। तेभ्यश्च बहुषु लुग्भवत्येव। हरिताः। किदासा इति॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्व गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च—"तिकादिभ्यः फिञ्", तस्य लुक्, तिककितवाः। वाङ्करयश्च भाण्डीरथयश्च—"अत इञ्", तस्य लुक्, वङ्करभण्डीरथाः। औपकायनाश्च लामकायनाश्च—"नडादिभ्यः फक्" तस्य लुक्, उपकलमकाः। पाफकयश्च नारकयश्च—"अत इञ्", तस्य लुक्, पफकनरकाः। बाकनखयश्च श्वागुदपरिणद्धयश्च—"अत इञ्", तस्य लुक्, बकनखश्वगुदपरिणद्धाः। उब्जशब्दादत इञ् ककुभशब्दाच्छिवाद्यण् तयोर्लुक्। औब्जयश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः। लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च—"अत इञ्", तस्य लुक्, लङ्कशान्तमुखाः। उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिञ्, लङ्कटशब्दादिञ्, तयोर्लुक्। औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च, उरसलङ्कटाः। आष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च—"अत इञ्", तस्य लुक्, अष्टककपिष्ठलाः। कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च—"अत इञ्", तस्य लुक्, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः। आग्निवेश्यश्च दासेरकयश्च—अग्निवेशशब्दाद् "गर्गादिभ्यो यञ्", दासेरकशब्दात् "अत इञ्", तयोर्लुक् अग्निवेशदासेरकाः॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति अन्यतरस्यां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च। अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। एतेषां च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते। उपकलमकाः। अष्टककपिष्ठलाः। कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः, इति। तेषां पूर्वेणैव नित्यमेव लुग्भवति। अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः। उपकाः, औपकायनाः। लमकाः, लामकायनाः। अष्टकाः, आष्टकयः। कपिष्ठलाः, कापिष्ठलयः। कृष्णाजिनाः, कार्ष्णाजिनयः। कृष्णसुन्दराः, कार्ष्णसुन्दरय इति। परिशिष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति। पण्डारक। अण्डारक। गडुक। सुपर्यक। सुपिष्ठ। मयूरकर्ण। खारीजङ्घ। शलाबल। पतञ्जल। कठेरणि। कुषीतक। काशकृत्स्न। निदाघ। कलशीकण्ठ। दामकण्ठ। कृष्णपिङ्गल। कर्णक। पर्णक। जटिलक। बधिरक। जन्तुक। अनुलोम। अर्द्धपिङ्गलक। प्रतिलोम। प्रतान। अनभिहित(१)॥

---

(१) चूडारक। उदङ्क। सुधायुक। अबन्धक। पदजल। अनुपद। अपजग्ध। कमक। लेखाभ्र। कमन्दक। पिञ्जल। मसूरकर्ण। मदाघ। कदामत्त। दामकण्ठ। इत्यधिकं क्वचित्।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यञश्च बहुषु लुग्भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भवतः। अगस्तयः। कुण्डिनाः। चकारः स्वरार्थः। मध्योदात्तो हि कुण्डिनिशब्दस्तदादेशोऽपि तथा स्यात्। अगस्त्यशब्दादृष्यण्। कुण्डिनिशब्दाद्गर्गादित्वाद्यञ्। तयोः "गोत्रे लुगचि" इति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्तीयाश्छात्रा इति वृद्धलक्षणश्छो भवति। कौण्डिन्ये त्वणेव भवितव्यं, "कण्वादिभ्यो गोत्र" इति, तत्र विशेषो नास्ति। कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुग्भवति। तदन्तर्गतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते। धातोस्तावत्–पुत्त्रीयति। घटीयति। प्रातिपदिकस्य–कष्टश्रितः। राजपुरुषः। धातुप्रातिपदिकयोरिति किम्? वृक्षः। प्लक्षः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुग्भवति। अत्ति। हन्ति। द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुग्भवति। अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न भवत्यपि। वृत्त्रं हनति। अहिः शयते। अन्येभ्यश्च भवति। त्राध्वं नो देवाः ॥

यङोऽचि च ॥ ७४ ॥

यङो लुग्भवति अचि प्रत्यये परतः। चकारेण बहुलग्रहणमनुकृष्यते, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यङो लुग्भवति। लोलुवः। पोपुवः। सनीस्रंसः। दनीध्वंसः। बहुलग्रहणादनच्यपि भवति। शाकुनिको लालपीति। दुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शबनुवर्तते, न यङ्। जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति। लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विर्वचनार्थम्। जुहोति। (१)बिभर्त्ति। नेनेक्ति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति। यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति। जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति। दाति प्रियाणि। धाति प्रियाणि। अन्येभ्यश्च भवति। पूर्णां विवष्टि। जनिमा(२)विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्त्तते, न श्लुः। गाति स्था घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदेषु परतः। अगात्। अस्थात्। घु–अदात्। अधात्। अपात्। अभूत्। *गापो-

(१) मुद्रितपुस्तकेषु "बिभेती"ति पाठ उपलभ्यते। (२) विभक्तीति पाठोऽपि न्यासे।

ग्रहणे इणपिबत्योर्ग्रहणम्ॐ। गायतेः पातेश्च न भवति। अगासीन्नटः। अपासीन्नृपः।
परस्मैपदेष्विति किम्? अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः॥ ७८॥

घ्रा धेट् शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुग्भवति। धेटः पूर्वेण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम्। परिशिष्टानामप्राप्ते। अघ्रात्। अघ्रासीत्। अधात्। अधासीत्। अशात्। अशासीत्। अच्छात्। अच्छासीत्। असात्। असासीत्। परस्मैपदेष्वित्येव। अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन॥

तनादिभ्यस्तथासोः॥ ७९॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुग्भवति। अतत। अतथाः। अतनिष्ट। अतनिष्ठाः। असात। असाथाः। असनिष्ट। असनिष्ठाः। "जनसनखनाम्" इत्यात्वम्। थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्य ग्रहणं, परस्मैपदे न भवति। अतनिष्ट यूयम्॥

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृचकृगमिजनिभ्यो लेः॥ ८०॥

मन्त्रविषये घस, ह्वर, णश, वृ, दह, आत्, वृच्, कृ, गमि, जनि, इत्येतेभ्य उत्तरस्य लेर्लुग्भवति। घस–अक्षन्नमीमदन्त पितरः। ह्वरेति ह्वृकौटिल्ये–माह्वर्मित्रस्य त्वम्। नश–(१)प्रणङ्मर्त्यस्य। वृ इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम्–सुरुचो वेन आवः। दह–मान (२)आधक्। आदिति–आकारान्तग्रहणम्, प्रा पूरणे–आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्। वृज्–मा नो अस्मिन्महाधने परावर्क्। कृ–अक्रन् कर्म कर्मकृतः। गमि–अग्मन्। जनि–अज्ञत वा अस्य दन्ताः। ब्राह्मणे प्रयोगोऽयम्। मन्त्रग्रहणं तु छन्दस उपलक्षणार्थम्॥

आमः॥ ८१॥

आमः परस्य लेर्लुग् भवति। ईहांचक्रे। ऊहांचक्रे। ईक्षांचक्रे॥

अव्ययादाप्सुपः॥ ८२॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुग्भवति। तत्र शालायाम्। यत्र शालायाम्। सुपः खल्वपि–कृत्वा। हृत्वा॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः॥ ८३॥

पूर्वेण लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग्भवति, अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः। तस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति। उपकुम्भ तिष्ठति। उपकुम्भं पश्य। उपमणिकं तिष्ठति। उपमणिकं पश्य। अत इति किम्? अधिस्त्रि। अधिकुमारि। अपञ्चम्या इति किम्? उपकुम्भादानय॥

(१) "प्रानडि"ति पाठान्तरम्। (२) 'धगि'त्येव न्यासपाठः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इत्याडागमाभावः।

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम्। तृतीयासप्तम्योर्विभक्त्योर्बहुलमम्भावो भवति, अव्ययीभावे। उपकुम्भेन कृतम्। उपकुम्भं कृतम्। उपकुम्भे निधेहि। उपकुम्भं निधेहि। ॐसप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यममिति वक्तव्यम्ॐ। सुमद्रम्। सुमगधम्। उन्मत्तगङ्गम्। लोहितगङ्गम्। एकविंशतिभारद्वाजम्। बहुलवचनात् सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा रौ रस् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यम्। कर्ता। कर्त्तारौ। कर्त्तारः। आत्मनेपदस्य—अध्येता। अध्येतारौ। अध्येतारः। प्रथमस्येति किम्? श्वः कर्त्तासि श्वोऽध्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ समाप्तश्चाध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम्। प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते। आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः, प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान् वर्जयित्वा। वक्ष्यति—"तव्यत्तव्यानीयरः"। कर्त्तव्यम्। करणीयम्। (१)तैत्तिरीयम्। प्रत्ययप्रदेशाः "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इत्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगे योग उपतिष्ठते, परिभाषा वा। परश्च स भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयम्। चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः, परिभाषा वा। आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसञ्ज्ञः। अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गेऽनेकाच्सु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेरुदात्तार्थम्। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयम् ॥

---

(१) न्यासपदमञ्जर्योरिदमुदाहरणमत्र नोपलभ्यते।

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः। सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति। दृषदौ, दृषदः। पितः खल्वपि-पचति। पठति॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ ५ ॥

"गुप गोपने" "तिज निशाने" "कित निवासे" एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव। जुगुप्सते। तितिक्षते। चिकित्सति। ※निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते, अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति※। गोपायति। तेजयति। सङ्केतयति। गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम्॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य॥ ६ ॥

"मान पूजायां" "बध बन्धने" "दान अवखण्डने" "शान् अवतेजने इत्येतेभ्यो" धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति। मीमांसते। बीभत्सते। दीदांसते। शीशांसते। उत्तरसूत्रे वाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्वचिन्न भवत्यपि। मानयति। बाधयति। दानयति। निशानयति। ※अत्रापि सन्नर्थविशेष इष्यते※। ※मानेर्जिज्ञासायाम्※। ※बधेर्वैरूप्ये※। ※दानेरार्जवे※। ※शानेर्निशाने※॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति। कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम्। कर्तुमिच्छति, चिकीर्षति। जिहीर्षति। धातुग्रहणं किम्? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत्। प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत्। कर्मण इति किम्? करणान्मा भूत्। गमनेनेच्छति। समानकर्तृकादिति किम्? देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः। इच्छायामिति किम्? कर्तुं जानाति। वावचनाद्वाक्यमपि भवति। धातोरिति विधानादत्र सन आर्द्धधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र। ※आशङ्कायामुपसंख्यानम्※। शङ्के पतिष्यति कूलम्। पिपतिषति कूलम्। श्वा मुमूर्षति। ※इच्छासन्नन्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः※। चिकीर्षितुमिच्छति। विशेषणं किम्! जुगुप्सिषते। मीमांसिषते॥

※शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते※॥

सुप आत्मनः क्यच्॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्त्तते। इषिकर्मण एषितुरेवात्मसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति। आत्मनः पुत्त्रमिच्छति पुत्त्रीयति। सुब्ग्रहणं किम्? वाक्यान्मा भूत्। महान्तं पुत्त्रमिच्छति। आत्मन इति किम्? राज्ञः पुत्त्रमिच्छति। ककारो "नः क्ये" इति सामान्यग्रहणार्थः। चकारस्तदविघातार्थः। ※क्यचि

मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ । इदमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति । ॥छन्दसि परेच्छायामितिवक्तव्यम्॥ । मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥

काम्यच्च ॥ ९ ॥

सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्त्रमिच्छति पुत्त्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचोनुवृत्त्यर्थः । ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावान्न भवति । चकारादित्वाद्वा काम्यचः । उपयट्काम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात् कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता । पुत्त्रमिवाचरति पुत्त्रीयति छात्त्रम् । प्रावारीयति कम्बलम् । ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्॥ । प्रासादीयति कुट्याम्(१) । पर्यङ्कीयति मञ्चके ॥

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचार इत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्त्तुः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तदभावेपि (२)क्यङ् भवत्येव । श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । कुमुद पुष्करायते । सलोपविधावपि वाग्रहणं सबध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । ओजायते, अप्सरायते, पयायते, पयस्यते ॥

॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥ । (३)

सलोपविधौ च कर्त्तुरिति स्थानषष्ठी संपद्यते, तत्रालोऽन्त्यनियमे सति, हंसायते, सारसायते इति सलोपो न भवति । ॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः॥ । अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीबते । क्लीबायते । होडते । होडायते । ॥सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके॥ । अश्व इवाचरत्यश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्व्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति, हलन्तानां च लोपः । अच्वेरिति प्रत्येकमभिसबध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे च्विर्विधीयते, तेनोक्तार्थत्वाच्च्व्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि च्विप्रतिषेधः क्रियते । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् ।

(१) "कुड्ये" इति क्वचित् पाठः । (२) "तदसम्भवेपि" इति पदमञ्जर्यां पाठः । (३) 'सकारस्येष्यते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः' । इति उत्तरार्धघटितसंपूर्णः श्लोकः क्वचिदुपलभ्यते ।

रेहस। शश्वत्। बृहत्। वेहत्। नृषत्। शुधि। अधर। ओजस्। वर्चस्(१)। भृशादिः। अच्वेरिति किम्? भृशीभवति॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्॥ १३॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यष् प्रत्ययो भवति। लोहितायति। लोहितायते। डाजन्तेभ्यः—पटपटायति। पटपटायते। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यङेव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति। वर्मायति। वर्मायते। निद्रायति। निद्रायते। करुणायति। करुणायते। कृपायति। कृपायते। आकृतिगणोऽयम्। तथाच ककारः सामान्यग्रहणाऽर्थोऽनुबध्यते—"नः क्ये" इति। न हि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोऽस्ति। कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम्। अच्वेरित्यनुवृत्तेरभूततद्भावे क्यष् विज्ञायते। लोहित। नील। हरित। पीत। मद्र। फेन। मन्द। लोहितादिः॥

कष्टाय क्रमणे॥ १४॥

क्यङनुवर्त्तते, न क्यष्। कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽर्थेऽनार्जवे क्यङ् प्रत्ययो भवति। कष्टाय कर्मणे क्रामति(२), कष्टायते। अत्यल्पमिदमुच्यते। ॐसत्रकष्टकक्षकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्ॐ। कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति। सत्रायते। कष्टायते। कक्षायते। कृच्छ्रायते। गहनायते। कण्वचिकीर्षायामिति किम्? (३) अजः कष्टं क्रामति॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः॥ १५॥

रोमन्थशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति। रोमन्थं वर्त्तयति, (४)रोमन्थायते गौः। ॐहनुचलन इति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्—(५)कीटो रोमन्थं वर्त्तयति। ॐतपसः परस्मैपदं चॐ। तपश्चरति, तपस्यति॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने॥ १६॥

कर्मण इति वर्त्तते। बाष्पशब्दादुष्मशब्दाच्च कर्मण उद्वमनेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति। बाष्पमुद्वमति, बाष्पायते। उष्मायते। ॐफेनाच्चेति वक्तव्यम्ॐ। फेनमुद्वमति, फेनायते॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे॥ १७॥

शब्द वैर कलह अभ्र कण्व मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति।

(१) "विमनस्। रभन्। हन्। रोहत्। शुचिस्। अरजस्" एते पुस्तकान्तरेऽधिकाः। (२) कष्टायक्रमणमनार्जवं करोतीत्यर्थः। (३) "अजः कष्टमिति" अजः कष्टं गहनं देशं क्रामतीत्यर्थः। (४) रोमन्थायत इति—अभ्यवहृतं पुनराकृष्य चर्वयतीति। (५) 'कीटो रोमन्थमिति' उद्गीर्णं बहिर्निरस्तमवगीर्णं वा पृष्ठान्तेन निर्गतं रोमन्थाख्यं द्रव्यं वर्तयति, गुटिकां करोतीत्यर्थः॥

शब्दं करोति, शब्दायते। वैरायते। कलहायते। अभ्रायते। कण्वायते। मेघायते। ※सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम्※। सुदिनायते। दुर्दिनायते। नीहारायते। ※अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टाग्रहण कर्तव्यम्※। अटायते। अट्टायते। शीकायते। कोटायते। पोटायते। सोटायते। कष्टायते(१)॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्॥ १८॥

कर्मग्रहणमनुवर्त्तते। सुख इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्त्तुः संबन्धीनि सुखादीनि भवन्ति। सुखं वेदयते, सुखायते। दुःखायते। कर्तृग्रहणं किम्? सुख वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य। सुख। दुःख। (२)तृप्त। गहन। कृच्छ्र। अस्र। अलीक। प्रतीप। करुण। कृपण। सोढ। सुखादिः॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्॥ १९॥

करण इति वर्त्तते। नमस् वरिवस् चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति करणविशेषे पूजादौ। नमसः पूजायाम्—नमस्यति देवान्। वरिवसः परिचर्यायाम्—(३)वरिवस्यति गुरून्। चित्रङ आश्चर्ये—चित्रीयते। ङकार आत्मनेपदार्थः॥

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्॥ २०॥

करण इति वर्तते। पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे। ※पुच्छादुदसने पर्यसने वा※। उत्पुच्छयते। परिपुच्छयते। ※भाण्डात् समाचयने※। सम्भाण्डयते। ※चीवरादर्जने परिधाने वा※। संचीवरयते भिक्षुः। ङकार आत्मनेपदार्थः। णकारः सामान्यग्रहणार्थः—"णेरनिटि" इति॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्॥ २१॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्त इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति। मुण्डं करोति, मुण्डयति। मिश्रयति। श्लक्ष्णयति। लवणयति। व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च। पयो व्रतयति। वृषलान्नं व्रतयति। वस्त्रात्समाच्छादने। संवस्त्रयति। हलिं गृह्णाति, हलयति। कलिं गृह्णाति। कलयति। हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्। अजहलत्। अचकलत्। कृतं गृह्णाति, कृतयति। तूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान्। विशदीकरोतीत्यर्थः॥

---

(१) अट्टाटाशीकाकोटापोटासोटासृष्टापृष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तरे पाठः। भाष्ये तु अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहण कर्तव्यमिति पाठः। (२) तृप्तशब्दस्य स्थाने तीव्रेति पाठः। (३) वरिवस्यति परिचरतीत्यर्थः। 'चित्रीयते'—विस्मयत इत्येके, विस्मापयत इत्यर्थ इत्यन्ये॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाज् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे (१)वर्त्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति। पौनः पुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः। पुनः पुनः पचति, पापच्यते। यायज्यते। भृशं ज्वलति, जाज्वल्यते। देदीप्यते। धातोरिति किम्? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत्—भृशं प्राटति। एकाच इति किम्? भृशं जागर्ति। हलादेरिति किम्? भृशमीक्षते। ॐसूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम्ॐ। सोसूच्यते। सासूत्र्यते। मोमूत्र्यते। अटाट्यते। अरार्यते। अशाश्यते। प्रोर्णोनूयते। भृशं शोभते, भृशं रोचत इत्यत्र नेष्यतेऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्धातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति। कुटिलं क्रामति, चङ्क्रम्यते(२)। दन्द्रम्यते। नित्यग्रहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव यङ् भवति, न तु क्रियासमभिहारे—भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जभ दह दश गॄ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां (धात्वर्थगर्हायां) यङ् प्रत्ययो भवति। गर्हितं (३)लुम्पति, लोलुप्यते। एवं सासद्यते। चञ्चूर्यते। जञ्जप्यते। जञ्जभ्यते। दन्दह्यते। दन्दश्यते। निजेगिल्यते। भावगर्हायामिति किम्? साधु जपति। भावग्रहणं किम्? साधनगर्हायां मा भूत्—मन्त्रं जपति वृषलः। नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्त्तते। एतेभ्यो नित्यं भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे—भृशं लुम्पति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति। सत्यमाचष्टे, सत्यापयति। ॐअर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यःॐ। अर्थमाचष्टे—अर्थापयति। वेदापयति। आपुग्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न भवति। पाशाद्विमोचने—विपाशयति। रूपाद्दर्शने—रूपयति। वीणयोपगायति—उपवीणयति। तूलेनानुकुष्णाति—अनुतूलयति। श्लोकै-

(१) विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं समुदायभावापत्तिर्मुख्यः "समभिहारः"। स च क्रियाणामुत्पन्नापवर्गिणीनां सहानवस्थानादेकेन च धातुनाऽनेकस्याः क्रियाया युगपदनभिधानान्न सम्भवतीति गौणं समभिहारं दर्शयितुमाह—पौनः पुन्यमित्यादि ॥ फलातिरेको वा भृशार्थता। (२) योऽल्पीयस्यध्वनि गतागतानि करोति स कुटिलां गतिं सम्पादयश्चङ्क्रम्यते दन्द्रम्यत इति चोच्यते। (३) गर्हितमिति—क्रियाविशेषणं, तेन गर्हात्र गम्यते, गर्हितत्वं तु च्छेदनस्य निषिद्धतृणादिविषयत्वात्।

रुपस्तौति–उपश्लोकयति। सेनयाऽभियाति–अभिषेणयति। लोमान्यनुमार्ष्टि–अनुलोमयति। त्वच गृह्णाति–त्वचयति। अकारान्तस्त्वचशब्दः। वर्मणा सनह्यति–संवर्मयति। वर्णं गृह्णाति–वर्णयति। चूर्णैरवध्वंसयति–अवचूर्णयति। चुरादिभ्यः स्वार्थे–चोरयति। चिन्तयति। स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य यथास्वं(१)प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते।

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मिन्नभिधेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति। कटं कारयति। ओदनं पाचयति। ॐतत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम्ॐ। सूत्रं करोति, सूत्रयति। ॐआख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्ॐ। आख्यानात् कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे, कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकं भवति। कंसवधमाचष्टे–कंसं घातयति। वलिबन्धमाचष्टे–बलिं बन्धयति। राजागमनमाचष्टे–राजानमागमयति। ॐआङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्ॐ। आरात्रि विवासमाचष्टे–रात्रिं विवासयति। ॐचित्रीकरणे प्रापिॐ। उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते–सूर्यमुद्गमयति। ॐनक्षत्रयोगे ज्ञिॐ। पुष्ययोगं जानाति–पुष्येण योजयति। मघाभिर्योजयति।

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूञ् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति। द्विविधाः कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च। तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते, न प्रातिपदिकेभ्यः। तथाच गुणप्रतिषेधार्थः ककारोऽनुबध्यते।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि। आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः॥

कण्डूञ–कण्डूयति। कण्डूयते। ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यात्मनेपदम्। कण्डूञ्। मन्तु। हृणीङ्। वल्गु। अस्मनस्। महीङ्। लेट्। लोट्। इरस्। इरञ्। इरज्। द्रवस्। मेधा। कुसुभ। मगध। तन्तस्। पम्पस्। सुख। दुःख। सपर। अरर। भिषज्। भिष्णज्। इषुध। चरण। चुरण। भुरण। तुरण। गद्गद। एला। केला। खेला। लिट्। लोट्(२)

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

'गुपू रक्षणे' 'धूप संतापे' 'विच्छ गतौ' 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' 'पन च' इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति। गोपायति। धूपायति। विच्छायति। पणायति। पनायति। स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः। शतस्य पणते। सहस्रस्य पणते। अनुबन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदं भवति॥

(१) 'यथायथमिति' न्यासे। (२) "अस्तुञ्। हृणीञ्। रूषय। पुरण" इति क्वचित्।

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते, तत ईयङ् प्रत्ययो भवति। ङकार आत्मनेपदार्थः। ऋतीयते। ऋतीयेते। ऋतीयन्ते। (१)ऋतेश्छङितिति सिद्धे ईयङ्वचनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति। णकारो वृद्ध्यर्थः। ङकार आत्मनेपदार्थः। कामयते। कामयेते। कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति। गोप्ता, गोपायिता। अर्तिता, ऋतीयिता। कमिता, कामयिता। नित्यं प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भवन्ति। गुप्तिः। गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः(२)। सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञाभवन्ति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसञ्ज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते। चिकीर्षति। पुत्रीयति। पुत्रकाम्यति ॥

स्यतासीॡलुटोः ॥ ३३ ॥

ॡरूपमुत्सृष्टानुबन्ध सामान्यमेकमेव, तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः। करिष्यति। अकरिष्यत्। श्वः कर्ता। इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम्(३)। मन्ता। सगन्ता(४) ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः। जोषिषत्। तारिषत्। मन्दिषत्। न च भवति, पताति(५)विद्युत्। उदधि च्यावयाति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

'कासृ शब्दकुत्सायां' ततः, प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविषये। कासाञ्चक्रे। प्रत्ययान्तेभ्यः—लोलूयाञ्चक्रे। अमंत्र इति किम्?

---

(१) "ऋतेश्छङित्यारभ्य" न भवन्तीत्यन्त. पाठोवृत्तिपाठो नास्तीनि न्यासपर्यालोचनया ज्ञायते। पदमंजर्यामपि 'क्वचिदेव पाठो वृत्तावेव पठ्यते' इत्युक्तं, "स च वृत्तौ न पठनीय" इति च तदुक्तिः। (२) सनादयोऽन्ते येषा ते सनाद्यन्ताः, तद्गुणसंविज्ञानश्चायं बहुव्रीहिः। (३) "प्रतिबन्धार्थम्" इति न्यासे। (४) "सहन्ते"ति पाठान्तरम्। (५) "पदती"ति न्यासे पाठ, तत्र पदगताविति धातुः ॥

कृष्णो नोनाव । ॐकास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पाद्यर्थम्ॐ । चुलुम्पाञ्चकार । चकासाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।(१)आस्कासोरांविधानाच्च पररूपं कतन्तवत्॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । 'ईह चेष्टायाम्' । (२)'ऊह वितर्के' । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादेरिति किम्? ततक्ष रक्ष । गुरुमत इति किम्? इयज(३) । उवप । अनृच्छ इति किम्? आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । आनर्च्छुः । ॐऊर्णोतेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । प्रोर्णुनाव । अथवा,

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेड्डुपग्रहात् (४) ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

'दय दानगतिरक्षणेषु', 'अय गतौ', 'आस उपवेशने', इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

'उष दाहे' 'विद ज्ञाने' 'जागृ निद्राक्षये' एतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार, उवोष । विदाञ्चकार, विवेद । जागराञ्चकार, जजागार । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥

'ञिभी भये', 'ह्री लज्जायां' 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' 'हु दानादानयोः' इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां, श्लाविव चास्मिन् कार्यं भवति । किं पुनस्तत्, (५)द्वित्वमित्वञ्च । बिभयाञ्चकार, बिभाय । जिह्रयाञ्चकार, जिह्राय । बिभराञ्चकार, बभार । जुहवाञ्चकार, जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात् कृञनुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृञिति प्रत्याहारेण कृभ्वस्तयो गृह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

---

(१) "आस्चकासो" रिति न्यासे पाठः। (२) अनयोर्न्यासे दर्शनात् मूले प्रक्षिप्ताविमौ। (३) इयेष, उवोषेति पाठान्तरम् । (४) "इड्डुपग्रहादिति"—इड्डुपग्रह इण्निषेधः, 'विभाषा गुण' इति पञ्चमी, फलस्य चात्र हेतुत्वं यथाध्ययनेन वसतीति, एकाच इति वर्तमाने "श्रयुकः किति" इति य इट्प्रतिषेध ततोऽपि हेतोर्णुवद्भावो वाच्य इत्यर्थः । न्यासे "इड्डुपग्रह" इति प्रथमान्तपाठोऽपि । तत्रेड्डुपग्रहमुद्दिश्योर्णोर्नुवद्भावो वाच्य इत्यर्थः ॥ (५) "द्वित्वेत्वे"ति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते ? विदेर्लोट्याम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । (१) इतिकरणः प्रदर्शनार्थो, न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचनं, किं तर्हि, सर्वाण्येव लोड्वचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कुरु । विदाङ्कुरुतमित्यादि ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । सदिजनिरमीणां ण्यन्तानां लुङ्याम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाम्प्रत्ययो (२)द्विर्वचनं कुत्वं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः सम्बध्यते । पावयाङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तस्य लिङ्याम् निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेर्लुङ्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च, अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैषीदिति भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामक्रन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् (इतिकरणः (३) प्रयोगप्रदर्शनार्थः) ॥

च्लि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्च्लिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान् वक्ष्यति तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

च्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अकार्षीत् । अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति स्थानिन्यादेशे च द्विश्चकारोऽनुबध्यते । ॐस्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा वक्तव्यःॐ । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अस्पृक्षत् । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अमृक्षत् । अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अकृक्षत् । अत्राप्सीत् । अतार्प्सीत् । अतृपत् । अद्राप्सीत् । अदार्प्सीत् । अदृपत् ।

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्लेरनिटः क्स आदेशो भवति । दुह-

---

(१) "इतिकरणमुपलक्षणार्थम्" इति न्यासे पाठ । (२) "द्विर्वचन चे" त्येव पदमञ्जर्याम् । ततोऽत्र "कुत्वं चे" ति अपपाठ. ॥ (३) कोष्ठान्तर्गत. पाठो मुद्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानोऽपि न्याससंवादात् परिवर्धित. ॥

अधुक्षत् । लिह–अलिक्षत् । शल इति किम् ? अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । इगुपधादिति किम् ? अधाक्षीत् । अनिट इति किम् ? अकोषीत् । अमोषीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य च्लेः क्स आदेशो भवति । आलिङ्गनमुपगूहन परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन इति किम् ? समाश्लिषज्जतु काष्ठम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्सः प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । दृशेर्धातोः परस्य च्लेः क्सादेशो न भवति । अस्मिन् प्रतिषिद्धे "इरितो वे"त्यङ्सिचौ भवतः । अदर्शत् । अद्राक्षीत् ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादश्चङ्विधीयते । ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः श्रि द्रु स्रु इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्चङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः । अचीकरत् । अजीहरत् । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् । असुस्रुवत् । कर्त्तरीति किम् ? अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन । *कमेरुपसंख्यानम्* । "आयादय आर्द्धधातुके वा" इति यदा णिङ्नास्ति तदैतदुपसंख्यानम् । अचकमत । णिङ्पक्षे सन्वद्भावः । अचीकमत ।

(१)नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः । अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥

विभाषा धेट्श्व्योः ॥ ४९ ॥

'धेट् पाने' 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' इत्येताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चङादेशो भवति । धेटस्तावत्–अदधत् । सिच्पक्षे, "विभाषा घ्राधेट्" इति लुक् । अधात् । अधासीत् । श्वयतेः खल्वपि–अशिश्वियत् । (२) अङोऽप्यत्र विकल्पः । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्तरीत्येव । अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चङादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमान्नो मित्रावरुणौ गृहानजूगुपतम् । अगौप्तम् , अगोपिष्टम् , अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चङन्त वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

'ऊन परिहाणे' 'ध्वन शब्दे' 'इल प्रेरणे' 'अर्द्द गतौ याचने च' इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वेण च्लेश्चङि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयीः (३) औननः

---

(१) न्यासपदमञ्जर्योरयं श्लोको न व्याख्यातस्तस्मात् पश्चात् मूले प्रक्षिप्त इति प्रतिभाति । (२) "अङप्यत्र विकल्प्यत" इति न्यासे । (३) उदाहरणे "औनयीदिति" प्रत्युदाहरणे च "औननदिति" न्यासधृतपाठः । मुद्रितमूलपुस्तके "औननदि"ति तिबन्त पाठः उदाहरणविरुद्धः ।

इति भाषायाम् । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयीः । ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । आर्दिददिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥

'असु क्षेपणे' 'वच परिभाषणे' ब्रूञादेशो वा । 'ख्या प्रकथने' चक्षिङादेशो वा । इत्येभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि सिद्धे पुनर्ग्रहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्थत, पर्यास्थेताम् , पर्यास्थन्त । वक्ति–अवोचत् , अवोचताम् , अवोचन् । ख्याति–आख्यत् , आख्यताम् , आख्यन् । कर्त्तरीति किम् ? पर्यासिषातां गावौ वत्सेन ॥

लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥

'लिप उपदेहे' 'षिच क्षरणे' 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्' इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेरङादेशो भवति । अलिपत् । असिचत् । आह्वत् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह्व आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरङादेशो भवति अन्यतरस्याम् । "स्वरितञित" इत्यात्मनेपदम् । अलिपत, अलिप्त । असिचत, असिक्त । अह्वत, अह्वास्त ॥

पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो, द्युतादिभ्यः, ॡदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतोऽङादेशो भवति । पुषादिदिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भ्वादिक्र्याद्यन्तर्गणः । पुष—अपुषत् । द्युतादि–अद्युतत् । अश्वितत् । ॡदिद्भ्यः, गम्लृ–अगमत् । शक्लृ–अशकत् । परस्मैपदेष्विति किम् ? व्यद्योतिष्ट । अलोटिष्ट ॥

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

'सृ गतौ' 'शासु अनुशिष्टौ' 'ऋ गतौ' इत्येतेभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति । सर्त्ति–असरत् । शास्ति–अशिषत् । अर्त्ति–आरत् । पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम् , समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थः । तच्चोत्तरत्रोपयोगं यास्यति ॥

इरितो वा ॥ ५७ ॥

इरितो धातोः परस्य च्लेरङादेशो वा भवति । भिदिर्–अभिदत् , अभैत्सीत् । छिदिर्—अच्छिदत् , अच्छैत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येव, अभित्त । (१)अच्छित्त ॥

जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते । 'जॄष् वयोहानौ' 'स्तम्भुः' सौत्रो धातु', 'म्रुचु म्लुचु गत्यर्थे' 'ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे' 'ग्लुञ्चु षस्ज गतौ' 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः'-इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य च्ले-

(१) "अच्छित्त" त्यस्य स्थाने "अरुद्ध"ति न्यासपाठ ॥

र्वाऽङादेशो भवति । अजरत , अजारीत् । अस्तभत् , अस्तम्भीत् । अम्रुचत् , अम्रोचीत् । अम्लुचत्, अम्लोचीत् । अग्रुचत्, अग्रोचीत् । अग्लुचत्, अग्लोचीत् । (अग्लुचत्) अग्लुञ्चीत् । अश्वत् , अश्वयीत् , 'अशिश्वियत् । ग्लुचुग्लुञ्चवोरेक(१)तरोपादानेऽपि रूपत्रय सिद्ध्यत्यर्थभेदात्तु द्वयोरुपादानं कृतम् । केचित्तु वर्णयन्ति द्वयोरुपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेरनुनासिकलोपो न भवति—अग्लुञ्चदिति ॥

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ मृ दृ रुहि इत्येतेभ्यः परस्य च्लेश्छन्दसि विषयेऽङादेशो भवति । शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत् । अथोऽमरत् । अदरदर्थान् । पर्वतमारुहत् । अन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् । छन्दसीति किम् ? अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

'पद गतौ' अस्माद्धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति तशब्दे परतः । सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचन गृह्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । त इति किम् ? उदपत्साताम् , उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् त इति वर्त्तते । 'दीपी दीप्तौ' 'जनी प्रादुर्भावे' 'बुध अवगमने' 'पूरी आप्यायने' 'तायृ सन्तानपालनयो.' 'ओप्यायी वृद्धौ' इत्येतेभ्यः परस्य च्लेस्तशब्दे परतोऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि, अदिपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट। अबोधि, अबुद्ध । अपूरि, अपूरिष्ट । अतायि, अतायिष्ट । अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥

अच॰ कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्धातोः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति । प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव, अकृत कटः स्वयमेव । अलावि केदारः स्वयमेव, अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अच इति किम् ? अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति–किम् ? अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

'दुह प्रपूरणे' अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि गौः स्वयमेव, अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव, अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

'रुधिर् आवरणे' अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि चिणादेशो न भवति। अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अन्ववारोधि गौर्गोपालकेन ॥

---

(१) 'अन्यतरोपादानेऽपी'ति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः ॥

तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । 'तप संतापे' अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति, कर्मकर्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः पश्चात्तापः, तस्य ग्रहणमकर्मकर्त्रर्थं, तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतप्त तपस्तापसः । अन्ववातप्त (१)पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे (२)कर्मणि तशब्दे परतः । भावे तावत्—अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि—अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि भारो यज्ञदत्तेन । चिण्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते भवता । शय्यते भवता । कर्मणि—क्रियते कटः । गम्यते ग्रामः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यग्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं, विप्रतिषेधाद्धि यकः शपो बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरार्थः, शकारः सार्व (३)धातुकार्थः । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

दिव् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । 'टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ' 'भ्रमु अनवस्थाने' 'भ्रमु चलने' द्वयोरपि ग्रहणम्, 'क्रमु पादविक्षेपे' 'क्लमु ग्लानौ' 'त्रसी उद्वेगे' 'त्रुटी छेदने' 'लष कान्तौ' इत्येतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भ्राशते, भ्राश्यते । भ्लाशते, भ्लाश्यते । भ्रमति, भ्राम्यति । क्रामति, क्राम्यति । क्लामति, क्लाम्यति । त्रसति, त्रस्यति । त्रुटति, त्रुट्यति । लषति, लष्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

'यसु प्रयत्ने' दैवादिकः, तस्मान्नित्ये श्यनि प्राप्तेऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते । यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनुपसर्गादिति किम् ? आयस्यति । प्रयस्यति ॥

---

(१) "अन्ववातप्तेति" पूर्वंयत्पाप कर्म कृतं तेन पश्चात्तप्तोऽभ्याहृत इत्यर्थः ॥

(२) "भावकर्मणोरर्थयो"रिति न्यासधृतपाठः । (३) "सार्वधातुकसंज्ञार्थः" इति न्यासे ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । सम्पूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्यति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

'षुञ् अभिषवे' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन श्रुवः शृ इत्ययमादेशो भवति । शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

'अक्षू व्याप्तौ' भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अक्ष्णोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' अस्मात्तनूकरणे वर्त्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां विशेषेणोपादानम् । तक्षति काष्ठम् । तक्ष्णोति काष्ठम् । तनूकरण इति किम् ? सन्तक्षति(१)वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

'तुद व्यथने' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥

'रुधिर् आवरणे' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । मकारो (२) देशविध्यर्थः । शकारः "श्नान्नलोप" इति विशेषणार्थः । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

'तनु विस्तारे' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञश्च उप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृञः खल्वपि-करोति । तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्—अन्यत् तनादिकार्यं मा भूदिति । "तनादिभ्यस्तथासोः" इति विभाषा सिचो लुग् न भवति । अकृत । अकृथाः ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८० ॥

'हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः' 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्येतयोर्धात्वोरुप्रत्ययो भव-

(१) "सन्तक्ष्णोति"—निर्भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ (२) "मकार" इति—विशिष्टे देशे विधानार्थ इत्यर्थः । स पुनर्देशोऽचोन्त्यात्परः ॥

त्यकारश्चान्तादेशः। धिनोति। कृणोति। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भवति॥

क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥

'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः। क्रीणाति। प्रीणाति॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः, 'स्कुञ् आप्रवणे' इत्येतेभ्यः श्ना प्रत्ययो भवति श्नुश्च। स्तभ्नाति, स्तभ्नोति। स्तुभ्नाति, स्तुभ्नोति। स्कभ्नाति, स्कभ्नोति। स्कुभ्नाति, स्कुभ्नोति। स्कुनाति, स्कुनोति। उदित्त्वप्रतिज्ञानात् सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव॥

हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः। मुषाण। पुषाण। हल इति किम्? क्रीणीहि। हाविति किम्? मुष्णाति। श्न इति स्थानिनिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः। इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायेत॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानजपि। (१)गृभाय जिह्वया मधु। शानचः खल्वपि-बधान पशुम्॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं(२)विकरणाः शबादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति। व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः(३)—विषयान्तरे विधानं, क्वचिद्द्विविकरणता, क्वचित्त्रिविकरणता च। आण्डा शुष्मस्य भेदति। भिनत्तीति प्राप्ते। स च न मरति। न म्रियत इति प्राप्ते। द्विविकरणता-इन्द्रो वस्तेन नेषतु। नयत्विति प्राप्ते। त्रिविकरणता-इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्(४)। (५)तीर्यास्मेति प्राप्ते। बहुलग्रहणं (६)सर्वविधिव्यभिचारार्थम्।

---

(१) "गृहाये"ति पाठान्तरम्॥ (२) यथायथम्—'यस्मिन् यस्मिन् विषये' इत्यर्थः। (३) "व्यतिकरः" इति न्यासे॥ (४) "दृषदमि"ति न्यासे॥ (५) "तरेमे"ति पदमंजरीसम्मतः पाठः॥ (६) "सर्वेति" सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य विधेर्व्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थं बहुलग्रहणम्। "उपग्रह"—'लादेशव्यङ्ग्यक्रियाविशेषो मुख्य उपग्रहः। इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तात् परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्तते। नर—पुरुष, प्रथमादिः। कालः—कालशब्दोऽत्र कालविषयत्वाल्लुङादिप्रत्ययेषु वर्तते। कर्तृ—कर्तृशब्दः कारकपरः। विभक्तीनां व्यत्यय इत्यर्थः। यङ्—यङिति "सार्वधातुके यक्" इति यकारादारभ्य "लिङ्याशिष्यङ्" इति ङकारान्तः प्रत्याहारः। शास्त्रकृत्—पाणिनिः॥

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन् परतश्छन्दसि विषयेऽङ् प्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। "छन्दस्युभयथा" इति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति। स्थागागमिवचिविदिशकिरुहयः प्रयोजनम्। स्था–उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम्। गा–सत्यमुपगेयम्। गमि–गमेम जानतो गृहान्। वचि–मन्त्रं वोचेमाग्नये। विदि–विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम्। शकि–व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम्। रुहि–स्वर्गं लोकमारुहेयम्। ॐदृशेरग्वक्तव्यःॐ। पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति। यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद् भवति–कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते। "कर्तरि शप्" इति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते। यगात्मनेपदचिण्चिण्वद्भावाः प्रयोजनम्। भिद्यते काष्ठं स्वयमेव। अभेदि काष्ठं स्वयमेव। कारिष्यते कटः स्वयमेव। वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—भिद्यते कुसूलेनेति, अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति। "लिङ्याशिष्यङ्" इति द्विलकारको निर्देशः, तत्र लानुवृत्तेर्लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति। कर्मणेति किम्? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत्–साध्वसिश्छिनत्ति, साधु स्थाली पचति। धात्वधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः, इह न भवति–पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेति। कर्मस्थभावकानां, कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थभावकानां, न वा कर्तृस्थक्रियाणाम् ॥

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया।
मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

'तप संतापे' अस्य कर्त्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव, नान्यकर्मकस्य। क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत्। उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति। दुःखयन्तीत्यर्थः। स तापसस्स्वर्गस्थभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते। अर्जयतीत्यर्थः। पूर्वेणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते—तप्यते तपस्तापसः। अतप्त तपस्तापसः। तपःकर्मकस्यैवेति किम्? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह, स्नु, नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावापदिष्टौ न भवतः। दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्ध्यते। चिण् तु "दुहश्च" इति पूर्वमेव विभाषितः। दुग्धे गौः स्वय-

मेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव, अदोहि गौः स्वयमेव । प्रस्नुते गौः स्वयमेव । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनस्त दण्डः स्वयमेव । ॐयक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्ॐ (१) कारयति कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीकरत कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । श्रथ्नाति ग्रन्थं देवदत्तः । श्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव । ग्रथ्नाति श्लोकं देवदत्तः । ग्रथ्नीते श्लोकः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रवीति श्लोकं देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवोचच्छ्लोकं देवदत्तः । अवोचत श्लोकः स्वयमेव । आत्मनेपदविधानेऽकर्मकाणाम्—आ हन्ति माणवकं देवदत्तः । आहते माणवकः स्वयमेव । आवधिष्ट माणवकः स्वयमेव, आहतेति वा । विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेव ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

'कुष निष्कर्षे' 'रञ्ज रागे' अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेन श्यन् प्रत्ययो भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । कुष्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचां ग्रहणं विकल्पार्थम्—कुष्यते । रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चेयम्, तेन लिङ्लिटोः स्यादिविषये च न भवतः—चुकुषे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ।

धातोः ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः, आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—"तव्यत्तव्यानीयरः" इति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम्, यङ्विधौ धात्वधिकारात् । कृदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि—अस्मिन् धात्वधिकारे ते यथा स्यातां, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थं च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्तव्यम्, धातोरित्येवं विहितस्य यथा स्यात्, इह मा भूत्—लूभ्यां लूभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । वक्ष्यति—"कर्मण्यण्", कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम्, इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र, तत्रैव स्यात्—स्तम्बेरमः, कर्णेजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति, "सप्तम्यां जनेर्डः" इति । उपसरजो, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात्तु सर्वत्र भवति । गुरु-

(१) अस्य वार्तिकस्योदाहरणानां न्यासे दर्शनात् वृत्ताविमानि नासन् । पदमञ्जर्यामपि "एषामुदाहरणानि कचिद्वृत्तौ पठ्यन्ते कचिन्ने" त्युक्तम् ॥

संज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम्—पश्य कुम्भं करोति कटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशाः–'उपपदमतिङ्' इत्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञको भवति । कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङिति किम् ? चीयात् । स्तूयात् । कृत्प्रदेशाः—"कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्येवमादयः ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽसमानरूपः प्रत्ययोऽपवादो वा बाधको भवति स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । "ण्वुल्तृचौ" उत्सर्गौ, "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इत्यपवादः, तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः—विक्षेपकः । विक्षेप्ता । विक्षिपः । असरूप इति किम् ? "कर्मण्यण्" इत्युत्सर्गः, "आतोनुपसर्गे कः" इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति—गोदः । कम्बलदः । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् ? "स्त्रियां क्तिन्" इत्युत्सर्गः, "अ प्रत्ययात्" इत्यपवादः, स बाधक एव भवति—चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥

कृत्याः प्राङ् ण्वुलः ॥ ९५ ॥

"ण्वुल्तृचौ" इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माण्ण्वुल्सशब्दनाद्, यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशाः–"कृत्यैरधिकार्थवचने" "कृत्यानां कर्तरि वा" इत्येवमादयः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकाररेफौ स्वरार्थौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ ❀वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च❀ । वास्तव्यः । ❀केलिमर उपसंख्यानम्❀ । पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति । तकारो–"यतोऽनावः" इति स्वरार्थः । गेयम् । पेयम् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं किम् ? यावता हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति, अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् । तकि शसि चति यति जनीनामुपसंख्यानम् । तकि–तक्यम् । शसि–शस्यम् । चति–चत्यम् । यति–यत्यम् । जनि–जन्यम् ॥ ❀हनो वा वध च❀ । वध्यम् । वात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । शप्–शप्यम् । लभ्–लभ्यम् । पोरिति किम् ? पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति किम् ? कोप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ।

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

'शक्लृ शक्तौ' 'षह मर्षणे' अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

'गद व्यक्तायां वाचि' 'मदी हर्षे' 'चर गतिभक्षणयोः' 'यम उपरमे' इत्येतेभ्यश्चानुपसर्गेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्ग इति किम् ? प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । ॐयमेः पूर्वेणैव सिद्धेऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥ ॐ चरेराङि चागुरौॐ । आचर्यो(१) देशः । अगुराविति किम् ? आचार्य उपनेता(२) ॥

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य पण्य वर्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गर्ह्यपणितव्यानिरोध इत्येतेष्वर्थेषु यथासङ्ख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते, गर्ह्यं चेत्तद्भवति । अवद्यं(३) पापम् । अनुद्यमन्यत्-"वदः सुपि क्यप् च"। (४) पण्यमिति निपात्यते, पणितव्य चेत्तद्भवति । पण्यः कम्बलः । पण्या गौः । (५)पाण्यमन्यत् । वर्येति स्त्रियां निपात्यते, अनिरोधश्चेद्भवति । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः (६) । शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृत्याऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः ? वार्या ऋत्विजः ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वहेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्यं शकटम् । करण इति किम् ? वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

'ऋ गतौ' अस्माण्ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपात्यते । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः ॥ "यतोऽनाव" इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । ॐस्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्ॐ । स्वामिवैश्ययोरिति किम् ? आर्यो ब्राह्मणः ॥

उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्येति निपात्यते काल्या चेत्प्रजने भवति । उपपूर्वात्सर्तेर्यत्प्रत्ययः । प्राप्तकाला-काल्या । प्रजनः—प्रजननं, प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला—उपसर्या गौः, उपसर्या वडवा । काल्या प्रजन इति किम् ? उपसार्या शरदि मथुरा ॥

अजर्यं संगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपात्यते, संगत चेद्भवति । जीर्यतेर्नञ्पूर्वात्संगते संगमने कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते । न जीर्यतीत्यजर्यम् , अजर्यमार्यसंगतम् । अजर्यं नोऽस्तु संगतम् । संगतमिति किम् ? अजरिता कम्बलः ॥

---

(१) "आचर्यः"—गन्तव्य ॥ (२) "गुरु"रिति न्यासे ॥ (३) "अवद्य" वदनानर्हम् । (४) "पण्यं" व्यवहर्त्तव्यम् । (५) "पाण्यं" स्तुत्यम् । (६) "अप्रतिबन्ध." प्रसरा नभिघातः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्ग इति वर्तते । वदेर्धातोः सुबन्त उपपदे अनुपसर्गे क्यप् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । सुपीति किम् ? वाद्यम् । अनुपसर्ग इत्येव, प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्ग इत्यनुवर्त्तते । भवतेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यत्तु नानुवर्त्तते । ब्रह्मभूयं गत', ब्रह्मत्वं गतः । देवभूयम् गतः, देवत्वं(१) गतः । भावग्रहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव, प्रभव्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्ग इति वर्तते, भाव इति च । हन्तेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपीत्येव, घातः । ण्यत्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्ग इत्येव, प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गे भाव इति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु शास् वृ दृ जुष् इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्यः । आदृत्यः । जुष्यः । क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्, "ओरावश्यके" इति ण्यतं बाधित्वा क्यबेव भवति—अवश्यस्तुत्यः । वृग्रहणे वृञो ग्रहणमिष्यते, न वृङः—वार्या ऋत्विजः । ❀शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्❀ । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । ❀आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम्❀ । आज्यं घृतम् । कथमुपेयम् ? (२) एरेतद्रूपं, नेणः ॥

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति, क्लृपिचृती वर्जयित्वा । वृतु-वृत्यम् । वृधु-वृध्यम् । अक्लृपिचृतेरिति किम् ? कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् ? 'कॄत संशब्दने'—ण्यदेव भवति, कीर्त्यम् । ❀पाणौ सृजेर्ण्यद्वक्तव्यः❀ । पाणिसर्ग्या रज्जुः । ❀समवपूर्वाच्च❀ । समवसर्ग्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थः ॥

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृञो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः, भर्तव्या

(१) अस्यार्थस्य न्यासे दर्शनादयं मूलपाठो नास्तीत्यवगम्यते ॥ (२) "इङ एतदि"ति न्यासे पाठः ॥

इत्यर्थः । असञ्ज्ञायामिति किम् ? भार्यो नाम क्षत्रियः । ॐसंपूर्वाद्विभाषाॐ । संभृत्याः, सभार्या वा ॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिद्ध्यति ।
स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । परिमृज्यः, परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय सूर्य मृषोद्य रुच्य कुप्य कृष्टपच्य अव्यथ्य इत्येते शब्दाः क्यपि निपात्यन्ते । राज्ञा (१) सोतव्यः, राजा वा इह सूयते—राजसूयः क्रतुः । सूसर्तिभ्यां क्यप्, सर्त्तेरुत्वं (२)सुवतेर्वा रुडागमः—सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदतेः पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यब् निपात्यते-मृषोद्यम् । रोचतेऽसौ रुच्यः, कर्तरि क्यप् । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्—(३)कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः, कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्यथते अव्यथ्यः ॥

भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुज्झेश्च क्यब् निपात्यते नदेऽभिधेये, उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं, भिद्यः । उज्झत्युदकम्, उद्ध्यः । नद इति किम् ? भेत्ता । उज्झिता ॥

पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेश्चाधिकरणे क्यब् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति-पुष्यः । सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति-सिद्ध्यः । नक्षत्र इति किम् ? पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्जकल्कहलि इत्येतेष्वर्थेषु बोध्येषु । विपूर्वात्पवतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते कर्मणि क्यब् निपात्यते । (४)विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् । जित्यो हलिः । जेयमन्यत् ॥

---

(१) "सोतव्य."—अभिषवद्वारा निष्पादयितव्य इत्यर्थः । राजा—लतात्मक सोमः । (२) सुवतेरिति—सुवतेरिति पंचमी, सुवतेः परस्य क्यप इत्यर्थः । (३) कुप्यं-स्वर्णरजतादिभिन्न धनम् ॥ (४) विपूयो मुञ्ज—रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । कल्क—तैलेन घृतेन वा त्रिफलादिद्रव्यसमवेतेन साध्यः कश्चिदौषधविशेषः । जित्य —बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । बृहद्धलं-हलिः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं वा हलि ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद् ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्। तस्मान्नापिगृह्यम्। छन्दसीति किम्? प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

पदेऽस्वैरिणि बाह्यायां पक्ष्ये चार्थे ग्रहेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति। पदे तावत्–प्रगृह्यं पद, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता। अवगृह्य पद, यस्यावग्रहः क्रियते। अस्वैरी परतन्त्रः—गृह्यका इमे, गृहीतका इत्यर्थः। बाह्यायाम्–ग्रामगृह्या सेना। नगरगृह्या सेना। ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति। पक्षे भवः पक्ष्यः—वासुदेवगृह्याः। अर्जुनगृह्याः। तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

कृञो वृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति। करोतेर्ण्यति प्राप्ते वर्षतेर्ऋदुपधत्वान्नित्ये क्यपि प्राप्ते विभाषाऽऽरभ्यते। कृत्यम्। कार्यम्। वृष्यम्। वर्ष्यम् ॥

युग्यं च पत्त्रे ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते, पत्त्र चेत्तद्भवति। पतत्यनेनेति पत्त्र, वाहनमुच्यते। युग्यो गौः। युग्योऽश्वः। युग्यो हस्ती। युजेः क्यप् कुत्वं च निपात्यते। पत्त्रे इति किम्? योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहार्थे वर्त्तते। तस्मिन्नुपपदे वसेर्धातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्ध्यभावो निपात्यते। सह वसतोऽस्मिन् काले सूर्याचन्द्रमसाविति–अमावस्या। अमावास्या। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् "अमावास्याया वा" इत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहण भवति।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम्।
तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्ध्यति ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥

निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि विषये निपात्यन्ते। यदिह लक्षणेन अनुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम्। निष्टर्क्य इति–"कृतोच्छेदने" इत्यस्मान्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च षत्वं निपात्यते—निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः। देवशब्द उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप्, दीर्घस्तुगभावश्च—देवहूयः। प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप्–प्रणीयः। उन्नीयः। उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप्–उच्छिष्यम्। 'मृङ् प्राणत्यागे' 'स्तृञ् आच्छादने' 'ध्वृ हूर्छने' एतेभ्यो यत् प्रत्ययः–मर्यः। स्तर्या, स्त्रियामेव निपातनम्। ध्वर्यः। खनेर्यत्–खन्यः। एतस्मादेव ण्यत्–खान्यः। देवशब्द उपपदे यजेर्यत्–देव-

यज्या, स्त्रीलिङ्गनिपातनम्। आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप्–आपृच्छ्यः। प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् षत्व च–प्रतिषीव्यः। ब्रह्मण्युपपदे वदेर्ण्यत्–ब्रह्मवाद्यः। भवतेः स्तौतेश्च ण्यत्, आवादेशश्च भवति–भाव्यः। स्ताव्यः। उपपूर्वस्य चिनोतेर्ण्यदायादेशौ–उपचाय्यपृडम्, पृडे चोत्तरपदे निपातनमेतत्। ॐहिरण्य इति वक्तव्यम्ॐ। हिरण्यादन्यत्र उपचेयपृडमेव।

निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात्।
ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ॥
ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः।
ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः॥

ऋहलोर्ण्यत्॥ १२४॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्धातोर्हलन्ताच्च ण्यत्प्रत्ययो भवति। कार्यम्। हार्यम्। धार्यम्। वाक्यम्। पाक्यम्॥

ओरावश्यके॥ १२५॥

अवश्यंभाव आवश्यकम्। उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यके द्योत्ये। यतोऽपवादः। लाव्यम्। पाव्यम्। आवश्यके इति किम्? लव्यम्। आवश्यके द्योत्य इति चेत् स्वरसमासानुपपत्तिः–अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यमिति। नैष दोषः। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः, उत्तरपदप्रकृतिस्वरे च यत्नः करिष्यते॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च॥ १२६॥

आङ्पूर्वात्सुनोतेः यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च ण्यत् प्रत्ययो भवति। यतोऽपवादः। आसाव्यम्। याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। लाप्यम्। त्राप्यम्। आचाम्यम्। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः, दभिः–दाभ्यम्॥

आनाय्योऽनित्ये॥ १२७॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्येऽभिधेये। नयतेराङ्पूर्वाण्ण्यदायादेशौ निपात्येते। आनाय्यो दक्षिणाग्निः। रूढिरेषा, तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्नावेवावतिष्ठते, तस्य चानित्यत्वं नित्यमजागरणात्। यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतन्निपातनं, न दक्षिणाग्निमात्रे, तस्य हि योनिर्विकल्प्यते—वैश्यकुलाद्वित्तवतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति॥

आनाय्योऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत्।
एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत्॥

प्रणाय्योऽसंमतौ॥ १२८॥

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः। संमननं संमतिः, संमतता पूजा। प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसंमतावभिधेये। प्रणाय्यश्चोरः। असंमताविति किम्? प्रणेयोऽन्यः।

यद्येवं, कथमेतत्-"ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यान्तेवासिने, नान्यस्मै कस्मैचनेति"? संमतिरभिलाषोऽप्युच्यते, तदभावेन निष्कामतया असम्मतिरन्तेवासी भवति, तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं, माने हविषि निवासे सामिधेन्यां चाभिधेयायाम्। पाय्य इति-माङो ण्यत् प्रत्यय आदेः पत्वं च निपात्यते माने-पाय्यं मानम्। मेयमन्यत्। संपूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशावुपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते-सान्नाय्यं हविः। सन्नेयमन्यत्। रूढित्वाच्च हविर्विशेष एवाऽवतिष्ठते। निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशावादिकुत्वं च निपात्यते-निकाय्यो निवासः। निचेयमन्यत्। धाय्येति-धाञो ण्यत् प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति-धाय्या सामिधेनी। धेयमन्यत्। सामिधेनीशब्द ऋग्विशेषस्य वाचकः, तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते, किं तर्हि? का चिदेव, रूढिशब्दो ह्ययम्। तथाचासामिधेन्यामपि दृश्यते-"धाय्याः शंसत्यग्निर्नेता त्वं सोमक्रतुभिरिति" ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते क्रतावभिधेये। कुण्डशब्दे तृतीयान्त उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्च। कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति-कुण्डपाय्यः क्रतुः। "यतोऽनाव" इति स्वरः। संपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते, संचीयतेऽस्मिन् सोम इति-संचाय्यः क्रतुः। क्रताविति किम्? कुण्डपानम्। संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूह्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये। पर्युपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते। परिचाय्यः। उपचाय्यः। संपूर्वाद्वहेः संप्रसारणं दीर्घत्वं च निपात्यते-समूह्यं चिन्वीत पशुकामः। अग्नाविति किम्? परिचेयम्। उपचेयम्। संवाह्यम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते। चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः। अग्निचयनमेवाग्निचित्या। भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च, तेनान्तोदात्तत्वं भवति। अग्नावित्येव, चेयमन्यत् ॥

ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥

धातोरिति वर्तते। सर्वधातुभ्यो ण्वुल्तृचौ प्रत्ययौ भवतः। कारकः। कर्ता।

हारकः। हर्त्ता। चकारः (१)सामान्यग्रहणाविघातार्थः—"तुश्छन्दसि" "तुरिष्ठेमेयस्सु" इति॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ १३४॥

प्रत्येकमादिशब्दः सम्बध्यते। त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भवन्ति। (२) नन्द्यादिभ्यो ल्युः, ग्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्योऽच्। नन्दिग्रहिपचादयश्च न धातुपाठतः सन्निविष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि? नन्दनरमणेत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते। ॐनन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्द्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः सञ्ज्ञायाम्ॐ नन्दनः। वाशनः। मदनः। दूषणः। साधनः। वर्द्धनः। शोभनः। रोचनः। ॐसहितपिदमेः सञ्ज्ञायाम्ॐ सहनः। तपनः। दमनः। जल्पनः। रमणः। दर्पणः। संक्रन्दनः। सङ्कर्षणः। संहर्षणः। जनार्दनः। यवनः। मधुसूदनः। विभीषणः। लवणः। निपातनाण्णत्वम्। (३) चित्तविनाशनः। कुलदमनः। शत्रुदमनः। इति नन्द्यादिः। ग्रह। उत्सह। उद्दस। उद्भास। स्था। मन्त्र। सम्मर्द—ग्राही। उत्साही। उद्दासी। उद्भासी। स्थायी। मन्त्री। सम्मर्दी। ॐरक्षश्रुवसवपशां नौॐ निरक्षी। निश्रावी। निवासी। निवापी। निशायी। ॐयाचिव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्ॐ अयाची। अव्याहारी। असंव्याहारी। अव्राजी। अवादी। अवासी। ॐअचामचित्तकर्तृकाणाम्ॐ प्रतिषिद्धानामित्येव। अकारी। अहारी। अविनायी। अविशायी। विशयी। ॐविषयी देशेॐ विषयी देशः। ॐअभिभावी भूतेॐ अभिभावी। अपराधी। (४) उपरोधी। परिभावी। परिभवी। इति ग्रह्यादिः॥ पच। वच। वप। वद। चल। शल। पत। नदट्। भषट्। वस। गरट्। प्लवट्। चरट। तरट्। चोरट्। गाहट्। जर। मर। क्षर। क्षम। सूदट्। देवट्। मोदट्। सेव। मेष। कोप। मेधा नर्त्त। व्रण। दर्श। दश। दम्भ। जारभरा। श्वपच। (५)पचादिराकृतिगणः॥

अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः।
अण्बाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति श्वपचादयः(६)॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः॥ १३५॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति। विक्षिपः। विलिखः। बुधः। कृशः। जानातीति ज्ञः। प्रीणातीति प्रियः। किरतीति किरः। देवसेवमेषादयः पचादौ पठितव्याः॥

---

(१) "सामान्यग्रहणार्थं" इति न्यासपाठः॥ (२) अत्रगणे दूषणशब्दस्य स्थाने "भूषण" इति क्वचित्तदा "मदि भूषि साधि" इतिपाठः। (३) "चित्तनाशन." इति न्यासे। (४) "अवरोधी"ति पदमञ्जर्याम्॥ (५) क्वचिद् दम्भ शब्द उपलभ्यते। (६) क्वचिन्नायमुपलभ्यते श्लोकः। न्यासपदमञ्जर्योरपि न व्याख्यातोऽयं श्लोकः॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । विपिबः । उज्जिघ्रः। विजिघ्रः । उद्धमः । विधमः । उद्धयः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्ग इति केचिन्नाऽनुवर्तयन्ति, पश्यतीति पश्यः । ॐजिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातुः—सातयः । साहयः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रलिपः । ॐनौ लिम्पेरिति वक्तव्यम्ॐ । निलिम्पा नाम देवाः । ॐगवादिषु विन्देः संज्ञायाम्ॐ । गोविन्दः । अरविन्दः ।

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाञो धाञश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः । दायः । दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलदीप्तावित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कस गतावित्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव, प्रज्वलः । ॐतनोतेर्ण उपसङ्ख्यानम्ॐ । अवतनोतीत्यवतानः ॥

श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति, विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैङ आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध आस्रु संस्रु अतीण् अवसा अवहृ लिह श्लिष श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकबाधनार्थम्, उपसर्गे कं बाधित्वाऽयमेव भवति—अवश्यायः । प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याधः । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति नायः । अनुपसर्ग इति किम् ? प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ग्रहः । ग्राहः । व्यवस्थितवि-

भाषा चेयम्, (१) जलचरे नित्यम्—ग्राहः । ज्योतिषि नेष्यते—तत्र ग्रह एव । ॐभवतेश्चेति वक्तव्यम्ॐ । भवतीति भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेश्म, तात्स्थ्याद् दाराश्च । गृह्णन्तीति—गृहा दाराः, गृहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥

धातोः ष्वुन् प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । ॐनृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम्ॐ । नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रञ्जेरनुनासिकलोपश्च ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्थकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गाथकः । गाथिका ॥

ण्युट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृष्यते । गायतेर्ण्युट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायनः । गायनी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण ण्युडनुकृष्यते । जहातेर्जिहातेश्च धातोर्ण्युट्प्रत्ययो भवति, व्रीहौ काले च कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः, जहत्युदकमिति कृत्वा । काले—हायनः संवत्सरः, जिहीते भावानिति कृत्वा ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्रु सृ लू इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन् प्रत्ययो भवति । प्रवकः । सरकः । लवकः । समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि वुन्विधानात्सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति, बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन् प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः । नन्दतात्, नन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः, स च क्रियाविषयः—अमुष्याः क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

---

(१) "जलचरे ग्राह एव । ज्योतिषि ग्रह एव" इति कुत्रचित् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म, निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तावत्–कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम्–काण्डलावः । शरलावः । प्राप्यम्–वेदाध्यायः । चर्चापाठः(१) । ग्रामं गच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं श्रृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् । ॐशीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्ॐ । मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । ॐईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम्ॐ । सुखप्रतीक्षः । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमः । बहुक्षमा ।

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च' । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' । माङ् माने' । इत्येतेभ्यश्च कर्मण्युपपदेऽण्प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः । कम्बलदः । पार्ष्णित्रम् । अङ्गुलित्रम् । अनुपसर्ग इति किम्? गोसन्दायः । वडवासन्दायः ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुवन्त उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्थः । विषमस्थः(२) । अत्र योगविभागः कर्त्तव्यः–'सुपीति' । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति–द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । कच्छपः । ततः–'स्थः' इति–स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति, किमर्थमिदम्? कर्तरि पूर्वयोगः, अनेन भावे यथा स्यात्–आखूनामुत्थानम्, आखूत्थः । शलभोत्थः । इत उत्तरं 'कर्मणी'ति, 'सुपी'ति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुत्रो जातः । ॐआलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्ॐ । अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनोद एवान्यः । ॐकप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्ॐ । मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ।

---

(१) "पार" इति न्यासपदमञ्जरीसम्मतः पाठः । (२) "कूटस्थ" एतदप्युदाहरणं क्वचित् ।

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः। ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। सर्वप्रदः। पथिप्रज्ञः। प्र इति किम्? गोसंदायः।

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः। सम्पूर्वात् 'ख्या' इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति। अणोऽपवाद। गां सञ्चष्टे—गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्ग इति वर्त्तते। गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गे टक् प्रत्ययो भवति। कस्यापवादः। शक्र गायति, शक्रगः। सामगः। शक्रगी। सामगी। ॐसुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम्ॐ। सुरापः। सुरापी। शीधुपः। शीधुपी। सुराशीध्वोरिति किम्? क्षीरपा ब्राह्मणी। पिबतेरिति किम्? सुरां पातीति सुरापा। अनुपसर्ग इत्येव, शक्रसंगायः। सामसंगायः। ॐबहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्ॐ। या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति। या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ६ ॥

हरतेर्धातोरनुद्यमने वर्त्तमानात् कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। उद्यमनमुत्क्षेपणम्। अंशं हरतीत्यशहरः। रिक्थहरः। अनुद्यमन इति किम्? भारहारः। ॐअच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम्ॐ। शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। अङ्कुशग्रहः। यष्टिग्रहः। तोमरग्रहः। घटग्रहः। घटीग्रहः। धनुर्ग्रहः। ॐसूत्रे च धार्यर्थेॐ। सूत्रग्रहः, सूत्रं धारयतीत्यर्थः। सूत्रग्राह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति। उद्यमनार्थोऽयमारम्भः। कालकृता शरीरावस्था यौवनादिर्वयः। यदुद्यमन क्रियमाणं संभाव्यमान वा वयो गमयति तत्राय विधिः। अस्थिहरः श्वा। कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने। ताच्छील्यं तत्स्वभावता। पुष्पाहरः। फलाहरः। पुष्पाद्याहरणे स्वाभाविकी फलानपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः। ताच्छील्य इति किम्? भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

'अर्ह पूजायाम्' अस्माद्धातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति। अणोपवादः। स्त्रीलिङ्गे विशेषः। पूजार्हा। गन्धार्हा। मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासंख्यं रमिजपोर्धात्वोरच्प्रत्ययो भवति। रमेरकर्मकत्वाज्जपेः शब्दकर्मकत्वात् कर्म न सम्भवतीति सुपीत्येतदिहाभिसंबध्यते। ॐहस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्ॐ। स्तम्बे रमते इति, स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णे जपतीति, कर्णेजपः सूचकः। हस्तिसूचकयोरिति किम्? स्तम्बे रन्ता। कर्णे जपिता मशकः॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रात्सञ्ज्ञायां विषयेऽच् प्रत्ययो भवति। शंकरः। शंभवः। शंवदः। धातुग्रहणं किम्? यावता धातोरिति वर्त्तत एव। शमि संज्ञायामिति सिद्धे धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्—शंकरा नाम परिव्राजिका। शंकरा नाम शकुनिका तच्छीला च॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते। शेतेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदेऽच्प्रत्ययो भवति। खे शेते, खशयः। गर्तशयः। ॐपार्श्वादिषूपसंख्यानम्ॐ। पार्श्वाभ्यां शेते, पार्श्वशयः। उदरशयः। पृष्ठशयः। ॐदिग्धसहपूर्वाच्चॐ। दिग्धेन सह शेते, दिग्धसहशयः। ॐउत्तानादिषु कर्त्तृषुॐ। उत्तानः शेते, उत्तानशयः। अवमूर्द्धा शेते, अवमूर्द्धशयः। ॐगिरौ डश्छन्दसिॐ। गिरौ शेते, गिरिशः॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते। चरेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदे टप्रत्ययो भवति। कुरुषु चरतीति, कुरुचरः। मद्रचरः। कुरुचरी। मद्रचरी। प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थम्॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः। भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। भिक्षाचरः। सेनाचरः। आदायचरः॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ॥ १८ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्र इत्येतेषूपपदेषु सर्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। पुरः सरतीति पुरःसरः। अग्रतःसरः, अग्रेसरः॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सर्त्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। पूर्वः सरतीति पूर्वसरः। कर्त्तरीति किम्? पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने। हेतुरैकान्तिकं कारणम्। ताच्छील्यं तत्स्वभावता। आनुलोम्यमनुकूलता। हेतौ तावत्—शोककरी कन्या। यशस्करी विद्या। कुलकरं धनम्। ताच्छील्ये—

श्राद्धकरः। अर्थकरः। आनुलोम्ये—प्रैषकरः। वचनकरः। एतेष्विति किम्? कुम्भकारः। नगरकारः॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु॥ २१॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते, तत्र यथायोगं सम्बन्धः। दिवादिषूपपदेषु करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। अहेत्वाद्यर्थं आरम्भः। दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम्, दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति—दिवाकरः। विभां करोतीति विभाकरः। निशाकरः। प्रभाकरः। भास्करः, सकारस्य निपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः। कारकरः। अन्तकरः। अनन्तकरः। आदिकरः। बहुकरः। नान्दीकरः। किंकरः। लिपिकरः। लिबिकरः। बलिकरः। भक्तिकरः। कर्तृकरः। चित्रकरः। क्षेत्रकरः। संख्या—एककरः। द्विकरः। त्रिकरः। जङ्घाकरः। बाहुकरः। अहस्करः। यत्करः। तत्करः। धनुष्करः। अरुष्करः। ॐकियत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्ॐ। किंकरा। यत्करा। तत्करा। बहुकरा। अथ वाऽजादिषु पाठः करिष्यते॥

कर्मणि भृतौ॥ २२॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम्। कर्मवाचिनि कर्मशब्द उपपदे करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम्। भृतिर्वेतनम्। कर्म निर्देशः। कर्म करोतीति, कर्मकरः। भृतक इत्यर्थः। भृताविति किम्? कर्मकारः॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु॥ २३॥

शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति। हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते। शब्दकारः। श्लोककारः। कलहकारः। गाथाकारः। वैरकारः। चाटुकारः। सूत्रकारः। मन्त्रकारः। पदकारः॥

स्तम्बशकृतोरिन्॥ २४॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन् प्रत्ययो भवति। ॐव्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्ॐ। स्तम्बकरिर्व्रीहिः। शकृत्करिर्वत्सः। व्रीहिवत्सयोरिति किम्? स्तम्बकारः। शकृत्कारः॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ॥ २५॥

दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि इन् प्रत्ययो भवति। दृतिं हरति, दृतिहरिः पशुः। नाथहरिः पशुः। पशाविति किम्? दृतिहारः। नाथहारः॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च॥ २६॥

फलेग्रहिः, आत्मम्भरिः, इत्येतौ शब्दौ निपात्येते। फलशब्दस्य उपपदस्यैकारान्तत्वमिन् प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्यते—फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः। आत्मन्शब्दस्य

उपपदस्य मुमागम इन् प्रत्ययश्च भृञो निपात्यते—आत्मानं बिभर्ति, आत्मम्भरिः। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः—कुक्षिम्भरिः। उदरम्भरिः॥

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७॥

'वन षण संभक्तौ' 'रक्ष पालने' 'मथे विलोडने' इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि विषये इन् प्रत्ययो भवति। ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम्। गोसनिं यौ पथिरक्षी श्वानौ। हविर्मथीनाम्॥

एजेः खश् ॥ २८॥

'एजृ कम्पने' इत्यस्माद् ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति। खकारो मुमर्थः। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः। अङ्गमेजयति—अङ्गमेजयः। जनमेजयः। ॐखशप्रत्यये(१) वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातीनामुपसंख्यानम्ॐ। वातमजा मृगाः। शुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्द्धंजहा माषाः।

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति। यथासंख्यमत्र नेष्यते। ॐस्तने धेटःॐ। स्तनन्धयः। ॐनासिकायां तु ध्मश्च धेटश्चॐ। नासिकन्धमः। नासिकंधयः। तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिह्नादल्पाच्तरस्यापूर्वनिपातनाल्लभ्यते। धेटष्टित्वात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति। स्तनन्धयी॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३०॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटो खश् प्रत्ययो भवति। अत्रापि घ्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नं, तेन संख्यातानुदेशो न भवति। नाडिन्धमः। मुष्टिन्धमः। नाडिन्धयः। मुष्टिन्धयः। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः—घटिन्धमः। घटिन्धयः। खारिन्धमः(२)। खारिन्धयः। वातन्धमः पर्वतः। वातन्धयः॥

उदि कूले रुजिवहोः॥ ३१॥

'रुजो भङ्गे' 'वह प्रापणे' इत्येताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति। कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजो रथः। कूलमुद्वहः॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२॥

वह अभ्र इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहेर्धातोः खश् प्रत्ययो भवति। वहं लेढीति वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः॥

परिमाणे पचः ॥ ३३॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खश् प्रत्ययो भवति। प्रस्थं पचति, प्रस्थंपचा स्थाली। द्रोणम्पचः, खारिम्पच कटाहः॥

---

(१) "खश्प्रकरणे" इति क्वचित्। (२) खरिन्धम इति क्वचित्।

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश्प्रत्ययो भवति। अपरिमाणार्थ आरम्भः। मितं पचति, मितम्पचा ब्राह्मणी। नखम्पचा यवागूः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरुस इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। विधुन्तुदः राहुः। अरुन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्य ललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति। असूर्यम्पश्या राजदाराः। ललाटन्तप आदित्यः। असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम्, दृशिना नञः सम्बन्धात्। सूर्यं न पश्यन्तीति। गुप्तिपरं चैतत्—एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते। उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः। इरया माद्यतीतीरम्मदः। पाणयो ध्मायन्ते एष्विति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति। प्रियं वदतीति प्रियंवदः। वशंवदः। चकारः "खचि ह्रस्वः" इति विशेषणार्थः। खकारो मुमर्थः। प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ ❀खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम्❀। मितंगमो हस्ती। मितंगमा हस्तिनी। ❀विहायसो विह च(१)❀। विहायसा गच्छति, विहंगमः। ❀खच्च डिद्वा वक्तव्यः❀। विहंगः। विहंगमः। ❀डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः❀। विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति। तप दाहे चुरादिः, तप संतापे भ्वादिः, द्वयोरपि ग्रहणम्। द्विषन्तं तापयति, द्विषन्तपः। परन्तपः। द्विषत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः, तेन स्त्रियां न भवति—द्विषतीं तापयति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने। व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते। वाचंयम आस्ते। व्रत इति किम्? वाग्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पुर् सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासंख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच् प्रत्ययो

(१) "विहश्च" इति क्वचित्।

भवति। पुरं दारयति, पुरंदरः। सर्वंसहो राजा। ॐभगे च दारेरिति वक्तव्यम्ॐ। भगन्दरः॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः॥ ४२॥

सर्व कूल अभ्र करीष इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कषेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति। सर्वं कषति, सर्वंकषः खलः। कूलकषा नदी। अभ्रकषो गिरिः। करीषंकषा वात्या॥

मेघर्त्तिभयेषु कृञः॥ ४३॥

मेघ ऋति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृञः खच् प्रत्ययो भवति। मेघंकरः। ऋतिकर.। भयकरः। ॐउपपदविधौ भयादग्रहण तदन्तविधि प्रयोजयतिॐ। अभयकरः॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च॥ ४४॥

क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतेरण् प्रत्ययो भवति, चकारात्खच्च। क्षेमकारः। क्षेमंकरः। प्रियकारः। प्रियकरः। मद्रकारः। मद्रकरः। वेति वक्तव्ये पुनरण्ग्रहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्॥

आशिते भुवः करणभावयोः॥ ४५॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते। आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे खच् प्रत्ययो भवति। आशितो भवत्यनेन, आशितभव ओदनः। भावे—आशितस्य भवनम्, आशितंभव वर्त्तते॥

संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः॥ ४६॥

कर्मणीति, सुपीति च प्रकृत संज्ञावशाद्यथासंभवं सबध्यते। भृ तॄ वृजि धारि सहि तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति। विश्वंभरा वसुंधरा। रथंतरं साम। पतिंवरा कन्या। शत्रुंजयो हस्ती। युगंधरः पर्वतः। शत्रुंसहः। शत्रुतपः। अरिंदमः। संज्ञायामिति किम्? कुटुम्ब बिभर्त्तीति कुटुम्बभारः(१)॥

गमश्च॥ ४७॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे सज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति। सुतगमो नाम, यस्य (२)पुत्रः सौतंगमिः। योगविभाग उत्तरार्थः॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः॥ ४८॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते। अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्त इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्डप्रत्ययो भवति। अन्तगः। अत्यन्तगः। अध्वगः। दूरगः। पारगः।

---

(१) "कुद्दालं बिभर्ति, कुद्दालभार." इत्यपि क्वचित्। (२) न्यासे पुत्रशब्दस्य सौतंगमिशब्दानन्तरं पाठ.। यथाश्रुतेऽपि पुत्रशब्दस्य तेनैव सम्बन्धः। यस्य पुत्रः सौतंगमिः स सुतंगमो नामेति।

सर्वगः। अनन्तगः। डकारष्टिलोपार्थः, डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति। ॐडप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्ॐ। सर्वत्रगः। पन्नगः। ॐउरसो लोपश्चॐ। उरसा गच्छतीत्युरगः। ॐसुदुरोरधिकरणेॐ। सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति-सुगः। दुर्गः। ॐनिरो देशेॐ। निर्गो देशः। अपर आहॐडप्रकरणेऽन्येष्वपि(१)दृश्यत इतिॐ। स्त्र्यगारगः। ग्रामग॰। गुरुतल्पगः॥

आशिषि हनः॥ ४९॥

ड इति वर्त्तते। आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति। तिमिं वध्यात्तिमिहः। शत्रुहः। आशिषीति किम्? शत्रुघातः। ॐदारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्ॐ। दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, सञ्ज्ञायां विषये। दारु आहन्ति, दार्वाघाटः। ॐचारौ वाॐ। आङ्पूर्वाद्धन्तेश्चारावुपपदेऽण् अन्तस्य वा टकारादेशः। चार्वाघाटः। चार्वाघातः। ॐकर्मणि समि चॐ। कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्प्रत्ययोऽन्तस्य च वा टकारादेशः। वर्णान् संहन्ति, वर्णसंघाटः। वर्णसंघातः। पदानि संहन्ति, पदसंघाटः। पदसंघातः॥

अपे क्लेशतमसोः॥ ५०॥

अपपूर्वाद्धन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्डप्रत्ययो भवति। क्लेशापहः पुत्रः। तमोपहः सूर्यः। अनाशीरर्थ आरम्भः॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः॥ ५१॥

हन इति वर्त्तते। कुमार शीर्ष इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो भवति। कुमारघाती। शीर्षघाती। निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः॥

लक्षणे जायापत्योष्टक्॥ ५२॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भवति। जायाघ्नो ब्राह्मणः। पतिघ्नी वृषली। अथ वा लक्षणे द्योत्ये टक्प्रत्ययः॥

अमनुष्यकर्तृके च॥ ५३॥

अमनुष्यकर्तृके वर्त्तमानाद्धन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति। जायाघ्नस्तिलकालकः। पतिघ्नी पाणिरेखा। श्लेष्मघ्नं मधु। पित्तघ्नं घृतम्। अमनुष्यकर्तृके इति किम्? आखुघातः शूद्रः। इह कस्मान्न भवति, चौरघातो हस्ती? "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति बहुलवचनादण् भवति॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः॥ ५४॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति। मनुष्यकर्तृकार्थ आरम्भः। हस्तिनं हन्तुं शक्तः, हस्तिघ्नो मनुष्यः। कपाटघ्नश्चोरः। शक्ताविति किम्? विषेण हस्तिनं हन्ति, हस्तिघातः॥

---

(१) "अन्यत्रापि" इत्यपि पाठः।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताडघ इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पनि कर्तरि । पाणि ताड इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो हन्तेष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते(१)। पाणिघः। ताडघः। शिल्पिनीति किम्? पाणिघातः। ताडघातः। ॐराजघ उपसंख्यानम्ॐ। राजानं हन्ति, राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति। च्वेर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्व्यर्थाः, च्व्यन्ता अच्व्यन्ताश्च। तत्र च्व्यन्ताः पर्युदस्यन्ते। अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन, आढ्यंकरणम्। सुभगंकरणम्। स्थूलंकरणम्। पलितंकरणम्। नग्नंकरणम्। अन्धंकरणम्। प्रियंकरणम्। च्व्यर्थेष्विति किम्? आढ्यं तैलेन कुर्वन्ति। अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः। प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति। अच्वाविति किम्? आढ्यीकुर्वन्त्यनेन। ननु च ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम्, न च ल्युटः ख्युनश्च विशेषोऽस्ति, तत्र किं प्रतिषेधेन? एव तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युन्यसति ल्युडपि न भवति, तेन ल्युटोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेधः। उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५७ ॥

आढ्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि कारके खिष्णुच् खुकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। अनाढ्य आढ्यो भवति, आढ्यंभविष्णुः। आढ्यंभावुक। सुभगंभविष्णुः। सुभगंभावुकः। स्थूलंभविष्णुः। स्थूलंभावुकः। पलितंभविष्णुः। पलितंभावुकः। नग्नंभविष्णुः। नग्नभावुकः। अन्धंभविष्णुः। अन्धंभावुकः। प्रियंभविष्णुः। प्रियंभावुकः। कर्तरीति किम्? करणे मा भूत्। च्व्यर्थेष्वित्येव, आढ्यो भविता। अच्वावित्येव, आढ्यीभविता ॥

उदात्तत्वाद् भुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुचः।
नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥

स्पृशेर्धातोरनुदके सुबन्त उपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति। ननु सकर्मकत्वात्स्पृशेः कर्मैवोपपदं प्राप्नोति, नैष दोषः, कर्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, तत्कर्तृप्रचयार्थं विज्ञायते, सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्तृप्रचयो लभ्यते। घृतं स्पृशति, घृतस्पृक्। मन्त्रेण स्पृशति, मन्त्रस्पृक्। जलेन स्पृशति, जलस्पृक्। अनुदकस्पर्शः। नकारः "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" इतिविशेषणार्थः ॥

---

(१) "पाणि ताड" इत्यादि "निपात्यते" इत्यन्तमन्यत्र नास्ति ।

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥

ऋत्विगादयः पञ्च शब्दाः क्विन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते। ऋतुशब्द उपपदे यजेर्धातोः क्विन् प्रत्ययो निपात्यते—ऋतौ यजति, ऋतुं वा यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजति, ऋत्विक्। रूढिरेषा यथाकथंचिदनुगन्तव्या। धृषेः क्विन् प्रत्ययो द्विर्वचनमन्तोदात्तत्व च निपात्यते—धृष्णोतीति दधृक्। सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च निपात्यते—सृजन्ति तामिति स्रक्। दिशेः कर्मणि क्विन्निपात्यते—दिशन्ति तामिति दिक्। उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन्नुपसर्गान्तलोपः, षत्वं च निपात्यते—उष्णिक्। अञ्चु युजि क्रुञ्च इत्येतेषां धातूनां क्विन् प्रत्ययो भवति। निपातनैः सह निर्देशादत्रापि किञ्चिदलाक्षणिक कार्यमस्ति। अञ्चतेः सुबन्तमात्र उपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति—प्राङ्। प्रत्यङ्। उदङ्। युजेः क्रुञ्चेश्च केवलादेव—युङ्। युञ्जौ। युञ्जः। सोपपदात्तु सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् भवति—अश्वयुक्। अश्वयुजौ। अश्वयुजः। क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुञ्चः। नलोपः कस्मान्न भवति? निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशेर्धातोरनालोचनेऽर्थे वर्तमानात् कञ् प्रत्ययो भवति चकारात्क्विन् च। त्यादृक्। त्यादृशः। तादृक्। तादृशः। यादृक्। यादृशः। कञो (१)ञकारो विशेषणार्थः—"ठक् ठञ् कञ्" इति। अनालोचन इति किम्? तं पश्यति, तद्दर्शः। तादृगादयो (२)हि रूढिशब्दप्रकारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते। ॐसमानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्ॐ। सदृक्। सदृशः। अन्यादृक्। अन्यादृशः। ॐदृशेः क्सश्च वक्तव्यःॐ। यादृक्षः। तादृक्षः। अन्यादृक्षः। कीदृक्षः ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्त्तते। कर्मग्रहणं तु "स्पृशोऽनुदके क्विन्" इत्यतः प्रभृति न व्याप्रियते। सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे उपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि क्विप्प्रत्ययो भवति। उपसर्गग्रहण ज्ञापनार्थम्—अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति, "वदः सुपि क्यप् च" इति। सू इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न सुवतेस्तौदादिकस्य। 'युजिर् योगे' 'युज समाधौ', द्वयोरपि ग्रहणम्। "विद ज्ञाने' 'विद सत्तायाम्' 'विद विचारणे', त्रयाणामपि ग्रहणम्। न लाभार्थस्य विदेः, अकारस्य विवक्षितत्वात्। सत्—शुचिषत्। अन्तरिक्षसत्। उपसत्। सू—अण्डसूः। शतसूः। प्रसूः। द्विष—मित्रद्विट्। प्रद्विट्। द्रुह—मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। दुह—गोधुक्। प्रधुक्। युज्—अश्वयुक्। प्रयुक्। विद्—वेदवित्। प्रवित्। ब्रह्मवित्। भिद—काष्ठभित्। प्रभित्। छिद—रज्जुच्छिद्। प्रच्छिद्। जि—शत्रुजित्। प्रजित्। नी—सेनानीः। प्रणीः। ग्रामणीः। अग्रणीः। कथमत्र णत्वं? "स एषां ग्रामणीः" इति निपातनात्। नयतेः

(१) ञकारः (टिड्ढाणञ्—) इति विशेषणार्थः। (२) "तादृशादयः" इति पाठान्तरम्।

"पूर्वपदात् संज्ञायामगः" इति णत्वम्। राज–राट्। विराट्। सम्राट्। "मो राजि समः क्वौ" इति मत्वम्। "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" "क्विप् च" इति सामान्येन वक्ष्यति, तस्यैवायं प्रपञ्चः॥

भजो ण्विः॥ ६२॥

उपसर्गे सुपीति वर्त्तते। भजेर्धातोः सुबन्त उपपदे उपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ण्विप्रत्ययो भवति। अर्धं भजते, अर्द्धभाक्। उपसर्गेऽपि–प्रभाक्॥

छन्दसि सहः॥ ६३॥

उपसर्गे सुपीत्येव। छन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्त उपपदे ण्विप्रत्ययो भवति। (१)तुराषाट्। "सहेः साडः सः" इति षत्वम्, "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घत्वम्॥

वहश्च॥ ६४॥

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुबन्त उपपदे ण्विप्रत्ययो भवति। प्रष्ठवाट्। दित्यवाट्। योगविभाग उत्तरार्थः॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्॥ ६५॥

कव्य पुरीष पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति। कव्यवाहनः पितॄणाम्। पुरीषवाहनः। पुरीष्यवाहनः॥

हव्येऽनन्तः पादम्॥ ६६॥

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादं चेद्वहिर्वर्तते। अग्निश्च हव्यवाहनः। अनन्तःपादमिति किम्? हव्यवाडग्निरजरः पिता नः॥

जनसनखनक्रमगमो विट्॥ ६७॥

छन्दसि, उपसर्गे, सुपीत्यनुवर्त्तते। 'जन जनने' 'जनी प्रादुर्भावे', द्वयोरपि ग्रहणम्। तथा 'षणु दाने' 'वन षण संभक्तौ', द्वयोरपि ग्रहणम्। जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति। टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः "वेरपृक्तस्य" इति, विशेषणार्थश्च "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इति। अब्जाः। गोजाः। सन–गोषा इन्द्रो नृषा असि। खन–विसखाः(२)। कूपखाः। क्रम–दधिक्राः। गम–अग्रेगा उन्नेतॄणाम्॥

अदोऽनन्ने॥ ६८॥

छन्दसीति निवृत्तम्। अदेर्धातोरनन्ने सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति। आममत्ति, आमात्। सस्यात्। अनन्न इति किम्? अन्नादः॥

क्रव्ये च॥ ६९॥

क्रव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति। क्रव्यमत्ति, क्रव्यात्। पूर्वेणैव

(१) "जलाषा-। पृतनाषाट्।" इत्यपि क्वचित। (२) 'विकखाः' इति क्वचित।

सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थम्, तेनाण्न भवति। कथ तर्हि क्रव्यादः? कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदेऽण्, तस्य च पृषोदरादिपाठात् क्रव्यभावः। कृत्तविकृत्तपक्वमांसभक्षः क्रव्याद उच्यते। आममांसभक्षः क्रव्यादिति ॥

दुहः कब् घश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्प्रत्ययो भवति। घकारश्चान्तादेशः। कामदुघा धेनुः(१)। अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये। धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणिककार्यसिद्ध्यर्थं, प्रत्ययस्तु विधीयत एव। श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययो भवति-श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः। उक्थशब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे शंसतेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते-उक्थानि शंसति, उक्थैर्वा संसति, उक्थशा यजमानः। 'दाशृ दाने' इत्येतस्य पुरःपूर्वस्य डत्वं, कर्मणि च प्रत्ययः-पुरो दाशन्त एनं पुरोडाः। ॐश्वेतवहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम्ॐ। श्वेतवोभ्याम्। श्वेतवोभिः। पदस्येति किम्? श्वेतवाहौ। श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये। त्वं यज्ञे वरुणस्यावया असि। योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उप उपपदे यजेश्छन्दसि विषये विच् प्रत्ययो भवति। उपयड्भीरूर्ध्वं वहन्ति(२)। उपयड्भ्याम्। छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम्। चित्करणं सामान्यग्रहणाविघातार्थम्-"वेरपृक्तस्य" इति। किमर्थमिदमुच्यते? यावता "अन्येभ्योऽपि दृश्यत" इति यजेरपि विच् सिद्ध एव। यजेर्नियमार्थमेतत्-उपयजेश्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्त्तते। सुपि, उपसर्गेऽपीति च। आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुप्युपपदे छन्दसि विषये मनिन् क्वनिब् वनिब् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। चकाराद्विज् भवति। सुदामा। अश्वत्थामा। क्वनिप्-सुधीवा। सुपीवा। वनिप्-भूरिदावा। घृतपावा। विच् खल्वपि-कीलालपाः। शुभयाः। रामस्योपदाः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम्। अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन् क्वनिप्

---

(१) "धर्मदुघा धेनुः" इति पुस्तकान्तरे। न्यासेप्ययं पाठ उपलभ्यते। अर्थदुघेत्यत्र अर्घदुघेति पदमञ्जरी। (२) उपयट्त्वम् इत्युदाहरणमधिकं न्यासे।

वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच् । सुशर्मा । क्वनिप्–प्रातरित्वा । प्रातरित्वानौ । वनिप्–विजावा । अग्रेगावा । विच् खल्वपि–रेडसि पर्णं नयेः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति—धीवा । पीवा । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

क्विप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च क्विप् प्रत्ययो भवति। उखायाः स्रसते, उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहाद् भ्रश्यति, वाहाभ्रट् । "अन्येषामपि दृश्यत" इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गेऽपीति च वर्तते । 'स्था' इत्येतस्माद्धातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति, क्विप् च । किमर्थमिदमुच्यते ? यावता "सुपि स्थः" इति कः सिद्ध एव । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति क्विप्, बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । शमि धातोः सञ्ज्ञायामच्च बाधते शंस्थः । शंस्थाः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्य इति किम् ? उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् । ॐउत्प्रतिभ्यामाङि सर्त्तेरुपसंख्यानम्ॐ । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः ॥ ॐसाधुकारिणि चॐ । साधुकारी । साधुदायी । ॐब्रह्मणि वदःॐ । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति। उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपमानम्। उष्ट्र इव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। अताच्छील्यार्थ आरम्भः, जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् ? अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमान इति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायं, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रत गम्यते । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । कामचारप्राप्तौ नियमः—सति शयने स्थण्डिल एव शेते नान्यत्र, सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते, न श्राद्धमिति । व्रते इति किम् ? स्थण्डिले शेते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थ आरम्भः, जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्य,

तात्पर्यमासेवा, ताच्छील्यादन्यत्। कषायपायिणो गान्धाराः। क्षीरपायिण उशीनराः। सौवीरपायिणो बाह्लीकाः। बहुलग्रहणात् कुल्माषखाद इत्यत्र न भवति॥

मनः॥ ८२॥

सुपीति वर्त्तते। मन्यतेः सुबन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति। दर्शनीयमानी। शोभनमानी। बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहण न मनुतेः, उत्तरसूत्रे हि खश्प्रत्यये विकरणकृतो विशेषः स्यात्॥

आत्ममाने खश्च॥ ८३॥

(१)आत्मनो मननमात्ममान। आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुप्युपपदे खश्प्रत्ययो भवति, चकाराण्णिनिश्च। यदा प्रत्ययार्थः कर्ताऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण युक्त(२) मन्यते तदाऽयं विधिः। दर्शनीयमात्मानं मन्यते—दर्शनीयम्मन्यः। दर्शनीयमानी। पण्डितमन्यः। पण्डितमानी। आत्ममान इति किम्? दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः। अतः सार्वकालिका वधयो वेदितव्याः॥

भूते॥ ८४॥

भूत इत्यधिकारो "वर्त्तमाने लट्" इति यावत्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो, भूत इत्येव तद्वेदितव्यम्। धात्वधिकाराच्च धात्वर्थे भूत इति विज्ञायते। वक्ष्यति—"करणे यज"। अग्निष्टोमेनेष्टवान्, अग्निष्टोमयाजी। भूत इति किम्? अग्निष्टोमेन यजते॥

करणे यजः॥ ८५॥

णिनिरनुवर्त्तते न खश्, यजतेर्धातोः करण उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति भूते। अग्निष्टोमयाजी। अग्निष्टोम· फलभावनायां करणं भवति॥

कर्मणि हनः॥ ८६॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले। पितृव्यघाती। मातुलघाती। कुत्सितग्रहण कर्त्तव्यम्, इह मा भूत्—चोरं हतवान्॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्॥ ८७॥

कर्मणीति वर्त्तते। ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति भूते। ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा। किमर्थमिदमुच्यते, यावता सर्वधातुभ्यः क्विब्विहित एव? ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम्, चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते, ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपदे-पुरुषं हतवानिति। ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात्—ब्रह्माधीतवानिति। ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्विबेव नान्यः प्रत्ययः, तथा भूतकाल एव

(१) न्यासपदमंजरीसंवादात् (आत्मनोमननमात्ममानः) इति मूलपाठो न प्रतीयते।
(२) पदमंजरीसंवादात् (युक्तमिति) मूलपाठो न भाति। तत्र विशिष्टमित्यस्याध्याहारः।

नान्यस्मिन्–ब्रह्माणं हन्ति, हनिष्यति वेति। तदेतद्वक्ष्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विब्विधीयते। छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप्प्रत्ययो भवति। मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत्। पितृहा। न च भवति–पितृघात। मातृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसम्भवात् सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषण भवति। स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्धातो. क्विप्प्रत्ययो भवति। सुकृत्। कर्मकृत्। पापकृत्। मन्त्रकृत्। पुण्यकृत्। अयमपि नियमार्थ आरम्भ, त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते–धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियम, धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युपपदे भवति–शास्त्रकृत। भाष्यकृत ॥

सोमे सुञः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते। सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति। सोमसुत्। सोमसुतौ। सोमसुतः। अयमपि नियमार्थ आरम्भः, चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते–धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव। अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति। अग्निचित्। अग्निचितौ। अग्निचितः। अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः, कर्मणीति वर्त्तते। कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते। श्येन इव चीयते, श्येनचित्। कङ्कचित्। आख्याग्रहण रूढिसंप्रत्ययार्थम्। अग्न्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति। कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मग्रहणं कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात्, कर्ममात्रे मा भूत्—सोमविक्रयी। रसविक्रयी। इह न भवति–धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव। दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्वनिप् प्रत्ययो भवति। मेरुदृश्वा। परलोकदृश्वा। "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचन प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृञः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप् प्रत्ययो भवति । ननु च युधिरकर्मकः ? अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राजयुध्वा । राजान योधितवानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृञोर्धात्वोः क्वनिप्प्रत्ययो भवति । असत्त्व(१)वाचित्वा-ञ्चोपपद कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनेर्धातोर्डः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः, उपसरजः । मन्दुरजः॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवर्जिते जनेर्डः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । संस्कारजः । दुःखजः(२) । अजाताविति किम् ? हस्तिनो जातः । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्डः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः सज्ञा । अथेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः, पुमनुजः । स्त्र्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्डप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विर्जाता द्विजाः । पञ्चम्यामजातावित्युक्तं जातावपि दृश्यते । ब्राह्मणजो धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् । उपसर्गे सञ्ज्ञायामित्युक्तम् असञ्ज्ञाया-मपि दृश्यते । अभिजा , परिजा , केशा । "अनौ कर्मणि" इत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः, अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि । परितः खाता, परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

"क्तक्तवतू निष्ठा" इत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । कृत-वान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः, संज्ञया क्तक्तवतू भाव्येते, सतोश्चानयोः संज्ञया भाव्यम् । नैष दोषः । भाविनी संज्ञा विज्ञायते, स

(१) वचनत्वादिति पा० । (२) पदमञ्जरीपर्यालोचनया खेदजः इत्यप्युदाहरणं प्रतिभाति ।

भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति। सामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोर्विधानमेतत्। ॐआदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्याॐ। प्रकृत: कटं देवदत्तः। प्रकृतवान् कटं देवदत्तः॥

सुयजोर्ङ्वनिप्॥ १०३॥

सुनोतेर्यजतेश्च ङ्वनिप् प्रत्ययो भवति। सुत्वा। यज्वा॥

जीर्यतेरतृन्॥ १०४॥

भूत इति वर्त्तते। जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते। जरन्। जरन्तौ। जरन्त। वासरूपेण निष्ठा-जीर्णः। जीर्णवानिति॥

छन्दसि लिट्॥ १०५॥

भूत इत्येव। छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। अह द्यावापृथिवी आततान। ननु च "छन्दसि लुङ्लङ्लिट" इति सामान्येन लिङ् विहित एव। धातुसम्बन्धे स विधिरयं त्वविशेषेण॥

लिटः कानज्वा॥ १०६॥

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा। अग्निं चिक्यानः। सोमं सुषुवाणः। वरुण सुषुवाणः। न च भवति—अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। अहं द्यावापृथिवी आततान। लिङ्ग्रहणं किम्? न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति? लिङ्मात्रस्य यथा स्यात्, योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति॥

क्वसुश्च॥ १०७॥

छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति। जक्षिवान्। पपिवान्। न च भवति-अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। योगविभाग उत्तरार्थः॥

भाषायां सदवसश्रुवः॥ १०८॥

सद वस श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति। आदेशविधानादेव लिडपि तद्विषयोऽनुमीयते। उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्। तेन मुक्ते यथा प्राप्त प्रत्यया भवन्ति। उपासदत्। उपासीदत्। उपससाद। अनूषिवान् कौत्सः पाणिनिम्। अन्ववात्सीत्। अन्ववसत्। अनूवास। उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम्। उपाश्रौषीत्। उपाशृणोत्। उपशुश्राव। लुङ्लङ्विषये परस्तादनुवृत्तेः क्वसुर्भवति॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च॥ १०९॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते। उपपूर्वादिणः क्वसुः, द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्व, तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्ध, तत्र "वस्वेकाजाद्घसाम्" इत्यनेकाच्त्वादिण् न प्राप्नोति, स निपात्यते, अभ्यासस्य श्रवणं धातुरूपस्य यणादेशः-उपेयिवान्। क्रादिनियमात्प्राप्तश्च वस्वेकाजाद्घसामिति प्रतिषिद्धः स पुनरिट् प्रतिप्रसूयते, तेनाजादौ न भवति-उपेयुषः। उपेयुषा। न चात्रोपसर्गास्तन्त्रम्,

अन्योपसर्गपूर्वान्निरुपसर्गाश्च भवत्येव-समीयिवान् । ईयिवान् । वावचनानुवृत्तेश्च पूर्ववल्लुङादयोऽपि भवन्ति-उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अश्नोतेर्नञ्पूर्वात् क्वसुर्निपात्यते, इडभावश्च-अनाश्वान् । नाशीत् । नाश्नात् । नाश । वचेरनुपूर्वात् कर्त्तरि कानज्निपात्यते-अनूचान. । अन्ववोचत् । अन्वब्रवीत् । अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूत इत्येव । भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ्प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । ॐवसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसन्ततौ वक्तव्य.ॐ क्व भवानुषितः ? अहमत्रावात्सम् ।

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूत इत्येव । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः ? अद्य ह्यो वा अभूदमहीति व्यामिश्रे मा भूत् । ॐपरोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्य ॐ । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमिकानिति ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्तद्वचन उपपदे भूतानद्यतने लृट्प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः । अभिजानासि देवदत्त ! कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनग्रहण पर्यायार्थम् । अभिजानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयस इति ।

न यदि ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहितेऽभिज्ञावचन उपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अभिजानासि देवदत्त ! यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते, नत्वपरं किञ्चिल्लक्ष्यते । तेनोत्तरसूत्रस्य नायं विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदीति नानुवर्त्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचन उपपदे यच्छब्दसहिते केवले च विभाषा लृट् प्रत्ययो भवति, साकाङ्क्षश्चेत्प्रयोक्ता । लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यदि खल्वपि अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेसु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि । वासो लक्षणं, भोजनं लक्ष्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतन इति वर्त्तते, तस्य विशेषण परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव । सत्यमेतत् , अस्ति तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति तत्परोक्षमित्युच्यते ।

चकार। जहार। उत्तमविषयेऽपि चित्तव्याक्षेपात् परोक्षता सम्भवत्येव। तद्यथा—सुप्तोऽहं किल विललाप। ॥अत्यन्तापह्नवे च लिड् वक्तव्यः॥। कलिङ्गेषु स्थितोऽसि? नाहं कलिङ्गान् जगाम। दक्षिणापथं प्रविष्टोऽसि? नाहं दक्षिणापथं प्रविवेश॥

हशश्वतोर्लङ् च॥ ११६॥

भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे लिटि प्राप्ते हशश्वतोरुपपदयोर्लङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लिट् च। इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार॥

प्रश्ने चासन्नकाले॥ ११७॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते। तस्य विशेषणमेतत्। प्रष्टव्यः प्रश्नः। आसन्नकाले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ प्रत्ययौ भवतः। कश्चित्कञ्चित्पृच्छति। अगच्छद्देवदत्तः। अयजद्देवदत्तः। इयाज देवदत्तः। प्रश्न इति किम्। जगाम देवदत्तः। आसन्नकाल इति किम्? भवन्तं पृच्छामि, जघान कंसं किल वासुदेवः।

लट् स्मे॥ ११८॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते। स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति। लिटोऽपवादः। नलेन स्म पुराधीयते। ऊर्णया स्म पुराधीयते॥

अपरोक्षे च॥ ११९॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्म उपपदे लट्प्रत्ययो भवति। एवं स्म पिता ब्रवीति। इति स्मोपाध्यायः कथयति॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ १२०॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम्। भूतसामान्ये विधिरयम्। ननुशब्द उपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति। लुङोऽपवादः। अकार्षीः कटं देवदत्त? ननु करोमि भोः। अवोचस्तत्र किंचिद्देवदत्त? ननु ब्रवीमि भोः। पृष्टप्रतिवचन इति किम्? नन्वकार्षीन्माणवकः॥

नन्वोर्विभाषा॥ १२१॥

भूत इत्येव। नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते। अकार्षीः कटं देवदत्त? न करोमि भोः। नाकार्षम्। अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षम्॥

पुरि लुङ्चास्मे॥ १२२॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते। पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च। ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येऽपि प्रत्यया भवन्ति। वसन्तीह पुरा छात्राः। अवात्सुः पुरा छात्राः। अवसन्निह पुरा छात्राः। ऊषुरिह पुरा छात्राः। अस्म इति किम्? नलेन स्म पुराधीयते॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन् वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेत्तस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्त पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् ? देवदत्तः पचति । लडिति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम्, क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवति—सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुह्वत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते । ॐमाङ्याक्रोशेॐ । मा पचन् । मा पचमानः । केचिद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्ति, "नन्वोर्विभाषा" इति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ।

सम्बोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः । सबोधने च विषये लटः शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चैतत् । लक्षणे हेतौ चार्थे वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवतः, तौ चेल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः । लक्षणे-शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः । हेतौ-अर्जयन् वसति । अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति किम् ? पचति । पठति । क्रियाया इति किम् ? द्रव्यगुणयोर्मा भूत्—यः कम्पते सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यन्निषीदति तद् गुरु । लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशानज्मात्रस्य सञ्ज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशाः "पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्य" इत्येवमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः । यदि प्रत्ययाः शानजादयो न लादेशाः, कथं सोमं पवमानो नडमाघ्नान इति षष्ठीप्रतिषेधः? तृन्निति प्रत्याहारनिर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? लटः शतृ इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात् । ॐद्विषः शतुर्वा वचनम्ॐ । चोरस्य द्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादि । शक्तिः सामर्थ्यम् । ताच्छील्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत्—कतीह मुण्डयमानाः । कतीह भूषयमाणाः । वयोवचने—कतीह कवच पर्यस्यमानाः । कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ—कतीह निघ्नानाः—कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वोः शतृप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि । अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सोऽकृच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अकृच्छ्रिणीति किम् ? कृच्छ्रेणाधीते । कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विषोऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमित्रः शत्रुः । अमित्रे कर्त्तरि द्विषेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति । द्विषन्, द्विषन्तौ, द्विषन्तः । अमित्र इति किम् ? द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुञो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्तेऽभिषवे वर्त्तमानात् सुनोतेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमानाः—सत्रिण उच्यन्ते । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम्, याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोग इति किम् ? सुनोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्धातोः प्रशंसायां शतृप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह भवान् विद्याम् । अर्हन्निह भवान् पूजाम् । प्रशंसायामिति किम् ? अर्हति चोरो वधम् ॥

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

"भ्राजभास" इति क्विपं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्विप्संशब्दाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाङ्, तेन क्विपोऽप्ययमर्थनिर्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते, तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते, विनापि शीलेन तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तृन् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । नकारः स्वरार्थः । तच्छीले तावत्—कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । तद्धर्मणि—मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति वधूमूढाम् । अन्नमपहर्त्तार आह्वरका भवन्ति श्राद्धे सिद्धे । उन्नेतारस्तौल्वलायना भवन्ति पुत्रे जाते । तत्साधुकारिणि—कर्त्ता कटम् । गन्ता खेटम् । ॐतृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्यॐ । होता । पोता । अनुपसर्गस्येति किम् ? उद्गाता । प्रतिहर्त्ता । तृजेव भवति, स्वरे विशेषः । ॐनयतेः षुक् चॐ । नेष्टा । ॐत्विषेर्देवतानाम-

कारश्चोपधाया अनिट्त्वं च॥। त्वष्टा। ॥क्षदेश्च नियुक्ते॥। क्षत्ता। क्व चिदधिकृत उच्यते। ॥छन्दसि तृच॥। क्षत्तृभ्यः, संग्रहीतृभ्यः। स्वरे विशेषः।

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्॥ १३६॥

अलंकृञादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति। अलंकरिष्णुः। निराकरिष्णुः। प्रजनिष्णुः। उत्पचिष्णुः। उत्पतिष्णुः। उन्मदिष्णुः। रोचिष्णुः। अपत्रपिष्णुः। वर्त्तिष्णुः। वर्द्धिष्णुः। सहिष्णुः। चरिष्णुः। ॥अलंकृञो मण्डनार्थाद्युचः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुज्वक्तव्यः॥। (१)

णेश्छन्दसि॥ १३७॥

ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति। दृषदं धारयिष्णवः। वीरुधः पारयिष्णवः।

भुवश्च॥ १३८॥

भवतेर्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति। भविष्णुः। योगविभाग उत्तरार्थः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नु॥ १३९॥

छन्दसीति निवृत्तं, ग्ला जि स्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद् भुवश्च तच्छीलादिषु क्स्नु प्रत्ययो भवति। ग्लास्नुः। जिष्णुः। स्थास्नुः। भूष्णुः। गित्चायं प्रत्ययो न कित्, तेन स्थ ईकारो न भवति। क्ङिति चेत्यत्र गकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते, तेन गुणो न भवति। श्नुः कितीत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते, तेन भुव इड् न भवति॥

क्स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः क्ङिलोरीत्वशासनात्।
गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं गकोरितोः॥

॥दंशेश्छन्दस्युपसख्यानम्॥। दङ्क्ष्णवः पशवः॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः॥ १४०॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्नुः प्रत्ययो भवति। त्रस्नुः। गृध्नुः। धृष्णुः। क्षिप्नुः॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्॥ १४१॥

इति शब्द आद्यर्थे। शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति। शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्षे इत्येवमन्तः शमादिर्दिवाद्यन्तर्गणः। घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः। उकार उच्चारणार्थः। णकारो वृद्ध्यर्थः। शमी। तमी। दमी। श्रमी। भ्रमी। क्लमी। प्रमादी। उन्मादी। अष्टाभ्य इति किम्? असिता।

---

(१) इदं प्रायः क्वचिदेवोपलभ्यते,वार्तिकम्।

संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुणनुवर्त्तते। सम्पृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीलादिषु। पृची संपर्के इति रुधादिर्गृह्यते, न त्वदादिर्लुग्विकरणत्वात्। परिदेविर्भ्वादिर्गृह्यते–देवृ देवन इति। क्षिप प्रेरणे दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते। युज समाधौ दिवादिः, युजिर् योगे रुधादि', द्वयोरपि ग्रहणम्। रञ्ज राग इत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः। सम्पर्की। अनुरोधी। आयामी। आयासी। परिसारी। ससर्गी। परिदेवी। सज्वारी। परिक्षेपी। परिराटी। परिवादी। परिदाही। परिमोही। दोषी। द्वेषी। द्रोही। दोही। योगी। आक्रीडी। विवेकी। त्यागी। रागी। भागी। अतिचारी। अपचारी। आमोषी। अभ्याघाती।

वौ कषलसकत्थस्रम्भः ॥ १४३ ॥

कष हिंसार्थः। लस श्लेषणक्रीडनयोः। कत्थ श्लाघायाम्। स्रम्भु विश्वासे। इत्येतेभ्यो धातुभ्यो विशब्द उपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति। विकाषी। विलासी। विकत्थी। विस्रम्भी॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

लष कान्तौ। अस्माद्धातोरपि उपपदे चकाराद् वौ च घिनुण् भवति। अपलाषी। विलाषी।

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्र उपपदे लपादिभ्यो घिनुण् भवति। प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी। वस इति–वस निवास इत्यस्य ग्रहणं, नाच्छादनार्थस्य, लुग्विकरणत्वात्॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति। पञ्चम्यर्थे प्रथमा। क्लिश उपतापे, क्लिश विबाधने, द्वयोरपि ग्रहणम्। निन्दकः। हिंसकः। क्लेशकः। खादकः। विनाशकः। परिक्षेपकः। परिराटकः। परिवादकः। व्याभाषकः। असूयकः। ण्वुलैव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थं–ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीति॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रुशेश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति। आदेवकः। परिदेवकः। आक्रोशकः। परिक्रोशकः। उपसर्ग इति किम्? देवयिता। क्रोष्टा।

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः—शब्दनः । रवणः । अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेद्यो धातुर्हलादिरकर्मकः, ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तेत इति किम् ? भविता । हलादेरिति किम् ? एधिता । आदिग्रहणं किम् ? जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव—वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु इति सौत्रो धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्द्धनः । ज्वलनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं सकर्मकार्थमिह, ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति—ताच्छीलिकेषु मिथो वासरूपविधिर्नास्तीति, तेनालंकृञ-स्तृच भवत्यलङ्कर्त्तेति । तथाहि पदेरुकञा विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽ-सरूपत्वात्समावेशो भवेदेव, किमनेन विधानेन ? ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते, प्रायिकं चैतज्ज्ञापनम् , क्वचित्समावेश इष्यत एव—गन्ता खेटं विकत्थनः ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मडि भूषायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्धातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । क्नूयिता । क्ष्मायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्त्वात्प्राप्तः प्रतिषि-द्ध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेर्विशेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते- "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र" इति, स एव बाधको भविष्यति किं प्रतिषेधेन ? वासरूपेण युजपि प्राप्नोति। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते । कम्रा युवतिः । कमना युवतिः । कम्प्रा शाखा । कम्पना शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसूदनो रिपुसूदन इति ? अनित्योऽयं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते, अथवा मधुसूदनादयो नन्द्यादिषु द्रष्टव्यन्ते । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युडन्तो वा(१) ॥

(१) कृत्येत्यादि—वापर्यन्तः पाठः प्राय सर्वत्र नास्ति ।

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलाषुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्वम् । उपस्थायुका एन पशवो भवन्ति । प्रभावुकमन्न भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्या.। आघातुकं कापालिकस्य शूलम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वाराणसी रक्ष आहुः। किंशारुक तीक्ष्णमाहुः॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति। षकारो ङीषर्थः। जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाज्जवतेस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिप्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रजविनौ ॥

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । दृङ् आदरे । क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योरिति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसू इति-षू प्रेरण इत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

स्पृह ईप्सायाम् । गृह ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठ्यन्ते । दय दानगतिरक्षणेषु । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वश्च । तदो नकारान्तता च निपात्यते । डुधाञ् श्रत्पूर्वः । इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालु । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः ॥ *आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम्* । शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा धेट् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दारुः । धारुर्वत्सो मातरम् । "न लोकाव्यय" इत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठी न भवति । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

सृ घसि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति । सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । भङ्गुरं काष्ठम् । विल्वाद् कुरवम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणं, न लाभाद्यर्थस्य स्वभावात्। विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति। विदुरः पाण्डुरः। भिदुर काष्ठम्। छिदुरा रज्जुः। भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः। ॐव्यधेः सम्प्रसारणं कुरच्च वक्तव्यःॐ विधुरः(१)॥

इण्नश्जिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६३ ॥

इण् नश् जि सर्त्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्वरप् प्रत्ययो भवति। पकारस्तुगर्थः। इत्वरः। इत्वरी। नश्वरः। नश्वरी। जित्वरः। जित्वरी। सृत्वरः। सृत्वरी। "नेड्वशि कृति" इतीट्प्रतिषेधः॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते। गमेरनुनासिकलोपः क्वरप् प्रत्ययश्च। गत्वरः, गत्वरी॥

जागरूकः ॥ १६५ ॥

जागर्त्तेरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। जागरूकः॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति। नम्रं काष्ठम्। कम्प्रा शाखा। स्मेरं मुखम्। अजस्रं जुहोति। कम्रा युवतिः। हिंस्रं रक्षः। दीप्रं काष्ठम्। अजस्रमिति जसु मोक्षणे नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये वर्त्तते॥

सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥

सन्निति सन् प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्धातुः। अनभिधानाद्व्याप्तिन्यायाद्वा। सन्नन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसेर्भिक्षेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति। चिकीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः। 'आङः शसि इच्छायाम्' इत्यस्य ग्रहणं, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इषेश्छत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु। वेदनशीलो विन्दुः। एषणशील इच्छुः॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्येन ग्रहणम्। क्यप्रत्ययान्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति। मित्रयुः। संस्वेदयुः। सुम्नयुः। छन्दसीति किम्? मित्रीयिता। "न च्छन्दस्यपुत्रस्य" इति प्रतिषेधान्न दीर्घः(२)॥

---

(१) प्रायो वार्तिकमेतत्तस्योदाहरणं च नोपलभ्यते। (२) छन्दसीत्यादिः दीर्घपर्यन्तः पाठः बहुषु ग्रन्थेषु नोपलभ्यते।

आतृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आकारान्तेभ्य ऋवर्णान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः, लिड्वच्च तौ भवतः। आदिति तकारो मुखसुखार्थः, न त्वयं तपरो, मा भूत्तादपि परस्तपर इति ऋकारे तत्कालग्रहणम्। पपिः सोमं, ददिर्गाः। मित्रावरुणौ ततुरिः। दूरे ह्यध्वा जगुरिः। जग्मिर्युवा। जघ्निर्वृत्रम्। जज्ञिर्बीजम्। अथ किमर्थं कित्त्वम्? यावता असंयोगाल्लिट् किदिति कित्वं सिद्धमेव। "ऋच्छत्यृताम्" इति लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते, तस्यापि बाधनार्थं कित्वम्। ॐकिकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्ॐ। सेदिः। नेमिः। ॐभाषायां धाञ्कृसृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौॐ। दधिः। चक्रिः। सस्रिः। जज्ञिः। जग्मिः। नेमिः। ॐसहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौॐ। दीर्घोऽकितः। सासहिः। वावहिः। चाचलिः। पापतिः॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम्। स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो भवति। स्वप्नक्। तृष्णक्। ॐधृषेश्चेति वक्तव्यम्ॐ। धृष्णक्॥

शृवन्द्योरारुः ॥ १७३ ॥

शॄ हिंसायाम्। वदि अभिवादनस्तुत्योः। इत्येताभ्यां धातुभ्यां तच्छीलादिषु कर्तृष्वारुः प्रत्ययो भवति। शरारुः। वन्दारुः॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥

ञिभी भये। अस्माद्धातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः। भीरुः। भीलुकः। ॐक्रुकन्नपि वक्तव्यःॐ। भीरुकः॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ। ईश ऐश्वर्ये। भासृ दीप्तौ। पिसृ पेसृ गतौ। कस गतौ। इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति। स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। विकस्वरः॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

या प्रापणे। अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति। यायावरः॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् प्रत्ययो भवति। विभ्राट्। विभ्राजौ। विभ्राजः। भाः। भासौ। भासः। धूः। धुरौ। धुरः। विद्युत्। विद्युतौ। विद्युतः। ऊर्क्। ऊर्जौ। ऊर्जः। पूः। पुरौ। पुरः। जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते। जूः। जुवौ। जुवः। ग्रावस्तुत्। ग्रावस्तुतौ। ग्रावस्तुतः। किमर्थमिदमुच्यते? यावताऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते,

"क्विप् च" इति क्विप्सिद्ध एव। ताच्छीलिकैर्बाध्यते, वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम्। अथ तु प्रायिकमेतत्, ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥ १७८॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्विप् प्रत्ययो दृश्यते। युक्। छित्। भित्। दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्। क्वचिद्दीर्घः। क्वचिद्द्विर्वचनम्। क्वचिदसंप्रसारणम्। तथा चाह—क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च॥ वचि—वाक्। प्रच्छि—शब्दप्राट्। आयतस्तूः। कटप्रूः। जूः। श्रीः। जुग्रहणेनात्र नार्थः, आजादिसूत्र एव गृहीतत्वात्। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च॥। दिद्युत्। जगत्। जुहोतेर्दीर्घश्च॥। जुहूः। दृ भय इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च॥। ददृत्। ध्यायतेः संप्रसारणं च॥। धीः॥

भुवः संज्ञान्तरयोः॥ १७९॥

(१)भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्विप् प्रत्ययो भवति। विभूर्नाम (२)कश्चित्। अन्तरे—प्रतिभूः। धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूरुच्यते॥

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्॥ १८०॥

भुव इति वर्त्तते। वि प्र सम् इत्येवंपूर्वाद्भवतेर्धातोर्डुप्रत्ययो भवति, न चेत् संज्ञा गम्यते। विभुः सर्वगतः। प्रभुः स्वामी। सम्भुर्जनिता। असंज्ञायामिति किम्? विभूर्नाम कश्चित्। डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्॥। मितं द्रवति मितद्रुः। शंभुः॥

धः कर्मणि ष्ट्रन्॥ १८१॥

धयतेर्दधातेश्च कर्मणि कारके ष्ट्रन् प्रत्ययो भवति। षकारो ङीषर्थः। धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री। स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे॥ १८२॥

दाप् लवने। णीञ् प्रापणे। शसु हिंसायाम्(३)। यु मिश्रणे। युजिर् योगे। ष्टुञ् स्तुतौ। तुद व्यथने। षिञ् बन्धने। षिचिर् क्षरणे। मिह सेचने। पत्लृ गतौ। दंश दशने। णह बन्धने। इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति। दान्त्यनेनेति दात्रम्। नेत्रम्। शस्त्रम्। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। तोत्त्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्। मेढ्रम्। पत्त्रम्। दंष्ट्रा। अजादित्वात् टाप्, न ङीप्। दशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः—क्ङितोऽन्यस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपः क्वचिद्भवतीति। तेन ल्युट्यपि भवति—दशनम्। नद्ध्री॥

---

(१) अत्र 'तच्छीलादिषु कर्त्रृष्विति निवृत्तमि'ति सूत्रव्याख्याया प्रथमत एवोपलभ्यते क्वचित्। (२) "मित्रभूः" इति पाठान्तरम्। (३) क्वचित् "शसु हिंसायाम्, शंसु स्तुतौ चेति द्वयोरपि ग्रहणम्" इत्युपलभ्यते

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्पूञोस्सामान्येन ग्रहणम्। अस्माद्धातोः करणे कारके ष्ट्रन् प्रत्ययो भवति, तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति। हलस्य पोत्रम्। सूकरस्य पोत्रम्। मुखमुच्यते ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

ऋ गतौ। लूञ् छेदने। धू विधूनने। षू प्रेरणे। खनु अवदारणे। षह मर्षणे। चर गतिभक्षणयोः। इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति। अरित्रम्। लवित्रम्। धवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्। चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम्। पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते। दर्भः पवित्रम्। बर्हिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्त्तते। पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति। ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं सम्बन्धः, ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि। पूयतेऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः। देवतायाम्—अग्निः पवित्रं स मा पुनातु। वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

ञीतः क्तः ॥ १८७ ॥

ञि इद्यस्यासौ ञीत्। ञीतो धातोर्वर्त्तमानेऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति। भूते निष्ठा विहिता वर्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते। ञिमिदा स्नेहने—मिन्नः। ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः। ञिधृषा—धृष्टः।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा। बुद्धिर्ज्ञानम्। पूजा सत्कारः। इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति। राज्ञां मतः। राज्ञामिष्टः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां ज्ञातः। राज्ञां पूजितः। राज्ञामर्चितः। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः—

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि। रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ। कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले। अमृत इति पूर्ववत्। वर्त्तमान इत्यर्थः। तथा—सुप्तः(१)। शयितः। आशितः। लिप्तः। तृप्तः। इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥३॥२॥

---

(१) क्वचित् "सुप्त" इति पाठः।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमान इत्येव, सञ्ज्ञायामिति च। उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेऽर्थे संज्ञायां विषये बहुल भवन्ति। यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति। केचिदविहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्ते। "कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्" (उ० सू०) कारुः। वायुः। पायुः। जायुः। मायुः। स्वादुः। साधुः। आशुः।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम्।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥
नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थ प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥
सञ्ज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकाराद्भूतार्थमिदं वचनम्। भूते काले उणादय. प्रत्यया दृश्यन्ते। वृत्तमिद वर्त्म। चरित तदिति चर्म। भसितं तदिति भस्म। दृशिग्रहण प्रयोगानुस[illegible]र्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति। प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः। गमी ग्रामम्। आगामी। प्रस्थायी। प्रतिरोधी। प्रतिबोधी। प्रतियोधी। प्रतियोगी। प्रतियायी। आयायी। भावी। ॐअनद्यतन उपसख्यानम्ॐ। श्वो गमी ग्रामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव। यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति। यावद्भुङ्क्ते। पुरा भुङ्क्ते। निपातयोरिति किम्? यावद्दास्यति तावद्भोक्ष्यते। करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति। कदा भुङ्क्ते। कदा भोक्ष्यते। कदा भोक्ता। कर्हि भुङ्क्ते। कर्हि भोक्ष्यते। कर्हि भोक्ता

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्त्तते। किमो वृत्त किंवृ(१)त्तम्। वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्।

---

(१) किंवृत्तमिति—यत्र किंशब्दोवयवत्वेन वर्तते तत्सर्वं किं वृत्तम्। अतिप्रसंगवारणायाह—तदित्यादि। तच्छब्देन किं शब्दो गृह्यते। डतरडतमौ चेति—डतरडतमान्तं किं शब्दरूपमित्यर्थः।

डतरडतमौ चेति परिसङ्ख्यानं स्मर्यते। किंवृत्त उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। लिप्सा—लब्धुमिच्छा, प्रार्थनाभिलाषः। क भवन्तो भोजयन्ति। कं भवन्तो भोजयितारः। लब्धुकामः पृच्छति। कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा। कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा। लिप्सायामिति किम्? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ ७॥

विभाषेत्येव। लिप्स्यमानात्सिद्धिर्लिप्स्यमानसिद्धिः। लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः। यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति। यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति। यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता। लिप्स्यमानाद् भक्तात् स्वर्गसिद्धिमाचक्षाणो दातारं प्रोत्साहयति॥

लोडर्थलक्षणे च॥ ८॥

लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्व छन्दोऽधीष्व, अथ त्व व्याकरणमधीष्व। उपाध्यायागमनमध्य(१)-यनप्रैषस्य लक्षणम्॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके॥ ९॥

भविष्यति, विभाषा, लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थे वर्त्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च। ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्भव ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः। निपातनात् समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च। भविष्यतश्चैतद्विशेषणम्। ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्तस्य उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता। अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ त्वं व्याकरणमधीष्व॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्॥ १०॥

भविष्यतीत्येव। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः। भोक्तु व्रजति। भोजको व्रजति। भुजिः क्रियार्थो व्रजिरत्रोपपदम्। क्रियायामिति किम्? भिक्षिष्य इत्यस्य जटाः। क्रियार्थायामिति किम्? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः। अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते? यावता "ण्वुल्तृचौ" इति सामान्येन विहित एव, सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति। तृचा क्रियार्थोपपदेन बाध्येत, वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति। एवं तर्ह्येतज्ज्ञाप्यते—क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। तेन कर्त्ता व्रजति, विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्यते॥

---

(१) अध्ययनविषयः प्रैषोऽध्ययनप्रैषः। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः।

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । "भाव" इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिद ? यावता विहिता एव ते । क्रियार्थोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्येरन् । वासरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ? वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति ? याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासाम(१)ञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सन्नियोगार्थः । धातोरण्प्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । "कर्मण्यण्" इति सामान्येन विहितो वासरूपविधेरभावात् ण्वुला बाधितः पुनरण्विधीयते, सोऽपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते, परत्वात् कादीन् । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव—काण्डलावो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि—करिष्यति । हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन यथा लटः शतृशानचौ तथाऽस्यापि भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यम् , अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः—करिष्यन् देवदत्तः । करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लुट् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा भविष्यतीति । ॐपरिदेवने(२)श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्याॐ । इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाध्येता, य एवमनभियुक्तः ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदादिभ्यो धातुभ्यो

---

(१) असामञ्जस्येन—अनियमेन, अन्योन्यविषयावगाहनेनेत्यर्थः । (२) परिदेवनमनुशोचनम् । श्वस्तनीति—लुटः पूर्वाचार्यसंज्ञा। अनभियुक्तः—परिचयरहितः ।

घञ् प्रत्ययो भवति। पद्यतेऽसौ पादः। रुजत्यसौ रोगः। विशत्यसौ वेशः। ॐस्पृश उपताप इति वक्तव्यम्ॐ। स्पृशतीति स्पर्श उपतापः। ततोऽन्यत्र पचाद्यच् भवति। स्पर्शो देवदत्तः। स्वरे विशेषः॥

सृ स्थिरे॥ १७॥

सर्त्तेर्धातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति। स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते। स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते। चन्दनसारः। स्थिर इति किम्? सर्त्ता। सारकः। ॐव्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम्ॐ। अतीसारो व्याधिः। विसारो मत्स्यः। सारो बलम्॥

भावे॥ १८॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। पाकः। त्यागः। रागः। क्रियासामान्यवाची भवति, तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति। धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते। पुल्लिङ्गैकवचनं चात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव। पक्तिः। पक्वम्। पचनम्। पाकौ। पाकाः। इति॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्॥ १९॥

कर्तृवर्जिते कारके सञ्ज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति। प्रास्यन्ति तं प्रासः। प्रसीव्यन्ति तं प्रसेवः। आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः। मधुराहारः। तक्षशिलाहारः। अकर्त्तरीति किम्? मिषत्यसौ मेषः। सञ्ज्ञायामिति किम्? कर्तव्यः कटः। सञ्ज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारः। को भवता दायो दत्तः। को भवता लाभो लब्धः। कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यं, तत्क्रियते प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् "आदेच उपदेशेऽशिति" इति। इत उत्तरं भावेऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्त्तते॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः॥ २०॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। एकस्तण्डुलनिचायः(१)। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। कॄ विक्षेपे–द्वौ कारौ। त्रयः काराः। सर्वग्रहणमपोऽपि बाधनार्थम्। पुरस्तादपवादन्यायेन ह्यचमेव बाधेत, नापम्। परिमाणाख्यायामिति किम्? निश्चयः। आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थम्, तेन सङ्ख्यापि गृह्यते, न प्रस्थाद्येव। घञनुक्रमणमजपोर्विषये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते। एका तिलोच्छ्रित्तिः, द्वे

---

(१) निचीयते राशीक्रियते इति निचायो राशिः, तण्डुलानां निचाय इति षष्ठीसमासः। निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः शूर्पेण निष्पावः शूर्पनिष्पावः। विक्षिप्तो धान्यादिः कारः। उच्छ्रितिः–ऊर्ध्वीकृतो राशिः। इति पदमञ्जरी।

प्रसूतौ(१)। ❀दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च❀। दारयन्तीति, दाराः(२)। जरयन्तीति, जाराः॥

इङश्च ॥ २१ ॥

इङो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः। अध्यायः। उपेत्यास्मादधीते उपाध्यायः। ❀अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्❀। उपाध्याया उपाध्यायी। ❀शॄवायुवर्णनिवृत्तेषु। शारो वायुः। शारो(३) वर्णः। शारो निवृत्तम्॥

गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः।

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्गे उपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अपोऽपवादः। संरावः। उपरावः। उपसर्ग इति किम्? रवः॥

समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु द्रु दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। संयावः(४)। संद्रावः। संदावः। समीति किम्? प्रयवः॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि णी भू इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गेभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। अजपोरपवादः। श्रायः। नायः। भावः। अनुपसर्ग इति किम्? प्रश्रयः। प्रणयः। प्रभवः। कथं प्रभावो राज्ञः? प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति। कथं च नयो राज्ञः? "कृत्यल्युटो बहुलम्" इत्यज् भविष्यति॥

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वावुपपदे क्षु श्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति। अपोऽपवादः। विक्षावः। विश्रावः। वाविति किम्? क्षवः। श्रवः॥

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अव उत् इत्येतयोरुपपदयोर्नयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अवनायः(५), उन्नायः। कथमुन्नयः पदार्थानाम्? कृत्यल्युटो बहुलमित्यज् भविष्यति॥

---

(१) द्वे प्रसूती इति क्वचित्। (२) "दारा" इत्यस्याग्रे "अचि प्राते घञ्। दारा इत्यत्रापि सिद्ध्यति। घञापि घञोऽन्त उदात्त इति स्वरसिद्धि." इति क्वचिदधिकमुपलभ्यते। (३) चित्रीकरणमत्र धात्वर्थः, चित्रीक्रियतेऽनेनाश्रय इति चित्रीकरणम्। निव्रियते आव्रियतेऽनेन शरीरमिति निवृतमावरणमुच्यते। इति पदमञ्जरी। (४) संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेष, सयूयते मिश्रीक्रियते गुडजीरकादिभिरिति कृत्वा। इति पदमञ्जरी। (५) अधो नयनमवनायः, ऊर्ध्वनयनमुन्नायः, उन्नयस्तूत्प्रेक्षा। इति पदमञ्जरी।

प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्द उपपदे द्रु स्तु स्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्र इति किम् ? द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥

पू इति पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम् । लूञ् छेदने । यथासंख्यमुपसर्गसंबन्धः । निरभिपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः(१) । अभिलावः । निरभ्योरिति किम् ? पवः । लवः ॥

उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

गॄ शब्दे, गॄ निगरणे, द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्न्योरुपपदयोः गॄ इत्येतस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गारः(२)समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उन्न्योरिति किम् ? गरः ॥

कॄ धान्ये ॥ ३० ॥

उन्न्योरिति वर्त्तते । कॄ इत्येतस्माद्धातोरुन्न्योरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो भवति, धान्यविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति विक्षेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणं न हिंसार्थस्य, (३)अनभिधानात् । उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्य इति किम् ? भैक्ष्योत्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात् स्तौतेर्घञ्प्रत्ययो भवति । सस्तावश्छन्दोगानाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः सस्ताव इत्युच्यते । यज्ञ इति किम् ? संस्तवश्छात्त्रयोः ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तृञ् आच्छादने, अस्माद्धातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः(४) । अयज्ञ इति किम् ? वर्हिष्प्रस्तरः(५) ।

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तृञ् आच्छादने, अस्माद्धातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, तच्चेत् प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथन विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः(६) । प्रथन इति किम् ? तृणविस्तरः । अशब्द इति किम् ? विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

वौ, स्त्र इति वर्त्तते । विपूर्वात्स्तृणातेश्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति । (७)वृत्तमत्र

---

(१) निष्पावः, कोशीधान्यविशेष, निष्पूयते शूर्पादिभिरिति कृत्वा । इति पदमञ्जरी । (२) उद्गारोऽतिप्रवृद्धः शब्दः, निगारो भक्षणम् । इति पदमञ्जरी । (३) अनभिधानात्, शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । (४) "मणिप्रस्तार" इत्यप्युदाहरणं क्वचित् । (५) प्रस्तरो मुष्टिविशेषः, वर्हिर्विकारः प्रस्तरो वर्हिष्प्रस्तर । (६) विस्तारस्तिर्यगायतिः । (७) अक्षराणामियत्ताविशेषो विन्यासविशेषो वृत्तम् ।

छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः, न मन्त्रब्राह्मणं, नामग्रहणात्। विष्टारपंक्तिश्छन्दः। विष्टारबृहतीछन्दः। विष्टारपंक्तिशब्दोऽत्र छन्दोनाम, न वजन्तं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्वर्त्तते। छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे ग्रहेर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अपोऽपवादः। उद्ग्राहः। *छन्दसि निपूर्वादपीष्यते स्रुगुद्यमननिपातनयोः*। हकारस्य भकारः। उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव। सम्युपपदे ग्रहेर्द्धातोर्घञ् भवति, मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति। मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेशः। अहो मल्लस्य संग्राहः। अहो मुष्टिकस्य संग्राहः। दृढमुष्टिताख्यायते। मुष्टाविति किम्? संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं नियः इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः। द्यूताभ्रेषयोः(१) अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः। द्यूतविषयश्चेन्नयतेरर्थः, अभ्रेषविषयश्चेदिणर्थः। पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमभ्रेषः। द्यूते तावत्—परिणायेन शारान् हन्ति। समन्तान्नयनेन। अभ्रेषे—न्यायोऽत्र न्यायः। द्यूताभ्रेषयोरिति किम्? परिणयः, न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति, अनुपात्यये गम्यमाने। क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः, परिपाटी। तव पर्यायः। मम पर्यायः। अनुपात्यय इति किम्? कालस्य पर्ययः। अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्द्धातोर्घञ् भवति पर्याये गम्यमाने। तव विशायः। मम विशायः। तव राजोपशायः। तव राजानमुपशयितु पर्याय इत्यर्थः। पर्याय इति किम्? विशयः(२), उपशयः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, न चेत्स्तेयं चौर्यं भवति। हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। फलप्रचायः। हस्तादान

(१) अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतं, भ्रेष चलने भ्रेषणं, भ्रेषश्चलनमभ्रेषोऽचलनम्। कुत्सितश्चारोऽपचारः, तस्मादन्यः प्रशस्तश्चारोऽनपचारः। हन्ति-बाधते। एषोऽत्र न्याय—एतदत्र यथाप्राप्तमित्यर्थः। न्ययो नाश इति पदमञ्जरी। (२) विशय—संशय। उपशय—समीपशयनम्। उपशयो गर्तः, यथा माघे—हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् इति।

इति किम्? वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति। अस्तेय इति किम्? पुष्पप्रचयश्चौर्येण। ॐउच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ(१)॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः॥ ४१॥

चेरित्येव। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः। चीयतेऽसौ चितिः। पाण्यादिसमुदायः शरीरम्। राशीकरणमुपसमाधानम्। इत्येतेष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः। निवासे तावत्—चिखल्लिनिकायः(२)। चितौ—आकायमग्निं चिन्वीत। शरीरे—अनित्यकायः। उपसमाधाने—महागोमयनिकायः। एतेष्विति किम्? चयः। इह कस्मान्न भवति? महान् काष्ठनिचयः। बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम्॥

संघे चानौत्तराधर्ये॥ ४२॥

चेरित्येव। प्राणिनां समुदायः संघः। स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति, एकधर्मसमावेशेन, औत्तराधर्येण वा। तत्र औत्तराधर्यपर्युदासादितरो गृह्यते। संघे वाच्ये चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आदेश्च कः। भिक्षुकनिकायः। ब्राह्मणनिकायः। वैयाकरणनिकायः। अनौत्तराधर्ये इति किम्? सूकरनिचयः। प्राणिविषयत्वात् संघस्येह न भवति—कृताकृतसमुच्चयः, प्रमाणसमुच्चयः॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्॥ ४३॥

कर्म क्रिया, व्यतिहारः परस्परं करणम्। कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच्प्रत्ययो भवति, स्त्रीलिङ्गे भावे वाच्ये। चकारो विशेषणार्थः, "णचः स्त्रियामञ्" इति। व्यावक्रोशी, व्यावलेखी, व्यावहासी वर्त्तते। स्त्रियामिति किम्? व्यतिपाको वर्त्तते। बाधविषयेऽपि क्वचिदिष्यते। व्यावचोरी। व्यावचर्ची। इह न भवति, व्यतीक्षा, व्यतीहा वर्त्तते। व्यात्युक्षी भवति। तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते? "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति भवति॥

अभिविधौ भाव इनुण्॥ ४४॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः, क्रियागुणाभ्यां कार्त्स्न्येन संबन्धः। अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भाव इनुण् भवति। सांकूटिनम्(३), सांराविणम्, सान्द्राविणं वर्त्तते। अभिविधाविति किम्? संकोटः, संरावः, (४)संद्रावः। भाव इति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति। ल्युटा तु समावेश इष्यते। संकूटनं वर्त्तते। तत्कथं? कृत्यल्युटो बहुलमिति॥

---

(१) क्वचिद्वार्तिकमिदं नास्ति। (२) चिखल्लिर्जनपदविशेषः, तत्सम्बन्धी ग्रामादिर्निवासदेशः, चीयन्तेऽस्मिन्नरथ्यादीनि इति कायः। गोमयनिकायः—प्रकीर्णानां गोमयानामेकत्र राशीकरणम्। (३) सांकूटिनम्—समन्ताद्दाहः। (४) संरावः इत्यनन्तरं सद्राव इति प्रत्युदाहरणं त्वयुक्तम्। समिद्रुद्रुवः इत्यस्यानवकाशत्वादिति पदमञ्जरी।

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद्(१) घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण्। अव नि इत्येतयोरुपपदयोर्ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आक्रोशे गम्यमाने। आक्रोशः शपनम्(२)। अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्। निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्। आक्रोश इति किम्? अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रह इत्येव। प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, लिप्सायां गम्यमानायाम्। पात्रप्रग्राहेण(३) चरति भिक्षुः पिण्डार्थी(४)। स्रुवप्रग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी। लिप्सायामिति किम्? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति, यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात्। उत्तरपरिग्राहः। अधरपरिग्राहः। यज्ञ इति किम्? परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम्। निशब्द उपपदे वृ इत्येतस्माद्धातोर्धान्यविशेषेऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति। अपोऽपवादः। नीवारा नाम व्रीहयः(५)। धान्य इति किम्? निवरा कन्या ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। अजपोरपवादः। उच्छ्रायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्द्रावः। कथं "पतनान्ताः समुच्छ्राया" इति? वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥

आङि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति। आरावः, आरवः। आप्लावः, आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्त्तते। अव उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, विभाषा वर्षप्रतिब-

---

(१) दृष्टेति–दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यमधिकृतस्य यत्र तत् दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यम्। तत् पुनः स्वरितत्वं, ततो हि शास्त्रेऽधिकृतस्य शब्दस्यानुवृत्तौ सामर्थ्यं दृश्यते। तदेतदुक्तं भवति। घञ् एव स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, नेनुण्। (२) शपनमनिष्टाशंसनम्। अवग्रहोऽभिभवः, निग्रहो बाधः। (३) पात्रप्रग्राहेण–भिक्षापात्रोपादानेन, गृहीतपात्र इति यावत्। प्रग्रहो मदः, प्रकृष्टो वाऽभिनिवेशः। (४) 'पिण्डपातार्थी' इति क्वचित्। (५) भवन्ति इत्यधिकः पाठः।

न्धेऽभिधेये। प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावो वर्षप्रतिबन्धः। अवग्राहो देवस्य(१), अवग्रहो देवस्य। वर्षप्रतिबन्ध इति किम्? अवग्रहः पदस्य॥

प्रे वणिजाम्॥ ५२॥

ग्रह इति वर्त्तते। विभाषेत्येव। प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां सबन्धी भवति। वणिक्सबन्धेन च तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम्। तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः। तुलाप्रग्राहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण चरति। वणिगन्यो वा। वणिजामिति किम्? प्रग्रहो देवदत्तस्य॥

रश्मौ च॥ ५३॥

ग्रहो, विभाषा, प्र, इति वर्त्तते। प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते। रथादियुक्तानामश्वादीनां सयमनार्था रज्जू रश्मिरिह गृह्यते। प्रग्रहः, प्रग्राहः॥

वृणोतेराच्छादने॥ ५४॥

विभाषा, प्र इति वर्तते। प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते। प्रावारः, प्रवरः। आच्छादन इति किम्? प्रवरा गौः॥

परौ भुवोऽवज्ञाने॥ ५५॥

विभाषेत्येव। परिशब्दे उपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति अवज्ञाने गम्यमाने। अवज्ञानमसत्कारः। परिभावः, परिभवः। अवज्ञान इति किम्? सर्वतो भवनं परिभवः॥

एरच्॥ ५६॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते, यावत्कृत्यल्युटो बहुलमिति। इवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके सज्ञायामच् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। चकारो विशेषणार्थः—"अन्तः थाथघन्क्ताजबित्रकाणाम्" इति। चयः। अयः। जयः। क्षयः। ॐअज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्ॐ, नपुसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। भयम्। वर्षम्। ॐजवसवौ छन्दसि वक्तव्यौॐ। ऊर्वोरस्तुमे जवः। पञ्चौदनसवः(२)॥

ॠदोरप्॥ ५७॥

ॠकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। पित्करणं स्वरार्थम्। करः। गरः। शरः। उवर्णान्तेभ्यः—यवः। स्तवः। लवः। पवः। दकारो मुखसुखार्थः। मा भूत्तादपि परस्तपरः॥

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च॥ ५८॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः।

(१) अवग्राहो देवस्य—देवकर्तृको वर्षाभावः। (२) "पिण्डौदनसव" इति क्वचित्।

ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरार्थम् । ॐवशिरण्योरुपसंख्यानम्ॐ । वशः । रणः । ॐघञर्थे कविधानस्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्ॐ । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः(१) पर्वतस्य । प्रस्नात्यस्मिन्प्रस्नः । प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्ति तेनेत्याविधः । विहन्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गेऽदः ॥ ५६ ॥

अबित्येव । उपसर्गे उपपदेऽद्धातोरप् प्रत्ययो भवति । विघसः(२), प्रघसः । उपसर्ग इति किम् ? घासः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्द उपपदे अदेर्द्धातोर्णः प्रत्ययो भवति, चकारादप् च । न्यादः । निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । व्यधः । जपः । अनुपसर्ग इति किम् ? आव्याधः । उपजापः ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्ग इत्येव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्ग इति किम् ? प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गे, वा, इति वर्त्तते । सम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गेऽपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । अनुपसर्गात् खल्वपि—यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अबित्येव । निशब्द उपपदे गद नद पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निगदः, निगादः । निनदः, निनादः । निपठः, निपाठः । निस्वनः, निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ, वाऽनुपसर्गे इति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादनुपसर्गाच्च वीणायां वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम् । निक्वणः, निक्वाणः । अनुपसर्गात्—क्वणः, क्वाणः । वीणायां खल्वपि—कल्याणप्रक्वणा वीणा । एतेष्विति किम्? अतिक्वाणो वर्त्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्धातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने ।

---

(१) प्रस्थः—सानु, प्रस्नः—कटाहः, प्रपा—पानीयशालिका । आविधः—आयुधम् ।
(२) विघसः—वैश्वदेवविशिष्टमन्नम् ।

नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संव्यवहाराय मूलकादीनां यः परिमितो मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् ? पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेर्धातोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । विद्यामदः । धनमदः । कुलमदः । अनुपसर्ग इति किम् ? उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद सम्मद इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेऽभिधेये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां सम्मदः । हर्ष इति किम् ? प्रमादः । सम्मादः । प्रसम्भ्यामिति नोक्त, निपातन रूढ्यर्थम्॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरुपपदयोरजतेर्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः। अज गतिक्षेपणयोरिति पठ्यते, स सम्पूर्वः समुदाये वर्त्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । ग्रहेरप् सिद्ध एव, लत्वार्थं निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्विति किम् ? ग्रहः पादस्य । अन्ये ग्लहि प्रकृत्यन्तरमाहुस्ते घञं प्रत्युदाहरन्ति—ग्लाह इति ॥

प्रजने सर्त्तेः ॥ ७१ ॥

सर्त्तेर्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। प्रजन—प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि, अभि, उप, वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्वयतेर्धातोः सम्प्रसारणमप् प्रत्ययश्च भवति। घञोऽपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् ? प्रह्वायः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे ह्वयतेर्धातोः सम्प्रसारणमप् प्रत्ययश्च भवति युद्धेऽभिधेये । आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्ध इति किम् ? आह्वायः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेर्धातोः सम्प्रसारणमप् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं भवति । निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते । आहावः पशूनां, कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निपानमिति किम् ? आह्वायः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् प्रत्ययश्च भवति भावेऽभिधेये। हवः। हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम्। अनुपसर्गस्येति किम्? आह्वायः। भावग्रहणमकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामित्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेऽनुपसर्गस्येति वर्त्तते। हन्तेर्धातोरनुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः। तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति। वधश्चोराणाम्। वधो दस्यूनाम्। भाव इत्येव, घातः। अनुपसर्गस्येत्येव, प्रघातो, विघातः। चकारो भिन्नक्रमत्वान्नादेशेन सम्बध्यते, किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति। तेन घञपि भवति–घातो वर्त्तते ॥

मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव। मूर्तिः काठिन्यम्। मूर्ताविभिधेयायां हन्तेरप् भवति, घनश्चादेशः। अभ्रघनः। दधिघनः। कथं घनं दधीति? धर्मशब्देन धर्मी भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तः पूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययो घनादेशश्च भवति देशेऽभिधेये। अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते। अन्ये णकारं पठन्ति–अन्तर्घणो देश इति, तदपि ग्राह्यमेव। देश इति किम्? अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अगारैकदेशे वाच्ये। प्रघणः, प्रघाणः। द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते। अगारैकदेश इति किम्? प्रघातोऽन्यः ॥

उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्घन इति निपात्यतेऽत्याधानं चेद्भवति। उद्घनः, यस्मिन् काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तक्ष्यन्ते तदभिधीयते। उद्घातोऽन्यः ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्गं चेत्तद्भवति। अपघनः, अङ्गम्। अवयव एकदेशो न सर्वः, किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते। अपघातोऽन्यः ॥

करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते। अयस् वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्धातोः करणे कारकेऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः। विघनः। द्रुघनः। द्रुघण इति केचिदुदाहरन्ति। कथं णत्वम्? अरीहणादिषु पाठात्, "पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः" इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे, हन इति वर्त्तते। स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति।

चकारादप्, तत्र घनादेशः । स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । ॐस्त्रियां स्तम्बघ्ना, स्तम्बघना इति इष्यतेॐ । करण इत्येव, स्तम्बघातः ।

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्द उपपदे हन्तेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति करणे कारके, घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः । आश्रय इति किम् ? पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्यते, यथासंख्यं गणेऽभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्घो मनुष्याणाम् । गणप्रशंसयोरिति किम् ? संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमितं चेदभिधेयं भवति। समन्तान्मितं निमितम्। समारोहपरिणाहम्। निघा वृक्षाः। निघाः शालयः । निमितमिति किम् ? निघातः ॥

ड्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते। डु इद्यस्य तस्माद् ड्वितो धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति । "क्त्रेर्मम्नित्यम्" इति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । डुपचष् पाके—पाकेन निर्वृत्तम्, पक्त्रिमम् । डुवप्—उप्त्रिमम् । डुकृञ्—कृत्रिमम् ॥

ट्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥

टु इद्यस्य तस्मात् ट्वितो धातोरथुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । टुवेपृ—वेपथुः । टुओश्वि—श्वयथुः । टुक्षु—क्षवथुः(१) ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । रक्ष्णः । प्रच्छेरसंप्रसारणं ज्ञापकात् "प्रश्ने चासन्नकाले" इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्धातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

---

(१) "टुदु—दवथुः ।" इत्यपि क्वचित् ।

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति । कित्करणमातो लोपार्थम् । प्रदिः । प्रधिः । अन्तर्द्धिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति, अधिकरणे कारके । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः । ॐक्तिन्नावादिभ्यश्च वक्तव्यःॐ । आबादयः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्याः । आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । स्रस्तिः । ध्वस्तिः । आस्तिः । लब्धिः । ॐश्रुयजिस्तुभ्य. करणेॐ । श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः । ॐग्लाम्लाज्याहाभ्यो निःॐ । ग्लानिः । म्लानिः । ज्यानिः । हानिः । ॐऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम्ॐ । कीर्णिः । गीर्णिः । जीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः । ॐसपदादिभ्यः क्विप्ॐ । सपत् । विपत् । प्रतिपत् । ॐक्तिन्नपीष्यतेॐ । सपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोऽपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः । सपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था सस्थेति? "व्यवस्थायामसंज्ञायाम्" इति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे, स्त्रियामिति वर्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । कस्मादेवं कृतम्? वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः । भूतिः । वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन्, उदात्तार्थं वचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति, ततः क्तिन्नपि विधीयते, मन्त्रादन्यत्राद्युदात्तः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥

मन्त्र इति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति वर्त्तते । "अवतेज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च" इति ऊठ् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । यौतेर्जवतेश्च दीर्घत्वं निपात्यते । यूतिः । जूतिः । सातिः, स्यतेरित्वाभावो निपात्यते, सनोतेर्वा "जनसनखनाम्" इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा–हेतिः । कीर्त्तयतेः–कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । क्तिनोऽपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥

भाव इति न स्वर्यते । पूर्व एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः सञ्ज्ञायां विषये । समजन्त्यस्यामिति समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या(१) । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । कथं तदुक्तम्–'स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति' इति? भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितो, न तु शास्त्रीयोऽधिकारः ॥

कृञः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रिया शः प्रत्ययो भवति, चकारात् क्यप् च । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः, क्तिन्नपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । ॐपरिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसङ्ख्यानम्ॐ । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाट्या । ॐजागर्तेरकारो वाॐ । जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुरुमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् ? भक्तिः । हल इति किम् ? नीतिः ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृष्य प्रकृतयो गृह्यन्ते । जॄष्–जरा । त्रपूष्–त्रपा । भिदादिभ्यः खल्वपि–भिदा । छिदा । विदा । क्षिपा ॥ गुहा, गिर्योषध्योः ॥ श्रद्धा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । क्षिया । तारा । धारा । लेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । सृजा । ॐक्रपेः सम्प्रसारणं चॐ कृपा । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वैधीकरणे । छित्तिरन्या ॥ आरा शस्त्र्याम् । आर्त्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

चिति स्मृत्यां, पूज पूजायां, कथ वाक्यप्रबन्धे, कुबि आच्छादने, चर्च अध्ययने,

---

(१) 'मत्या' इति न्याससम्मत पाठः ।

चुरादिः । इत्येतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना(१) ॥ पूजना

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा । ॐश्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिःॐ । श्रद्धा । अन्तर्द्धा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥१०७॥

ण्यन्तेभ्यो धातुभ्य आस श्रन्थ इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति । अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । कथमास्या ? ऋहलोर्ण्यदिति भविष्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य । श्रन्थिः क्र्यादिर्गृह्यते, श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । न चुरादिः, श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे इति, ण्यन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् । ॐघट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम्ॐ । घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौदादिकस्य ग्रहणं, घट्ट चलन इति । चौरादिकस्य, घट्ट संवरण इत्यस्य न ग्रहणम् , तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् । ॐइषेरनिच्छार्थस्य युज् वक्तव्यःॐ । अध्येषणा । अन्वेषणा । ॐपरेर्वाॐ । पर्येषणा, परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः। आख्याग्रहणं रोगस्य चेत् प्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति । बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम् । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । (२)विचर्चिका । न च भवति, शिरोर्त्तिः । ॐधात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यःॐ । आशिका, शायिका वर्त्तते । ॐइक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति वक्तव्यम्ॐ । भिदिः । छिदिः । पचतिः । पठतिः । ॐवर्णात्कारःॐ । निर्देश इति प्रकृतम् । अकारः । इकारः। ॐरादिफःॐ । रेफः। ॐमत्वर्थाच्छःॐ अकारलोपश्च(३)। मत्वर्थीयः । ॐइणजादिभ्यःॐ। आजिः । आतिः । आदिः । ॐइक् कृष्यादिभ्यःॐ । कृषिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

सञ्ज्ञायां विषये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वरणपुष्पप्रवाहिका(४) । अभ्यूषखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रेऽल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातः । परिप्रश्न आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति चकाराद् ण्वुलपि । विभाषाग्रहणात्

(१) "चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना ।" इत्यधिकम् । टीकाविरोधात् । (२) प्रचर्चिका इति न्यासपाठः । (३) न्यासपदमञ्जरीपर्यालोचनात् नायं मूलपाठः । (४) "वरणपुष्पप्रचायिका" इति पाठः ।

परोऽपि यः प्राप्नोति सोऽपि भवति । कां त्वं कारिमकार्षीः । कां कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां कृत्यामकार्षीः । का कृतिमकार्षीः । सर्वां कारिमकार्षम् । सर्वां कारिकामकार्षम् । सर्वां क्रियामकार्षम् । सर्वां कृत्यामकार्षम् । सर्वां कृतिमकार्षम् । कां गणिमजीगणः । कां गणिकामजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वां गणिमजीगणम् । सर्वां गणिकाम् । सर्वां गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पाचिम् । कां पाचिकाम् । कां पक्तिम् । कां पाठिम् । कां पाठिकाम् । कां पठितिम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् ? कृतिः । हृतिः ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः, तद्योग्यता । ऋणं तद् यत्परस्य(१)धार्यते । उत्पत्तिर्जन्म । इत्येतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । पर्याये तावत्–भवतः शायिका । भवतोऽग्रग्रासिका(२) । अर्हे–अर्हति भवानिक्षुभक्षिकाम्(३) । ऋणे–इक्षुभक्षिकां मे धारयसि, ओदनभोजिकाम्, पयः पायिकाम् । उत्पत्तौ– इक्षुभक्षिका मे उदपादि । ओदनभोजिका, पयः पायिका । विभाषेत्येव, चिकीर्षोत्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् ? अकृतिस्तस्य कटस्य । नञीति किम् ? मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति निवृत्तम् । कृत्यसञ्ज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति, यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति—स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट्, अन्यत्रापि भवति–अपसेचनमवस्रावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति–पादाभ्यां ह्रियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम्(४) ।

---

(१) "परस्मै" इति पाठः । (२) ग्रामगामिका प० (३) "पयः पायिकाम्" इति क्वचिदत्राधिकम् । (४) "शयितम् । भुक्तम् । आसितम्" इति क्वचिदधिकम् ।

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति। हसनं छात्रस्य। शोभनम्। जल्पनम्। शयनम्। आसनम्। योगविभाग उत्तरार्थः॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्त्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्त्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति। पूर्वेणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम्, उपपदसमासो हि नित्यः समासः। पयःपानं सुखम्। ओदनभोजनं सुखम्। कर्मणीति किम्? तूलिकाया उत्थानं सुखम्। संस्पर्शादिति किम्? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम्। कर्त्तुरिति किम्? गुरोः स्नापनं सुखम्। स्नापयतेर्न गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि कर्म। शरीरग्रहणं किम्? पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम्। सुखं मानसी प्रीतिः। सुखमिति किम्? कण्टकानां मर्दनं दुःखम्। सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणेऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। अधिकरणे—गोदोहनी। सक्तुधानी॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरित्येव। पुंल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते। प्रायग्रहणमकात्स्न्यार्थम्। दन्तच्छदः(१)। उरश्छदः। घटः। अधिकरणे खल्वपि—एत्य तस्मिन् कुर्वन्तीत्याकरः। आलयः। पुंसीति किम्? प्रसाधनम्। संज्ञायामिति किम्? प्रहरणो दण्डः। घकारः "छादेर्घे" इति विशेषणार्थः॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे। "हलश्च" इति घञं वक्ष्यति, तस्यायमपवादः। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः। संचरन्तेऽनेनेति संचरः। वहन्ति तेन वहः। व्रजन्ति तेन व्रजः। व्यजन्ति तेन व्यजः। निपातनात् "अजेर्व्यघञपोः" इति वीभावो न भवति। एत्य तस्मिन्नापणन्त इत्यापणः। निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—कषः। निकषः॥

अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

अव उपपदे तरतेस्स्तृणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोःसंज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति। घस्यापवादः। ञकारो वृद्ध्यर्थः, स्वरार्थश्च। घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः। अवतारः। अवस्तारः। कथमवतारो नद्याः? न हीयं संज्ञा। प्रायानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति॥

(१) 'दन्तच्छदौ' इतिपदमञ्जरी।

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेष्टः । बन्धः । मार्गः । अपामार्गः । वीमार्ग. ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ् विधीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेऽनेनेति न्यायः । उद्यवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः । संह्रियन्तेऽनेनेति संहारः । आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—अवहारः ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् निपात्यते । ननु च "हलश्च" इति सिद्ध एव घञ्? उदके प्रतिषेधार्थमिदं वचनम् । तैलोदङ्कः । अनुदक इति किम्? उदकोदञ्चन. । घ कस्मान्न प्रत्युदाह्रियते? विशेषाभावात् । घञ्यपि थाथादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते, जालं चेत्तद्भवति । आङ्पूर्वान्नयतेः करणे घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम्(१) ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेर्धातो. करणाधिकरणयोर्घ. प्रत्ययो भवति, चकाराद् घञ् च । आखनः । आखानः । ॐडो वक्तव्य ॐ । आखः । ॐडरो वक्तव्य.ॐ । आखरः । ॐइको वक्तव्यःॐ । आखनिकः । ॐइकवको वक्तव्यःॐ । आखनिकवकः(२) ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दु.खम् , तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं सुखम् , तदितरयोर्विशेषण, संभवात् । ईषत्करो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः । ईषद्भोजः । दुर्भोज. । सुभोज. । ईषदादिष्विति किम्? कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम्? ईषत्कार्यः । लकारः स्वरार्थः । खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥

भवते. करोतेश्च धातोर्यथासख्य कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीषदादिषु च

(१) "जालमिति किम्? आनयः ।" इति क्वचित् । (२) "खलोभग. पदंचेति वक्तव्यम्" इति कुत्रचित्पठ्यते, तन्न युक्तम् , 'पदमञ्जरीविरोधात् ।

खल् प्रत्ययो भवति। ईषदाढ्यभवं भवता। दुराढ्यम्भवम्। स्वाढ्यकरो देवदत्तो भवता। ॐकर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्—स्वाढ्येन भूयते(१)॥

आतो युच्॥ १२८॥

ईषदादयोऽनुवर्त्तन्ते। कर्तृकर्मणोरिति न स्वर्यते। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति। खलोऽपवादः। ईषत्पानः सोमो भवता। दुष्पानः। सुपानः। ईषद्दानो गौर्भवता। दुर्दानः। सुदानः॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः॥ १२९॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति। खलोऽपवादः। सूपसदनोऽग्निः। सूपसदनमन्तरिक्षम्॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥ १३०॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽगत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते। सुदोहनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम्। सुवेदनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम्। ॐभाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यःॐ। दुःशासनः। दुर्योधनः। दुर्दर्शनः। दुर्द्धर्षणः। दुर्मर्षणः॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा॥ १३१॥

समीपमेव सामीप्यम्। ष्यञः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थम्। वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत् प्रत्यया वा भवन्ति। "वर्त्तमाने लट्"इत्यारभ्य "उणादयो बहुलम्" इति यावद् वर्त्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते। कदा देवदत्त? आगतोऽसि। अयमागच्छामि। आगच्छन्तमेव मां विद्धि। अयमागमम्। एषोऽस्म्यागतः। कदा देवदत्त गमिष्यसि। एष गच्छामि। गच्छन्तमेव मां विद्धि। एष गमिष्यामि। गन्तास्मि। वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम्। येन विशेषणेन वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति। पवमानः। यजमानः। अलंकरिष्णुः। सामीप्यग्रहणं किम्? विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत्—परुदगच्छत्पाटलिपुत्रम्। वर्षेण गमिष्यति। यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने काल एव वर्त्तते, कालान्तरावगतिस्तु वाक्याद्भवति, न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यत इति, तादृशं वाक्यार्थप्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते। तथाच श्वः करिष्यति, वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते।

आशंसायां भूतवच्च॥ १३२॥

वेत्येव। वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्त्तते। आशंसनमाशंसा, अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा। तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः। तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्वर्त्तमानवच्च। उपाध्यायश्चेदा-

(१) "स्वाढ्येन भूयते" इति पाठो न योग्यः, पदमञ्जरीविरोधात्। किन्तु आढ्येन सुभूयते इत्येव।

गमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्यगीष्महि । एते व्याकरणमधीतवन्तः। अधीमहे । अध्येष्यामहे। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लङ्लिटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् ? आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति । क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे । नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहण लुटोऽपि विषये यथा स्यात्—श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोऽधीयीय । अवकल्पये युक्तोऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरयं प्रतिषेधः । अनद्यतनवत् प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । सामीप्य कालानां तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । भृशमन्नं दास्यति । यावज्जीव पुत्राऽध्यापिपत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि—येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । गामदित । येयममावास्याऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । स गां दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्त्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनम् । भविष्यति काले मर्यादावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्त्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदन भोक्ष्यामहे । तत्र सक्तून् पास्यामः । भविष्यतीति किम् ? योऽयमध्वा गत अपाटलिपुत्त्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि । तत्र द्विरोदनम् अभुञ्ज्महि । तत्र सक्तूनपिबाम । मर्यादावचन इति किम् ? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । सक्तून् पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् ? योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्त्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदन भोक्तास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता । तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्निति वर्त्तते। कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन् प्रविभागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः। पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योऽय संवत्सर आगामी तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। तत्रौदन भोक्ष्यामहे। भविष्यतीत्येव-योऽय वत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि। तत्रौदनमभुञ्ज्महि। मर्यादावचन इत्येव-योऽय निरवधिकः काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्रौदनं भोक्तास्महे। अवरस्मिन्नित्येव। परस्मिन् विभाषां वक्ष्यति। अनहोरात्राणामिति किम्? त्रिविधमुदाहरणम्-योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः, योऽय त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्द्धमासः, योऽय त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तून् पातास्मः। सर्वथाऽहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः ॥

परस्मिन् विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्त्तते। कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसम्बन्धी प्रविभागः। अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्त्तते। अवरस्मिन् पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः, सम्प्रति परस्मिन्नप्राप्त एव विकल्प उच्यते। योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे। तत्र सक्तून् पास्यामः, तत्र सक्तून् पातास्मः। अनहोरात्राणामित्येव-योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तून् पातास्मः। भविष्यतीत्येव-योऽयं संवत्सरोऽतीतस्तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि। तत्रौदनमभुञ्ज्महि। मर्यादावचन इत्येव-योऽयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तून् पातास्मः। कालविभाग इत्येव-योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। ओदनं भोक्तास्महे। इति सर्वत्रानद्यतनवत् प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते। हेतुहेतुमतोर्लिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति, क्रियातिपत्तौ सत्याम्। कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः, क्रियातिपत्तिः। दक्षिणेन चेदायास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत्। यदि कमलकमाह्वास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत्। अभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत्। भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम्। भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत्

तत्र हेतुभूतं च कमलकाह्वानम् । लिङ्गिलिङ्गे बुद्ध्वा तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाह्वास्यन्न शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण भविष्यति विहितः सम्प्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ्प्रत्ययो भवति । उताप्योरित्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत्, प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेनादृष्टोऽभविष्यत्(१) तदाऽभोक्ष्यत, न तु भुक्तवान् । अन्येन पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ उताप्योः । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ । उताप्योः समर्थयोर्लिङिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् सूत्रावधेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति "विभाषा कथमि लिङ् च" । कथं नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । वर्त्तमाने लडुक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते । कालविशेषविहितांश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन् विषये बाधते । अपि तत्र भवान् वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान् वृषलं याजयति । गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथंशब्द उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च । विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहितानामबाधनार्थम् । कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयति । कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयाञ्चकार । अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लृङा भवितव्यम् ॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां

---

(१) अत्र "तेन दृष्टोऽभविष्यद्" इति पाठो युक्तः, पदमञ्जरीस्वारस्यात् ।

धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहण लटोऽपरिग्रहार्थम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत् । य तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम वृषलोय तत्र भवान् वृषल याजयेत् । याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम वृषलो य तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसभावना । अमर्षोऽक्षमा । किंवृत्तेऽकिंवृत्ते चोपपदेऽनवक्लृप्त्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बह्वचः पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम् । तेन यथासख्यं न भवति । अनवक्लृप्तौ तावत्—नावकल्पयामि, न सभावयामि, न श्रद्दधे, तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत् । तत्र भवान्नाम वृषल याजयिष्यति । को नाम वृषलो, यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । को नाम वृषलो, यं तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । अमर्षे—न मर्षयामि तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृषलो, य तत्र भवान् याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लृङ् भवति । भविष्यति नित्यम्—नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वर्त्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्था अस्तिभवतिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति, 'भवति नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । विद्यते नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । न श्रद्दधे, न मर्षयामि । लिङ्निमित्तमिह नास्ति तेन लृङ् न भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येव । जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । जातु तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यन्नाम तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । न श्रद्दधे, न मर्षयामि । ॐजातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम्ॐ ॥ यदा भवद्विधः क्षत्त्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्त्रियं याजयेत् । न श्रद्दधे, न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । यथासख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषल याजयेत्, यत्र तत्र भवान् वृषल याजयेद्, वृद्धो वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुत विस्मयनीयम् । यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषल याजयेत्, आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरण शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति, यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवादः । आश्चर्यं चित्रमद्भुतम् । अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति, बधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदाविति किम् ? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत, यदि सोऽधीयीत । लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । बाढमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयीत । बाढमध्येष्यत इत्यर्थः । समर्थयोरिति किम् ? उत दण्डः पतिष्यति । अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । वोताप्योरिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेऽपि लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृङ्, भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छाऽभिलाष इत्यनर्थान्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकच्चित्युपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् ?

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।
माराविद ! त्वां पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वति ॥

सभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

लिङित्येव । संभावनं-क्रियासु योग्यताध्यवसानं, शक्तिश्रद्धानम्, तदिदानीमल-

मर्थेन विशेष्यते, तच्चेत्सभावनं पर्याप्तमवितथं भवति। सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषणं, सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः, क्वचासौ सिद्धः? यत्र गम्यते चार्थो, न चासौ प्रयुज्यते। तदीदृशे सभावनोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। अपि पर्वत शिरसा भिन्द्यात्। अपि द्रोणपाक भुञ्जीत। अलमिति किम्? विदेशस्थायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम्। सिद्धाप्रयोग इति किम्? अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति। क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च नित्यं लृङ् भवति॥

विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि॥ १५५॥

सभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोग इति सर्वमनुवर्त्तते। संभावनमुच्यते येन स संभावनवचनः। संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति। पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम्। संभावयामि भुञ्जीत भवान्। संभावयामि भोक्ष्यते भवान्। अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान्। श्रद्दधे भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान्। अयदीति किम्? संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान्।

हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ १५६॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम्। हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। दक्षिणेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत्। यदि कमलकमाह्वयेन्न शकटं पर्याभवेत्। दक्षिणेन यान हेतुः। अपर्याभवनं हेतुमत्। विभाषा चायमिष्यते, भविष्यति च काले। तेन लृडपि भवति। दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति। तत्र विभाषाग्रहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते। लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनेह न भवति–हन्तीति पलायते। वर्षतीति धावति। क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ॥ १५७॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः। सर्वलकाराणामपवादः। इच्छामि भुञ्जीत भवान्। इच्छामि भुङ्क्तां भवान्। कामये। प्रार्थये॥ ॐकामप्रवेदन इति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्–इच्छन् करोति॥

समानकर्तृकेषु तुमुन्॥ १५८॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति। तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम्। इच्छति भोक्तुम्। कामयते भोक्तुम्। वष्टि भोक्तुम्। वाञ्छति भोक्तुम्। समानकर्तृकेष्विति किम्? देवदत्त भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः। इह कस्मान्न भवति? इच्छन् करोति। अनभिधानात्॥

लिङ् च॥ १५९॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। भुञ्जीयेतीच्छति। अधीयीयेतीच्छति। क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति(१)॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६०॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति। लटि प्राप्ते वचनम्। इच्छति। इच्छेत्। वष्टि। उश्यात्। कामयते। कामयेत॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१॥

विधिः प्रेरणम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्। आमन्त्रण कामचारकरणम्। अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। सम्प्रश्नः सम्प्रधारणम्। प्रार्थनं याच्ञा। विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकाराणामपवादः। विध्यादयश्च प्रत्ययार्थविशेषणम्। विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति। विधौ तावत्—कटं कुर्यात्। ग्रामं भवानागच्छेत्। निमन्त्रणे—इह भवान् भुञ्जीत। इह भवानासीत। आमन्त्रणे—इह भवानासीत। इह भवान् भुञ्जीत। अधीष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवानुपनयेत्। सम्प्रश्ने—किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय। प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय॥

लोट् च॥ १६२॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु। योगविभाग उत्तरार्थः। विधौ तावत्—कटं तावद्भवान् करोतु। ग्रामं भवानागच्छतु। निमन्त्रणे—अमुत्र भवानास्ताम्। अमुत्र भवान् भुङ्क्ताम्। आमन्त्रणे—इह भवान् भुङ्क्ताम्। अधीष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवान् अध्यापयतु। माणवकं भवानुपनयताम्। सम्प्रश्ने—किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै। प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्ययै। छन्दोऽध्ययै॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च॥ १६३॥

प्रेषणं प्रैषः। कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्गः। निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता। इत्येतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति, चकाराल्लोट् च। भवता कटः करणीयः। कर्त्तव्यः। कृत्यः। कार्यः। लोट् खल्वपि—करोतु कटं भवानिह प्रेषितः। भवानतिसृष्टः। भवतः प्राप्तकालः कटकरणे। किमर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते? न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति। विशेषविहितेनानेन लोटा बाध्यन्ते, वासरूपविधिना भविष्यन्ति। एवं तर्हि ज्ञापयति—स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नावश्यं भवतीति। विधिप्रैषयोः को विशेषः? केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापनं विधिः। प्रेषणं प्रैष इति॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके॥ १६४॥

प्रैषादयो वर्त्तन्ते। प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्प्र-

(१) "योगविभाग उत्तरार्थ" इति पाठः क्वचित्।

त्ययो भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं च । ऊर्ध्वं मूहूर्त्तादुपरि मुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः । करणीयः । कार्यः । भवान् खलु कट कुर्यात् । भवान् खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवान् प्राप्तकालः ॥

स्म लोट् ॥ १६५ ॥

प्रैषादिषूर्ध्वमौहूर्त्तिके इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषूर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान् कट करोतु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्म इति वर्तते । अधीष्ट व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । अङ्ग स्म राजन् माणवकमध्यापय । अङ्ग स्म राजन्नग्निहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । इह कस्मान्न भवति ? कालः पचति भूतानीति । प्रैषादिग्रहणमिहाभिसम्बध्यते । इह कस्मान्न भवति ? कालो भोजनस्येति । वासरूपेण ल्युडपि भवति । उक्तमिदं स्त्र्यधिकारात्परत्र वासरूपविधिरनित्य इति ।

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्त्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद्भुञ्जीत भवान् । वेला यद् भुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः, तद्योग्यः । अर्हे कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति, चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या वोढव्या । वाह्या । वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवानेतदर्हेदिति । अथ कस्मादर्हे कृत्यतृचो विधीयन्ते ? यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेऽपि भविष्यन्ति । योऽयमिह लिङ् विधीयते तेन बाधा मा भूदिति । वासरूपविधिश्चानित्यः ।

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । उपाधिरयं नोपपदम् । अवश्यभावविशिष्टे आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । अवश्यङ्कारी । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । आधमर्ण्ये खल्वपि—शतंदायी । सहस्रंदायी । निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यकाधमर्ण्ययोरुपाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्त्तव्यः । अवश्यं करणीयः । अवश्यं

कार्यः । अवश्यं कृत्यः । आधमर्ण्ये—भवता शतं दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम् ? यावता सामान्ये विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन णिनिना बाध्येरन् । कर्त्तरि णिनिः, भावकर्मणोः कृत्याः-तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः ? तत्र केचिदाहुः—भव्यगेयादयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्त इहोदाहरणमिति ॥

शकि लिङ् च ॥ १७२ ॥

शकीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नोत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो भवति, चकारात् कृत्याश्च । भवता खलु भारो वोढव्यः । वहनीयः । वाह्यः । भवान् खलु भारं वहेत् । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङा बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः, अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आशीर्विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिर जीवतु भवान् । आशिषीति किम् ? चिरं जीवति देवदत्तः ।

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिषीत्येव । आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्तौ प्रत्ययौ भवतः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः । मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि-देवा एन देयासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः क्तः पुनरुच्यते, क्तिचा बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः-"न क्तिचि दीर्घश्च" इति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् । मा हार्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति ? असाधुरेवायम् । केचिदाहुः—अडिदपरो माशब्दो विद्यते, तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लुङ् च । मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३।३॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां सबन्धो धातुसंबन्धः, विशेषणविशेष्यभावः । तस्मिन् सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजीति

भूतकालः(१), जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानः साधुर्भवति। विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति। प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति—गोमानासीत्। गोमान् भविता। गावो विद्यन्तेऽस्येति वर्तमानविहितो मतुप्, आसीद्, भवितेति संबन्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति॥

क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ, वा च तध्वमोः॥ २॥

धातुसंबन्ध इति वर्तते। पौनः पुन्य भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः। प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति सर्वेषु कालेषु। सर्वलकाराणामपवादः। तस्य च लोटो हि स्व इत्येतावादेशौ भवतः, तध्वंभाविनस्तु(२) वा भवतः। योगविभागोऽत्र कर्तव्यः—क्रियासमभिहारे लोट्, ततो—लोटो हिस्वौ, लोडित्येव—लोड्धर्माणौ(३) हिस्वौ भवत इत्यर्थः। तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते, तिङ्त्वं च भवति। लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति, इमौ लुनीतः, इमे लुनन्ति। लुनीहिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि, युवां लुनीथः, यूय लुनीथ। अथवा लुनीतलुनीतेत्येव यूय लुनीथ। लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि, आवां लुनीवः, वयं लुनीमः। भूते—लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत्, अलाविष्टाम्, अलाविषुः। एव मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम्। भविष्यति—लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति, लविष्यतः, लविष्यन्ति। एव मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम्। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते। अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूममधीध्वे। अथ वा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे। अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे। एवं सर्वेष्वेव लकारेषूदाहार्यम्। क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोडपेक्षते—क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति। यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वान्नापेक्षते द्विर्वचनम्॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम्॥ ३॥

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चयः। समुच्चीयमानक्रियावचनाद्धातोरन्यतरस्यां लोट् प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः, तध्वभाविनस्तु वा भवतः। भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति। भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ। अथवा भ्राष्ट्रमटत मठमटत खदूरमटत स्थाल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ। भ्राष्ट्रमट

(१) भूतकालः—भूतः कालोऽस्येति बहुव्रीहिः। एवमग्रेऽपि। (२) तध्वम्भाविन इति—तश्च ध्वश्च तध्वमौ, तौ भाविनौ यस्य लोट स तध्वम्भावी, तस्य। (३) लोड्धर्माणाविति—लोट एव धर्मस्तिङ्त्वादिर्ययोस्तौ लोड्धर्माणौ।

मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटामः। अथवा आष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति स्थाल्यपिधानमटति इत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति । आष्ट्रमटसि मठमटसि खदूरमटसि स्थाल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ। आष्ट्रमटामि मठमटामि खदूरमटामि स्थाल्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटामः। छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते। छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे। अथवा छन्दोधीध्वं व्याकरणमधीध्वं निरुक्तमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे। छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे। अथवा छन्दोऽधीते व्याकरणमधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते। छन्दोधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे। छन्दोधीये व्याकरणमधीये निरुक्तमधीय इत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति। यस्माद्धातोर्लोड्विहितस्स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः। धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानाद् अनुप्रयोगः सिद्ध एव। यथाविध्यर्थं तु वचनम्। तथा चैवोदाहृतम्—लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनातीति। छिनत्तीति नानुप्रयुज्यते। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते। पठतीति नानुप्रयुज्यते॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने, समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्त्तव्यः। ओदनं भुङ्क्ष्व, सक्तून् पिब, धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति। सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्। लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते। आष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसम्बन्ध इत्येव। छन्दसि विषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति। अन्यतरस्यामिति वर्त्तते। तेनान्येऽपि लकारा यथायथं भवन्ति। लुङ्—शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत्। अहं तेभ्योऽकरं नमः। लङ्—अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः। लिट्—अद्या ममार। अद्य म्रियते ॥

लिङर्थे लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते। लिङर्थे—यत्र लिङ्विधीयते विध्यादिर्हेतुहेतुमतोर्लिङित्येवमादिस्तत्र, छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति। जोषिषत्। तारिषत्। मन्दिषत्। नेता नेषत्। तक्षिषत्। पताति विद्युत्। उदधिं च्यावयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्त्तव्ये पणबन्धः—यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि भवत इदं दास्यामीति। कारणतः कार्यानुसरणं तर्क उत्प्रेक्षा आशङ्का(१)। उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति। उपसंवादे—अहमेव पशूनामीशै। मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै इति। मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै। आशङ्कायां च—नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम। जिह्माचरणेन नरकपात आशङ्क्यते। लिङर्थ एवायं, नित्यार्थं तु वचनम्। पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यामिति वर्त्तते॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-
शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव। तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः। तत्र छन्दसि विषये धातोः सेयादयः प्रत्यया भवन्ति। तुमर्थो भावः। कथं ज्ञायते? वचनसामर्थ्यात्, तावदयं कर्त्तुरपकृष्यते(२), न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुन्नादिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति, स्वार्थश्च धातूनां भाव एव। से—वक्षे रायः। सेन्—ता वामेषे रथानाम्। असे, असेन्—क्रत्वे दक्षाय जीवसे। स्वरे विशेषः। क्से, कसेन्—प्रेषे भगाय। श्रियसे। अध्यै, अध्यैन्—कर्मण्युपाचरध्यै। स्वरे विशेषः। कध्यै—इन्द्राग्नी आहुवध्यै। कध्यैन्—श्रियध्यै। शध्यै, शध्यैन्—पिबध्यै। सह मादयध्यै। तवै—सोममिन्द्राय पातवै। तवेङ्—दशमे मासि सूतवे। तवेन्—स्वर्देवेषु गन्तवे। कर्त्तवे। हर्त्तवे॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव। प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये। प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः—प्रयै देवेभ्यः, प्रयातुम्। रुहेः इष्यैप्रत्ययः—अपामोषधीनां रोहिष्यै, रोहणाय। व्यथेर्नञ्पूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः—अव्यथिष्यै, अव्यथनाय॥

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव। दृशे विख्ये इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते। दृशेः के प्रत्ययः—दृशे विश्वाय सूर्यम्, द्रष्टुम्। विख्ये त्वा हरामि, विख्यातुम्॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव। शक्नोतौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्कमुल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। णकारो वृद्ध्यर्थः। ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। लकारः स्वरार्थः। अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन्। विभक्तुमित्यर्थः। अपलुपं नाशक्नुवन्। अपलोप्तुमित्यर्थः॥

---

(१) कारणत इत्यादिनाऽऽशङ्कायाः स्वरूपं प्रदर्शितम्। अनुसरणमिति—अनुगमनमनुमानमित्यर्थः। तर्क उत्प्रेक्षेति—आशङ्काया इमौ पर्यायौ। (२) अपकृष्यते=अपनीयते, कर्त्तरि न भवतीति यावत्।

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव। ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः। ईश्वरोऽभिचरितोः। अभिचरितुमित्यर्थः। ईश्वरो विलिखः। विलिखितुमित्यर्थः। ईश्वरो वितृदः। वितर्दितुमित्यर्थः॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

छन्दसीत्येव। कृत्यानामर्थो भावकर्मणी। तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तवै केन् केन्य त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। तवै–अन्वेतवै, अन्वेतव्यम्। परिधातवै, परिधातव्यम्। परिस्तरितवै, परिस्तरितव्यम्। केन्–नावगाहे, नावगाहितव्यम्। केन्य–दिदृक्षेण्यः, शुश्रूषेण्यः, दिदृक्षितव्यम्, शुश्रूषितव्यम्। त्वन्–कर्त्वं हविः, कर्त्तव्यम्। तुमर्थे छन्दसि सयादिसूत्रेऽपि तवै विहितः। तस्य तुमर्थादन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्यः।

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे छन्दसीत्येव। अवपूर्वाच्चक्षिङ एशप्रत्ययो निपात्यते। नावचक्षे। नावख्यातव्यमित्यर्थः॥

भावलक्षणे स्थेण्कृवदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थ इति निवृत्तम्। तुमर्थ इति वर्त्तते। प्रकृत्यर्थविशेषण भावलक्षणग्रहणम्। भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति। आ संस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति। आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः। इण्–पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। कृञ्–पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः। वदि–पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतव्यम्। चरि–पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम्। हु–आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति। तमि–आ तमितोरासीत। जनि–आ विजनितोः सम्भवामेति॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे छन्दसीति वर्त्तते। सृपितृदोर्धात्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्त्तमानयोश्छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। पुरा जतृभ्य आतृदः॥

अलङ्खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

छन्दसि भावलक्षण इति सर्वं निवृत्तम्। अलं खलु इत्येतयोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन। अलं कृत्वा। खलु कृत्वा। अलं बाले रुदित्वा। अलङ्खल्वोरिति किम्? मा कार्षीः। प्रतिषेधयोरिति किम्? अलङ्कारः। प्राचांग्रहण विकल्पार्थम्। अलं रोदनेन। वासरूपविधिश्चेत्पूजार्थम्॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

क्त्वाऽनुवर्त्तते। माङो धातोर्व्यतीहारे वर्त्तमानादुदीचामाचार्याणां मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति। अपमित्य याचते। अपमित्य हरति। अपूर्वकालत्वादप्राप्तः क्त्वा

विधीयते। उदीचांग्रहणात्तु यथाप्राप्तमपि भवति—याचित्वाऽपमयते। हृत्वाऽपमयते। मेङः कृतात्वस्याय निर्देशः कृतो ज्ञापनार्थो—नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति। तेन "दाधा घ्वदाप्" इति दैपोऽपि प्रतिषेधो भवति॥

परावरयोगे च॥ २०॥

परावराभ्यां योगः। परेण पूर्वस्य योगे गम्यमान अवरेण च परस्य, धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति। परेण तावत्—अप्राप्य नदीं पर्वतः स्थितः। परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते(१)। अवरयोगे—अतिक्रम्य तु पर्वं त नदी स्थिता। अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ २१॥

समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति। शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समानकर्तृकता। भुक्त्वा व्रजति। पीत्वा व्रजति। द्विवचनमतन्त्रम्—स्नात्वा पीत्वा दत्वा व्रजति। समानकर्तृकयोरिति किम्? भुक्तवति ब्राह्मणे गच्छति देवदत्तः। पूर्वकाले इति किम्? व्रजति च जल्पति च। ॐआस्य व्यादाय स्वपिति, चक्षुः सम्मील्य हसतीत्युपसङ्ख्यानमपूर्वकालत्वात्ॐ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च॥ २२॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव। आभीक्ष्ण्य पौनः पुन्यम्, प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। आभीक्ष्ण्यविशिष्टेर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, चकारात् क्त्वा च। द्विर्वचनसहितौ क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्य द्योतयतो न केवलौ। आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानाद् द्विर्वचनम्—भोजम्भोजं व्रजति, भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति। पायम्पाय व्रजति, पीत्वा पीत्वा व्रजति॥

न यद्यनाकाङ्क्षे॥ २३॥

यच्छब्द उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकाङ्क्षे वाच्ये। यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये स्तस्तच्चेद्वाक्य न परं किंचिदाकांक्षत इति। णमुलनन्तरः, क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपि प्रतिषिद्धयते। यदय भुङ्क्ते ततः पचति। यदयमधीते ततः शेते। अनाकाङ्क्ष इति किम्? यदय भुक्त्वा व्रजति अधीत एव ततः परम्॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु॥ २४॥

अप्राप्तविभाषेयम्। आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्त्तते। अग्रे प्रथम पूर्व इत्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा भवतः। अग्रे भोज व्रजति। अग्रे भुक्त्वा व्रजति। प्रथम भोज व्रजति। प्रथम भुक्त्वा व्रजति। पूर्वं भोजं व्रजति। पूर्वं भुक्त्वा व्रजति। विभाषाग्रहणमेताभ्यां मुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युः—अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति। ननु च वासरूप इति भविष्यति? क्त्वाणमुलौ यत्र

(१) विशिष्यते इति न्यासपाठः।

सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते। तेनाभीक्ष्ण्ये ल्डादयो भवन्ति। उपपदसमासः कस्मान्न क्रियते ? उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्-अमैव तुल्यविधान यदुपपद तत् समस्यते नाऽन्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने। चोरङ्कारमाक्रोशति। चोरोऽसि दस्युरसि इत्याक्रोशति। चोरकरण(१)माक्रोशसम्पादनार्थमेव न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः, कृञ इति चाऽनुवर्त्तते। स्वादुमीत्यर्थग्रहणम्। स्वाद्वर्थेषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति। स्वादुङ्कार भुङ्क्ते। सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते। लवणङ्कारम्भुङ्क्ते। स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभा(२)वार्थं, च्व्यन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावार्थं च। अस्वाद्वी स्वाद्वी कृत्वा भुक्ते स्वादुङ्कार भुक्ते। वासरूपेण क्त्वापि भवति। स्वादु कृत्वा भुक्ते। तुमर्थाधिकाराच्च सर्व एते भावे प्रत्ययाः। यद्येवं स्वादुङ्कार भुंक्ते देवदत्त इति णमुला कर्त्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति ? भुजिप्र(३)त्ययेनाभिहितः कर्त्ता, न चास्मिन् प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते, समानकर्तृत्व हि विरुध्यते। प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते।

अन्यथैवङ्कथमित्थसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृञित्येव। अन्यथादिषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोतेर्भवति। कथ पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः ? निरर्थकत्वान्न प्रयोगमर्हतीति, एवमेव प्रयुज्यते। अन्यथा भुङ्क्त इति यावान् अर्थस्तावानेवान्यथाकार भुङ्क्त इति गम्यते। अन्यथाकार भुङ्क्ते। एवङ्कार भुङ्क्ते। कथङ्कार भुङ्क्ते। इत्थकारं भुक्ते। सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अन्यथाकृत्वा शिरो भुंक्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृञः, सिद्धाप्रयोग इति वर्त्तते। यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, असूयाप्रतिवचने गम्यमाने(४)। यद्यसूयन् (५)पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रति-

---

(१) चोरकरणमिति—चोरोऽसीत्याक्रोशवाक्ये चोरशब्दस्य यत् करणमुच्चारणं तदाक्रोशस्यैव सम्पादनार्थम्। (२) ईकाराभावार्थमिति— "वोतो गुणवचनात्" इति ङीष्प्रतिषेधार्थमित्यर्थ। दीर्घाभावार्थञ्चेति-"च्वौ च"ति दीर्घाभावार्थमित्यर्थः। (३) भुजिप्रत्ययेन—लटा। (४) "असूया अक्षमा" इति क्वचिदधिकम्। (५) यद्यसूयन्निति-पृच्छति सति यद्य सूयन्नसूया कुर्वन् प्रतिवक्ति तदा तत्र पृच्छति यत् प्रतिवचन तदसूयाप्रतिवचनमित्यर्थः।

वचनम्। यथाकारमहं भोच्ये तथाकारमह किं तवावेन। असूयाप्रतिवचने इति किम्? यथा कृत्वाऽहं भोच्ये तथा त्वं द्रच्यसि। सिद्धाप्रयोग इत्येव, यथा कृत्वाऽह शिरो भोच्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽर्थे दृशि विदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। कन्यादर्शं वरयति। या याः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः। ब्राह्मणवेदं भोजयति। यं यं ब्राह्मण जानाति लभते विचारयति वा तान् सर्वान् भोजयतीत्यर्थः। साकल्य इति किम्? ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति। यावद्वेदं भुङ्क्ते। यावल्लभते तावद्भुङ्क्त इत्यर्थ.। यावज्जीवमधीते। यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव। चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति। चर्मपूरं स्तृणाति। उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव। पूरयतेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चास्य पूरयतेरन्यतरस्यां भवति, समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते। गोष्पदपूरं वृष्टो देवः। गोष्पदप्रं वृष्टोदेवः। सीतापूरं वृष्टो देवः। सीताप्रं वृष्टो देवः। अस्यग्रहणं किमर्थम्? उपपदे मा भूत्—मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः। मूषिकाबिलप्रम् ॥

चेले क्नोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणीत्येव। क्नूयी शब्दे उन्दने च। अस्माण्ण्यन्ताद्धातोश्चेलार्थेषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने। चेलक्नोपं वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपम्। वसनक्नोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव निमूलसमूलशब्दयोरुपपदयोः कषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। निमूलकाषं कषति। समूलकाषं कषति। निमूल समूल कषतीत्यर्थः। इतः प्रभृति कषादीन् यान् वक्ष्यति तत्र कषादिषु "यथाविध्यनुप्रयोग" इति ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव। शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। शुष्कपेषं पिनष्टि। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। चूर्णपेषं पिनष्टि। चूर्णं पिनष्टीत्यर्थः। रूक्षपेषं पिनष्टि। रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं हन् कृञ् ग्रह इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करण उपपदे हन्तेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति । पादघातं भूमिं हन्ति । "हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्" इति णमुलं वक्ष्यति, अहिंसार्थोऽयमारम्भः । नित्यसमासार्थो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च । *पूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययोऽनेनैवेष्यते* । असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

करण इत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करण उपपदे पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करण इत्येव । हस्त इत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्ण्यन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्त्तयतेर्गृह्णातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् ।

ग्रहे. खल्वपि—हस्तेन गृह्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करण उपपदे पुषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति, आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम्, मातृपोषम् । धनपोषम्, रैपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्नाति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरकबन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं, अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासंख्य नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्त्तरीति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरुषेणोढः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो

भवति। ऊर्ध्वशोषं शुष्यति। ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः। ऊर्ध्वपूरं पूर्यते। ऊर्ध्वं पूर्यत इत्यर्थः।

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम्। उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात् कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। घृतनिधाय निहितः। घृतमिव निहित इत्यर्थः। सुवर्णनिधाय निहितः। सुवर्णमिव निहितः। कर्त्तरि खल्वपि-अजकनाशं नष्टः। अजक इव नष्टः। चूडकनाशम्। दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः। एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति। यस्माद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, स एवानुप्रयोक्तव्यः। ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव? यथाविधीति नियमार्थं वचनम्। तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दंश दशने, अस्माद्धातोरुपपूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णमुलप्रत्ययो भवति। मूलकोपदंशंभुङ्क्ते मूलकेनोपदंशम्। आर्द्रकोपदंशम्, आर्द्रकेणोपदंशम्। अत्र विकल्पेनोपपदसमासः-"तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्" इति। मूलकादि चोपदंशेः कर्म, भुजेः करणम्। सर्वस्मिन्नेवात्र णमुलप्रकरणे सति क्रियाभेदे(१) वासरूपविधिना क्त्वापि भवति—मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव। हिंसा प्राण्युपघातः। तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति। दण्डोपघातं गाः कालयति, दण्डेनोपघातम्। दण्डताडम्, दण्डेन ताडम्। समानकर्मकाणामिति किम्? चोरं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति। पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वाभ्यामुपपीडम्। व्रजोपरोधं गाः स्थापयति, व्रज उपरोधम्, व्रजेनोपरोधम्। पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति, पाणावुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम्। कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्त्तते। समासत्तिः सन्निकर्षः। समासत्तौ गम्यमानायां

(१) सति क्रियाभेद इति-क्रियाभेदग्रहणेन क्त्वाप्रत्ययविषयमुपलक्षयति। यत्र क्रियाणां पौर्वापर्यं समानकर्तृकत्वञ्च स क्त्वाप्रत्ययस्य विषयः ॥

तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्ग्रहेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। केशग्राहं युध्यन्ते। केशेषु ग्राहम्। केशैर्ग्राहम्। हस्तग्राहम्। हस्तेषु ग्राहम्। हस्तैर्ग्राहम्। युद्धसरम्भा(१)दत्यन्तं सन्निकृष्यन्त इत्यर्थः॥

प्रमाणे च॥ ५१॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव। प्रमाणमायामो दैर्घ्यम्। प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्यो रुपपदयोर्ग्रहेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति, द्व्यङ्गुले उत्कर्षं, द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षम्। त्र्यङ्गुलोत्कर्षम्॥

अपादाने परीप्सायाम्॥ ५२॥

परीप्सा त्वरा। परीप्सायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। शय्योत्थायं धावति, शय्याया उत्थाय। एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्त्तव्यमपि नापेक्षते, शय्योत्थानमात्रमाद्रियते। रन्ध्रापकर्षं(२) पयः पिबति। भ्राष्ट्रापकर्षमपूपान् भक्षयति। परीप्सायामिति किम्? आसनादुत्थाय गच्छति॥

द्वितीयायाञ्च॥ ५३॥

परीप्सायामित्येव। द्वितीयान्त उपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। यष्टिग्राहं युध्यन्ते। यष्टिंग्राहम्। लोष्टग्राहम्, लोष्टंग्राहम्। एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते, लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तद् गृह्णाति॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे॥ ५४॥

द्वितीयायामित्येव। अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। अक्षिनिकाणं जल्पति। भ्रूविक्षेपं कथयति। अध्रुव इति किम्? उत्क्षिप्य शिरः कथयति। यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणी न म्रियते तदध्रुवम्। अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम्॥

परिक्लिश्यमाने च॥ ५५॥

स्वाङ्गे, द्वितीयायामित्येव। परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। परिक्लेशः सर्वतो विबाधनम्, दुःखनम्। उरःपेषं युध्यन्ते। उरः प्रतिपेषं युध्यन्ते। शिरःपेषम्। शिरः प्रतिपेषम्। कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते। ध्रुवार्थोऽयमारम्भः॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः॥ ५६॥

द्वितीयायामित्येव। द्वितीयान्त उपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो

(१) सरम्भ. कोपादिना मनःसंक्षोभपूर्वको वाक्कायविकारविशेषः। (२) रन्ध्रापकर्षमिति—एवं नाम त्वरते यत् पात्रमपि नापेक्षते, स्तनरन्ध्रादेवापकृष्य मुखेन पयः पिबति। भ्राष्ट्रापकर्षमिति—एवं नाम त्वरते यद् भाजनमपि दीयमानं नापेक्षते, भ्राष्ट्रादेवापकृष्य हस्तेन भक्षयति।

भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहाऽनुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्त्यासेवयोरुक्तत्वात् "नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्वचनं न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम् , आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथाच वक्ष्यति—"सुप्सु वीप्सा, तिङ्क्षु नित्यतेति" । गेहंगेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम्—गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति—गेहानुप्रपातमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि—गेहानुप्रपादमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि—गेहावस्कन्दमास्ते । गेहंगेहमवस्कन्दम् । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् ? गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाऽऽभीक्ष्ण्ये णमुल्विहित एव , आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव, किमर्थम्पुनरासेवायां णमुलुच्यते ? क्त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम्—उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् , तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपपदेषु णमुल्प्रत्ययो भवति । द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासं गाः पाययति । त्र्यहात्यासं गाः पाययति । त्र्यहमत्यासं गाः पाययति । द्व्यहतर्षं गाः पाययति । द्व्यहं तर्षं गाः पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते, विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृषोरिति किम् ? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरे इति किम् ? अहरत्यस्येषून्(१)गतः । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति किम् ? योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसनं व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशेर्ग्रहेश्च धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाचष्टे ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

(२) अव्यय उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः क्त्वाणमुलौ भवतः । ब्राह्मण ! पुत्त्रस्ते जातः, किं तर्हि–वृषल ! नीचैःकृत्याचक्षे(३), नीचैः कृत्वा, नीचैः कारम् । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्याचक्षे, उच्चैः कृत्वा, उच्चैः-कारम् । नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यान इति किम् ? उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे पुत्त्रस्ते जात इति । क्त्वाग्रहणं किम् ?

(१) अहरत्यस्येषून् इति–सर्वमहः इषूनत्यस्य क्षिप्त्वा गतः । (२) द्वितीयायामित्येव" इति कुत्रचिदधिकमुपलभ्यते । (३) आचक्षे=लट , मध्यमपुरुषः ।

यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण क्त्वा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् ॥ तथाच, क्त्वा चेत्यस्मिन् सूत्रे, "तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्" इति वर्त्तते । णमुलधिकारे णमुल्ग्रहणं तुल्यकर्तृत्वज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यक्शब्द उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्ग इति किम् ? तिर्यक्कृत्वा(१)काष्ठं गतः । तिर्यचीति शब्दानुकरणम्, न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम्, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । "एतदोश्" "अदसोमात्" इति ।

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भवतेश्च धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासङ्ख्यमत्र नेष्यते, अस्वरितत्वात् । मुखतः कृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतः कारंगतः । मुखतो भूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतः कृत्य गतः । पृष्ठतः कृत्वागतः । पृष्ठतः कारं गतः । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् । स्वाङ्ग इति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । तस्ग्रहणं किम् ? मुखीकृत्य गतः । मुखीभूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात् स एवमुच्यते । नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्व्यर्थ उपपदे कृभ्वोर्धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः। अनाना नाना कृत्वा गतः, नानाकृत्य गतः, नानाकृत्वा गतः, नानाकारंगतः । विनाकृत्य गतः, विनाकृत्वा गतः विनाकारं गतः । नानाभूय गतः, नानाभूत्वा गतः, नानाभावं गतः । विनाभूय गतः, विना भूत्वा गतः, विनाभाव गतः । द्विधाकृत्य गतः । द्विधा कृत्वागतः । द्विधाकार गतः । द्विधाभूय गतः । द्विधा भूत्वा गतः । द्विधाभावं गतः । द्वैधंकृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकार गतः । द्वैधभूय गत । द्वैध भूत्वा गतः । द्वैधभावं गतः(२) । प्रत्ययग्रहणं किम् ? हिरुक्(३) कृत्वा । पृथक् कृत्वा । च्व्यर्थ इति किम् ? नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्थमर्थग्रहण, ना पुनरेक एव "विनञ्भ्यां नानाञौ" इति ।

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्द उपपदे भवतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णीं भूय, तूष्णीं भूत्वा, तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम् ॥

---

(१) तिर्यक्कृत्वा काष्ठमिति—अनृजु कृत्वा, पार्श्वतः कृत्वेत्यर्थः । (२) द्वेधाकृत्य गतः, द्वेधाकृत्वा, द्वेधाकारम् । द्वेधाभूय, द्वेधा भूत्वा, द्वेधाभावम् इत्युदाहरणानि न्यासेऽधिका न । (३) हिरुक्कृत्वेति—हिरुक्पृथक्शब्दयोरसहार्थत्वात् नार्थत्वमस्ति ।

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये क्त्वाणमुलौ भवतः। आनुलोम्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं, परचित्तानुविधानम्। अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वाऽऽस्ते। अन्वग्भावमास्ते। आनुलोम्य इति किम्? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति(१)॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु च धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति। अक्रियार्थोपप(२)दार्थोऽयमारम्भः। शक्नोति भोक्तुम्। धृष्णोति भोक्तुम्। जानाति भोक्तुम्। ग्लायति भोक्तुम्। (३)घटते भोक्तुम्। आरभते भोक्तुम्। लभते भोक्तुम्। प्रक्रमते भोक्तुम्। (४)सहते भोक्तुम्। अर्हति भोक्तुम्। अस्त्यर्थेषु खल्वपि—अस्ति भोक्तुम्। भवति भोक्तुम्। विद्यते भोक्तुम्॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यूनता। पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति। पर्याप्तो भोक्तुम्। अलं भोक्तुम्। भोक्तुं पारयति। पर्याप्तिवचनेष्विति किम्? अलं कृत्वा। अलमर्थेष्विति किम्? पर्याप्तं भुङ्क्ते। पूर्वसूत्रे शकिग्रहणमनलमर्थम्—शक्यमेवं कर्त्तुमिति॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्तरि कारके भवन्ति। कृदुत्पत्तिवाक्यानामयमर्थशेषः। तत्र येष्वर्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते, अर्थाकाङ्क्षित्वात्, न ल्युनादिवाक्येषु, साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षत्वात्। कारकः। कर्त्ता। नन्दनः। ग्राही। पचः॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते। तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते। भवत्यसौ भव्यः, भव्यमनेनेति वा। गेयो माणवकः साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा। प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य, प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा। उपस्थानीयोऽन्तेवासी गुरोः, उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः। जायतेऽसौ जन्यः, जन्यमनेनेति वा। आप्लवतेऽसावाप्लाव्यः, आप्लाव्यमनेनेति वा। आपतत्यसावापात्यः, आपात्यमनेनेति वा॥

---

(१) अन्वग्भूत्वातिष्ठति—अनुचरो भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः। (२) अक्रियार्थेति—शक्नोति भोक्तुमित्यादौ क्रियार्थोपपदं न गम्यते। अपितु अर्थान्तरम्। इह तावच्छक्नोति भोक्तुं सहते भोक्तुं जानाति भोक्तुमिति प्रावीण्यम्, ग्लायति भोक्तुमिति तदशक्तता, घटते भोक्तुमर्हति भोक्तुमिति तद्योग्यतामात्रम्, आरभते भोक्तुम् प्रक्रमते भोक्तुमिति भुजेरेवाद्यावस्थानक्रियान्तरम्, लभते भोक्तुमिति अप्रत्याख्यानम्, अस्ति भोक्तुमित्यादौ सम्भवमात्रं गम्यते। (३) "घटयति" इति न्यासपाठः। (४) "उत्सहते" इति न्यासपाठः।

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्सृष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमाबहुवचनान्तं चैतत् । लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति, चकारात् कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति, पुनश्चकारात् कर्त्तरि च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः—आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः(१) । कृत्याः कर्मणि—कर्त्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे—आसितव्यं भवता । शयितव्यं भवता । क्तः कर्मणि—कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे—आसितं भवता । शयितं भवता । खलर्थाः कर्मणि—ईषत्करः कटो भवता । सुकरः । दुष्करः । भावे—ईषदाढ्यंभवं भवता । स्वाढ्यम्भवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाक्षण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः—ग्लानो भवान् । ग्लानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष—उपश्लिष्टो गुरुं भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीङ्—उपशयितो गुरुं भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । स्था—उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता । आस—उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस—अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन—अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता माणवकेन माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह—आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । आरूढं भवता । जीर्यति—अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेषामुपादानम् ।

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशृ दाने, ततः पचाद्यच् । स

(१) अपकर्षणार्थः—निवृत्त्यर्थः ।

कृत्संज्ञकत्वात् कर्त्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते। दाशन्ति तस्मै इति दाशः। आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नोऽतिथिः। टगत्रनिपात्यते। निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न ऋत्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः। असत्यपि च गोहनने तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते। उणादिप्रत्य(१)यान्ता एते। "श्याधूसूभ्यो मक्" "भियष्षुक्च" इत्येवमादयः। "ताभ्यामन्यत्रोणादय" इति पर्युदासे प्राप्ते निपातनमारभ्यते। भीमः। भीष्मः। भयानकः। वरुः। चरुः। भूमिः। रजः। संस्कारः। संक्रन्दनः। प्रपतनः। समुद्रः। स्रुचः। स्रुक्। खलतिः॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति। कृत्वात् कर्तर्येव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते। ताभ्यामिति संप्रदानार्थं (२)प्रत्यवमर्शः। अन्यथा ह्यपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात्। कृषितोऽसौ कृषिः। तन्यत इति तन्तुः। वृत्तमिति वर्त्म। चरितं चर्म।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः, प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था, इति स्वनिकाय(३) प्रसिद्धिः। ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सोऽधिकरणे भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं च। ध्रौव्यार्थेभ्यः—कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः—कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः—कर्मभावाधिकरणेषु। ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत्—आसितो देवदत्तः। आसितं तेन। इदमेषामासितम्। गत्यर्थेभ्यः—यातो देवदत्तो ग्रामम्। यातो देवदत्तेन ग्रामः। यातं देवदत्तेन। इदमेषां यातम्। प्रत्यवसानार्थेभ्यः—भुक्त ओदनो देवदत्तेन। देवदत्तेन भुक्तम्। इदमेषां भुक्तम्। कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति? अकारो मत्वर्थीयः, भुक्तमेषामस्ति, पीतमेषामस्तीति॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः। अकार उच्चारणार्थः। लकारमात्रं स्थानित्वेनाधिक्रियते। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम्। किं चेदं लस्येति? दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं तद् गृह्यते। षट्टितश्चत्वारो ङितः। अक्षरसमाम्नायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते। लट्। लिट्। लुट्। लृट्। लेट्। लोट्। लङ्। लिङ्। लुङ्। लृङ्। इति। लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति—लुनाति चूडाल इति? धात्वधिकारोऽनुवर्त्तते, कर्त्रादयश्च विशेषकाः॥

(१) उणादिप्रत्यया इति न्यासपाठः। (एव च बहुव्रीहिः)। (२) "सम्प्रदानप्रत्यवमर्शार्थम्" इति न्या० पा०। (३) स्वनिकायो वैयाकरणसंघः।

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥७८॥

लस्य तिबादय आदेशा भवन्ति। तिप्सिप्मिपां पकारः स्वरार्थः। इटष्टकार "इटोऽत्" इति विशेषणार्थः, तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वान्न देशविध्यर्थः। महिङो ङकारस्तिङिति प्रत्याहारग्रहणार्थः। पचति पचतः पचन्ति। पचसि पचथः पचथ। पचामि पचावः पचामः। पचते पचेते पचन्ते। पचसे पचेथे पचध्वे। पचे पचावहे पचामहे। एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति। तथा चैवोदाहृतम्। इह कस्मान्न भवति—पचमानो यजमानः ? (१) प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

थासस्से ॥ ८० ॥

टित इत्येव। टितो लकारस्य यस्थास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति। पचसे। पेचिषे। पक्तासे। पक्ष्यसे ॥

लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिडादेशयोस्तझयोर्यथासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः। शकारः सर्वादेशार्थः। चकारः स्वरार्थः। पेचे पेचाते पेचिरे। लेभे लेभाते लेभिरे।

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥

लिट इत्येव। लिडादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबादीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति। लकारः स्वरार्थः। णकारो वृद्ध्यर्थः। पपाच पेचतुः पेचुः। पेचिथ, पपक्थ पेचथुः पेच। पपाच, पपच पेचिव पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव। "विद ज्ञाने" अस्माद्धातोः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति। वेद विदतुः विदुः। वेत्थ विदथुः विद। वेद विद्व विद्म। न च भवति—वेत्ति वित्तः विदन्ति। वेत्सि वित्थः वित्थ। वेद्मि विद्वः विद्मः।

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामिति, लटो वेति च वर्त्तते। ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा वा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति। आह आहतुः आहुः। आत्थ आहथुः। न च भवति—ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति। ब्रवीषि ब्रूथ इति। पञ्चानामिति किम् ? ब्रूथ। ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः।

(१) प्रकृतैरिति—प्रकृताना तिबादीना मध्ये यान्यात्मनेपदानीत्येवमिहात्मनेपदानि विशेष्यन्ते।

आदित इति किम्? परेषां मा भूत्। ब्रुव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थं, परस्मैपदानामेव हि स्यात्॥

लोटो लङ्वत्॥ ८५॥

अतिदेशोऽयम्। लोटो लङ्वत् कार्यं भवति, तामादयस्सलोपश्च। पचताम्। पचतम् पचत। पचाव पचाम। अडाटौ कस्मान्न भवतः, तथा झेर्जुसादेशो "लङः शाकटायनस्यैव" इति, वान्तु, यान्तु? विदो लटो वेत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति॥

एरुः॥ ८६॥

लोट इत्येव। लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति। पचतु। पचन्तु। ॐहिन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। न वोच्चारणसामर्थ्यात्। अथवा वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा॥

सेर्ह्यपिच्च॥ ८७॥

लोट इत्येव। लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति। स्थानिवद्भावात् पित्त्वं प्राप्तं प्रतिषिद्ध्यते। लुनीहि। पुनीहि। राध्नुहि। तक्ष्णुहि॥

वा छन्दसि॥ ८८॥

अपित्त्वं विकल्प्यते। लादेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वाऽपिद्भवति। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः। प्रीणाहि। प्रीणीहि(१)॥

मेर्निः॥ ८९॥

लोट इत्येव। लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति। उत्वलोपयोरपवादः। पचानि। पठानि॥

आमेतः॥ ९०॥

लोट इत्येव। लोट्संबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति। पचताम् पचेताम् पचन्ताम्॥

सवाभ्यां वामौ॥ ९१॥

लोट इत्येव। सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्संबन्धिन एकारस्य यथासंख्यं व अम् इत्येतावादेशौ भवतः। आमोऽपवादः। पचस्व। पचध्वम्॥

आडुत्तमस्य पिच्च॥ ९२॥

लोट इत्येव। लोट्संबन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः पिद्भवति। करवाणि करवाव करवाम। करवै करवावहै करवामहै॥

एत ऐ॥ ९३॥

लोडुत्तमस्येति वर्त्तते। लोडुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति। आमो-

(१) "युयुधि। जुहोधि, जुहुधि" इति लिखितप्राचीनपुस्तकेऽधिकम्।

ऽपवादः । करवै करवावहै करवामहै । इह कस्मान्न भवति, पचावेद, पचा(१)मेदम् ? बहिरङ्गलक्षणत्वाद् गुणस्य ॥

लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥

लेटोऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । पताति विद्युत् । उदधिं च्यावयाति ॥

आत ऐ ॥ ९५ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति, प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे । आटः कस्मान्न भवति ? विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्यत्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते—"आत ऐ" इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा, एत ऐ भवति । सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै । मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै । मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै । न च भवति–यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । अन्यत्रेति किम् ? मंत्रयैते मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति, वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणमपि भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति–पताति विद्युत् । उदधि च्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिड्वहिर्महिङां मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥

लेट इति, वेति च वर्त्तते । लेट्संबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति । करवाव करवाम । न च भवति–करवावः करवामः । उत्तमग्रहणं पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं ङितः ॥ ९९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य लोपो भवति । अपचाव अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

ङित इत्येव । ङिल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत् । अपाक्षीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अपचामहि ॥

तस्थस्थमिपां तांतंतामः ॥ १०१ ॥

ङित इत्येव । ङिल्लकारसंबन्धिनां चतुर्णां तसादीनां यथासंख्यं तामादय

---

(१) यजावेदमिति न्यासपाठः ।

आदेशा भवन्ति । अपचताम् । अपचतम् अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् अपाक्त । अपाक्ष्म् ॥

लिङस्सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः । पचेत पचेयाताम् पचेरन् । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥

लिङ इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, स चोदात्तो भवति, ङिच्च । सीयुटोऽपवादः । आगमत्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । ङित्वं तु लिङ एव विधीयते, तत्र तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य(१) । कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः । स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य ङित्त्वे सिद्धे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापनार्थं—लकाराश्रय-ङित्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः किद्भवति । प्रत्ययस्यै-वेदं कित्त्वं, नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । ङित्वे प्राप्ते कित्त्वं विधियते । गुणवृद्धिप्रति-षेधस्तुल्यः, संप्रसारणे जागर्तेर्गुणे च विशेषः । इज्यात् इज्यास्ताम् इज्यासुः(२) । जागर्यात् जागर्यास्ताम् जागर्यासुः । आशिषीति किम् ? वच्यात् । जागृयात् ॥

झस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ इत्येव । झस्य लिङादेशस्य रन्नित्ययमादेशो भवति । झोऽन्तापवादः । पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् ॥

इटोऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटोऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय । हृषीय । तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति—"न विभक्तौ तुस्माः" इति । नैवायमादेशावयवस्त-कारः, किं तर्हि मुखसुखार्थं उच्चार्यते । आगमस्येटो ग्रहणं न भवति—अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ इत्येव । लिङ्सबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति । तकारथकारा-वागमिनौ, लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङेवागमी, तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधन न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृषीष्ट कृषीयास्ताम्(३) । कृषीष्ठाः कृषीयास्थाम् ॥

---

(१) ङित्वं—तु लिङ एव विधीयत, नागमस्य, तत्र ङित्कार्याणामसम्भवात् । इति न्यासपाठः । अयमेव च पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । (२) उच्यात् उच्यास्ताम् उच्यासुः इति न्यासेऽधिकम् । (३) "कृषीरन्" इत्यधिकमुदाहरण मुद्रितमूलपुस्तकेषूपलभ्यमानमपि प्रयोजनाभावान्निष्कासितम् ।

झेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ इत्येव । लिङादेशस्य झेर्जुस् आदेशो भवति । झोऽन्तापवादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङर्थ आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य झेर्जुस् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । ङित इति चानुवर्त्तते । सिचस्तावत्–अकार्षुः । अहार्षुः । अभ्यस्तात्–अबिभयुः अजिह्रयुः अजागरुः । विदेः–अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य झेर्जुसादेशो भवति । कथमाभ्यामानन्तर्यं ? सिज्लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः, श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः । अधुः । अस्थुः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्–आत एव सिज्लुगन्तान्नान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्तः प्रतिषिध्यते, तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव–अकार्षुः । अहार्षुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अवुः । अन्येषां मते–अयान्(१) । ननु ङित इत्यनुवर्त्तते, तत्र लङेवाकारान्तादनन्तरो ङित्सम्भवति नान्यः, तत्किं लङ्ग्रहणेन ? एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात्, लङ्वद्भावेन यस्तस्य मा भूत्–"लोटो लङ्वत्" इति । यान्तु । वान्तु । "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" इत्ययमपि झेर्जुस् लोटो न भवति, बिभ्यतु । जाग्रतु । विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः । अन्येषां मते-अद्विषन् ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः "सार्वधातुके यगि"त्येवमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङः शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्दनेन विहित आर्द्धधातुकसं-

---

(१) यद्यपि सर्वेषु मुद्रितमूलपुस्तकेषु "अयादि"ति एकवचनान्तरूपमुपलभ्यते तथाऽपि तस्य प्रयोजनाभावात् परिवर्त्तितम् ॥

ज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोरित्येव । वृक्षत्वं, वृक्षताऽस्ति । लूभ्याम् । लूभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिडादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । पेचिथ । शेकिथ । जग्ले । मम्ले । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति ? सत्यम् । इह त्वेवकारोऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविशिष्ट(१), पविशिष्ट । आशिषीति किम् ? लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति, सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं लिङेवानन्तरः संबध्यते ? नैतदस्ति, सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते–तिङ्शिदादि छन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः—आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः, वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम्–स्वस्तये(२) नावमिवारुहेम । क्तिनः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट् सार्वधातुकम्–ससृवांसो विशृण्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति–उपस्थेयाम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् । "व्यत्ययो बहुलम्" इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ । ४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते । ङीब्ङीष्ङीनां सामान्येन ग्रहणं ङीति, टाब्डाप्चापामाबिति । प्रातिपदिकमुक्तमर्थवत्कृत्तद्धितसमासाश्चेति । तेषां समाहारनिर्देशो ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । यद्यपि च प्रत्ययपर-

---

(१) अत्र "लविषीष्ट" इत्युदाहरणमधिकम् । (२) स्वस्तय इति"–अस् भुवि ' इत्यस्मात् '' स्त्रियां क्तिन्" इति क्तिन् । तस्य च सार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूभावो न भवति । अत्र लिङः सार्वधातुकत्वात् इति सर्वेषु मुद्रितमूलपुस्तकेषु प्राप्तः पाठोऽपपाठः ।

त्वेन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि वृद्धा(१)वृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षण-प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं कर्त्तव्यम् , इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत् स्यात् । अथ ङ्याब्ग्रहणं, किं न, प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् ? नैतदस्ति । स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथाच "युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः" इति ज्ञापकमस्यास्तादृशमेव । किञ्च तदन्तात्तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणम्-कालितरा । हरिणितरा । खट्वातरा । मालातरा इति । विप्रतिषेधात्तद्धितबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥२॥

ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया भवन्ति । उकारादयोऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । (२)औटष्टकारः "सुडि"ति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पकारः "सुपि"ति प्रत्याहारार्थः । सङ्ख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन सहास्यैकवाक्यता । ङ्यन्तात्तावत्-कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । ङीब्ङीष्ङीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्यः । कुमारीम्, कुमार्यौ, कुमारीः । कुमार्या, कुमारीभ्याम् , कुमारीभिः । कुमार्यै, कुमारीभ्याम् , कुमारीभ्यः । कुमार्याः, कुमारीभ्याम् , कुमारीभ्यः । कुमार्याः, कुमार्योः, कुमारीणाम् । कुमार्याम् , कुमार्योः, कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरवी चोदाहार्ये । आपः खल्वपि-खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । टाब्डाप्चापां क्रमेणोदाहरणम् । खट्वा, खट्वे, खट्वाः । खट्वाम् , खट्वे, खट्वाः । खट्वया, खट्वाभ्याम् , खट्वाभिः । खट्वायै, खट्वाभ्याम् , खट्वाभ्यः । खट्वायाः, खट्वाभ्याम् , खट्वाभ्यः । खट्वायाः, खट्वयोः, खट्वानाम् । खट्वायाम् , खट्वयोः, खट्वासु । एवं बहुराजाकारीषगन्ध्ये चोदाहार्ये । एव प्रातिपदिकात्-दृषद् , दृषदौ, दृषदः । दृषदम् , दृषदौ, दृषदः । दृषदा, दृषद्भ्याम् , दृषद्भिः । दृषदे, दृषद्भ्याम् , दृषद्भ्यः । दृषदः, दृषद्भ्याम् , दृषद्भ्यः । दृषदः , दृषदोः, दृषदाम् । दृषदि, दृषदोः, दृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वेदितव्यम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सर्वाऽधिकारेऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे संबध्यते, ङ्यापोर-

---

(१) "वृद्धावृद्धेत्यादि—वृद्धादयो लक्षण चिह्नं कारण वा यस्य प्रत्ययविधे. स तथोक्त. । प्रत्ययविधिशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते । तत्संप्रत्ययार्थम्—ङ्याप्प्रातिपदिकसम्प्रत्ययार्थम् । एतदुक्तं भवति-वृद्धादीनि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानीत्येव सम्प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं कर्त्तव्यम् । (२)न्याससम्मतोऽयं पाठः पदमञ्जरीसम्मतोऽपि ।

नैवने विधानात्। स्त्रियामित्युच्यते, केयं स्त्री नाम ? सामान्यविशेषाः (१)स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव (२)बहुप्रकारव्यक्तयः। क्वचिदाश्रयविशेषाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः। स्त्रीत्वं च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि युज्यते। स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा यत्प्रातिपदिक वर्त्तत इति वक्ष्यति—"अजाद्यतष्टाप्"। अजा। देवदत्ता। स्त्रियामिति किम्? अजः। देवदत्तः॥

अजाद्यतष्टाप्॥ ४॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति। पकारः सामान्यग्रहणार्थः। टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः। अजा। एडका। कोकिला। चटका। अश्वा। खट्वा। देवदत्ता। तपरकरणं तत्कालार्थम्। शुभयाः। कीलालपाः ब्राह्मणी। हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपः स्यात्। अजादिग्रहणं तु क्वचिज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते, क्वचित्तु पुयोगलक्षणे, क्वचित्तु पुष्पफलोत्तरपदलक्षणे, क्वचित्तु वयोलक्षणे ङीपि, क्वचिट्टिल्लक्षणे। हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाब् विधीयते। ॐशूद्रा चामहत्पूर्वा जातिःॐ इति पठ्यते। तस्यायमर्थः—शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेद्भवति। शूद्रा। पुयोगे ङीषैव भवितव्यम्—शूद्रस्य भार्या शूद्री। महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः—महाशूद्री। महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनस्तत्र तदन्तविधिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। ग्रहणवता(३) प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति कथं तदन्तविधिः? एतदेव ज्ञापकं भवति-अस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनातिधीवरी, अतिपीवरी, अतिभवती, अतिमहती इति भवति। अजा, एडका, चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः। बाला, होडा, पाका, वत्सा, मन्दा, विलातेति वयः। पूर्वाप(४)हाणा, अपरापहाणा। टित्, निपातनाण्णत्वम्। ॐसंभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्ॐ। संफला। भस्त्रफला। अजिनफला। शणफला। पिण्डफला। त्रिफला, द्विगौ। बहुव्रीहौ त्रिफली संहतिः। ॐ(५)सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्ॐ सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा। काण्डपुष्पा। प्रान्तपुष्पा। शतपुष्पा। एकपुष्पा। पाककर्णेति ङीषोऽपवादः। क्रुञ्चा। उष्णिहा। देवविशा, हलन्ताः। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। पुंयोगः। कोकिला जातिः। ॐमूलान्नञःॐ। अमूला॥

ऋन्नेभ्यो ङीप्॥ ५॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप प्रत्ययो भवति। ङकारः

---

(१) सामान्यविशेषा इति—समानाना भावः सामान्यम्, तुल्यजातीयपदार्थसाधारणत्वात्। विशिष्यन्ते- परस्परं विजातीयेभ्यश्च व्यावर्त्यन्ते इति विशेषा। सामान्यश्च विशेषाश्चेति सामान्यविशेषाः॥ (२) बहुप्रकारव्यक्तय इति—व्यज्यन्त आभिरिति व्यक्तय, सामान्यविशेषाणामाश्रया। बहुप्रकारा व्यक्तयो येषा सामान्यविशेषाणां ते तथोक्ताः। (३) एष पाठो न्यासासम्मत। (४) एष एव न्याससम्मत पाठः। (५) सदच्काण्डेति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः।

सामान्यग्रहणार्थः । (पकारः सामान्यग्रह(१)णाविघातार्थः ।) कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । छत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग् इत्यत्र संभवति यथाकथञ्चित् तदुगिच्छब्दरूपं, तदन्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्तीति ॥ ॐधातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ ॥ उखास्रत्, पर्णध्वत् ब्राह्मणी ॥ ॐअञ्चतेश्चोपसख्यानम्ॐ । प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वन्नन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः । धीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्वरी । ऋन्नेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् । ॐवनो न हशःॐ । प्राप्तौ ङीब्रावुभावपि प्रतिषिद्ध्येते । सहोयुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् । त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टावृचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । ऋचीत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यायां पादन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । चतुष्पदा ऋक् । ऋचीति किम् ? द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्सञ्ज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यो यः(२) प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्ध्यते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्वस्रादिभ्यः— स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्रः । चतस्रः ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।
प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मन्नन्तात्प्रातिपदिकान्ङीप् प्रत्ययो न भवति । "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीप् प्राप्तो "मन" इति सूत्रेण प्रतिषिध्यते । दामा, दामानौ, दामानः । पामा, पामानौ, पामानः । अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । सीमा, सीमानौ, सीमानः । अतिमहिमा, अतिमहिमानौ, अतिमहिमानः ॥

---

(१) अयाय कोष्ठान्तर्गतः पाठो न्यासपदमञ्जर्यसम्मतः । (२) "यत." इति पाठः ।

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा, सुपर्वाणौ, सुपर्वाणः । सुचर्मा, सुचर्माणौ, सुचर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् ? अतिक्रान्ता राजानमतिराजी(१) ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां–मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा, पामे, पामा । सीमा, सीमे, सीमाः । न च भवति–पामानः । सीमानः । बहुव्रीहौ–बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः । बहुतक्षा, बहुतक्षे, बहुतक्षाः । न च भवति–बहुराजानः । बहुतक्षाणः । अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् ? बहुव्रीहौ "वनो र च" इत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीवा, बहुधीवरी । बहुपीवा, बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम् । उत्तरसूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेध करोति । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनुपसर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति–"टिड्ढाणञ्" इति ङीप्–कुरुचरी, मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुरुचरा बहुमद्रचरा, मथुरा । जातेरिति ङीष्–कुक्कुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुक्कुटा, बहुशूकरा मथुरा । कथ पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः ? तदन्तविधिना ज्ञापितं चैतद्–अस्त्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति–कुम्भकारी । नगरकारी । न चाणिति कृद्ग्रहणं, तद्धितोऽप्यणस्ति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते, तत् सति सम्भवे विशेषणं भवति । टिदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । टितस्तावत्–कुरुचरी । मद्रचरी । इह कस्मान्न भवति, पचमाना । यजमाना ? द्व्यनुबन्धकत्वाल्लटः । ल्युडादिषु कथं ? टित्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरेत्वं फलम् । पठिता विद्येति आगमटित्वमनिमित्तं, "ट्युट्युलौ तुट् च" इति लिङ्गात् । ढ–सौपर्णेयी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण्–कुम्भकारी । नगरकारी । औपगवी । णेऽपि क्वचिदणकृतं कार्यं भवति–चौरी । तापसी । दाण्डा मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ्–औत्सी । औदपानी । शार्ङ्गरवाद्यञ इति पुनरञो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीषं बाधितुम् । द्वयसच्–ऊरुद्वयसी । जानुद्वयसी । दघ्नच्–ऊरुदघ्नी । जानुदघ्नी । मात्रच्–ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप्–पञ्चतयी । दशतयी । ठक्–आक्षिकी । शालाकिकी । ठञ्–लावणिकी । ठक्ठञोर्भेदेन ग्रहणं ठनादिनिवृत्त्यर्थम् । कञ्–यादृशी ।

(१) "अतिराज्ञी"।त पदमञ्जरीसम्मतः पाठः ।

तादृशी । क्वरप्–इत्वरी । नश्वरी । ॐनञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्ॐ । स्त्रैणी । पौंस्नी । आढ्यङ्करणी । सुभगंकरणी । शाक्तीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ॥ १६ ॥

ङीबित्येव । यञन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी । वात्सी । (१)ॐअपत्यग्रहणं कर्त्तव्यम्ॐ । इह मा भूत्, "द्वीपादनुसमुद्रं यञ्"–द्वैप्या । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यञ इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यञन्तात् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसञ्ज्ञः । षकारो ङीषर्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते । तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम्–गार्गी । वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । आवट्याच्चापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात्–आवट्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यञ इत्येव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते–कपिशब्दात्परः कपि कत इति, न प्रातिपदिकावयवः कुरुकतेति । लौहित्यायनी । शांसित्यायनी । बाभ्रव्यायणी ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ(२) तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । तथा "कण्वादिभ्यो गोत्रे" इति । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यञन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते "ढक्च मण्डूकात्" इत्यणि च । यथाक्रमं टाब्ङीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना ? तस्येदंविवक्षायामणि कृते भविष्यति । ॐकौरव्यमाण्डूकयो-

(१) "आपत्य" इति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः, न्यासेतु "अपत्य" इत्येव दृश्यते ।

(२) पूर्वोत्तरावित्यादि—शकलशब्दोऽन्त आदिश्च यथाक्रमम् ययोः पूर्वोत्तरयोर्गणयोस्तौ तथोक्तौ, पूर्वो गणो लोहितादिः शकलशब्दान्तो भवति, उत्तरश्च गणः शकलशब्दादिर्भवतीत्यर्थः ।

रासुरेरुपसंख्यानम्॥ आसुरायणी। शैषिकेष्वर्थेषु "इञश्च" इत्यणि प्राप्ते छप्रत्यय इष्यते॥ आसुरीयः कल्पः॥

वयसि प्रथमे॥ २०॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिर्वयः। प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या(१)वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति। कुमारी। किशोरी। वर्करी। प्रथम इति किम्? स्थविरा। वृद्धा। अत इत्येव, शिशुः। ॐवयस्यचरम इति वक्तव्यम्ॐ। वधूटी, चिरण्टी, द्वितीयवयोवचनावेतौ। प्राप्तयौवना स्त्र्यभिधीयते। कथं कन्या? "कन्यायाः कनीन च" इति ज्ञापकात्। उत्तानशया, लोहितपादिकेति, नैता वयःश्रुतयः॥

द्विगोः॥ २१॥

द्विगुसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति। पञ्चपूली। दशपूली। कथं त्रिफला? अजादिषु दृश्यते॥

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि॥ २२॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति। बिस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम्। सर्वतो मानं परिमाणम्। अपरिमाणान्तात्तावत्—पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। दशाश्वा। ("तेन(२)क्रीतम्" "अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्" इति लुक्) कालः संख्या च न परिमाणम्। द्विवर्षा। त्रिवर्षा। द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता। त्रिशता। बिस्तादिभ्यः—द्विबिस्ता। त्रिबिस्ता। द्व्याचिता। त्र्याचिता। द्विकम्बल्या। त्रिकम्बल्या। अपरिमाणेति किम्? द्व्याढकी। त्र्याढकी। तद्धितलुकीति किम्? समाहारे पञ्चाश्वी। दशाश्वी॥

काण्डान्तात् क्षेत्रे॥ २३॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति। द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः, प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य तद्धितस्य "प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्" इति लुकि कृते—द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात् पूर्वेणैव प्रतिषेधे सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम्, इह मा भूत्—द्विकाण्डी रज्जुस्त्रिकाण्डी रज्जुरिति। प्रमाणविशेषः काण्डम्॥

पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम्॥ २४॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव। प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखाया द्विपुरुषा, द्विपुरुषी। त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी। अपरिमाणान्तत्वान्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं

---

(१) श्रुत्येत्यादि—श्रवणमात्रेण प्रकरणाद्यनपेक्षयेत्यर्थः। (२) कोष्ठान्तर्गतपाठो न्यासपदमञ्जर्यसम्मतः। अस्याधस्य न्यासे स्वयमुक्तत्वात्।

वचनम् । प्रमाण इति किम् ? द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा, त्रिपुरुषा । तद्धितलुकीत्येव-समाहारे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ॥ २५ ॥

ऊधस्शब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । "ऊधसोऽनङ्" इति समासान्ते कृते, "अनो बहुव्रीहेः" इति डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिदमुच्यते । घटोध्नी । कुण्डोध्नी । बहुव्रीहेरिति किम् ? प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः । अन उपधालोपिन इत्यस्यापि ङीपोऽयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति-महोधाः पर्जन्य इति ॥

सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहेरूधःशब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत्-द्व्यूध्नी । त्र्यूध्नी । अव्ययादेः-अत्यूध्नी(१), निरूध्नी । आदिग्रहणं किम् ? द्विविधोध्नी, त्रिविधोध्नीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् । संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्धायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्तात् डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्विदाम्नी, त्रिदाम्नी । हायनान्तादापि प्राप्ते-द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी । ॐहायनो वयसि स्मृतःॐ । तेनेह न भवति-द्विहायना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना । णत्वमपि ॐत्रिचतुर्भ्यां हायनस्यॐ इति वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अन्नन्तो यो बहुव्रीहिरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधौ भवतः । (किमर्थं(२) तर्हीदमुच्यते) ननु सिद्धा एव डाप्प्रतिषेधङीपः ? अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम् । बहुराजा, बहुराज्ञी, बहुराजे । बहुतक्षा, बहुतक्षणी, बहुतक्षे । अन इति किम् ? बहुमत्स्या । उपधालोपिन इति किम् ? सुपर्वा, सुपर्वे । सुपर्व्वा, सुपर्व्वाणौ, सुपर्व्वाणः । डाप्प्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी, अतिराज्ञी नाम ग्रामः । छन्दसि-गौः पञ्चदाम्नी । एकदाम्नी । द्विदाम्नी । एकमूर्द्ध्नी । समानमूर्द्ध्नी ।

---

(१) "अभ्यूध्नी" इति न्यासपाठः । (२) कोष्ठान्तर्गतः पाठः न्यासपदमञ्जर्यसम्मतोऽत्र ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥

सञ्ज्ञाछन्दसोरित्येव। केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति। केवली। केवलेति भाषायाम्। मामकी। मामिकेति भाषायाम्। मित्रावरुणयोर्भागधेयी। भागधेयेति भाषायाम्। पापी त्वियम्। पापेति भाषायाम्। उतापरीभ्यो मघवा विजिग्ये। अपरेति भाषायाम्। समानी प्रवाणी। समानेति भाषायाम्(१) ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जस्विषयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति। या रात्री सृष्टा। रात्रीभिः। अजसाविति किम्? यास्ता रात्रयः। *अजसादिष्विति वक्तव्यम्*। रात्रिं सहोषित्वा। कथं "तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च रात्र्यः"? ङीषय बह्वादिलक्षणस्तत्र हि पठ्यते 'कृदिकारादक्तिनः', 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते, नुगागमस्तु विधीयते। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्भवति ङीप् च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः। निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति। अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे, इह न भवति-अन्तरस्यां शालायां विद्यते। पतिमती पृथिवी। अन्तर्वदिति मतुब्निपात्यते, वत्वं सिद्धम्। पतिवदिति वत्व निपात्यते, मतुप् सिद्धः। अन्तर्वत्नी गर्भिणी। पतिवत्नी जीवत्पतिः॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वे निपातनात्।
गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा छन्दसि तु नुग्विधिः ॥

सान्तर्वत्नी देवानुपैत्। सान्तर्वती देवानुपैत्। पतिवत्नी तरुणवत्सा। पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते, ङीप् प्रत्ययस्तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः, यज्ञसंयोगे। यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः तत्साधनत्वात्फ(२)लग्रहीतृत्वाद्वा। यजमानस्य पत्नी। पत्नि वाचं यच्छ। यज्ञसंयोग इति किम्? ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी। कथं वृषलस्य पत्नी? उपमानाद्भविष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्त्तते। पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपर्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव। वृद्धपतिः। वृद्धपत्नी। स्थूलपतिः।

(१) "आर्यकृता। आर्यकृतेति भाषायाम्। सुमङ्गली। सुमङ्गलेति भाषायाम्। भेषजी। भेषजेति भाषायाम् इति उदाहरणप्रत्युदाहरणविशिष्टग्रन्थः क्वचित्क्वचिदुपलभ्यते। पदमञ्जर्यां त्वेतेषां व्याख्यानं दृश्यते॥ (२) "तत्फले" ति न्यासपाठः।

स्थूलपत्नी। अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात्। सपूर्वस्येति किम्? पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य॥

नित्यं सपत्न्यादिषु॥ ३५॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव। पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम्। नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्। समानः पतिरस्याः सपत्नी। एकपत्नी। समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम्। समान। एक। वीर। पिण्ड। भ्रातृ। पुत्र। दासाच्छन्दसि॥

पूतक्रतोरै च॥ ३६॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् च प्रत्ययः। पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी। त्रय एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः। यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः॥ ३७॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीप् च प्रत्ययः। वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति। अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिवद्भावादेव सिद्धम्। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। अग्नायी। कुसितायी। कुसीदायी। पुंयोग इत्येव, वृषाकपिः स्त्री॥

मनोरौ वा॥ ३८॥

ऐ, उदात्त इति च वर्त्तते। मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति औकारश्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः। वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते, तेन त्रैरूप्यं भवति—मनोः स्त्री मनायी, मनावी, मनुः। मनुशब्द आद्युदात्तः॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः॥ ३९॥

वेति वर्त्तते। वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्तकारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति। एता। एनी। श्येता। श्येनी। हरिता। हरिणी। सर्वं एते आद्युदात्ताः, "वर्णानां तणतिनितान्तानाम्" इति वचनात्। वर्णादिति किम्? प्रहृ(१)ता। प्रसृता। गतिस्वरेणाद्युदात्तः। अनुदात्तादिति किम्? श्वेता। घृतादित्वादन्तोदात्तः। तोपधादिति किम्? अन्यतो ङीषं वक्ष्यति। अत इत्येव, शितिर्ब्राह्मणी। ॐपिशङ्गादुपसंख्यानम्ॐ। पिशङ्गी। ॐअसितपलितयोः प्रतिषेधःॐ। असिता। पलिता। ॐछन्दसि क्नमित्येकेॐ। असिक्नी। पलिक्नी। भाषायामपीष्यते—गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानाम्॥

अन्यतो ङीष्॥ ४०॥

वेति निवृत्तं, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम्। वर्णवाचिनः प्राति-

(१) "प्रकृते"ति न्यासपाठः।

पदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णादित्येव, खट्वा । अनुदात्तादित्येव, कृष्णा । कपिला ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीषनुवर्त्तते । षिद्भ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शिल्पिनि ष्वुन्-नर्त्तकी । खनकी । रजकी । गौरादिभ्यः-गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । ऋष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुवल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । गडुज । आनन्द । सृपाट । सृगेठ । आढक । शष्कुल । सूर्म । सुब । सूर्य्य । पूष । मूष । घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तक्षन् । अनडुही । अनड्वाही । एषणः करणे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेध । गौतम । आयस्थूण । भौरि । भौलिकि । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । आलिङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आग्रहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । ॐसुमङ्गलात्संज्ञायाम्ॐ । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विटक । कुर्द । गूर्द । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल । पुष्कल । ॐकटाच्छ्रोणिवचने(१)ॐ । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्ट्री । मातामह । पितामह । मातामहपितामहयोः "मातरि षिच्च" इति षित्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम्-अनित्यः षिल्लक्षणो ङीषिति; तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । जानपदी भवति वृत्तिश्चेत्, जानपदी अन्या । स्वरे विशेषः । उत्सादिपाठादञि कृते ङीपाद्युदात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति अमत्रं चेत्, कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं चेत्, गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या । भाजी भवति श्राणा चेत् पक्केत्यर्थः, भाजान्या । नागीभवति स्थौल्यं चेत्, नागाऽन्या । नागशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये ङीषमुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव टापम् । जातिवचनात्तु जातिलक्षणो ङीषेव भवति-नागी । काली भवति वर्णश्चेत्, कालाऽन्या ।

(१) कुत्रचित् अधिकाः पञ्चशब्दा ग्रन्थे दरीदृश्यन्ते । ते च यथा—पिङ्गल । मट्ट । दह्न । कन्द । काकण इति ।

नीली भवति अनाच्छादनं चेत्, नीलाऽन्या। न च सर्वस्मिन्ननाच्छादन इष्यते, किं तर्हि? नीलादोषधौ, प्राणिनि च। नीली ओषधिः, नीली गौः, नीली वडवा। सञ्ज्ञायां वा। नीली। नीला। कुशी भवत्ययोविकारश्चेत्, कुशान्या। कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत्, कामुकान्या। मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामात्रम्। कबरी भवति केशवेशश्चेत्, कबरान्या॥

शोणात् प्राचाम्॥ ४३॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। शोणी, शोणा वडवा॥

वोतो गुणवचनात्॥ ४४॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः। गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति। पटुः, पट्वी। मृदुः, मृद्वी। उत इति किम्? शुचिरियं ब्राह्मणी। गुणवचनादिति किम्? आखुः। ॐवसुशब्दाद् गुणवचनाद् ङीबाद्युदात्तार्थम्ॐ। वस्वी। ॐखरुसंयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। खरु(१)रियं ब्राह्मणी। पाण्डुरियं ब्राह्मणी॥

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥

बह्वादिभ्यश्च॥ ४५॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य. स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति। बहुः, बह्वी। बहु। पद्धति। अङ्कति। अञ्चति। अंहति। वहति। शकटि। शक्तिः शस्त्रे। शारि। वारि। गति। अहि। कपि। मुनि। यष्टि। ॐइतः प्राण्यङ्गात्ॐ। ॐकृदिकारादक्तिनःॐ। ॐसर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येकेॐ। चण्ड। अराल। कमल। कृपाण। विकट। विशाल। विशङ्कट। भरुज। ध्वज। ॐचन्द्रभागान्नद्याम्ॐ। कल्याण। उदार। पुराण। अहन्। बहुशब्दो गुणवचन एव, तस्येह पाठ उत्तरार्थः॥

नित्यं छन्दसि॥ ४६॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। बह्वीषु हित्वा प्रपिबन्। बह्वी नाम ओषधी भवति। नित्यग्रहणमुत्तरार्थम्॥

भुवश्च॥ ४७॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति। विभ्वी च। प्रभ्वी च। सम्भ्वी च(२)। इह कस्मान्न भवति स्वयम्भूः? उत इति तपरकरणमनुवर्त्तते। ह्रस्वादेवेयं पञ्चमी। "भुव" इति सौत्रो निर्देशः॥

---

(१) खरु—कन्या पतिंवरेति निघण्टुः। (२) क्वचिदुपलभ्यमानः "शम्भ्वी" इति शब्दः पाठरूपेण ज्ञातव्यः।

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः। पुंयोगाद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस आख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति। गणकस्य स्त्री गणकी। महामात्री। प्रष्ठी। प्रचरी। पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवात् पुशब्दा एते, तद्योगात्स्त्रियां वर्त्तन्ते। पुयोगादिति किम्? देवदत्ता। यज्ञदत्ता। आख्याग्रहणं किम्? परिसृष्टा (१) प्रजाता। पुयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्ते न तु पुमांसमाचक्षते। ॐगोपालिकादीनां प्रतिषेधःॐ। गोपालकस्य स्त्री गोपालिका। ॐसूर्याद्देवतायां चाब्वक्तव्यःॐ। सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या। देवतायामिति किम्? सूरी॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥४९॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्चागमः। येषामत्र पुंयोग एवेष्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते, प्रत्ययस्तु पूर्वेणैव सिद्धः। अन्येषां तूभयं विधीयते। इन्द्राणी। वरुणानी। भवानी। शर्वाणी। रुद्राणी। मृडानी। ॐहिमारण्ययोर्महत्त्वेॐ। महद्धिम हिमानी। महदरण्यमरण्यानी। ॐयवाद्दोषेॐ। दुष्टो यवो यवानी। ॐयवनाल्लिप्याम्ॐ। यवनानां लिपिर्यवनानी। ॐउपाध्यायमातुलाभ्यां वाॐ। उपाध्यायी। उपाध्यायानी। मातुली। मातुलानी। ॐआचार्यादणत्वं चॐ। आचार्यानी। आचार्या। ॐअर्यक्षत्रियाभ्यां वाॐ। अर्याणी। अर्या। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। विना पुंयोगेन स्वार्थ एवाय विधिः। पुयोगे तु ङीषैव भवितव्यम्। अर्यी। क्षत्रियी। मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चॐ। रथीरभून्मुद्गलानि गविष्टौ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम्। क्रीतशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती। वसनक्रीती। करणपूर्वादिति किम्? सुक्रीता। दुष्क्रीता। इह कस्मान्न भवति—

"सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी।" इति?

टाबन्तेन समासः, अत इति चानुवर्त्तते। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति बहुलं तदुच्यते, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव। करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां ङीष् प्रत्ययो भवति। अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः। अभ्रविलिप्ती द्यौः। सूपविलिप्ती पात्री। अल्पसूपेत्यर्थः। अल्पाख्यायामिति किम्? चन्दनानुलिप्ता(२) ब्राह्मणी॥

(१) परिसृष्टा प्रजाता—प्रसूतेत्यर्थः। एते शब्दा इति बहुवचनम् येऽन्येप्येवञ्जातीयाः शब्दास्तानपेक्ष्य वेदितव्यम्। (२) चन्दनानुलिप्ता—बहुलेन चन्दनेनानुलिप्तेत्यर्थः।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव। बहुव्रीहिर्योऽन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम्। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्प वक्ष्यति। शङ्खभिन्नी। ऊरुभिन्नी। (१)गलकोत्कृत्ती। केशलूनी। बहुव्रीहेरिति किम्? पादपतिता। ※अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेधः※। दन्तजाता। स्तनजाता। ※पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे※। पाणिगृहीती भार्या। यस्यास्तु कथंचित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति। ※अबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम्※ बहुकृता(२)। नञ्–अकृता। सु–सुकृता। काल–मासजाता। संवत्सरजाता। सुखादि–सुखजाता। दुःखजाता। "जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनादि"त्येवमादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम्॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात्, क्तान्तादित्यनुवर्त्तते। अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् क्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। शार्ङ्गजग्धी, शार्ङ्गजग्धा। पलाण्डुभक्षिती, पलाण्डुभक्षिता। सुरापीती, सुरापीता। अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम्? शङ्खभिन्नी। ऊरुभिन्नी। अन्तोदात्तादित्येव–वस्त्रच्छन्ना। वसनच्छन्ना। ※बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम्※। प्रवृद्धविलूनी। प्रवृद्धविलूना। प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति, नायं बहुव्रीहिः॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः, क्तान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम्। वाग्रहणमनुवर्तते। स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात् प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति। चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा। अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा माला। स्वाङ्गादिति किम्? बहुयवा। उपसर्जनादिति किम्? अशिखा। असंयोगोपधादिति किम्? सुगुल्फा। सुपार्श्वा। ※अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम्※। मृद्वङ्गी। मृद्वङ्गा। सुगात्री। सुगात्रा। स्निग्धकण्ठी, स्निग्धकण्ठा॥

अद्रवं मूर्त्ति(३)मत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्।
अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत्तेन(४) चेत्तत्तथायुतम्॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येव। बह्वच्लक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव। नासिकाद्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति। तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका। तिलोदरी, तिलोदरा।

(१) गलात्कृत्तीति प० पा०॥ (२) बहुकृता—बहूनि कृतान्यनयेति विग्रहः। (३) मूर्त्तिमदिति—असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिः। स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिरित्यन्ये॥ (४) "तस्ये"ति न्या० पा०॥

बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठा। दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा। समदन्ती, समदन्ता। चारुकर्णी, चारुकर्णा। तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा। *पुच्छाच्चेति वक्तव्यम्*। कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा। *कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्*। कबरपुच्छी(१)। मणिपुच्छी। विषपुच्छी। शरपुच्छी। *उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च*। उलूकपक्षी सेना। उलूकपुच्छी शाला॥

न क्रोडादिबह्वचः॥ ५६॥

स्वाङ्गादिति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति। कल्याणक्रोडा(२)। कल्याणखुरा। कल्याणोखा। कल्याणबाला। कल्याणशफा। कल्याणगुदा। कल्याणघोणा। कल्याणमुखा। क्रोडादिराकृतिगणः। सुभगा। सुगला। बह्वचः खल्वपि-पृथुजघना। महाललाटा॥

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च॥ ५७॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति नासिकोदरौष्ठजङ्घेति च प्राप्तो ङीष्प्रतिषिध्यते। सह नञ् विद्यमान इत्येवंपूर्वात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति। सकेशा। अकेशा। विद्यमानकेशा। सनासिका। अनासिका। विद्यमाननासिका॥

नखमुखात् संज्ञायाम्॥ ५८॥

नखमुखान्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीष् प्रत्ययो न भवति। शूर्पणखा। वज्रणखा। गौरमुखा। कालमुखा। संज्ञायामिति किम्? ताम्रनखी कन्या। चन्द्रमुखी॥

दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि॥ ५९॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते। सयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते। दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेट्। चकारः संज्ञानुकर्षणार्थः। दीर्घजिह्वीति निपातनं नित्यार्थम्॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ ६०॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते। यत्र ङीष् विहितस्तत्र तदपवादः। दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो भवति। स्वरे विशेषः। प्राङ्मुखी(३), प्राङ्मुखा। प्राङ्नासिकी, प्राङ्नासिका। इह न भवति-प्राग्गुल्फा, प्राक्क्रोडा, प्राग्जघनेति॥

---

(१) कबरपुच्छी—कबरं पुच्छमस्याः सा मयूरी। मणिपुच्छी, विषपुच्छी—मणि पुच्छमस्याः, विषं पुच्छमस्याः सा वृश्चिकी। (२) "कल्याणक्रोडे"ति। अश्वानामुरः-क्रोडा, स्त्रीलिङ्गोऽयम्। (३) प्राङ्मुखीति—प्राच्यां भवमिति व्युत्पत्त्यावस्तातिः, तस्याञ्चेरिति लुक्, 'लुक्तद्धिते'ति ङीब्लुक्, इति प्राक्, प्राङ् मुखं यस्याः सा प्राङ्मुखी।

वाहः ॥ ६१ ॥

ङीषेव स्वर्यते न ङीप्। वहेरयं ण्विप्रत्ययान्तस्य निर्द्देशः। सामर्थ्यात्तदन्तविज्ञानम्। वाहन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष प्रत्ययो भवति। दित्यौही। प्रष्ठौही ॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी, अशिश्वी इत्येतौ शब्दौ ङीषन्तौ भाषायां निपात्येते। सखीयं मे ब्राह्मणी। नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी। भाषायामिति किम्? सखा सप्तपदी भव। अशिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमयकारोपधं च तस्मात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ॥

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

कुक्कुटी। सूकरी(१)। ब्राह्मणी। वृषली। नाडायनी। चारायणी। कठी। बह्वृची। जातेरिति किम्? मुण्डा। अस्त्रीविषयादिति किम्? मक्षिका। अयकारोपधादिति किम्? क्षत्रिया। ॐयोपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधःॐ। हयी। गवयी। मुकयी। मत्सी। मनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष प्रत्ययो भवति। स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वेणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। पुष्पफलमूलोत्तरपदात्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते। 'सत्प्राक्काण्डप्रांतशतैकेभ्यः पुष्पात्'। 'सभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्'। 'मूलान्नञः' इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। अवन्ती। कुन्ती। दाक्षी। प्लाक्षी। इत इति किम्? विट्। दरत्। मनुष्यग्रहणं किम्? तित्तिरिः। जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि यथा स्यात्—औदमेयी(२)। ॐइञ उपसंख्यानमजात्यर्थम्ॐ। सौतङ्गमी। मौनचित्ती। सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् न जातिः ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्त्तते। उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रियामूङ्

---

(१) अत्र 'मयूरी"ति न्यासेऽधिकमुदाहरणम्। (२) औदमेयीति—उदक मेयमस्य उदमेयस्तस्यापत्यम् स्त्री औदमेयी। उदकस्योदभावः।

प्रत्ययो भवति । कुरूः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः(१) । ङकारो "नोङ्धात्वोः" इति विशेषणार्थः । दीर्घोच्चारणं कपो बाधनार्थम् । अयोपधादित्येतदत्रापेक्ष्यते । अध्वर्युर्ब्राह्मणी । ॐअप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम्ॐ । अलाबूः । कर्कन्धूः । अप्राणिग्रहण किम् ? कृकवाकुः । अरज्ज्वादीनामिति किम् ? रज्जुः । हनुः ।

बाह्वन्तात् सञ्ज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्सञ्ज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रबाहूः । जालबाहूः । सञ्ज्ञायामिति किम् ? वृत्तौ बाहू यस्याः सा वृत्तबाहूः ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गूः । ॐश्वशुरस्योकाराकारलोपश्च वक्तव्य.ॐ । श्वश्रूः ॥

ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरूत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरूः । नागनासोरूः । करभोरूः । औपम्य इति किम् ? वृत्तोरुः स्त्री ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरूत्तरपदात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भः । संहितोरूः(२) । शफोरूः । लक्षणोरूः । वामोरूः । ॐसहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्ॐ । सहितोरूः । सहोरूः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कद्रूश्च वै सुपर्णी च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम् ? कद्रुः । कमण्डलुः । ॐगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्ॐ । गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अच्छन्दोर्थं वचनम् । कद्रूः । कमण्डलूः । सञ्ज्ञायामिति किम् ? कद्रुः । कमण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्योऽञन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति । शार्ङ्गरवी । कापटवी । अञन्तेभ्यः—बैदी । और्वी । जातिग्रहणं चेहानुवर्त्तते तेन जातिलक्षणो ङीषनेन बाध्यते, न पुयोगलक्षणः । बैदस्य स्त्री बैदी । शार्ङ्गरव । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण । गौतम । एतेऽणन्ताः । कामण्डलेय । ब्राह्मकृतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते ढगन्ताः । वात्स्यायन । मौञ्जायन । एतौ फगन्तौ जातिः ।

(१) "जीवबन्धू"रिति प० पा० । (२) संहितोरू—संश्लिष्टोरूरित्यर्थः । सहोरू—सहेते इति सहौ, तादृशावूरू यस्याः सा ।

कैकसेयो ढगन्तः । काव्यशैव्यौ यञन्तौ । एहि, पर्येहि । कृदिकारान्तौ । आश्मरथ्यो यञन्तः । औदपानः । उदपानशब्दः शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयति । अराल । चण्डाल । वतण्ड । जातिः । ॐभोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम् घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम्ॐ । ॐनृनरयोर्वृद्धिश्चॐ । अत्र यथायोग ङीबादिषु प्राप्तेषु ङीन् विधीयते ॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । ञ्यङ. ष्यङश्च सामान्यग्रहणमेतत् । आम्बष्ठ्या । सौवीर्या । कौसल्या । ष्यङ्–कारीषगन्ध्या, वाराह्या, बालाक्या । ॐषाच्च यञ ॐ । षात्परो यो यञ् तदन्ताच्चाप् वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या । पौतिमाष्या । गौकक्ष्या । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

अवटशब्दो गर्गादिः । तस्माद्यञि कृते ङीपि प्राप्ते वचनमेतत् । आवट्याच्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां ष्फ एव, सर्वत्रग्रहणात् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारोऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति–"यूनस्तिः" युवतिः । बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम्– "पृथिव्या ञाञौ" "अग्रादिपश्चाड्डिमच्" इत्येवमादि लब्धं भवति । तद्धितप्रदेशाः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसञ्ज्ञो भवति । ङीपोऽपवादः । युवतिः ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुरूपोत्तमयोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्यणिञोरेव विज्ञायते, न तु समुदायस्य । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विघातार्थः–"यङश्चाप्" इति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमक्षरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरूपोत्तम प्रातिपदिकम् । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः, कुमुदगन्धिः, "तस्यापत्यम्" इत्यण्, तस्य ष्यङादेशः–कारीषगन्ध्या, कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम्, "अत इञ्", वाराहिः, तस्य ष्यङादेशः–वाराह्या । बालाक्या । अणिञोरिति किम् ? ऋतभागस्यापत्य, बिदादित्वादञ्, आर्त्तभागी । गुरूपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिञौ । "टिड्ढाणञ्"(१) इति ङीबेव भवति । अनार्षयोरिति

---

(१) "टिड्ढाणञित्यादि"–प्राप्तिमात्राभिप्रायेणैतदुक्तम्, अत्र हि जातित्वाच्छार्ङ्गरवादिति ङीना भाव्यम् ।

किम् ? वाशिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोरिति किम् ? औपगवी । कापटवी । गोत्र इति किम् ? "तत्र जातः" आहिच्छत्री, कान्यकुब्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७६ ॥

अणिञोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमता. कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयस्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । मौखर्या । येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति, ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः, अनणिञर्थश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपक्षिति । चौपयत । चैटयत । शैकयत । बैल्वयत । वैकल्पयत । सौधातकि । सूत, युवत्याम् । भोज, क्षत्रिये । भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि । शालास्थलि । कापिष्ठलि । गौलक्ष्य । गौकक्ष्य ॥

(१)दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृक्षि सात्यमुग्रि काण्ठेविद्धि इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । इञन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्त्तते । तेन उभयत्र विभाषेयम् । गोत्रे पूर्वेण ष्यङादेशः प्राप्तो विकल्प्यते । अगोत्रेत्वनन्तरेऽपत्ये पक्षे विधीयते । तेन मुक्ते "इतो मनुष्यजातेः" इति ङीषेव भवति । दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या, सात्यमुग्री । काण्ठेविद्ध्या, काण्ठेविद्धी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते—समर्थानामिति प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः, "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति यावत् । स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति, विकल्पोऽपि तत्रानवस्थितः । केचिन्नित्यमेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि—"तस्यापत्य," "तेन रक्तं रागात् ," "तत्र भवः" इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये सति प्रथमनिर्दिष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथमः प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्द्धार्यते । तस्येति सामान्यं विशेषलक्षणार्थं, तदीयं प्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायते । उपगोरपत्यम् , औपगवः । समर्थानामिति किम् ? कम्बलमुपगोः, अपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् ? षष्ठ्यन्ताद्यथा स्यात् प्रथमान्तान्मा भूत् । वेति किम् ? वाक्यमपि यथा स्यात्—उपगोर-

---

(१) देवा यज्ञा यष्टव्या अस्य देवयज्ञः । शुचिर्वृक्षोऽस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रमस्य सत्यमुग्रः । कण्ठे विद्धमस्य कण्ठे वा विद्धः कण्ठेविद्धः ।

पत्यमिति। यद्येवं समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाध्येत उपग्वपत्यमिति? नैष दोषः। पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते, तेनैतदपि भविष्यति॥

प्राग्दीव्यतोऽण्॥ ८३॥

"तेन दीव्यति" इति वक्ष्यति। तदेकदेशो दीव्यच्छब्दोऽवधित्वेन गृह्यते, प्राग्दीव्यत्संशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम्। अधिकारः परिभाषा विधिर्वेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषय परिहृत्याण् प्रवर्त्तते। वक्ष्यति-"तस्यापत्यम्"। औपगवः। कापटवः॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च॥ ८४॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति। पत्युत्तरपदाद् ण्य वक्ष्यति, तस्यापवादः। आश्वपतम्। शातपतम्। अश्वपति। शतपति। धनपति। गणपति। राष्ट्रपति। कुलपति। गृहपति। धान्यपति। पशुपति। धर्मपति। सभापति। प्राणपति। क्षेत्रपति (१)॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य.॥ ८५॥

प्राग्दीव्यत इत्येव। दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः प्रत्ययो भवति। दैत्यः। आदित्यः। आदित्यम्। पत्युत्तरपदात्-प्राजापत्यम्। सैनापत्यम्। ॐयमाच्चेति वक्तव्यम्ॐ। याम्यम्। ॐवाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम्ॐ। वाच्यम्। मात्यम्। पैतृमत्यम्। ॐपृथिव्या ञाञौॐ। पार्थिवा। पार्थिवी। ॐदेवाद्यञञौॐ। दैव्यम्। दैवम्। ॐबहिषष्टिलोपश्चॐ। बाह्यः। ॐईकक्चॐ। बाहीकः। ॐईकञ् छन्दसिॐ। बाहीकः। स्वरे विशेषः। टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। आरातीयः। ॐस्थाम्नोऽकारःॐ। अश्वत्थामः। ॐलोम्नोपत्येषु बहुषुॐ। उडुलोमाः। शरलोमाः। बहुष्विति किम्? औडुलोमिः। शारलोमिः। ॐसर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत्ॐ। गव्यम्। अजादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति किम्? गोभ्यो हेतुभ्य आगत गोरूप्यम्। गोमयम्। ॐण्याद्योऽर्थविशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेनॐ। दितेरपत्यं, दैत्यः। वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम्। कथ दैतेयः? दितिशब्दात् "कृदिकारादक्तिनः," 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति ङीषं कृत्वा "स्त्रीभ्यो ढक्" क्रियते (२)लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या॥

उत्सादिभ्योऽञ्॥ ८६॥

प्राग्दीव्यत इत्येव। उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति। अणस्तदपवादानां च बाधकः। औत्सः। औदपानः। उत्स। उदपान। विकर। विनोद।

(१) 'स्थानपति। यज्ञपति। धन्वपति। अधिपति। बन्धुपति"। एते शब्दाः कचिदेवाधिकाः। (२) विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभाव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । वष्कयाऽसे । धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु । कुल । उदस्थान, देशे । पृष, दंशे । भल्लकीय । रथन्तर । मध्यंदिन । बृहत् । महत् । सत्त्वन्तु । सच्छब्दो मतुबन्त आगतनुङ्को गृह्यते सत्त्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण । देव । ॐग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम्ॐ इह मा भूत्-ग्रैष्मी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते, न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संबन्धः । प्राग्भवनसंशब्दनाद्येऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात् पुंस्शब्दाच्च यथाक्रम नञ्स्नञौ प्रत्ययौ भवतः । स्त्रीषु भवं, स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रीभ्य आगतं, स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रीभ्यो हितं, स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकाद्वत्यर्थे न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते न भवनादिति । द्विगोरिति षष्ठी । द्विगोर्यः संबन्धी निमित्तत्वेन तद्धितः प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु सस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्य इति किम् ? द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव, द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति, पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथवा द्विगोरेवायं लुग्विधीयते, द्विगोरिति स्थानषष्ठी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा ? सत्यमेतत् । उपचारेण तु लक्षणया द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि गुणकल्पनया कस्मान्न द्विगुरुच्यते पाञ्चकपालमिति ? न तस्य द्विगुत्वं निमित्तम् , इतरस्तु द्विगुत्वस्यैव निमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपाल इति ? नैवात्र तद्धित उत्पद्यते, वाक्यमेव भवति, त्रैशब्द्यं हि साध्यं, पञ्चसु कपालेषु सस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति, तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अथेह कस्मान्न भवति, पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम् , पञ्चगर्गमयमिति ? वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । "यस्कादिभ्यो गोत्र" इत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययानां लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिध्यते । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । गोत्र इति किम् ? कौबलम् । बादरम् । अचीति किम् ? गर्गेभ्य आगतम् , गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव, गर्गे-

भ्यो हितम्, गार्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् । बिदानामपत्यं युवा युवानौ बैद', बैदौ । बैदशब्दात् अत इञि कृते तस्य च इञः "ण्यक्षत्रियार्षञित" इति लुकि रूपम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि । बैदस्य बैदयोर्वाऽपत्यं बहवो माणवकाः, बिदाः । नक्षत्राञ् बहुषूत्पन्नः ।

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते, अचीति च । प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थेऽनुत्पन्न एव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः, तस्यापत्य युवा, "फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ" फाण्टाहृतः, तस्य छात्रा इति विवक्षितेऽर्थे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुग्भवति, तस्मिन्निवृत्ते इञन्तं प्रकृतिरूपं सपन्नं तस्मात् "इञश्च" इत्यण् भवति– फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः, तस्यापत्यं युवा, "वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम्" इति ठक्, भागवित्तिकः, तस्य छात्राः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते 'इञश्चे' त्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्य, "तिकादिभ्यः फिञ्" तैकायनिः, तस्यापत्य युवा, "फेश्छ च" इति छः, तैकायनीयः, तस्य छात्राः, युवप्रत्यये निवृत्ते, "वृद्धाच्छः" तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिः, तस्यापत्यं युवा, "कुर्वादिभ्यो-ण्यः" कापिञ्जलाद्यः, तस्य छात्राः, ण्ये निवृत्ते, इञश्चेत्यण्, कापिञ्जलादाः । ग्लुचुकस्यापत्य, "प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्" इति ग्लुचुकायनिस्तस्यापत्य युवा, प्राग्दीव्यतोऽण्, ग्लौचुकायनः, तस्य छात्राः, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, ग्लौचुकायना. । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् । फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव, भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तिकीयम् ॥

फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिञोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दीव्यतीयेऽऽजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽन्यतरस्यां लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यञि कृते "यञिञोश्च" इति फक्, गार्ग्यायणः तस्य छात्राः, गार्गीयाः, गार्ग्यायणीयाः । वात्सीयाः, वात्स्यायनीयाः । फिञः खल्वपि–यस्कस्यापत्यं, शिवादिभ्योण्, यास्कः, तस्यापत्यं युवा "अणो द्व्यचः" इति फिञ् यास्कायनिः, तस्य छात्राः यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्द्देशोऽयं, पूर्वैरुत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्ध्यते । तस्येति षष्ठीसमर्थादपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृत्यर्थविशिष्टष्षष्ठ्यर्थोऽपत्यमात्रञ्चेह गृह्यते । लिङ्गवचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्य भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्य प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते—गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्यं, योऽपि व्यवहितेन जनितः सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्य भवत्येव । गर्गस्यापत्यं, गार्गिः । गार्गेरपत्यं, गार्ग्यः । तत्पुत्त्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यञेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथवा गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयतीति प्रकृतिर्नियम्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा, गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किम् ? दाक्षी । प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिषिद्ध्यते ? यदि नियमः, स्त्रियाम् अनियमः प्राप्नोति । अथ युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वात् । तस्माद्योगविभागः कर्त्तव्यः—"गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति", ततो "ऽस्त्रियाम्" । यूनि यदुक्तं तत् स्त्रियां न भवति, युवसंज्ञैव प्रतिषिद्ध्यते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ।

अत इञ् ॥ ९५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात् प्रातिपदिकादिञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । दक्षस्यापत्यं, दाक्षिः । तपरकरणं किम् ? शुभंयाः, कीलालपाः, इत्यतो मा भूत् । कथं "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली" ? शेषविवक्षया भविष्यति ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति । बाहविः । औपबाहविः । अनकारार्थं आरम्भः । क्वचिद्बाधकबाधनार्थः । बाहु । उपबाहु । विवाकु । शिवाकु । वटाकु । उपबिन्दु । वृक । चूडाला । मूषिका । बलाका । भगला । छगला । ध्रुवका । धुवका । सुमित्त्रा । दुर्मित्त्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् । *अमितौजसः सलोपश्च । उदञ्चु । शिरस् । शराविन् । क्षेमवृद्धिन् । शृङ्खलतोदिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त्त । कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद ।

प्रद्युम्न। राम(१)। *उदङ्कः संज्ञायाम्। *संभूयोम्भसोः सलोपश्च। *बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः। बाहुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यं, बाहवः। *सबन्धिशब्दानां च तत्सदृशात् प्रतिषेधः। सञ्ज्ञा-श्वसुरस्यापत्यं श्वाशुरिः(२)। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधयति। जाम्बिः ऐन्द्रशर्मिः। आजधेनविः। आजबन्धविः। औडुलोमिः॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधातृशब्दादपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तस्याऽकङादेशो भवति। सुधातुरपत्यं, सौधातकिः। *व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम्। वैयासकिः। वारुडकिः। नैषादकिः। चाण्डालकिः। बैम्बकिः॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव। गोत्रसञ्ज्ञकेऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् प्रत्ययो भवति। इञोऽपवादः। चकारो विशेषणार्थः "व्रातच्फञोरस्त्रियाम्" इति। ञकारो वृद्ध्यर्थः। कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, कौञ्जायनाः। ब्राध्नायन्यः, ब्राध्नायन्यौ, ब्राध्नायनाः। गोत्र इति किम्? कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः। एकवचनद्विवचनयोः सति शिष्टत्वाद् ञित्स्वरेणैव भवितव्यम्। बहुवचने तु कौञ्जायना इति, परमपि ञित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्यते। गोत्राधिकारश्च "शिवादिभ्योऽण्" इति यावत्। कुञ्ज। ब्रध्न। शङ्ख। भस्मन्। गण। लोमन्। शठ। शाक। शाकट। शुण्डा। शुभ। विपाश। स्कन्द। स्कम्भ(३)॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति। नाडायनः। चारायणः। गोत्र इत्येव, नाडिः। शलङ्कु शलङ्कं चेत्यत्र पठ्यते, शालङ्कायनः, पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते, शालङ्किः पिता, शालङ्किः पुत्त्रः, तत्कथं? गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति। इञेवान्यत्र शालङ्किरिति। अथवा पैलादिपाठ एव ज्ञापक इञो भावस्य। नड। चर। बक। मुञ्ज। इतिक। इतिश। उपक। लमक। *शलङ्कु शलङ्कं च। सप्तल। वाजप्य। तिक। अग्निशर्मन्। वृषगणे। प्राण। नर। सायक। दास। मित्त्र। द्वीप। पिङ्गर। पिङ्गल। किङ्कर। किङ्कल। कातर। कातल। काश्य। काश्यप। काव्य। अज। अमुष्य। *कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः। अमित्त्र। लिगु। चित्र। कुमार। क्रोष्टुक्रोष्टं च। लोह। दुर्ग। स्तम्भ। शिंशपा। अग्र। तृण। शकट।

---

(१) "निवाकु। अवाकु। बिन्दु। चूडा। वृकला। भद्रशर्मन्। सुशर्मन्। सुधावन्। माष। क्वचिदुपलब्धा एते शब्दा अत्र। (२) "श्वाशुरिः" इत्यस्यानन्तर "राजश्वशुराद् यत् न भवति" इत्यधिकः पाठ क्वचित्। (३) "शुम्भा। शिव। शुभंया। इति क्वचित् पाठोऽधिकः।

सुमनस् । सुमत । मिमत । ऋक् । जत् । युगन्धर । हसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल । चमसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामुक । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड(१) ॥

हरितादिभ्योऽञः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्योऽञन्तेभ्योऽपत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । हरितस्यापत्य हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्र इति वर्त्तते, न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवति, "एको गोत्र" इति वचनात् ? सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यूनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तूत्तरार्थः ॥

यञिञोश्च ॥ १०१ ॥

यञन्तादिञन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । इञन्तात्–दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । "द्वीपादनुसमुद्रं यञ्" "सुतङ्गमादिभ्य इञ्" इत्यतो न भवति, गोत्रग्रहणेन यञिञौ विशेष्येते । तदन्तात्तु यून्येवाय प्रत्ययः, गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्र इत्येव । शरद्वत्शुनक दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति, यथासङ्ख्यं भृगुवत्साग्रायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् , शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेत् , दार्भिरन्य. । शरद्वच्छुनकशब्दौ बिदादी ताभ्यामञोऽपवादः फक् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्र इत्येव, द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । द्रौणायनः, द्रौणिः । पार्वतायनः, पार्वतिः । जैवन्तायनः, जैवन्तिः । कथमनन्तरोऽश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते ? नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते किं तर्ह्यनादिः । तत इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्र इत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽञ्प्रत्ययो भवति । बैदः । और्वः । ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्योऽनन्तरापत्ये एव भवति । पौत्रः । दौहित्रः । अनृष्यानन्तर्ये इत्यस्यायमर्थः–अनृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थ ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात् , तत्रेदं न सिद्ध्यति, "(२)इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम्" ।

(१) "एक । वानव्य । श्रावक । नाव्य । अन्वजत् । अन्तजन । इत्वरा । अश्मक । अश्वला । अध्वरा । दण्ड्य । एते क्वचिदधिका उपलभ्यन्ते । (२) "इन्द्रहूः" इति प० पा० । "मित्रहूः" इति च न्यासे पाठः ।

अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्र इत्येव, बैदिः । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् ? बाह्वादिराकृतिगणस्तेनेञेव भवति । बिद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । किदर्भ । विश्वानर । ऋष्टिषेण । ऋतभाग । हर्यश्व । प्रियक । आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वह्यस्क । अर्कलूष । वध्योष । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्दृ । *परस्त्री परशुञ्च(१) ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्र इत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । मनुशब्दोऽत्र पठ्यते, तत्र कथ मानवी प्रजा? गोत्र इत्युच्यते, अपत्यसामान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः, पाराशर्य इति ? गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यं, जामदग्न, पाराशर इति । गर्ग । वत्स । *वाजाऽसे(२) । संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । चमस । धनञ्जय । मनस । वृक्ष । विश्वावसु । जनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्डु । मक्षु । अलिगु । शङ्कु । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कष । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत । कुरुकत । अनडुह । कण्व । शकल । गोकक्ष । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शण्डिल । वण । कचुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित । अश्मरथ । शर्कराक्ष । पूतिमाष । स्थूण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तितिक्ष । भिषज् । भडित । भण्डित । दल्भ । चिकित । देवहू । इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । बृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उकत्थ । कुटीगु(३) ॥

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद् बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति, यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिके च वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत्, माधव एवान्यः । बाभ्रव्यो भवति कौशिकश्चेत्, बाभ्रव एवान्यः । बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यञि कौशिके

---

(१) "किलात । शम्बक । शावली । श्यायक । अलस" । इत्यधिक पाठः । (२) "असे" इत्यस्याग्रे-"असमासे । असे इति किम् । सौवाजि" । इति पाठोऽधिकः । (३) पथ, कन्थु, श्रुव, सुतु, कर्कटक, रुक्ष, तरुक्ष, तलुक्ष, प्रचुल, बिलम्ब, विष्णुज, एते अत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ॥

नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोऽप्यन्तर्गणकार्यार्थः—"सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः" इति । बाभ्रव्यायणी ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरस इति किम् ? कापेयः । बौधिः । कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते तस्य नियमार्थं वचनम् , आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादिकार्यार्थं गणे पाठः । काप्यायनी॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । वातण्ड्यः । आङ्गिरस इति किम् ? वातण्डः । किमर्थमिदं यावता गर्गादिष्वयं पठ्यते? शिवादिष्वप्यय पठ्यते, तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोऽपवादार्थं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात् प्रत्ययद्वयमपि भवति । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ्प्रत्ययस्य लुग्भवति । लुकि-कृते शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरस इति किम् ? वातण्ड्यायनी । शिवाद्यणि तु वातण्डी ॥

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वायनः। आश्मायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याद्यूनि प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अश्मन् । शङ्ख । बिदापुट । रोहिण । खर्जूर । खर्जूल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत । रामोद । क्षत्र । ग्रीवा । काश । गोलाङ्क्य । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम्र । वाग्मिन् । विश्वानर । कुट । वेश । (१)आत्रेय । नत्त । तड । नड । ग्रीष्म । अर्ह । विशम्य । बिशाला । गिरि । चपल । चुनम् । दासक । वैल्य । धर्म । आनडुह्य । पुंसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प । श्रविष्ठा । वीक्ष्य । पविन्दा । आत्रेयभारद्वाजे । कुत्स । आतव । कितव । शिव । खदिर । भारद्वाजात्रेये(२) ॥

भर्गात्त्रैगर्त्ते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गायणो भवति त्रैगर्तश्चेत् , भार्गिरन्यः ॥

---

(१) "अस्य स्थाने पदमञ्जर्यां "शय आत्रेये' इति, न्यासे च "शय आत्रेये" इति गणसूत्रं दृश्यते । (२) जन, वह, खड, खेड, जड, ओजस् पुस्तकान्तरे अधिका एते शब्दाः ।

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिञादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः । तक्षन् शब्दोऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिञ बाधितुम् । ण्यप्रत्ययस्य तु बाधो नेष्यते–ताक्ष्णः । ताक्षण्यः । गङ्गाशब्दः पठ्यते, तिकादिफिञा शुभ्रादिढका च समावेशार्थम् । तेन त्रैरूप्यं भवति–गाङ्गः । गाङ्गायनिः । गाङ्गेयः । विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन च्फञा समावेशार्थम्–वैपाशः । वैपाशायन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । चण्ड । जम्भ (१) । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार । अन(२)भिम्लान । ककुत्स्थ । कहोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेहय । खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कहूष । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । क्षीरह्रद । जलह्रद । परिषिक । जटिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जीरक । वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । रवण । वर्त्तनाक्ष । पिटक । पिटाक । तृक्षाक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कारु । उत्क्षिपा । रोहितिक । आर्यश्वेत । सुपिष्ट । खर्ज्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तूणकर्ण । मयूरकर्ण । खडरक । तक्षन् । ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाश । यस्क । लह्य । द्रुघ । अयस्थूण । भलन्दन । विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी–*द्व्यचो नद्याः । *त्रिवेणी त्रिवणं च(३) ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः, नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्मस्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्यवमर्शः । अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः खल्वपि–शिक्षिताया अपत्यं, शैक्षितः । चिन्तिताया अपत्यं, चैन्तितः । अवृद्धाभ्य किम् इति? चान्द्रभाग्याया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम्? सौपर्णेयः । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम्? शोभनायाः शौभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धकाः, वृष्णयः, कुरव इति वंशाख्या । ऋष्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । अत्र्यादिभ्यस्तु परत्वाड्ढगादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत्–वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः–

(१) "जम्भ" इत्यस्य स्थाने "भण्ड" इति पाठान्तरम् । (२) अनभिम्लान इति पाठान्तरम् । (३) त्रिवेणी रेवाप्रभृतेस्तन्नामिकाणोपवादस्य "द्व्यच" इति ढकोऽपवाद इति क्वचिदधिकमुपलभ्यते । तथा अत्रान्येऽधिकाः शब्दा उपलभ्यन्ते, ते च यथा "कहय । कबोध । परल । ग्रीवाक्ष । गोभिलिक । राजल । तडाक । वडाक" । इति

श्वाफल्कः। रान्धसः। वृष्णिभ्यः–वासुदेवः। आनिरुद्धः। कुरुभ्यः–नाकुलः। साहदेवः। कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनान्वाख्यानं युज्यते? केचिदाहुः–कथमपि काकतालीयन्यायेन कुर्वादिवंशेष्वसंकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः संकलितास्तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरुपनिबद्धेति। अथवाऽन्धकवृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयस्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः॥ ११५॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः। द्वयोर्मात्रोरपत्यं, द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। सांमातुरः। भाद्रमातुरः। उकारादेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गेणैव सिद्धः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्ग्रहणं न भवति। संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम्? सौमात्रः। शुभ्रादिषु पाठात्तु वैमात्रेयः॥

कन्यायाः कनीन च॥ ११६॥

कन्याशब्दादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन कनीनशब्द आदेशो भवति। ढकोऽपवादः। कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णः। कानीनो व्यासः॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु॥ ११७॥

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेष्वण्प्रत्ययो भवति। वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत्, वैकर्णिरन्यः। शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत्, शौङ्गिरन्यः। छागलो भवत्यात्रेयश्चेत्, छागलिरन्यः। शुङ्गाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति, ते ढकं प्रत्युदाहरन्ति–शौङ्गेय इति। द्वयमपि चैतत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात्॥

पीलाया वा॥ ११८॥

तन्नामिकाणो बाधके "द्व्यच" इति ढकि प्राप्तेऽण्प्रत्ययः पक्षे विधीयते। पीलाया अपत्ये वाण्प्रत्ययो भवति। पीलाया अपत्यं, पैलः। पैलेयः॥

ढक् च मण्डूकात्॥ ११९॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, चकारादण् च वा। तेन त्रैरूप्यं भवति–माण्डूकेयः। माण्डूकः। माण्डूकिः॥

स्त्रीभ्यो ढक्॥ १२०॥

स्त्रीग्रहणेन टाबादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते। स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति। सौपर्णेयः। वैनतेयः। स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति–इडबिडोऽपत्यं, दरदोऽपत्यम्, ऐडबिडः, दारदः, इति। ॐवडवाया वृषे वाच्येॐ। वाडवेयो वृषः स्मृतः। अपत्ये प्राप्तस्ततोऽपकृष्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति। ॐअण कुञ्चाकोकिलात्स्मृतःॐ। क्रुञ्चाया अपत्यं, क्रौञ्चः। कौकिलः॥

द्व्यचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव। द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति। तन्नामिकाणोऽपवादः। दत्ताया अपत्य, दात्तेयः। गौपेयः। द्व्यच इति किम्? यामुनः॥

इतश्चानिञः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम्। चकारो "द्व्यच" इत्यस्यानुकर्षणार्थः। इकारान्तात्प्रातिपदिकादनिञन्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति। आत्रेयः। नैधेयः। इत इति किम्? दाक्षिः। प्लाक्षिः। अनिञ इति किम्? दाक्षायणः। प्लाक्षायणः। द्व्यच इत्येव, मरीचेरपत्यं मारीचः॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति। यथायोगमिञादीनामपवादः। शौभ्रेयः। वैष्टपुरेयः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति–गाङ्गेयः, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति। शुभ्र। विष्टपुर। ब्रह्मकृत। शतद्वार। शतावर। शलाका। शालाचल। शलाकाभ्रू। लेखाभ्रू। विमातृ। विधवा। कृकसा। रोहिणी। रुक्मिणी। दिशा। शालूक। अजवस्ति। शकन्धि। लक्षणश्यामयोर्वसिष्ठे। गोधा। कृकलास। अणीव। प्रवाहण। भरत। भारम(१)। मृकण्डु। मघष्टु। मकष्टु। कर्पूर। इतर। अन्यतर। आलीढ। सुदत्त। सुचक्षस्। सुनामन्। कद्रु। तुद। अकशाप। कुमारिका। किशोरिका। कुवेणिका। जिह्माशिन। परिधि। वायुदत्त। ककल। खट्वा। अम्बिका। अशोका। शुद्धपिङ्गला। खडोन्मत्ता। अनुदृष्टि। जरतिन्। बलिवर्दिन्। विग्रज। बीज। श्वन्। अश्मन्। अश्व। अजिर(२)॥

विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुषीतकशब्दाच्च काश्यपेऽपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। काश्यप इति किम्? वैकर्णिः। कौषीतकिः॥

भ्रुवो वुक् च ॥ १२५ ॥

भ्रूशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वुगागमः। भ्रौवेयः॥

कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ १२६ ॥

"कल्याणी" इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इनङादेशः। स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहणं प्रत्ययस्य सिद्धत्वाद्, अन्येषामुभयार्थम्। काल्याणिनेयः। सौभागिनेयः। दौर्भागिनेयः। हृद्भगसिन्ध्वन्ते इत्युभयपदवृद्धिः। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। बन्धकी। अनुदृष्टि। अनुसृष्टि। जरती। बलीवर्दी। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। परस्त्री॥

---

(१) भारतेति पाठः। (२) स्थूल। सुकण्डु। मकथु। यमष्टु। कष्टु। सुकण्ड। मृकण्ड। शुद। रुद। कुशेरिका। शकल। शबल। उग्र। अजिन। इत्यधिकं क्वचित्।

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा, पररूपं निपातनात्। कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इनङादेशो भवति। आदेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पूर्वेणैव सिद्धः। कौलटिनेयः। कौलटेयः। या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिनत्ति, ततः "क्षुद्राभ्यो वा" इति परत्वाड्ढ्रका भवितव्यम्—कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति। चाटकैरः। ॐचटकाच्चेति वक्तव्यम्ॐ। चटकस्यापत्यं, चाटकैरः। ॐस्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यःॐ। चटकाया अपत्यं स्त्री, चटका(१)॥

गोधाया ढ्रक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भवति। गौधेरः। शुभ्रादिष्वयं पठ्यते, तेन गौधेयोऽपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति। गौधारः। आचार्यग्रहण पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति। आरग्वचनमनर्थकं, रका सिद्धत्वात्। ज्ञा(२)पक त्वयमन्येभ्योऽपि भवतीति—जाडारः। पाण्डारः॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

ढ्रगनुवर्तते, न आरक्। क्षुद्राः—अङ्गहीना धर्महीनाश्च(३)। अर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते। क्षुद्राभ्यो वाऽपत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भवति। ढकोऽपवादः। काणेरः। काणेयः। दासेरः। दासेयः॥

पितृष्वसुश्छण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसृशब्दादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। पैतृष्वस्रीयः॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति। पैतृष्वसेयः। कथं पुनरिह ढक् प्रत्ययः! एतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति—छण्प्रत्ययो ढकि लोपश्च। मातृष्वस्रीयः। मातृष्वसेयः॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति। अणादीनामपवादः। कामण्डलेयः। शौन्तिवाहेयः। जाम्बेयः॥

---

(१) चटकेत्यस्याग्रे अजादित्वाट्टाबित्यधिक पुस्तकान्तरे। (२) ज्ञापकार्थं, ज्ञापनार्थमिति वा पदमञ्जरी पाठः। (३) शीलहीनाश्चेति पाठः॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गार्ष्टेयः । हार्ष्टेयः । गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्वेणैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् । गृष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विश्रि । कुद्रि । अजवस्ति । मित्त्रयु(१) ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजन्श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिञोरपवादः । राजन्यः । श्वशुर्यः । ॐराज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्ॐ । राजन्यो भवति, क्षत्रियजातिश्चेत् । राजनोऽन्यः ॥

क्षत्राद् घः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जातिशब्द एव । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्केवलाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति । आढ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससम्बन्धिनः पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात् कुलशब्दादन्यतरस्यां यत् ढकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोऽपि भवति । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् ? बहुच्पूर्वादपि यथा स्यात्—बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ्खञौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते, पक्षे खः(२) । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाड्ढक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः खश्च । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्छः ॥ १४३ ॥

स्वसृशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वसुरपत्यं, स्वस्रीयः ॥

भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति, चकाराच्छश्च । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

---

(१) "फलि । अलि । दृष्टि ।" इत्यधिकं क्वचित् ॥ (२) क्वचिदयं पाठ उपलभ्यते— "महाकुलशब्दादञ्खञौ प्रत्ययौ भवतः । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः खश्च" इति ।

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः, शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरेऽकारम् इवार्थे निपातयन्ति-सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमित्रः सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव-पाप्मना भ्रातृव्येण । भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ढगादीनामपवादः । रैवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकग्राह । कर्णग्राह । दण्डग्राह । कुक्कुटाक्ष ॥(१)

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्र या स्त्री तदभिधायिन शब्दादपत्ये ण प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्य, गार्गो जाल्मः । गार्गिकः । ग्लुचुकायन्या अपत्य ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनिकः । "गोत्राद्यूनि" इति यूनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम्? कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम्? औपगविर्जाल्मः । कुत्सन इति किम्? गार्गेयो माणवकः ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सन इत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः । तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पक्षे-यथाप्राप्तं फक्, भागवित्तायनः । पक्षे-तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभ्रादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पक्षे-आकशापेयिः ॥

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।
तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठञ्बहुल ततः ॥

वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम्? औपगविर्जाल्मः । कुत्सन इत्येव । भागवित्तायनो माणवकः । बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगास्तेषु प्रथमः कुत्सन एव । अन्त्य. सौवीरगोत्र एव । मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद् बहुलग्रहणाल्लभ्यते ॥

फेश्छ च ॥ १४९ ॥

कुत्सन इत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिञो ग्रहणं, न फिनः, वृद्धाधिकारात् । फिञन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्य, तिकादिभ्यः फिञ्, तस्यापत्यं, यामुन्दायनीयः । यामु-

(१) शब्दा एतेऽधिका. क्वचित्—"वृकबन्धु । चामरग्राह । ककुदाक्ष" । इति ।

न्दायनिक॰। कुत्सन इत्येव। यामुन्दायनिः। फिञन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य "ण्यक्षत्रियार्षञित" इति लुक्। सौवीरेष्वित्येव। तैकायनिः॥

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृताः।
सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत्॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ १५०॥

सौवीरेष्वित्येव। कुत्सन इति निवृत्तम्। फाण्टाहृतिमिमतशब्दाभ्यां सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिञौ प्रत्ययौ भवतः। फकोऽपवाद॰। अल्पाच्तरस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्न, तेन यथासङ्ख्यमिह न भवतीति–फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतायनिः। मैमतः। मैमतायनिः। सौवीरेष्वित्येव। फाण्टाहृतायनः। मैमतायनः। फाण्टाहृते॰ "यञिञोश्च" इति फक्। मिमतशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः॥ १५१॥

सौवीरेषु, बहुलमिति च निवृत्तम्। कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति। कौरव्यः। गार्ग्यः। "कुरुनादिभ्यो ण्य" इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति, स तु क्षत्रियात्तद्राजसञ्ज्ञकस्तस्य बहुषु लुका भवितव्यमय तु श्रूयत एव, कौरव्याः। कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात् फिञपि भवति। कौरव्यायणिः। रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते, स जातिवचनः। त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना रथकारजातिः। कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः। केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कैशिन्य॰। पुवद्भावो न भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात्। वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषाया वैन्यो राजेति? छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः। वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा, लुगादिकमतिदिश्यते। बहुषु वामरथाः। स्त्री वामरथी। वामरथ्यायनी। युवा वामरथ्यायनः। वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः, वामरथानि संघाङ्कलक्षणानि। स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम्। कुरु। गर्ग। मङ्गुष। अजमारक। रथकार। वावदूक। सम्राजः क्षत्रिये। कवि। मति। वाक्। पितृमत्। इन्द्रजालि। दामोष्णीषि। गणकारि। कैशारि। कापिञ्जलादि। कुट। शलाका। मुर। एरक। अभ्र। दर्भ। केशिनी। वेनाच्छन्दसि। शूर्पणाय।, श्यावनाय। श्यावरथ। श्यावपुत्र। सत्यंकार। वडभीकार। शङ्कु। शाक। पथिकारिन्। मूढ। शकन्धु। कर्त्तृ। हर्तृ। शाकिन्। इनपिण्डी(१)। वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च॥ १५२॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति।

---

(१) "विस्फोटक। काक। स्फाण्टक। शाकिन्। घातकि। धेनुजि। बुद्धिकार।" इत्यधिकं क्वचित्।

कारिशब्दः कारूणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिषेण्यः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः—तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

ण्ये प्राप्ते इञपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणिः । हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः(१) । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । तक्षन्शब्दः शिवादिस्तेनाणायमिञ् बाध्यते, न तु ण्यः । तक्ष्णोऽपत्यं, ताक्ष्णः । ताक्ष्ण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः । वृषशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । वार्ष्यायणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते, स च क्षत्रियवचनः, औरसशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो ण्यस्तदन्ताद् इञैव भवितव्यम् । तथाच "ण्यक्षत्रियार्षञित" इत्यत्रोदाहृतं—कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । सञ्ज्ञा । बाल । शिखा । उरस् । शाठ्य । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । ग्राम्य । नील । अमित्र । गौकक्ष्य । कुरु । देवरथ । तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । क्षैतयत । ध्वाजवत् । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरद्ध । वह्यका । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ(२) ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते—कोसलस्यापत्यं, कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम्—दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युडादिष्टस्येति । दागव्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ॥

अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् द्व्यचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । कार्त्र्यायणिः । हार्त्र्यायणिः(३) । अण इति किम् ? दाक्षायणः । द्व्यच इति किम् ? औपगविः । ॐत्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः॥ । त्यादायनिः । त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः । अणत्र प्राप्तः ॥

---

(१) तौन्नवायिरित्यधिकं पुस्तकान्तरे । (२) 'ऋष्य । मीन । जाजल । रस । लावक । ध्वजवद । वसु । बन्धु । अबन्धका । सुपामन्" । इत्यधिकं क्वचित् । (३) "यास्क इति शिवादिभ्योऽण् । यास्कस्यापत्यं यास्कायनि." । इत्यधिकं क्वचित् ।

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । आम्रगुप्तायनिः । ग्रामरक्षायणिः । कारिशब्दादपि वृद्धादगोत्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम्–नापितायनिः । उदीचामिति किम् ? आम्रगुप्तिः । वृद्धादिति किम् ? याज्ञदत्तिः । अगोत्रादिति किम् ? औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूप तस्याऽऽगमार्थमेव ग्रहणमन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । इञाद्यपवादो योगः । उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेऽपि भवन्ति । वाकिनिः । गारेधिः । वाकिन । गारेध । कार्कष्य । काक । लङ्का । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्त्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्धस्तस्मिन्ननेन कुगागमोऽन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकाद्यः फिञ्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूतेऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैरूप्य सपद्यते–गार्गीपुत्रकायणिः गार्गीपुत्र यणिः । गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः । वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुल प्राचां मतेन । ग्लुचुकायनिः । अहिचुम्बकायनिः । प्राचामिति किम् ? ग्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् ? राजदन्तिः । उदीचां प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्व एते विकल्पार्थास्तेषामेकेनैव सिद्ध्यति, तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहण वैचित्र्यार्थम् । क्वचिन्न भवत्येव–दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादञ् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्नियोगेन षुगागमः, समुदायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दावेतौ । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव । तथाच मानुषा इति बहुषु न लुग्भवति । अपत्यविवक्षायां त्वणैव भवितव्यम्–मानवी प्रजा ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्य तद्गोत्रसज्ञ भवति । संबन्धिशब्दत्वादपत्यशब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः ।

अपत्यमिति व्यपदेशाय सञ्ज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः। पौत्रप्रभृतीति किम्? अनन्तरस्य मा भूत्–कौञ्जिः। गार्गिः। गोत्रप्रदेशाः "एको गोत्र" इत्येवमादयः॥

जीवति तु वंश्ये युवा॥ १६३॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः पित्रादिस्तस्मिञ्जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति। पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि षष्ठ्या विपरिणम्यते–पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति, तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः। तुशब्दोऽवधारणार्थो युवैव, न गोत्रमिति॥

भ्रातरि च ज्यायसि॥ १६४॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसञ्ज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम्। गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसञ्ज्ञो भवति। अवंश्यार्थोऽयमारम्भः। पूर्वजाः पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते, भ्राता तु न वंश्योऽकारणत्वात्। गार्ग्ये जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान् भ्राता। वात्स्यायनः। दाक्षायणः। प्लाक्षायणः॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति॥ १६५॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते। येषाम्—

(१)उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः। भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसञ्ज्ञं वा भवति। प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः। तरब्निर्देश उभयोत्कर्षार्थः, स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात्, पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीवति–गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः। गार्ग्यो वा। वात्स्यायनः। वात्स्यो वा। दाक्षायणः। दाक्षिर्वा। स्थविरतरेति किम्? स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव भवति। जीवतीति किम्? मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति॥

वृद्धस्य च पूजायाम्॥ १६६॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमित्युच्यते। वृद्धस्य युवसञ्ज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम्। संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते। वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति। तत्र भवान् गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा। तत्र भवान् वात्स्यायनः, वात्स्यो वा। तत्र भवान् दाक्षायणः, दाक्षिर्वा। पूजायामिति किम्? गार्ग्यः। वात्स्यः॥

यूनश्च कुत्सायाम्॥ १६७॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति। निवृत्तिप्रधानो विकल्पो, युवसञ्ज्ञायां प्रतिषिद्धायां पक्षे गोत्रसञ्ज्ञैव भवति, प्रतिपक्षाभावात्। गार्ग्यो जाल्मः,

(१) उभयत्र—जनने मरणे चेत्यर्थः।

गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः । वात्स्यायनो वा । दाक्षिर्जाल्मः । दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् ? गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः । ऐक्ष्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् ? द्रुह्योरपत्य, द्रौह्यवः । पौरवः । क्षत्रियादिति किम् ? ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्य, पाञ्चालिः । वैदेहिः । ॐक्षत्रिय(१)समानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत्ॐ । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य वुञोऽपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ क्षत्रियाभिधायिनौ ताभ्यामञपवादे "वृद्धाद्" इति ञ्यङि प्राप्ते पुनरञ् विधीयते । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्व्यच् मगध, कलिङ्ग, सूरमस, इत्येतेभ्यश्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । आङ्गः । वाङ्ग । पौण्ड्रः । सौह्मः । मागध. । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्यङ् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवाद । वृद्धात्तावत्—आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इकारान्तात्—आवन्त्यः । कौन्त्यः । कोसलाजादयोरवृद्धार्थं वचनम्—कौसल्यः । आजाद्यः । तपरकरणं किम् ? कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियस्तस्यापत्यं कौमारः । ॐपाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियाड्ड्यण् वक्तव्यःॐ । पाण्ड्यः अन्यस्मात् पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव । आम्बष्ठ्यो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दान्नादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो ण्यः प्रत्ययो भवति । अणञोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः—नैषध्यः । नैपथ्यः । तस्य राजनीत्येव । कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साल्वा नाम क्षत्रिया तन्नामिका तस्या अपत्यं,

---

(१) क्षत्रियेति—समान. शब्दो यस्य स समानशब्दः, क्षत्रियेण समानशब्दस्तस्माज्जनपदशब्दात, तस्येति षष्ठीसमर्थाद्राजन्यभिधेये अपत्यवत् प्रत्ययो भवति ।

"इयच" इति ढक्-साल्वेयः । अणपीष्यते-साल्वः । तस्य निवासः साल्वो जनपदः, तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इद् प्रत्ययविधानम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिः । भौलिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । तस्य राजनीत्येव । औदुम्बरी राजा ॥

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ॥
भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसञ्ज्ञिताः ॥

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्येवमादयः प्रत्यया सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते, न तु पूर्वे, गोत्रयुवसञ्ज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । तेऽञादयस्तद्राजसञ्ज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" इत्येवमादयः ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यनेन विहितस्याञो लुगुच्यते । कम्बोजात्प्रत्ययस्य लुग् भवति । कम्बोजः । ॐकम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम्ॐ । कम्बोजः । चोलः । केरलः । शकः । यवनः । तस्य राजनीत्येव । कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति, अवन्तिकुन्तिभ्यां ञ्यङः, कुरोर्ण्यस्य । अवन्ती(१) । कुन्ती । कुरूः । स्त्रियामिति किम् ? आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति । तकारो विस्पष्टार्थः । शूरसेनी । मद्री । दरत् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति, तेनेह न भवति-आम्बष्ठ्या । सौवीर्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुग्न भवति । अतश्चेत्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । प्राचेभ्यः क्षत्रियेभ्यस्तावत्-पाञ्चाली । वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गादिभ्यः-भार्गी । कारूषी । कैकेयी । यौधेयादिभ्यः-यौधेयी । शौभ्रेयी । शौक्रेयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधेयादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते ? पाञ्चमिकस्याञः "पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ" इत्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्थस्यानेन लुक् प्राप्नोति ? एतदेव ज्ञापयति-पाञ्चमिकस्यापि तद्रा-

(१) अवन्ति कुन्ति इत्यत्र ञ्यङो लुकि कृते इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् कुरूरिति-ऊङुतः ।

जस्यातश्चेत्यनेन लुग्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनं? पर्श्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति। पर्शूः। रक्षाः। असुरी। तथाचोक्तं-"यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वाद्यणो लुगिति"। भर्ग। करूष। केकय। कश्मीर। साल्व। सुस्थाल। उरस्(१) कौरव्य। भर्गादिः। यौधेय। शौभ्रेय। शौक्रेय। ग्रावाणेय। वार्त्तेय। धार्त्तेय। त्रिगर्त्त। भरत। उशीनर। यौधेयादिः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ४। १॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

तेन रक्तं रागात्॥ १॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः। रज्यतेऽनेनेति रागः। तेनेति तृतीयासमर्थाद्रागविशेषवाचिनः शब्दा(२)द्रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति। कषायेण रक्त वस्त्र काषायम्। माञ्जिष्ठम्। कौसुम्भम्। रागादिति किम्? देवदत्तेन रक्त वस्त्रम्। कथं, काषायौ गर्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति? उपमानाद्भविष्यति-काषायाविव काषायौ, हारिद्राविव हारिद्रौ। "द्वैपवैयाघ्रादञ्" इति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते॥

लाक्षारोचनाशाकलकर्दमाट्ठक्॥ २॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। लाक्षया रक्तं वस्त्र लाक्षिकम्। रौचनिकम्। शाकलिकम्। कार्दमिकम्। *शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते*। शाकलम्। कार्दमम्। *नील्या अन् वक्तव्य*। नील्या रक्तं नील वस्त्रम्। *पीतात् कन् वक्तव्यः*। पीतेन रक्त पीतकम्। *हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः*। हारिद्रम्। माहारजनम्॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः॥ ३॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते। तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। योऽसौ युक्तः कालश्चेत्स भवति। कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते? पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्त्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति। पुष्येण युक्तः कालः, पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः। पौषी रात्रिः। पौषमहः। माघी रात्रिः। माघमहः। नक्षत्रेणेति किम्? चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः। काल इति किम्? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः॥

(१) उरस इति पाठ। (२) प्रातिपदिकादिति, न्या० पाठ।

लुबविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे, न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषोऽभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अविशेष इति किम् ? पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्विहितः पूर्वेण, विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणशब्दादश्वत्थशब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञायां विषये । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्त्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवति ? निपातनात्–"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकी" इति । सञ्ज्ञायामिति किम् ? श्रावणी आश्वत्थी रात्रिः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वात्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे–अद्य राधानुराधीयम् । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । यद् दृष्टं साम चेत्तद्भवति । क्रुञ्चेन दृष्ट, क्रौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्ढक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कलिना दृष्ट साम, कालेयम् । *सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः* । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वमिति सर्वत्र ढगेव भवति–आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् । *दृष्टे सामनि अण् वा डिद्भवतीति वक्तव्यम्* । उशनसा दृष्ट साम औशनसम् । औशनम् । *जाते चार्थे योऽन्येन बाधितः पुनरण्विधीयते स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम्* । प्राग्दीव्यतोऽण् प्राप्तः कालठञा बाधितः "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य" इति पुनर्विधीयते स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शातभिषज । *तीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः* । द्वैतीयीकम् । तार्तीयीकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् । *न विद्यायाः*(१) । द्वितीया तृतीया विद्या । *गोत्रादङ्कवदिष्यते*, दृष्ट सामेत्यस्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्ट साम, औपगवकम् । कापटवकम् । गोत्रचरणाद् वुञ् भवति ॥

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते ।
तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

---

(१) विद्याया अभिधाने तीयादीकञ् न भवतीत्यर्थः ।

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ड्यत् ड्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। अणोऽपवाद। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम। तित्करणं स्वरार्थम्। डित्करण किमर्थं? "ययतोश्चातदर्थे" इति नञ उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणं मा भूत्। अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते। अवामदेव्यम्।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ।
ग्रहण माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे (१) ॥

परिवृतो रथ ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽसौ परिवृतो रथश्चेत् स भवति। वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्त्रो रथः। काम्बलः। चार्मणः। रथ इति किम्? वस्त्रेण परिवृतः कायः। समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते। यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिर्वेष्टित. तत्र न भवति, तेनेह न—छात्रैः परिवृतो रथः॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। पाण्डुकम्बली। पाण्डुकम्बलिनौ। पाण्डुकम्बलिनः। पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः। मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम्॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। स्वरे विशेषः। द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः। वैयाघ्रः॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदण्प्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने। पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम्। उभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत्। अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः। कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्यय.। अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या। प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे द्योत्ये॥

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते।
अपूर्वत्व यदा तस्याः कुमार्यां भवतीति वा॥

कुमार्यां भवः कौमारः पतिः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम्॥

---

(१) नञ्स्वर इति—नञाश्रय. स्वरो नञ्स्वर.-उत्तरपदान्तोदात्तत्वं तस्मिन्विधीयमाने इत्यर्थः।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति(१) प्रसिद्धेः । अमत्रं भाजन पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शाराव ओदनः । माल्लिकः । कार्परः । अमत्रेभ्य इति किम् ? पाणावुद्धृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः, "क्षीराद् ढञ्" इति यावदनुवर्त्तते ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेद् व्रतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः । स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रत इति किम् ? स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्त ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्षमित्युच्यते(२)। सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः । भक्षा इति किम् ? पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखा(३)शब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दध्नष्ठक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृतं दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्ठकं वक्ष्यति, तेनैव सिद्धम् ? न सिद्ध्यति, दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम् , इह तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वितम् । औदश्वित्कम् ॥

क्षीराड्ढञ् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षीरे संस्कृता, क्षैरेयी यवागूः ॥

---

(१) अत्रोद्धरतिरुद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । (२) भक्षशब्देनोच्यते प० पाठः ।
(३) उखा पात्रविशेषः ।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । सज्ञायामिति समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्सज्ञा गम्यत इति । मासार्द्धमाससंवत्सराणामेषा सज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः । पौषोऽर्द्धमासः । पौषः सवत्सरः । इह न भवति–पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्र इति । भृतकमासे च(१) न भवति । इतिकरणस्य सज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणं, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते ? सज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुं न ह्यय लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे(२) तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षेति तदुपपन्न भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽय शब्दः ? पूर्णमासादण् , पौर्णमासी । अथवा, पूर्णो माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आग्रहायणिको मासः, अर्द्धमासः, संवत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन् पौर्णमासीति सज्ञायामित्येतस्मिन् विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ठग्विधीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रावणः । श्रावणिकः । कार्त्तिकः । कार्त्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत् सा भवति । यागसप्रदान देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः । इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् ? कन्या देवताऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः ? मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतेति ? उपमानाद्भविष्यति । "महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्" इति यावत् सास्य देवतेत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

---

(१) "भृतक मासे चेति" भृता एव भृतकाः, कर्मकरास्तेषां यो मास कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्रात्रलक्षण. स यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्वान् भवति वस्तुतश्च न माघादिव्यपदेश भाक् तत्रेत्यर्थः । (२) संज्ञार्थत्व इति–सज्ञया तुल्योर्थो यस्य स सज्ञार्थः । तस्य भावः संज्ञार्थत्वम् ।

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वेणैवाण्प्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति, प्रत्ययसन्नियोगेन । कायं हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रियोऽध्यायः ॥

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्तृ अपान्नप्तृ इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपांनप्त्रियम् । अपोनपाद् अपांनपादिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनप्तृ अपान्नप्तृ इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनप्त्रीय हविः । अपान्नप्त्रीयम् । योगविभागः सङ्ख्यातानुदेशपरिहारार्थः । ॐछप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम्ॐ । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम् । ॐशतरुद्राच्छश्च घश्चॐ । शतरुद्रीयम् शतरुद्रियम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छश्च, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् ट्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् ट्यण्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । णकारो वृद्ध्यर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्य सूक्तम् । सौमी ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । ऋतव्यम् । पित्र्यम्(१) । उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यत् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणो ण्यस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ, देवते अस्य, द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान् देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् ।

(१ "पित्र्यमिति" 'रीङ् ऋत' इति रीङ्, यस्येति लोपः ।

अग्नीषोमीयम्। अग्निषोम्यम्। वास्तोष्पतीयम्। वास्तोष्पत्यम्। गृहमेधीयम्। गृहमेध्यम्॥

अग्नेर्ढक्॥ ३३॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये। अणोपवादः। अग्निर्देवतास्य, आग्नेयोऽष्टाकपालः। ॐप्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यःॐ॥

कालेभ्यो भववत्॥ ३४॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये। कालाट्ठञिति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे तथैवेष्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते। वत्करण सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम्। मासे भवं मासिकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। वासन्तम्। प्रावृषेण्यम्। तथा, मासो देवतास्य, मासिकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। वासन्तम्। प्रावृषेण्यम्।

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्॥ ३५॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये। महाराजो देवतास्य माहाराजिकम्। प्रौष्ठपदिकम्। ॐठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्ॐ। नवयज्ञोऽस्मिन् वर्तते, नावयज्ञिकः कालः। पाकयज्ञिकः। ॐपूर्णमासादण्ॐ। पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः॥ ३६॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते। समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम्। पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच् इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्येते। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्भ्राता मातुलः। ॐताभ्यां पितरि डामहच्, मातरि षिच्चॐ। ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति। पितुः पिता, पितामहः। मातुः पिता, मातामहः। मातरि षिच्च। पितामही। मातामही। ॐअवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याःॐ। अवेर्दुग्धमविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम्। ॐतिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौॐ। निष्फलस्तिलस्तिलपिञ्जः। तिलपेजः। ॐपिञ्जश्छन्दसि डिच्चॐ। तिल्पिञ्जः॥

तस्य समूहः॥ ३७॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। किमिहोदाहरणम्? चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम्। अचित्ताट्ठकं वक्ष्यति, अनुदात्तादेरञ्, गोत्राद् वुञ्, प्रतिपदं च "केदाराद्यञ्च" इत्येवमादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम्—काकानां समूहः, काकम्। शौकम्। बाकम्। "इनि-

त्रकट्यचश्च" इति यावत्समूहाधिकारः । ॐगुणादिभ्यो ग्रामज्वक्तव्यःॐ । गुणग्रामः । करणग्रामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः(१) ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो, भैक्षम् । गार्भिणम् । युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् पुंवद्भावो न भवति—"भस्याढे तद्धित" इति । युवतीनां समूहो, यौवतम् । भिक्षा । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् । धर्मिन्(२) । सहस्र । युवति । पदाति । पद्धति । अथर्वन्(३) । दक्षिणा । भूत(४) ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यतेऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवानां समूहः, औपगवकम् । कापटवकम् । उक्षन्—औक्षकम् । उष्ट्र—औष्ट्रकम् । उरभ्र—औरभ्रकम् । राजन्—राजकम् । राजन्य—राजन्यकम् । राजपुत्र—राजपुत्रकम् । वत्स—वात्सकम् । मनुष्य—मानुष्यकम् । अज—आजकम् । "प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः" इति यलोपो न भवति—"आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" इति । ॐवृद्धाच्चेति वक्तव्यम्ॐ । वृद्धानां समूहो, वार्द्धकम् ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवादः । केदाराणां समूहः, कैदार्यम् । कैदारकम् । ॐगणिकायाश्च यञ्वक्तव्यःॐ । गणिकानां समूहो, गाणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाठ्ठञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कवचिनां समूहः, कावचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । केदाराणां समूहः, कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । ॐयन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम्ॐ । पृष्ठानां समूहः, पृष्ठ्यः । ॐअह्नः खः क्रतौॐ । अह्नां समूहोऽहीनः क्रतुः । क्रताविति किम् ? आह्नः । खण्डिकादिषु दर्शनादञ्भवति । ॐपर्श्वा

(१) कश्चिन्नास्त्यय पाठ । (२) धर्मन्, धर्मन् इति पा० । (३) अर्वन् इति पा० । (४) विषय । श्रोत्र । वृक्षादिभ्यः खण्ड । वृक्षखण्डः । तरुखण्ड । वृक्ष । तरु । पादप । इत्यधिकं क्वचित् । क्वचित्—वृक्षादिभ्यः षण्डप्रत्ययो भवति । वृक्षषण्डः । तरुषण्ड. ।

णस्वक्तव्यः॥। पशूनां समूहः, पार्श्वम्। पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति। ॥वाताद्दूलः॥। वातानां समूहो, वातूलः(१)॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्॥ ४३॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये। ग्रामाणां समूहो, ग्रामता। जनता। बन्धुता। सहायता। ॥गजाच्चेति वक्तव्यम्॥। गजानां समूहो, गजता॥

अनुदात्तादेरञ्॥ ४४॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ्प्रत्ययो भवति, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये। कपोतानां समूहः, कापोतम्। मायूरम्। तैत्तिरम्॥

खण्डिकादिभ्यश्च॥ ४५॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये। आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम्। खण्डिकानां समूहः, खाण्डिकम्। वाडवम्। क्षुद्रकमालवशब्दोऽत्र पठ्यते। क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति क्षत्रियद्वन्द्वः। ततः पूर्वेणैवाञि सिद्धे वचनं गोत्रवुञ् बाधनार्थम्। ननु च परत्वादञा वुञ् बाधिष्यते। न च गोत्रसमुदायो गोत्र, न च तदन्तविधिरत्रास्ति ? एव तर्हि एतद् ज्ञापयति–वुञि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति। प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति वुञ् भवति, वानहस्तिक गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः। क्षुद्रकमालवादित्येतावता योगविभागेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासंज्ञायामिति। क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाञ्भवति। क्षौद्रकमालवी सेना। क्षौद्रकमालवकमन्यत्(२)।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात्।
गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्र तदन्तान्न च स ंतः॥
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः।
सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् वुञा॥

खण्डिका। वडवा। क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम्। भिक्षुक। शुक। उलूक। श्वन्। युग। अहन्। वरत्रा। हलबन्ध॥

चरणेभ्यो धर्मवत्॥ ४६॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति। गोत्रचरणाद्वुञित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते चरणाद्धर्माम्नाययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते। वतिः सर्वसादृश्यार्थः। कठानां धर्मः, काठ-

---

(१) क्वचिन्नास्त्ययं पाठः। (२) अत्राधिकं क्वचित् "गोत्रलक्षणो वुञेव भवति" इति।

कम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि-काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूहः, आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् । ※धेनोरनञ इति वक्तव्यम्※ । आधेनवम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासङ्ख्यं यञ् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतोऽन्यतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वानां समूहः, अश्वीयम् । आश्वम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । पाशानां समूहः, पाश्या । तृण्या(१) । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । बालक । पिटक । पिटाक । शकट । हल । नड । वन(२) ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलानां समूहः खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः(३) ।

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासङ्ख्यम् इनि त्र कट्यच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । ※खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः※। डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी । ※कमलादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति※ । कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम् । कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलादिराकृतिगणः । ※नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः※ । नरस्कन्धः । करिस्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः । ※पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति※ । पूर्वकाण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम्(४) ।

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । विषय-

(१) अत्र स्त्रीलिङ्गत्व लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येत्यधिक पुस्तकान्तरे । (२) क्वचिदधिक "पाटल । गल" इति । (३) योगविभाग उत्तरार्थः पा० । (४) कमलादिभ्य इत्यारभ्य कर्मकाण्डमित्यन्तः क्वचिन्नास्त्ययं पाठः ।

शब्दो बह्वर्थः–क्वचिद् ग्रामसमुदाये वर्त्तते, विषया लब्ध इति। क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये, चक्षुर्विषयो रूपमिति। क्वचिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति। क्वचिदन्यत्राभावे, मत्स्यानां विषयो जलमिति। तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम्। शिबीनां विषयो देशः, शैवः। औष्ट्रः। देश इति किम्? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थे। अणोऽपवादः। राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः। दैवयानकः। आकृतिगणश्चायम्। मालवानां विषयो देशः, मालवकः। वैराटकः। त्रैगर्त्तकः। राजन्य। देवयान। शालङ्कायन। जालन्धरायण। आत्मकामेय। अम्बरीषपुत्र। वसाति। बैल्ववन। शैलूष। उदुम्बर। बैल्वल। आर्जुनायन। सम्प्रिय। दाक्षि। ऊर्णनाभ(१)॥

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासङ्ख्य विधल् भक्तल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विषयो देश इत्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। भौरिकिविधः। वैपेयविधः। ऐषुकार्यादिभ्यः–ऐषुकारिभक्तः। सारस्यायनभक्तः। भौरिकि। वैपेय। भौलिकि। चैटयत। काणेय। वाणिजक। वालिज। वालिज्यक। शैकयत। वैकयत। इति भौरिक्यादिः। ऐषुकारि। सारस्यायन। चान्द्रायण। द्व्याक्षायण। त्र्यायण। औडायन। जौलायन। खाडायन। सौवीर। दासमित्रि। दासमित्रायण। शौद्रायण(२)। दाक्षायण। शयण्ड। तार्क्ष्यायण। शौभ्रायण। सायण्डि। शौण्डि। वैश्वमाणव। वैश्वधेनव। नद। तुण्डदेव। विशदेव(३)॥

सोऽस्यादिरिितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः। अस्येति प्रत्ययार्थः। आदिरिति प्रकृतिविशेषणम्। इतिकरणो विवक्षार्थः। छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः। प्रगाथेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम्। स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थ छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्ट प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति, इति–करणस्ततश्चेद्विवक्षा। पङ्क्तिरादिरस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः। आनुष्टुभः। जागतः(४)। आदिरिति किम्? अनुष्टुम्मध्यमस्य प्रगाथस्य। छन्दस इति किम्? उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य। प्रगाथेष्विति किम्? पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य। प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्वचि-

---

(१) अत्राधिकमिदम्—आप्रीत। अव्रीड। वैतल। वात्रक इति। (२) शौद्राण इति पण्डितपत्रे। (३) अधिकमत्रेदम् क्वचित्–"अलायत। औलालायत। शौण्ड। शयाण्ड। वैश्वदेव" इति। (४) जगत इति पं० पत्रे०।

देव मन्त्रविशेषे वर्त्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रग्रथनेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रग्र(१)थनात्प्रकर्ष-गानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते । ॐछन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्ॐ । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् ।

सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥

सोऽस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं सङ्ग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे सङ्ग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य सङ्ग्रामस्य, भाद्रः सङ्ग्रामः । सौभद्रः । गौरिमित्रः । योद्धृभ्यः—अहिमाला योद्धारोऽस्य सङ्ग्रामस्य, आहिमालः । स्यान्दनाश्वः । भारतः । सङ्ग्राम इति किम् ? सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्धृभ्य इति किम् ? सुभद्रा प्रेक्षिकाऽस्य सङ्ग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति, यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति । इति-करणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा । मौष्टा । प्रहरणमिति किम् ? माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इति-करणो विवक्षार्थः । घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः प्रत्ययो भवति । घञ इति कृद्ग्रहणं, तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्यैनम्पाता । तैलम्पाता । घञ इति किम् ? श्येनपतनमस्यां वर्त्तते । क्रियेति किम् ? प्राकारोऽस्यां वर्त्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते, यावता द्वयमपि प्रकृतमेव ? क्रीडायामित्यनेन तत्सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि सम्भाव्येत । सामान्येन चेद् विधानम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोऽधीते, छान्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद, नैमित्तः । मौहूर्त्तः । औत्पातः । द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्य-

(१) प्रागाणाद्वेति, प० पा० । प्रथन्थनेनेति, प्रकर्षगायनाद्वेति । न्या० पा० ।

स्मिन्विषये । अणोऽपवादः । अग्निष्टोममधीते वेद वा, आग्निष्टोमिक । वाजपेयिकः । उक्थादिभ्यः—औक्थिकः । लौकायतिक । सूत्रान्तात्—वार्तिकसूत्रिक । सांग्रहसूत्रिक. । सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते—कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः, अणेव भवति । उक्थशब्दः केषु चिदेव सामसु रूढ, यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्द. प्रत्ययमुत्पादयति–उक्थमधीते, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् । ॐविद्यालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम्ॐ । वायसविद्यिकः । सार्पविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । मातृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः । ॐविद्या च नाङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वाॐ । अङ्गविद्यामधीते, आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । त्रैविद्यः । ॐआख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठग्वक्तव्यःॐ । आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणमितिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्रीतिक । प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । ॐसर्वसादेर्द्विगोश्च लःॐ । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः—सवार्त्तिक. । ससग्रहः । द्विगोः—द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः । ॐअनुसूर्लक्ष्यलक्षणे चॐ । अनुसूर्नाम ग्रन्थस्तमधीते, आनुसुकः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः । ॐइकन्पदोत्तरपदात्ॐ । पूर्वपदिक. (१) । ॐशतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम्ॐ । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । बहुलग्रहणादणपि भवति । शातपथः । षाष्टिपथ । उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता । पद । क्रम । संघात । वृत्ति । संग्रह । गुणागुण । आयुर्वेद । सूत्रान्तादकल्पादेः । विद्यालक्षणकल्पान्तात् । विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठक् । सर्वसादेर्द्विगोश्च लः । अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च । द्विपदी, ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण । इकन्पदोत्तरपदात् । शतषष्टेः पथः षिकन् बहुलम् ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिक्षा । मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीतेऽनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनौ, अनुब्राह्मणिनः । मत्वर्थेन "अत इनिठनौ" इति इनिना सिद्धम् । तत्रैतस्माट्ठन्नपि प्राप्नोति, अनभिधानान्न भविष्यति । अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

---

(१) इकन् बहुल पदोत्तरपदात्, पदोत्तरपदिक । अन्येतु पदोत्तरपदादिति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादित्यर्थं व्याचक्षते, तन्मते पूर्वपदिक उत्तरपदिक । इति कश्चित् ।

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। वसन्तसहचरितोऽयं ग्रन्थो वसन्तस्तमधीते, वासन्तिकः। वार्षिकः। वसन्त। वर्षा। शरद्। हेमन्त। शिशिर। प्रथम। गुण। चरम। अनुगुण। अपर्वन्। अथर्वन्॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः। प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य लुग्भवति। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः। आपिशलः। स्त्रियां स्वरे च विशेषः। पाणिनीया ब्राह्मणी॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति। अप्रोक्तार्थ आरम्भः। पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः। दशका वैयाघ्रपदीयाः। त्रिकाः काशकृत्स्नाः। ॐसंख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्—महावार्त्तिकं सूत्रमधीते, माहावार्त्तिकः। कालापकमधीते, कालापकः। कोपधादिति किम्? चतुष्टयमधीते, चातुष्टयः॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते। छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भवन्ति। अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि। अनन्यभावो विषयार्थः। तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्तते। कठेन प्रोक्तमधीयते, कठाः। मौदाः। पैप्पलादाः। आर्चाभिनः। वाजसनेयिनः। ब्राह्मणानि खल्वपि—ताण्डिनः। भाल्लविनः। शाट्यायनिनः। ऐतरेयिणः। ब्राह्मणग्रहणं किम्? यावता छन्द एव तद्। ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिह तद्विषयता मा भूत्। याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि, याज्ञवल्क्यानि। सौलभानि। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, कल्पे—काश्यपिनः। कौशिकिनः। सूत्रे—पाराशरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः। कर्मन्दिनः। कृशाश्विनः। छन्दोब्राह्मणानीति किम्? पाणिनीयं व्याकरणम्। पैङ्गी कल्पः॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः। अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः। अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। इति-करणो विवक्षार्थः। देशे तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थविशेषणम्। तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत् स तन्नामा भवति—प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा। उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बरः। बाल्वजः। पार्वतः। मत्वर्थीयापवादो योगः॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान्निर्वृत्तमित्यस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने। देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु सम्बध्यते। सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्री परिखा। कुशाम्बेन निर्वृत्ता, कौशाम्बी नगरी। हेतौ कर्त्तरि च यथायोग तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने। निवसत्यस्मिन्निति निवासः। ऋजुनावान्निवासो देशः, आर्जुनावो देशः। शैबः। औदिष्टः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते। तस्येति षष्ठीसमर्थाददूरभव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदिशम्। हैमवतम्। चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः। तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थाः सम्बद्ध्यन्ते ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्त्तन्ते। उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्यथाविहित समर्थविभक्तियुक्तादञ् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु। अणोऽपवादः। अरडु—आरडवम्। कक्षतु—काक्षतवम्। कर्कटेलु—कार्कटेलवम्। नद्यां तु परत्वान्मतुब्भवति—इक्षुमती। अञधिकारः—प्राक्, सुवास्त्वादिभ्योऽणः ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बह्वज् अङ्ग यस्यासौ बह्वजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। ऐषुकावतम्(१)। सैध्रकावतम्। बह्वजङ्गादिति किम्? आहिमतम्। यावमतम्। अङ्गग्रहण बह्वजिति तद्विशेषण यथा विज्ञायेत, मत्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति। मालावतां निवासो, मालावतम् ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु। अणोऽपवादः। यथासम्भवमर्थाः सम्बध्यन्ते। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः, दैर्घवरत्रः। कापिलवरत्रः ॥

उदक् च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। अबह्वजर्थ आरम्भः। दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः। गौप्तः। उदगिति किम्? दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वणेव। दात्तः। गौप्तः। स्वरे विशेषः। महती सूक्ष्मेक्षिका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

---

(१) ऐकटावतम् पा०

सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निवृत्तम्। सकल इत्येवमादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। सङ्गतः कलः, सङ्कलः। सकलेन निर्वृत्तः, सांकलः। पौष्कलः। सङ्कल। पुष्कल। उद्दप। उडुप। उत्पुट। कुम्भ। विधान। सुदक्ष। सुदत्त। सुभूत। सुनेत्र। सुपिङ्गल। सिकता। पूतीकी। पूलास। कूलास। पलाश। निवेश। गवेष। गम्भीर। इतर। शर्मन्। अहन्। लोमन्। वेमन्। वरुण। बहुल। सद्योज। अभिषिक्त। गोभृत्। राजभृत्। गृह। भृत। भल्ल। माल। वृत्॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तन्नाम्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च। ङ्याप्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि। सौवीरे तावत्—दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी, दात्तामित्री। साल्वे—विधूमाग्निना निर्वृत्ता, वैधूमाग्नी। प्राचि खल्वपि—ककन्देन निर्वृत्ता, काकन्दी। माकन्दी। माणिचरी। जारुषी॥

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः(१)। अञ उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः। सुवास्तोरदूरभव नगर, सौवास्तवम्। वार्णवम्। अण्ग्रहण नद्यां मतुपो बाधनार्थम्। सौवास्तवी नदी। सुवास्तु। वर्णु। भण्डु। (२)खण्डु। सेचालिन्। कर्प्पूरिन्। शिखण्डिन्। गर्त। कर्कश। शटीकर्ण। कृष्ण। कर्क। कर्कन्धूमती। गोह्य(३)। अहिसक्थ। वृत्॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। कूपलक्षणस्याञोऽपवादः। रोणीति कोऽय निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता? सर्वावस्थप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते—रोणीशब्दः सर्वावस्थोऽण्प्रत्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च। रौणः। आजकरोणः, सैंहिकरोणः॥

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाञोऽपवादः। कार्णच्छिद्रिकः कूपः। कार्णवेष्टकः। कृकवाकुना निर्वृत्त कार्कवाकवम्। त्रैशङ्कवम्॥

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

---

(१) यथासम्भवमर्थसम्बन्ध इत्यधिक क्वचित्। (२) कण्डु इति पा०। (३) गाहि पा०

वुञादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । तत्र यथासंख्य सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । अरीहणादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । आरीहणकम् । द्रौघणकम् । अरीहण । द्रुघण । खदिर । सार । भगल । उलन्द । साम्परायण । क्रौष्ट्रायण । भास्त्रायण । मैत्रायण । त्रैगर्त्तायन । रायस्पोष । विपथ । उदण्ड । उदञ्चन । खाडायन । खण्ड । वीरण । काशकृत्स्न । जाम्बवन्त । शिंशपा । किरण । रैवत । बैल्व । (१)वैमतायन । सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । वधिर(२) । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्छण्प्रत्ययो भवति । कार्शाश्वीय. । आरिष्टीयः । कृशाश्व । अरिष्ट । अरीश्व । वेश्मन् । विशाल । रोमक । शबल । कूट । रोमन् । वर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन । विनता(३) । अवनत । विकुधास । अरुस । अवयास(४) । मौद्गल्य । कृशाश्वादि. ॥ ऋश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । ऋश्यकः । न्यग्रोधकः । ऋश्य । न्यग्रोध । शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात् । निबद्ध । विबद्ध । परिगूढ । उपगूढ । उत्तराश्मन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह् । परिवंश । वेणु । वीरण(५) । ऋष्यादि. ॥ कुमुदादिभ्यष्ठच्प्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् । कुमुद । शर्करा । न्यग्रोध । इत्कट(६) । गर्त्त । बीज । अश्वत्थ । बल्वज । परिवाप । शिरीष । यवाष । कूप । विकङ्कत(७) । कुमुदादिः । काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश । वाश । अश्वत्थ । पलाश । पीयूष । विश(८) ॥ तृण । नर । चरण । कर्दम । कर्प्पूर । कण्टक । गृह । काशादिः(९) ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण । नड । बुस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका(१०) । बन्धुका । ध्रुवका । क्षिपका । न्यग्रोध । इर्कुट(११) । प्रेक्षादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्मरः । अश्मन् । यूष । रूष । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग । शिखा(१२) । अश्मादिः ॥ सख्यादिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखिदत्ते-

---

(१) मैमतायण पा० (२) वैगर्नायण । गोमतायण । सौमनायण । खाण्डायण । विपाश । सुयश । जम्बु । सुशर्म । एते शब्दा· क्वचिदधिका दृश्यन्ते । (३) वनिता पा० । (४) अयावस् पा० । (५) अधिका एते- खण्ड । परिवृत्त । कर्दम । अंशु । (६) उत्कटेति पा० (७) कण्टक । कङ्कट । सङ्कट । पलाश । त्रिक । कत । दशग्राम । अधिका एते । (८) विस इति पा० (९) आवास । नड । वन । वधूल । वर्बर । एतेऽधिकाः । (१०) फलका इति पा० (११) बुवका । सङ्कट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । सुक । मद्दा । अधिका कचित् । (१२) यूथ । रुष । नद । नख । काट । पाम । अधिकाः क्वचित् ।

यम्। सखि। सखिदत्त। वायुदत्त। गोहित(१)। भल्ल। पाल। चक्रपाल। चक्रवाल। छगल। अशोक। करवीर। सीकर। सकर। सरस। समल(२)। सख्यादिः। संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति। साकाश्यम्। काम्पिल्यम्। संकाश। काम्पिल्य। समीर। कश्मर। शूरसेन। सुपथिन्। सक्थच। यूप। अंश। एग। अश्मन्। कूट। मलिन। तीर्थ। अगस्ति। विरत। चिकार। विरह। नासिका। संकाशादिः॥ बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति। बल्यः। कुल्यम्। बल। चुल। तुल। उल। डुल। कवल। वन। कुल। बलादिः। पक्षादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति। पाक्षायणः। तौषायणः। पक्ष। तुष। अण्ड। कम्बलिक। चित्र। अश्मन्। अतिस्वन्। पथिन्पन्थ च(३)। पक्षादिः। कर्णादिभ्यः फिञ्प्रत्ययो भवति। कार्णायनिः। वासिष्ठायनिः। कर्ण। वसिष्ठ। अलुश। शल। डुपद। अनडुह्य। पाञ्चजन्य। स्थिरा। कुलिश। कुम्भी। जीवन्ती। जित्व। आण्डीवत्(४)। कर्णादिः। सुतङ्गमादिभ्य इञ्प्रत्ययो भवति। सौतङ्गमिः। मौनिचित्तिः। सुतङ्गम। मुनिचित्त। विप्रचित्त। महापुत्र। श्वेत। गडिक। शुक्र। विग्र। बीजवापिन्। श्वन्। अर्ज्जुन। अजिर। जीव। सुतङ्गमादिः। प्रगदिन्नादिभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति। प्रागद्यम्। प्रगदिन्। मगदिन्। शरदिन्। कलिव। खडिव। गडिव। चूडार। मार्जार। कोविदार। प्रगद्यादिः। वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति। वाराहकम्। पालाशकम्। वराह। पलाश। शिरीष। पिनद्ध। स्थूण। विदग्ध। विजग्ध। विभग्न। बाहु। खदिर। शर्करा(५)। वराहादिः। कुमुदादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति। कौमुदिकम्। कुमुद। गोमथ। रथकार। दशग्राम। अश्वत्थ। शाल्मली। कुण्डल। मुनिस्थूल। कूट। मुचुकर्ण(६)। कुमुदादिः। शिरीषशब्दोऽरीहणादिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोऽपि तत इष्यते। तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लुब्भवति। तथाचोक्तम्–शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनमिति॥

जनपदे लुप्॥ ८१॥

देशे तन्नाम्नीति यश्चातुरर्थिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये लुब्भवति। ग्रामसमुदायो जनपदः। पञ्चालानां निवासो जनपदः, पञ्चालाः। कुरवः। मत्स्याः। अङ्गाः। वङ्गाः। मगधाः। सुह्माः। पुण्ड्राः। इह कस्मान्न भवति–उदुम्बरा अस्मिन् सन्ति, औदुम्बरो जनपदः, वैदिशो(७) जनपदः, इति? तन्नाम्नीति वर्त्तते, न चात्र लुबन्तं तन्नामधेयं भवति।

---

(१) गोहिल पा० (२) चर्क। बकपाल। उशीर। सुरस। रोह। तमाल। कदल। सप्तल। एतेऽधिकाःक्वचित्। (३) कुम्भ। सीरज। सीरक। सरक। सलक। सरस। समल। रोमन्। कोमन्। हंसका। लोमक। सकण्डक। अस्तिबल। यमल। इस्त। सिंहक। इति पाठान्तरमधिकम्। (४) मर्क, लूष। स्फिक, श्यावत्। एतेशब्दा मतेऽत्राधिकाः। (५) विनद्ध, निबद्ध, विरुद्ध, मूल एते पुस्तकान्तरेऽधिकाः॥ (६) कुन्द, मधुकर्ण, शुचिकर्ण, शिरीष एतेऽधिकाः पुस्तकान्तरे॥ (७) वैतस इति पा०॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब्भवति। अजनपदार्थं आरम्भः। वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः। शृङ्गी। शाल्मलयः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति। (१)कटुकबदर्या अदूरभवो ग्रामः, कटुकबदरी। शिरीषाः। काञ्ची। वरणाः। पूर्वौ गोदौ(२)। आलिङ्ग्यायन। पर्णी। शृङ्गी। शाल्मलयः। सदाण्वी। वणिकि। वणिक। जालपद। मथुरा। उज्जयिनी। गया। तक्षशिला। उरशा। आकृत्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुब्भवति। वाग्रहणं किम्? यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति। एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति-शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुबिति। शर्करा। शार्करम्। गणपाठाच्च श्रवणमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ। तदेवं षड् रूपाणि भवन्ति-शर्करा। शार्करम्। शर्करिकम्। शार्करकम्। शार्करिकम्। शर्करीयमिति ॥

ठक्छौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दाट्ठक् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ। यथासंभवमर्थसम्बन्धः। शार्करिकम्। शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। तन्नाम्नो देशस्य विशेषणं नदी। उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती। मशकावती। वीरणावती। पुष्करावती। इक्षुमती। द्रुमती। इह कस्मान्न भवति-भागीरथी, भैमरथी? मतुबन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अनद्यर्थ आरम्भः। मधुमान्। विसवान्। मधु। विस। स्थाणु। मुष्टि(३)। इक्षु। वेणु। रम्य। ऋक्ष। कर्कन्धु। शमी। किरीर। हिम। किशरा। शर्प्पणा। मरुत्। मरुव। दार्वाघाट। शर। इष्टका। तक्षशिला। शक्ति। आसन्दी। आसुति। शलाका। आमिधी। खडा। वेटा। मद्ध्वादिः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ड्मतुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान् ॥ ॐमहिषाच्चेति वक्तव्यम्ॐ। महिष्मान्नाम देशः।

---

(१) कन्दुक इति पा०॥ (२) पूर्वेण गोदौ अपरेण गोदौ इति पा०॥ (३) हृष्टि पा०॥

नडशादाड् ड्वलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नड्वलम् । शाद्वलम् ।

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शिखावलं नाम नगरम् । मतुप्प्रकरणेऽपि, शिखाया वलच् वक्ष्यति । तदादेशार्थं वचनम् ।

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । (१)संफल । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव । पिचुक । अश्वत्थ । शकाक्षुद्र । भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन । मञ्च । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्प्पणाय । श्यावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आर्द्रवृक्ष । अर्जुनवृक्ष । उत्करादिः ।

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नडकीयम् । प्लक्षकीयम् । नड । प्लक्ष । बिल्व । वेणु । वेत्र । वेतस । तृण । इक्षु । काष्ठ । कपोत । ※कुञ्चाया ह्रस्वत्वं च※ । ※तक्षन्नलोपश्च※ ।

शेषे ॥ ९२ ॥

शेष इत्यधिकारोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययानानुक्रमिष्यामः, शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः । उक्तादन्यः शेषः—अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः शेषस्तस्येदं विशेषा ह्यपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते । किञ्च सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेणैवार्थादेशेन सम्बन्धित्वेन कृतार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति—राष्ट्रावारपाराद् घखौ । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । चक्षुषा गृह्यते, चाक्षुषं रूपम् । श्रा(२)वणः शब्दः । दृषदि पिष्टाः, दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः, औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते, चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते, चातुर्दशं रक्ष इति ।

राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ ९३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घखावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । ※विगृहीतादपीष्यते※ । अवारीणः । पारीणः । ※विपरीताच्च । पारा-

---

(१) संकर इति पा० ॥ (२) रासनो रसः, स्पार्शनः स्पर्श- इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

वारीणः। प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते। तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते।

ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥

ग्रामशब्दाद्य खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। ग्राम्यः। ग्रामीणः।

कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥

कत्रि इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति। कात्त्रेयकः। औम्भेयकः। कत्रि। उम्भि। पुष्कर। पुष्कल। मोदन। कुम्भी। कुण्डिन। नगर। वञ्जी। भक्ति। माहिष्मती। चर्मण्वती (१)। ग्राम। उख्या। कुल्याया यलोपश्च। कत्र्यादिः।

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं श्वन् असि अलंकार इत्येतेषु जातादिष्वर्थेषु ढकञ् प्रत्ययो भवति। कौलेयको भवति श्वा चेत्। कौलोऽन्यः। कौक्षेयको भवत्यसिश्चेत्। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयको भवत्यलंकारश्चेत्। ग्रैवोऽन्यः।

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति। नादेयम्। माहेयम्। पूर्वनगरीशब्दोऽत्र पठ्यते–पौर्वनगरेयम्। केचित्तु पूर्वनगिरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति–पौरेयम्। वानेयम्। गैरेयमिति। तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम्। नदी। मही। वाराणसी। श्रावस्ती। कौशाम्बी। नवकौशाम्बी। काशफरी। खादिरी। पूर्वनगरी। पावा। मावा। साल्वा। दार्वा। दाल्वा। वासेनकी। वडवाया वृषे।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः।

कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥

कापिशीशब्दात् ष्फक् प्रत्ययो भवति शैषिकः। षकारो ङीषर्थः। कापिशायनं मधु। कापिशायनी द्राक्षा। बाह्ल्युर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम्॥। बाह्लायनी। और्दायनी। पार्दायनी।

रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्कुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्ष्फक्च शैषिकोऽमनुष्येऽभिधेये। राङ्कवो गौः। राङ्कवायणो गौः॥ अमनुष्य इति किम्? राङ्कवको मनुष्यः। ननु च रङ्कुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च "मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्" इति मनुष्ये परत्वाद् वुञेव भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्येऽणपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाण्ग्रहणेन च? तदुच्यते।

(१) वर्मती पा० ॥

नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः, किं तर्हि ? नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते—तेन राङ्कवः कम्बल इति ष्फग् न भवति । विशेषविहितेन च ष्फकाऽणो बाधा मा भूदित्यण्ग्रहणमपि क्रियते ।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात्तु कालवाचिनः परत्वात् ट्युट्युलौ भवतः—प्राक्तनम् ।

कन्थायाष्ठक् ॥ १०२ ॥

कन्थाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कान्थिकः ।

वर्णौ वुक् ॥ १०३ ॥

कन्थाया इत्येव । वर्णौ या कन्था तस्या वुक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोऽपवादः । वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिनः कन्थाशब्दादयं प्रत्ययः । तथाहि जातं हिमवत्सु कान्थकम् ।

अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात् स्मृतः ।
निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥(१)

अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणनं किम् ? औपरिष्टः । पौरस्तः । पारस्तः(२) । वृद्धात्तु छो भवति—आरातीयः । ॐत्यब्नेर्ध्रुवेॐ । नियतं ध्रुवम्—नित्यम् । ॐनिसो गतेॐ । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चण्डालादिः । ॐआविसश्छन्दसि । आविस् शब्दाच्छन्दसि त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्ट्यो वर्द्धते । ॐअरण्याण्णो वक्तव्यःॐ । आरण्याः सुमनसः । ॐदूरादेत्यःॐ । दूरेत्यः पथिकः । ॐउत्तरादाहञ्ॐ । औत्तराहः ॥

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । "श्वसस्तुट् च" इति ठञपि तृतीयो भवति । शौवस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्यथासंख्यमञ् ञ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः

---

(१) इति पद्यार्धं कुत्रचिन्नास्ति । (२) पारस्त इत्यस्याग्रे 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

शैषिकौ अणोऽपवादौ । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । रूप्योत्तरपदात्–वार्करूप्यम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तं, बहुच्प्रत्ययपूर्वाद् मा भूदिति–बाहूरूप्यम् । अणेव(१) भवति ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥

असञ्ज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयात् ञः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । पौर्वशालः । दाक्षिणशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् ? पूर्वैषुकामशमः । अपरैषुकामशमः । "दिक्संख्ये सञ्ज्ञायाम्" इति समासः । "प्राचां ग्रामनगराणाम्" इत्युत्तरपदवृद्धि. । पदग्रहण स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । "दिशो मद्राणाम्" इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिक. । अणोऽपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् ? माथुरम्(२) । बह्वच इति किम् ? ध्वजी । ध्वाजम् । अन्तोदात्तादिति किम् ? शार्करीधानम् । शर्करीधानशब्दे लित्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः–पालद. । पारिषदः । ककारोपधात्–नैलीनकः । चैयातकः(३) । पलद्यादिषु यो वाहीकग्रामस्तत्तष्ठञ्ञिठयोरपवादः । यथा–गौष्ठी, नैतकीति(४) । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो "रोपधेतोः प्राचाम्" इति वुञोऽपवादः । वाहीकशब्दः कोपधोपि पुन. पठ्यते, परं छ बाधितुम् । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । पलदी । परिषत् । यकृल्लोमन् । रोमक । कालकूट । पटच्चर । वाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन । गोमती । उदयान(५) । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणं, तर्ह्येवं संबध्यते–कण्वादिभ्यो गोत्रे यः

---

(१) स्वरे विशेषः इत्यधिक पुस्तकान्तरे । (२) माधुरम् इति पा० । (३) वैयतक इति पा० । (४) नैकेतीति, नैषिकीति च पा० । (५) पक्ष, कललकीट, कललकीकटा, गोष्ठी, नैषिकी, नैकेती, सकृल्लोमन् इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । काण्वाश्छात्राः । गौकक्षाः(१) ॥

इञश्च ॥ ११२ ॥

गोत्र इत्येव । गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । दाक्षाः । प्लाक्षाः । माहकाः । गोत्र इत्येव, सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिञन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । चैदीयाः(२) । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्व्यच इति किम् ? पान्नागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् ? दाक्षाः । काशीया इति कथमुदाहृतं, यावता काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठाभ्यां भवितव्यम् ? नैतदस्ति । देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं, चैदिशब्देन(३) साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्र इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः । अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधींस्तु परत्वाद् बाधते ॥

भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्छसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ । सकारः पदसञ्ज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद्वृद्धसञ्ज्ञा । भावत्कः । भवदीयः । अवृद्धात्तु भवतः शतुरणेव भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्ठञ् ञिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । इकार उच्चारणार्थः । ञकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धः, स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते, ये त्ववृद्धाः पठ्यन्ते, वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । देवदत्तशब्दः पठ्यते, तस्य "एङ् प्राचां देशे" इति वृद्धसंज्ञा—दैवदत्तिकः । वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसञ्ज्ञा—दैवदत्तः । कथं भाष्य उदाहृत 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या, देवदत्तीया दैवदत्ता' इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे काश्यादित्वाट्ठञ्ञिठाभ्यां भवितव्यम् ? तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभाषेयं, सा छे कर्त्तव्ये भवति ठञ्ञिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि । संज्ञा । संवाह ।

(१) "गोत्र इति किम् ? कण्वो देवताऽस्य काण्वस्तस्येदं काण्वीयम् । कण्वादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः" इत्यधिक क्वचित् । (२) वैदीया इति पा० ॥ (३) वैदीति पाठान्तरम् ॥

अच्युत। मोहमान। शकुलाद। हस्तिकर्षू। कुदामन्(१)। हिरण्य। करण। गोधाशन। भौरिकि। भौलिङ्कि। अरिन्दम। सर्वमित्र। देवदत्त। साधुमित्र। दासमित्र। दासग्राम। सौधावतान। युवराज। उपराज। सिन्धुमित्र। देवराज। ॐआपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्ॐ। आपत्कालिकी, आपत्कालिका। औद्ध्र्वकालिकी, और्ध्वकालिका। तात्कालिकी, तात्कालिका॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च॥ ११७॥

वृद्धादित्येव। वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ। शाकलिकी, शाकलिका। मान्थविकी, मान्थविका॥

विभाषोशीनरेषु॥ ११८॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहिकग्रामेभ्य इति च। उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः। आह्वजालिकी। आह्वजालिका। आह्वजालीया। सौदर्शनिकी। सौदर्शनिका। सौदर्शनीया॥

ओर्देशे ठञ्॥ ११९॥

वृद्धादिति नानुवर्त्तते, उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात्। उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। नैषादकर्षुकः। शावरजम्बुकः(२)। देश इति किम्? पटोश्छात्राः, पाटवाः। ठञ्ञिठयोः प्रकरणे ठञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति ठञ्ग्रहणं कृतम्॥

वृद्धात् प्राचाम्॥ १२०॥

ओर्देश इत्येव। उवर्णान्ताद् वृद्धात् प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। आढकजम्बुकः। शाकजम्बुकः(३)। नापितवास्तुकः। पूर्वेणैव ठञि सिद्धे नियमार्थं वचनं, वृद्धादेव प्राचामवृद्धान्न भवतीति—मल्लवास्तु। माल्लवास्तवः॥

धन्वयोपधाद् वुञ्॥ १२१॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च। धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो वृद्धात् प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। धन्वशब्दो मरुदेशवचनः। पारेधन्वकः। ऐरावतकः। योपधात्—सांकाश्यकः। काम्पिल्यकः॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च॥ १२२॥

वृद्धादिति वर्त्तते, देश इति च। अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते। प्रस्थ पुर वह इत्येवमन्तात् देशवाचिनः प्रातिपदिकाद् वृद्धाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। कान्तीपुरकः। पैलुवहकः। फाल्गुनीवहकः। पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम्॥

---

(१) कुनामन् इति पा०॥ (२) "कऽण" इति ह्रस्वः इति पु०॥ (३) शाल जम्बुकः इति पा०॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, देश इति च। तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम्। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। पाटलिपुत्रकाः। ऐकचक्रकाः। ईतः खल्वपि, काकन्दी—काकन्दकः। माकन्दी—माकन्दकः। प्राचामिति किम्? दात्तामित्रीयः। तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, देश इति च। तद्विशेषणं जनपदतदवधी। वृद्धाज्जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। आभिसारकः। आदर्शकः। जनपदावधेः खल्वपि—औपुष्टकः। श्यामायनकः। तदवधिरपि जनपद एव गृह्यते, न ग्रामः। किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाधकबाधनार्थम्। गर्त्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञेव जनपदावधेर्भवति—त्रैगर्त्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतदवध्योरित्येव। अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अण्छयोरपवादः। अवृद्धाज्जनपदात्तावत्—अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः। आङ्गकः। वाङ्गकः। कालिङ्गकः। अवृद्धाज्जनपदावधेः—अजमीढाः। अजक्रन्दाः। आजमीढकः। आजक्रन्दकः। वृद्धाज्जनपदात्—दार्वाः। जाम्बवाः। दार्वकः। जाम्बवकः। वृद्धाज्जनपदावधेः—कालञ्जराः। वैकुलिशाः। कालञ्जरकः। वैकुलिशकः। विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम्, जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत्—वर्त्तन्यः। वार्त्तनः(१)। अपिग्रहणं किम्? यावता वृद्धात्पूर्वेणैव सिद्धं, तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देश इत्येव। उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसबध्यते। कच्छाद्युत्तरपदाद् देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्चावृद्धाद्वृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छाणोरपवादः। दारुकच्छकः। पैप्पलीकच्छकः। काण्डाग्नक। वैभुजाग्नकः। ऐन्द्रवक्त्रकः। सैन्धुवक्त्रकः। बाहुगर्त्तकः। चाक्रगर्त्तकः।

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणादेरपवादः। धौमकः। खाण्डकः(२)। पाथेयशब्दः पठ्यते, तस्य योपधत्वादेव वुञि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणं। तथा विदेहानर्तशब्दयोर्जनपदलक्षणे वुञि सिद्धेऽदे-

(१) वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तनी चेति वर्त्तन्यः, वर्त्तनीषु भव इति वुञ् न भवति। सहविवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात्। वर्त्तन्यः। वार्त्तनः। इति क्वचित्पाठः। (२) खाडण्डक इति पा०।

शार्थः पाठः। विदेहानां क्षत्रियाणां स्वं, वैदेहकम्। आनर्त्तकम्। समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नावि मनुष्ये च वुञिष्यते–सामुद्रिका नौः। सामुद्रको मनुष्यः। अन्यत्र न भवति, सामुद्रं जलमिति। धूम। (१)खण्ड। शशादन। आर्ज्जुनाद। दाण्डायनस्थली। माहकस्थली। घोषस्थली। माषस्थली। राजस्थली। राजगृह। सत्रासाह। भक्षास्थली। मद्रकूल। गर्त्तकूल। आञ्जीकूल। द्व्याहाव। त्र्याहाव। संहीय। वर्वर। वर्चगर्त्त। विदेह। आनर्त्त। माठर। पाथेय। घोष। शिष्य। मित्र। वल। आराज्ञी। धार्तराज्ञी। अवयात। तीर्थ। ॐकूलात्सौवीरेषुॐ। ॐसमुद्रान्नावि मनुष्ये चॐ। कुक्षि। अन्तरीप। द्वीप। अरुण। उज्जयिनी। दक्षिणापथ। साकेत ॥(२)

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने। प्रत्ययार्थविशेषण चैतत्–कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति। कुत्सन निन्दनम्। प्रावीण्य नैपुण्यम् ॥

केनाय मुषितः पन्था गात्रे पक्ष्मालिधूसरः।

इह नगरे मनुष्येण सम्भाव्यत एतन्नागरकेण। चौरा हि नागरका भवन्ति।

केनेद लिखितं चित्र मनोनेत्रविकाशि यत्।

इह नगरे मनुष्येण सभाव्यत एतन्नागरकेण। प्रवीणा हि नागरका भवन्ति। कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम्? नागरा ब्राह्मणाः। कत्र्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात् सज्ञानगर पठ्यते, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्यशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्येऽभिधेये। औपसंख्यानिकस्य णस्यापवादः। आरण्यको मनुष्यः। ॐपथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्ॐ। आरण्यकः पन्थाः। आरण्यकोऽध्यायः। आरण्यको न्यायः। आरण्यको विहारः। आरण्यको मनुष्यः। आरण्यको हस्ती। ॐवा गोमयेषुॐ। आरण्यकाः, आरण्या गोमयाः। एतेष्विति किम्? आरण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। कौरवकः। कौरवः। यौगन्धरकः। यौगन्धरः। जनपदशब्दावेतौ ताभ्यामवृद्धादपीति नित्ये वुञि प्राप्ते विकल्प उच्यते। कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते, तत्र वचनादणपि भविष्यति। पारिशेष्याद्युगन्ध(३)रार्था विभाषा, मनुष्यतत्स्थयोस्तु कुरुशब्दान्नित्य एव वुञ् प्रत्ययो भवति–कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

---

(१) खडण्ड इति पा०। (२) मानवल्ली, वल्ली, सुराज्ञा एतेऽत्र गणेऽधिकाः कुत्रचित्।
(३) सैवा युगन्धरार्था विभाषा पा०।

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः। जनपदवुञोऽपवादः। मद्रेषु जातः, मद्रकः। वृजिकः॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

देश इत्येव। ककारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। जनपदवुञोऽपवादः। अन्यत्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वेणैव कोपधादण् सिद्धम्। ऋषिकेषु जातः, आर्षिकः। माहिषिकः। अण्ग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात्–इक्ष्वाकुषु जातः, ऐक्ष्वाकः॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देश इत्येव। कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। वुञादेरपवादः। काच्छः। सैन्धवः। वार्णवः। कच्छशब्दो न बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यतत्स्थयोर्वुञर्थः पाठः। विजापकशब्दः पठ्यते, तस्य कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम्। कच्छ। सिन्धु। वर्णु। गन्धार। मधुमत्। कम्बोज। कश्मीर। साल्व। कुरु। रङ्कु। अणु(१)। खण्ड। द्वीप। अनूप। अजवाह। विजापक। कुलून। कच्छादिः॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव। मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। काच्छको मनुष्यः। काच्छकमस्य हसितं जल्पितम्। काच्छिका चूडा। सैन्धवको मनुष्यः। सैन्धवकमस्य हसित जल्पितम्। सैन्धविका चूडा। मनुष्यतत्स्थयोरिति किम्? काच्छो गौः। सैन्धवो वार्णवः॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, ततः पूर्वेणैव मनुष्यतत्स्थयोर्वुञि सिद्धे नियमार्थं वचनम्–अपदातावेव। मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति। साल्वको मनुष्यः। साल्वकमस्य हसित जल्पितम्। अपदाताविति किम्? साल्वः पदातिर्व्रजति॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दात् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। कच्छाद्यणोऽपवादः। साल्वको गौः। साल्विका यवागूः। साल्वमन्यत्॥

गर्त्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देश इत्येव। गर्त्तोत्तरपदाद् देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। वाहीकग्रामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद् बाधते। वृकगर्त्तीयम्। शृगालगर्त्तीयम्। श्वाविद्गर्त्तीयम्। उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम्–बाहुगर्तम्॥

---

(१) अण्ड इति पा०।

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणञोरपवादः(१) । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेऽपि सम्भवापेक्षं विशेषणं, न सर्वेषाम् । मध्यमध्यमं चाण् चरण इति पठ्यते, तस्यायमर्थः—मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नियोगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति, माध्यमा इति । तदेतद्विशेष एव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः, चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति च । ॐमुखपार्श्वतसोर्लोपश्चॐ । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । ॐकुग्जनस्य परस्य चॐ। जनकीयम् । परकीयम् । ॐदेवस्य चेति वक्तव्यम्ॐ । देवकीयम् । ॐवेणुकादिभ्यश्छण्वक्तव्यःॐ । आकृतिगणोऽयम् । वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम्(२) । माध्यामकीयम् । गह । अन्तःस्थ । सम । विषम । ॐमध्यमध्यमं चाण्चरणेॐ । उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख । एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्वग्र । इष्वनी(३) । अवस्यन्दी(४) । कामप्रस्थ । खाडायनि(५) । कावेरणि(६) । शैशिरि । शौङ्गि । आसुरि । आहिंसि । आमित्रि । व्याडि । वैदजि । भौजि । आढ्यश्वि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । श्रौति । आरटकि । वाल्मीकि । क्षेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तर् । ॐमुखपार्श्वतसोर्लोपःॐ । ॐजनपरयोः कुक् चॐ । ॐदेवस्य चॐ । ॐवेणुकादिभ्यश्छण्ॐ । गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देश इत्येव । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असम्भवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति छश्च प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयं, प्रत्ययस्तु "वृद्धाच्छः" इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देश इत्येव । वृद्धाद्देशवाचिनोऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाहीकग्रामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोपधेतोः प्राचामिति च । अकान्तात्तावत्—आरीहणकीयम् । द्रौघणकीयम् । इकान्तात्—आश्वपथिकीयम् । शाल्मलिकीयम् । खोपधात्—कौटिशिखीयम् । आयोमुखीयम् । ॐअकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम्ॐ । सौसुकीयम् । मौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

---

(१) अणादेरपवाद इति पा० । (२) प्रास्थीयमिति पा० । (३) इष्वनीक इति पा० ।
(४) अवस्कन्द इति पा० । (५) खाण्डायनी इति पा० ।(६) कामवेरणि इति पा० ।

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देश इति वर्त्तते, वृद्धादिति च। कन्थाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। वाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः। दाक्षिकन्थीयम्। माहिकिकन्थीयम्(१)। दाक्षिपलदीयम्। माहिकिपलदीयम्। दाक्षिनगरीयम्। माहकिनगरीयम्(२)। दाक्षीग्रामीयम्। माहकिग्रामीयम्। दाक्षिह्रदीयम्। माहकिह्रदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। पर्वतीयो राजा। पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति वाऽमनुष्ये वाच्ये। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। पर्वतीयानि फलानि। पार्वतानि फलानि। पर्वतीयमुदकम्। पार्वतमुदकम्। अमनुष्य इति किम्? पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देश इत्येव। भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः। प्रकृतिविशेषणं चैतन्न प्रत्ययार्थः। कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। कृकणीयम्। पर्णीयम्। भारद्वाज इति किम्? कार्कणम्। पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः। युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः, चकाराच्छश्च। अन्यतरस्यांग्रहणाद्यथाप्राप्तमण्, तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति। तत्र वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति। त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्छे प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। युष्मदीयः। अस्मदीयः। यौष्माकः। आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुकृष्टश्छः। तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ भवतः। निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्मान्न भवति? योगविभागः करिष्यते–'तस्मिन्निति' खञि

(१) माहकिकन्थीयम् इति पण्डितपत्रे। (२) माहिकिनगरीयम् इति पण्डितपत्रे ॥

युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततोऽणि चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि चेति किम् ? युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्यं तस्मिन्–खञि, अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति । ननु च "न लुमताङ्गस्य" इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवति ? वचनात् प्रत्ययलक्षणं भविष्यति । अथवा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं, किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । एकवचने(१) युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तावकीनः । मामकीनः । तावकः । मामकः । तस्मिन्नणि चेत्येव–त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्धशब्दाद् यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । अर्द्धर्यम् । ॐसपूर्वपदाट्ठञ्वक्तव्यःॐ । बालेयार्द्धिकम् । गौतमार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येवम्पूर्वाच्चार्धाद्यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । पराद्ध्यर्म् । अवराद्धर्यम् । अधमाद्धर्यम् । उत्तमाद्धर्यम् । पूर्वग्रहणं किम् ? परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्द्धादिति वर्त्तते, तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते । परावरशब्दावदिग्ग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्छब्दपक्षे परेण ठञ्यतौ स्याताम् , अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति–पराद्धर्यमवराद्धर्यमिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात्प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च शैषिकः । अणोऽपवादः । पूर्वाद्धर्यम् । पौर्वार्द्धिकम् । दक्षिणाद्धर्यम् । दाक्षिणार्द्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोऽपवादौ । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः । पौर्वार्द्धिकाः । दाक्षिणार्द्धाः । दाक्षिणार्द्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः । ॐआदेश्चेति वक्तव्यम्ॐ । आदिमः । ॐअवोऽधसोर्लोपश्चॐ । अवमम् । अधमम् ॥

---

(१) एकवचने इति–अत्र पक्षे एकवचने इति प्रथमाद्विवचनान्तं, न सप्तम्यन्तम् ।

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थे। मस्यापवादः। सांप्रतिक न्याय्य युक्तमुचितं समसुच्यते। नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यं काष्ठम्। नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः। मध्या स्त्री॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। कच्छादिपाठात् अणो मनुष्यवुञश्चापवादः। द्वैप्यम्। द्वैप्य भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम्। अनुसमुद्रमिति किम्? द्वैपकम्, द्वैपमन्यत्॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। वृद्धात्तु छ परत्वाद्बाधते। मासिकः। आर्द्धमासिकः। सांवत्सरिकः। यथाकथंचिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानात् प्रत्यय इष्यते। कादम्बपुष्पिकम्। व्रैहिपलालिकम्। "तत्र जात" इति प्रागतः कालाधिकारः॥

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। श्राद्ध इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान् पुरुषोऽनभिधानात्। शारदिकं श्राद्धम्। शारदमन्यत्।

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव। रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। शारदिको रोगः। शारदिक आतपः। शारदो रोगः। शारद आतपः। रोगातपयोरिति किम्? शारदं दधि॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। कालाट्ठञिति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते। नैशम्। नैशिकम्। प्रादोषम्। प्रादोषिकम्॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव। श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति। त्यप्प्रत्ययोऽप्यतो विहितः–"ऐषमोह्यःश्वसोन्यतरस्याम्" इति। एताभ्यां मुक्ते ट्युट्युलावपि भवतः। शौवस्तिकः। श्वस्त्यः। श्वस्तनः॥

संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव। संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ठञोऽपवादः। अण्ग्रहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम्। संधिवेलादिभ्यस्तावत्–सांधिवेलम्। सांध्यम्। ऋतुभ्यः–ग्रैष्मम्। शैशिरम्। नक्षत्रेभ्यः–(१)तैषम्।

(१) न्यासपदमंजरीविलोकनात् मूले 'सौवातम्' इति पाठोऽनुमीयते।

पौषम्। संधिवेला। संध्या। अमावास्या। त्रयोदशी। चतुर्दशी। पञ्चदशी। पौर्णमासी। प्रतिपत्। संवत्सरात् फलपर्वणोः। (१) सांवत्सरं फलम्। सांवत्सरं पर्व॥

प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृष्शब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। प्रावृषेण्यो बलाहकः॥

वर्षाभ्यष्ठक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। वार्षिकं वासः। वार्षिकमनुलेपनम्॥

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ठकोऽपवादः। स्वरे भेदः। नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

छन्दसीत्येव। वसन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

छन्दसीत्येव। हेमन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू। योगविभाग उत्तरार्थः॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य तकारलोपः। हैमनं वासः। हैमनमुपलेपनम्। सर्वत्रग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्—छन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्भवति। ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते? सैवानुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेऽपि सम्बन्धार्थम्—हैमन्तिकमिति भाषायामपि ठञं स्मरन्ति। अथाण्चेति चकारः किमर्थः? अण्, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति। कः पुनरनयोरणोर्विशेषः? ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति—हैमन्ती पङ्क्तिरिति। तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति—हैमन्तिकं, हैमन्तं, हैमनमिति॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव। सायंचिरंप्राह्णेप्रगे इत्येतेभ्योऽव्ययेभ्यश्च ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतः, तयोश्चादिष्टयोस्तुडागमो भवति। सायन्तनम्। चिरन्तनम्। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्। अव्ययेभ्यः—दोषातनम्। दिवातनम्। सायमिति मकारान्तं पदमव्ययं, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः। यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते। दिवसावसानं सायः। चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते, प्राह्णे प्रगे इत्येकारान्तत्वम्। ॐचिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यःॐ। चिरत्नम्।

(१) गणसूत्रस्योदाहरणद्वयमपि न्यासपदमंजरीसम्वादात् मूले प्रक्षिप्तं भाति।

पश्चिमम् । परारितम् ॐप्रगस्य छन्दसि गलोपश्चॐ । प्रगम् । ॐअग्रपश्चाड्डिमच्ॐ अग्रिमम् । पश्चिमम् । ॐअन्ताच्चेति वक्तव्यम्ॐ । अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतस्तुट् च तयोरागमः । कालाट्ठञिति ठञि प्राप्ते वचनं, पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् । "घकालतनेषु कालनाम्नः" इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु(१)न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्णतन इति भवितव्यम् ।

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृति—अर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्ने जातः, स्रौघ्नः । माथुरः । औत्सः । औदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शाकलिकः(२) ग्राम्यः । ग्रामीणः । कात्त्रेयकः । औम्भेयकः ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ २६ ॥

प्रावृट्शब्दात् सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति । एण्यस्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति । ऋत्वणोऽपवादः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शारदका दर्भाः । शारदका मुद्गाः । दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेयं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् ? शारदं सस्यम् । संज्ञाधिकारं केचित्, "कृतलब्धक्रीतकुशलाः" इति यावदनुवर्त्तयन्ति ॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोऽपवादः । प्रदोषकः । "निशाप्रदोषाभ्यां च" इत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठञादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः, प्रत्ययसन्नियोगेन च 'पथः पन्थ' इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः, पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये ।

---

(१) यदा न सप्तम्यन्तात् प्रत्ययः इति न्या॰ पा॰ । (२) शाकलिक इत्यधिकं न्यासे ।

संधिवेलादिषु पाठादणोऽपवादः। अमावास्यकः। आमावास्यः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति–अमावस्यकः। आमावस्यः॥

अ च॥ ३१॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये। पूर्वेण वुञणोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते। अमावास्यः। अमावास्यकः। आमावास्यः। अमावस्यः। अमावस्यकः। आमावस्यः॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन्॥ ३२॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये। सिन्धुशब्दः कच्छादिस्ततोऽणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते विधानम्। अपकरशब्दादप्यौत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते। सिन्धुकः। अपकरकः॥

अणञौ च॥ ३३॥

सिन्ध्वपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये। पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम्। सैन्धवः। आपकरः।

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥ ३४॥

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग्भवति। तस्मिँस्त्रीप्रत्ययस्यापि 'लुक्तद्धितलुकी'ति लुग् भवति। श्रविष्ठासु जात, श्रविष्ठः। फल्गुनः। अनुराधः। स्वातिः। तिष्यः। पुनर्वसुः। हस्तः। विशाखः। अषाढः। बहुलः। ॐलुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्ॐ। चित्रायां जाता, चित्रा। रेवती। रोहिणी। स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान् ङीष्। ॐफल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौॐ। फल्गुनी। अषाढा। ॐश्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्यःॐ। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च॥ ३५॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग्भवति। गोस्थाने जातः गोस्थानः। अश्वस्थानः। गोशालः। खरशालः॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा॥ ३६॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति। वत्सशालायां जातः, वत्सशालः। वात्सशालः। अभिजित्। आभिजितः। अश्वयुक्। आश्वयुजः। शतभिषक्। शातभिषजः। बहुलग्रहणस्यायं प्रपञ्चः॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम्॥ ३७॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति। रौहिणः। रोहिणः। मृगशिराः। मार्गशीर्षः॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव। सप्तमीसमर्थात्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति। स्रुघ्ने कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रिय। ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवति, यत्र यच्च क्रीत लब्धमपि तत्तत्रैव भवति, किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते ? शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्वस्तुमात्रेण क्रीतं लब्ध भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव। सप्तमीसमर्थान्ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतामाह। स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति, स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः। प्रायग्रहणमनर्थक, तत्रभवेन कृतत्वात्(१)। अनित्यभवः प्रायभव इति चेद्, मुक्तसशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव। सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् संभूत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अवक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थ इह गृह्यते, नोत्पत्तिः सत्ता वा, जातभवाभ्यां गतत्वात्। स्रुघ्ने सभवति, स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः।

कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दात् ढञ् प्रत्ययो भवति, तत्र संभूत इत्यस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। कोशे संभूतं, कौशेयं वस्त्रम्। रूढिरेषा। तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव। कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति। हेमन्ते साधुः, हैमन्तः प्राकारः। शैशिरमनुलेपनम्। वसन्ते पुष्प्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः। ग्रैष्म्यः पाटलाः। शरदि पच्यन्ते, शारदाः शालयः। ग्रैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च। सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः। ग्रैष्मा व्रीहय। योग वेभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति, उप्तेऽर्थे। ठञोऽपवाद। आश्वयुजका मुता,

(१) कृतार्थत्वादिति न्या० पा०।

आश्वयुजका माषाः। अश्विनीभ्यां(१) युक्ता पौर्णमासी, आश्वयुजी। अश्विनीपर्यायो(२) योऽश्वयुक्‌शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति, उप्तेऽर्थे। ऋत्वणोऽपवादः। ग्रैष्मकम्। ग्रैष्मं सस्यम्। वासन्तकम्। वासन्तम् ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

तत्रेति वर्त्तते, कालादिति च। सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्देयमृणं चेत्तद्भवति। मासे देयमृणं, मासिकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। ऋण इति किम्? मासे देया भिक्षा ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव। कलापि अश्वत्थ यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुन् प्रत्ययो भवति। कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात् काले वर्त्तन्ते। यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी। यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्ति सोऽश्वत्थः। यस्मिन् यवबुसं संपद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते। कलापिनि काले देयमृणं, कलापकम्। अश्वत्थकम्। यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे। अणठञोरपवादः। ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रैष्मकम्। आवरसमकम्। प्रत्ययान्तरकरणं वृद्ध्यर्थम्। समाशब्दो वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे। संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम्। सांवत्सरकम्। आग्रहायणिकम्। आग्रहायणकम्। वेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं, संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षितेऽणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेति, कालादिति च वर्त्तते। कालवाचिनःसप्तमीसमर्थात्प्रातिपदिकाद् व्याहरति मृग इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। निशायां व्याहरति मृगः, नैशः। नैशिकः। प्रादोषः। प्रादोषिकः। मृग इति किम्? निशायां व्याहरत्युलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव। तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे

(१) अश्वयुग्भ्यामिति प० पा०। (२) अश्वनीवेति पा०।

यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्भवति । सोढं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य छात्रस्य, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, तत्र जात इति गतार्थत्वात् । स्रुघ्ने भवः, स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणश्छस्य चापवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । वर्ग्यम् । मुखजघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः । सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति(१) । दिश् । वर्ग । पूग । गण । पक्ष । धाय्या । मित्र । मेधा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ । उदकात्संज्ञायाम्(२) । न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ओष्ठ्यम् ॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥

इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । दृतौ भवं दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं, न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादण् प्रत्ययो भवति चकाराड्ढञ्च, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । शरीरावयवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भव ग्रैवम् । ग्रैवेयम् । ग्रीवाशब्दो धमनीवचनस्तासां बहुत्वाद् बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ञ्यः प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।

---

(१) मुखजघनाभ्यां सेनायाः अग्रभागपश्चाद्भागावुच्येते । इत्यधिकं क्वचित् ॥
(२) अत्राय पाठः क्वचित्-उदक्या । रजस्वला । संज्ञायामिति किम् ? औदको मत्स्य इति ।

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्। ॐबहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्ॐ। बाह्यम्। दैव्यम्। पाञ्चजन्यम्(१)॥

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात् प्रातिपदिकाच्च ञ्य. प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवाद । न च सर्वस्माद्व्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं, तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम्। परिमुखं भव पारिमुख्यम्। पारिहनव्यम्। परिमुखादेरन्यत्र न भवति–औपकूलम्। परिमुख। परिहनु। पर्योष्ठ। पर्युलू। औपमूल। खल। परिसीर। अनुसीर। उपसीर। उपस्थल। उपकलाप। अनुपथ। अनुखड्ग। अनुतिल। अनुशीत। अनुमाष। अनुयव। अनुयूप। अनुवंश(२)॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव। अन्तः शब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्ठञ् प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। आन्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गेहिकम्(३)। ॐसमानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यःॐ। समाने भवं सामानिकम्। ॐतदादेश्चॐ। सामानग्रामिकम्। सामानदेशिकम्। ॐअध्यात्मादिभ्यश्चॐ। आध्यात्मिकम्। आधिदैविकम्। आधिभौतिकम्(४)। अध्यात्मादिराकृतिगणः। ॐऊर्ध्वंदमाच्च ठञ् वक्तव्यःॐ। और्ध्वंदमिकः। ऊर्ध्वंशब्देन समानार्थ ऊर्ध्वंदमशब्दः। ॐऊर्ध्वंदेहाच्चॐ। ॐऔर्ध्वंदेहिकम्ॐ। ॐलोकोत्तरपदाच्चॐ। ऐहलौकिकम्। पारलौकिकम्। ॐमुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यःॐ। मुखतीयम्। पार्श्वतीयम्। ॐजनपरयोः कुक्चॐ। जनकीयम्। परकीयम्। ॐमध्यशब्दादीयःॐ। मध्यीयः। ॐमण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौॐ। माध्यमम्। मध्यमीयम्। ॐमध्यो मध्यं दिनण् चास्मात्ॐ। मध्ये भवं, माध्यंदिनम्। ॐस्थाम्नो लुग्वक्तव्यःॐ। अश्वत्थामा। ॐअजिनान्ताच्चॐ। वृकाजिनः। सिंहाजिनः॥

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते।
ऊर्ध्वंदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च॥
मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च।
ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा॥
मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् स्थाम्नो लुगजिनात्तथा॥

---

(१) चतुर्मासाद्यज्ञे ण्यो वक्तव्यः, चातुर्मास्यानि व्रतानि। चातुर्मास्यो यज्ञः। चातुर्मासोऽन्यत्र इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु॥ (२) अनुखङ्ग, पुस्तकान्तरेऽयं शब्दोऽधिकोऽत्र गणे॥ (३) आन्तरगारिकम्, इत्यधिकं पुस्तकान्तरे। (४) अनुशतिकादीना चेत्युभयपदवृद्धिरित्यधिकं कुत्रचित्॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ६१ ॥

अव्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात् परि अनु इत्येवंपूर्वाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन् प्रत्ययार्थे वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । छे प्राप्ते वचनं, पक्षे सोऽपि भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः(१) । युधिष्ठिरवर्ग्यः । युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्द इति किम् ? कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात् कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषयेऽलंकारेऽभिधेये । यतोऽपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंकार इति किम् ? कर्ण्यम् । ललाट्यम् ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति तत्र भवे च। वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति— तत्र भव इति । सुपां व्याख्यानः, सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं, सौपम् । तैङम् । कार्तम् । व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलिपुत्रं सुकोसलया व्याख्यायते,—एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद्भवव्याख्यानयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । षात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासस्वरेणाऽन्तोदात्ताः प्रकृतयः । बह्वच इति किम् ? इयचष्ठकं वक्ष्यति । एकाच् प्रत्युदाह्रियते—सौपम् ।

(१) अर्जुनवर्ग्यः अर्जुनवर्गीणः अर्जुनवर्गीयः इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

तैङम् । कार्त्तम् । अन्तोदात्तादिति किम् ? संहितायाः सांहितम् । संहिताशब्दो हि गतिस्वरेणाद्युदात्तः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्रतुभ्यस्तावत्-अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यज्ञेभ्यः-पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोमयागेभ्योऽपि यथा स्यात्, पाञ्चौदनिकः । दाशौदनिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानि, तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु । व्याख्यातव्यनाम्न इत्यनुवर्त्तते, तत्साहचर्य्यादृषिशब्दैर्ग्रन्थ उच्यते । वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः । अध्यायेष्विति किम् ? वासिष्ठी ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्ठन् प्रत्ययो भवति । पुरोडाशाः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । षकारो ङीषर्थः ॥

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

छन्दः शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययौ भवतः । "द्व्यच" इति ठकि प्राप्ते वचनम् । छन्दस्यः । छान्दसः ॥

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ ७२ ॥

द्व्यजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठक् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । द्व्यचस्तावत्-ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋकारान्तात्-चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण-ब्राह्मणिकः । ऋक्-आर्चिकः । प्रथम-प्राथमिकः । अध्वर-आध्वरिकः । पुरश्चरण-पौरश्चरणिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्-नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अणृगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

ऋगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति । ठञादेरपवादः । आर्गयनः । पादव्याख्यानः । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । वास्तुविद्यः । ऋगयन । पदव्याख्यान । छन्दोनाम । छन्दोभाषा । छन्दोविचिति । न्याय । पुन-

रुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । क्षत्रविद्या । उत्पात । उत्पाद । सवत्सर । मुहूर्त्त । निमित्त । उपनिषत् । शिक्षा(१) । ऋगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपादान विवक्षितं यत्तदिह गृह्यते, न नान्तरीयकम् । स्रुघ्नादागच्छन् वृक्षमूलादागत इति ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आकरिकम्(२) । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । आयस्थानठकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः । कार्कणः । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृकण । स्थण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिसंबन्धाः, तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते। विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत्–उपाध्यायादागतम् , औपाध्यायकम् । शैष्यकम् । आचार्यकम् । योनिसंबन्धेभ्यः–मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः(३) ॥

ऋतष्ठञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । वुञोऽपवादः । विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत्–होतुरागतं, हौतृकम् । पौतृकम् । योनिसंबन्धवाचिभ्यः–भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं मुखसुखार्थम् । विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ्च तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । पितुरागतं, पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

---

(१) छन्दोविजिनी, न्याय, निरुक्त, विद्या, उद्याव, भिक्षा। एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरेऽधिकाः ॥ (२) नागरिकम् , आपणिकम् इत्यपि कुत्रचित् । (३) मातुलक इत्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते। गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादङ्कवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये। अङ्कग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्य लक्ष्यते, तस्माद्वुञतिदिश्यते(१), नाणेव–संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणिति। औपगवानामङ्कः, औपगवकः। कापटवकः। नाडायनकः। चारायणकः। एवमौपगवेभ्य आगतमौपगवकम्। कापटवकम्। नाडायनकम्। चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये। मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम्। हेतुः कारणम्। हेतुभ्यस्तावत्–समादागत, समरूप्यम्। समीयम्। विषमरूप्यम्। विषमीयम्। गहादित्वाच्छः। मनुष्येभ्यः–देवदत्तरूप्यम्। यज्ञदत्तरूप्यम्। दैवदत्तम्। याज्ञदत्तम्। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये। सममयम्। विषममयम्। मनुष्येभ्यः–देवदत्तमयम्। यज्ञदत्तमयम्। टकारो ङीबर्थः। सममयी। योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव। पञ्चमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रभवति–प्रकाशते, प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः। हिमवतः प्रभवति, हैमवती गङ्गा। दारदी सिन्धुः ॥

विदूराञ्ञ्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाद् ञ्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। विदूरात् प्रभवति, वैदूर्य्यो मणिः। ननु च वालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र तु संस्क्रियते–एवं तर्हि—

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा। न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽसौ गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा। स्रुघ्नं गच्छति, स्रौघ्नः पन्था दूतो वा। माथुरः(२)। तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते। अथवा स्रुघ्नप्राप्तिः पथो गमनम्। पथिदूतयोरिति किम्? स्रुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

---

(१) गोत्रचरणात् वुञ् इतीति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ॥ (२) राष्ट्रिय इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव। द्वितीयासमर्थादभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेत्तद्भवति। आभिमुख्येन निष्क्रामति–अभिनिष्क्रामति, स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं स्रौघ्नम्। माथुरम्। राष्ट्रियम्। द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा साध्वसिश्छिनत्तीति। द्वारमिति किम्? स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव, अधिकृत्येत्येतदपेक्ष्य द्वितीया। अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्येत्यर्थः। तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति। सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः। गौरिमित्त्रः। यायातः। ग्रन्थ इति किम्? सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः। ॐलुबाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम्ॐ। वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका वासवदत्ता। सुमनोत्तरा। उर्वशी। न च भवति, भैमरथी॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदिति वर्त्तते, अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इति च। शिशुक्रन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे। अणोऽपवादः। शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुक्रन्दीयः। यमस्य सभा यमसभ, यमसभीयः। द्वन्द्वात्–अग्निकाश्यपीयः। श्येनकपोतीयः। शब्दार्थसम्बन्धीय प्रकरणम्। वाक्यपदीयम्। इन्द्रजननादिभ्यः–इन्द्रजननीयम्। प्रद्युम्नागमनीयम्(१)। इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते। ॐद्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधःॐ। दैवासुरम्। राक्षोऽसुरम्। गौणमुख्यम्। इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात्, शिशुक्रन्दादयोऽपि तत्रैव द्रष्टव्याः। प्रपञ्चार्थमेषां ग्रहणम्। एव सति देवासुरादिप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः, ततश्छप्रत्ययस्यादर्शनात्॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते। स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोऽस्येत्येव। स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति। अभिजनः पूर्वबान्धवः, तत्सम्बन्धाद्देशोऽप्यभिजन इत्युच्यते। यस्मिन् पूर्वबान्धवैरुषित तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न बन्धु-

(१) सीतान्वेषणीयः इति पु० ॥

भ्यो, निवासप्रत्यासत्तेः। स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः। निवासाभिजनयोः को विशेषः? यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवासः, यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः। योगविभाग उत्तरार्थः॥

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते॥ ९१॥

सोऽस्याभिजन इति वर्त्तते। आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। पर्वत इति प्रकृतिविशेषणम्, पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति षष्ठयर्थे छः प्रत्ययो भवति, आयुधजीविभ्यः—आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां हृद्गोलीयाः। अन्धकवर्त्तीयाः। रोहितगिरीयाः। आयुधजीविभ्य इति किम्? ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्क्षोदा ब्राह्मणाः। पर्वत इति किम्? सांकाश्यका आयुधजीविनः॥

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः॥ ९२॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये। अणादेरपवादः। शाण्डिक्यः। सार्वसेन्यः। शण्डिक। सर्वकेश। सर्वसेन। शक। सट। रक। शङ्ख। बोध। शण्डिकादिः॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ॥ ९३॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। सिन्ध्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्च यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये। सैन्धवः। वार्णवः। सिन्धु। वर्णु। गन्धार। मधुमत्। कम्बोज। कश्मीर। साल्व। किष्किन्धा। गब्दिका। उरस्। दरत्(१)। ये तु कच्छादिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाऽणि सिद्धे मनुष्यवुञो बाधनार्थं वचनम्। तक्षशिलादिभ्यः खल्वपि—ताक्षशिलः। वात्सोद्धरणः। तक्षशिला। वत्सोद्धरण। कौमेदुर। काण्डवारण। ग्रामणी। सरालक। कंस। किन्नर। संकुचित। सिंहकोष्ठ। कणकोष्ठ। बर्बर। अवसान॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः॥ ९४॥

तूद्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ढक् छण् ढञ् यक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। तौदेयः। शालातुरीयः। वार्मतेयः। कौचवार्यः॥

भक्तिः॥ ९५॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तते। अभिजन इति निवृत्तम्। स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठयर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्भवति। भज्यते सेव्यत इति भक्तिः। स्रुघ्नो भक्तिरस्य, स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः।

(१) कुलून, दिरसा, एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिकौ।

अचित्तादृदेशकालाट्ठक् ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठक प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। वृद्धाच्छं परत्वाद् बाधते। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः। शाष्कुलिकः। पायसिकः। अचित्तादिति किम्? दैवदत्तः। अदेशादिति किम्? स्रौघ्नः। अकालादिति किम्? ग्रैष्मः॥

महाराजाट्ठञ् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः। प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम्॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये। छाणोरपवादः। वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः। अर्जुनकः। ननु वासुदेवशब्दाद्गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इति वुञस्त्येव, न चात्र वुन्वुञोर्विशेषो विद्यते, किमर्थं वासुदेवग्रहणम्? संज्ञैषा देवताविशेषस्य, न क्षत्रियाख्या। अल्पाच्तरमजाद्यदन्तमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयति—अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। वृद्धाच्छं परत्वाद् बाधते। ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः। औपगवकः। कापटवकः। क्षत्रियाख्येभ्यः—नाकुलकः। साहदेवकः। साम्बकः। आख्याग्रहणं प्रसिद्धक्षत्रियशब्दपरिग्रहार्थं, यथाकथञ्चित् क्षत्रियवृत्तिभ्यो मा भूत्। बहुलग्रहणात् क्वचिदप्रवृत्तिरेव। पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः। पौरवीयः॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये। जनपदतदवध्योश्चेत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽतिदिश्यन्ते। जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः। अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः। वाङ्गकः। सौह्मकः। पौण्ड्रकः। तद्वदङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः। वाङ्गकः। सौह्मकः। पौण्ड्रकः। जनपदिनामिति किम्? पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः। सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं, स च द्व्येकयोरतिदेशं प्रयोजयति। वृद्धिनिमित्तेषु च वुञादिषु विशेषो नास्तीति। मद्रवृज्योः कनि विशेषः। मद्रस्यापत्यं, 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' इत्यण्, माद्रः। वृजिशब्दादपि 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ्, वार्ज्यः। स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्ह्रासे कृते—मद्रकः। वृजिकः। जनपदेन समानशब्दानामिति किम्? अनुषण्डो जनपदः, पौरवो राजा स

भक्तिरस्य पौरवीयः। बहुवचनग्रहणं समानशब्दताविषयलक्षणार्थम्, अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेशः स्याद्, एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात्। वाङ्गो वाङ्गौ वा भक्तिरस्येति। बहुवचने तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदेऽतिदेशो भवति। वाङ्गः वाङ्गौ वा भक्तिरस्य वाङ्गकः॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्, कृते ग्रन्थ इत्यनेन गतत्वात्। अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः। पाणिनीयम्। आपिशलम्। काशकृत्स्नम्॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः। वारतन्तवीयाः। खाण्डिकीयाः। औखीयाः। छन्दसि वायमिष्यते, तेन तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवति। शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रास्यानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते(१)॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनि ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः कल्प्यः। ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते। तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव। शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रास्यानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानांच तत्र तद्विषयतेष्यते। काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः। ऋषिभ्यामिति किम्? इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम्॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दास्तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। छं तु परत्वाद् बाधते। तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः–हरिद्रुः। छगली। तुम्बुरुः। उलप इति। वैशम्पायनान्तेवासिनो नव–आलम्बि। पलङ्ग। कमल। ऋचाभ। अरुणि। ताण्ड्य। श्यामायन। कठ। कलापी इति। प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः। कुतः? कलापिखाडायनग्रहणात्। तथाहि–वैशम्पायनान्तेवासी कलापी, तदन्तेवासिनो वैशंपायनान्तेवासिन एव भवन्ति, किं कलापिग्रहणेन? तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी खाडायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन? तदेतत् प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य लिङ्गम्। कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत्–हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः।

(१) 'शौनकेत्यादीष्यत इत्यन्तग्रन्थस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्रेदमनुवर्तयितव्यम् इत्याहुः, इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु।

तौम्बुरविणः । औलपिनः । छगलिनो ढिनुकं वक्ष्यति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः—आलम्बिनः । पालङ्गिनः । कामलिनः । आर्चाभिनः । आरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठाल्लुकं वक्ष्यति , कलापिनश्चाणम् ।

हरिद्रुरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरू ।
उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥
आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।
ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मद्ध्यमीयास्त्रयोऽपरे ॥
श्यामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशंपायनस्याख्या, तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् , तृतीयासमर्थात् प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन—चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत्—भाल्लविनः । शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पेषु—पैङ्गी कल्पः । अरुणपराजी। पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । अश्मरथः कल्पः । याज्ञवल्कादयोऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वार्त्ता, तया व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्मान्न भवति ? प्रतिपद ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः , अय तु याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वायं योगश्छन्दोऽधिकारमनुवर्त्तयति, तेन कल्पेष्वपि न भवति । पुराण इति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तबाधैव, तेन पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये छन्दस्यभिधेये । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः। छन्दसीति किम्? शौनकीया शिक्षा । कठशाठ इति—अत्र पठ्यते, तत्सङ्घातार्थम् , केवलाद्धि लुकं वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय। साङ्गरव । शार्ङ्गरव । साम्पेय । शाखेय । खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ । कशाय । तवल्कार । पुरुषांस । अश्वपेय । शौनकादिः(१) ॥

कठचरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुग्भवति । कठशब्दाद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । छन्दसीत्येव, काठाः । चारकाः(२) ॥

---

(१) स्कन्ध, अय पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिक. । (२) श्लोका इत्यधिक कुत्रचित् ।

कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । "इनण्यनपत्य" इति प्रकृतिभावे प्राप्ते, ॐनान्तस्य टिलोपे-सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथु(१)मितैतलिजाजलिजा(२)ङ्गलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम्ॐ इति टिलोपः । अथाण्ग्रहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ? अधिकविधानार्थम् । तेन माथुरी वृत्तिः, शौलभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ।

छगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥

छगलिन्शब्दाद् ढिनुक प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । कलाप्यन्तेवासित्वाण्णिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये। भिक्षुनटसूत्रयोरिति यथासंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणं, सूत्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् , गुणकल्पनया च भिक्षुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरिति किम् ? पाराशरम् । शैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति , तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये यथासंख्यं भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः । अणोऽपवादः । अत्रापि तद्विषयतार्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कार्मन्दम् । कार्शाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थादेकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । एकदिक्-तुल्यदिक् , समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । हैमवती । त्रैककुदी । पैलुमूली । तेनेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि छन्दोऽधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण घादिषु अणादिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । सुदामतः । हिमवत्तः । पीलुमूलतः ॥

---

(१) कौथुमीति पा० । (२) जाङ्गलीति बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। उरसा एक दिग् उरस्यः। उरस्तः॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव। तृतीयासमर्थादुपज्ञात इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं, स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः। पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम्, अकालकं व्याकरणम्। काशकृत्स्नम्, गुरुलाघवम्। आपिशलम्, दुष्करणम्॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव। तृतीयासमर्थात्कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत् स भवति। वररुचिना कृता वाररुचाः श्लोकाः। हैकुपादो ग्रन्थः। भैकुराटो ग्रन्थः। जालूकः। ग्रन्थ इति किम्? तक्षकृतः प्रासादः। उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विशेषः॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा ज्ञायते। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम्। कार्मुकम्(१)। सारघम्। पौत्तिकम्। मधुनः संज्ञा एताः॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते। कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम्। कौलालकम्। वारुडकम्। कुलाल। वरुड। चण्डाल। निषाद। कर्मार। सेना। सिरिध्र। सेन्द्रिय। देवराज। परिषत्। वधू। रुरु। ध्रुव। रुद्र। अनडुह्। ब्रह्मन्। कुम्भकार। श्वपाक। कुलालादिः॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते। क्षुद्रादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन् विषये संज्ञायां गम्यमानायाम्। अणोऽपवादः। स्वरे विशेषः। क्षुद्रादिभिः कृतं क्षौद्रम्। भ्रामरम्। वाटरम्। पादपम्॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः, घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं, यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तत्सर्वमविवक्षितम्। उपगोरिदमौपगवम्। कापटवम्। राष्ट्रियम्। अवारपारीणम्। अन-

(१) कार्मुतम् इति पा० ॥

न्तरादिष्वनभिधानान्न भवति–देवदत्तस्यानन्तरमिति । ॐवहेस्तुरणिट् चॐ । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवात्राण् इडर्थमुपसंख्यानम् । ॐअग्नीधः शरणे रण् भं चॐ । आग्नीध्रम् । ॐसमिधामाधाने षेण्यण्ॐ । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । रथस्येदं रथ्यं, चक्रं वा युगं वा । रथाङ्ग एवेष्यते, नान्यत्रानभिधानात् । ॐरथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायतेॐ । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥

पत्रपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति येनेति पत्रमश्वादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्रथशब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आश्वरथं चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम्(१) ॥

पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पत्रं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चाञ्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । ॐपत्राद्वाह्येॐ । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये, वैरमैथुनिकयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । वैरे तावत्–(२)बाभ्रव्यशालङ्कायनिका । काकोलूकिका । मैथुनिकायाम्—अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सकुशिकिका । विवहनमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः(३) । ॐवैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । दैवासुरम् । राक्षोऽसुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद् वुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । गोत्रात्तावत्–ग्लौचुकायनकम् । औपगवकम् । चरणाद्धर्माम्नाययोरिष्यते–काठकम् । कालापकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् ॥

---

(१) गार्दभरथमित्येतस्याग्रे रासभरथम् । छं परत्वाद्बाधते इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ॥ (२) बाभ्रवेति पा० ॥ (३) वैरस्येत्यारभ्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्तं क्वचिन्न दृश्यते ॥

संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वञन्ताद्यञन्तादिञन्ताच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य वुञोऽपवादः । ॐघोषग्रहणमत्र कर्तव्यम्ॐ । तेन वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति । अञन्तात्–बैदः संघः । बैदोऽङ्कः । बैदं लक्षणम् । बैदो घोषः । यञन्तात्–गार्गः संघः । गार्गोऽङ्कः । गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोषः । इञन्तात्–दाक्षः संघः । दाक्षोऽङ्कः । दाक्षं लक्षणम् । दाक्षो घोषः । अङ्कलक्षणयोः को विशेषः ? लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं स्वं, यथा विद्या विदानाम् । अङ्कस्तु गवादिस्थोऽपि गवादीनां स्वं न भवति । णित्करणं ङीबर्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । बैदी विद्याऽस्य, बैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात् संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाण्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । वुञोऽपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां संघः शाकलः, शाकलकः । शाकलोऽङ्कः । शाकलकोऽङ्कः । शाकलं लक्षणम् । शाकलकं लक्षणम् । शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । वुञणोरपवादः । चरणाद्धर्माम्नाययोस्तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि धर्माम्नाययोरेव भवति । छन्दोगानां धर्मो वाऽऽम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् । अन्यत्र छान्दोगं कुलमित्यादि ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधेयेषु वुञ् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्तते, तेन वुञ्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकक्षाः । दण्डमाणवा, अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रप्रत्ययान्ता एते, ततः पूर्वेण वुञि प्राप्ते छविधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयः । स्वापिशीयः । रैवतिक । स्वापिशि । क्षैमवृद्धि । गौरग्रीवि । औदमेयि । औदवाहि । बैजवापि । रैवतिकादिः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रवुञोऽपवादः, गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव। आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चेकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन् विषये। चरणवुञोऽपवादः। आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा। चरणाद्धर्माम्नाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः। किमिहोदाहरणम् ? अप्राण्याद्युदात्तमवृद्धं यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम्। अश्मनो विकारः, आश्मः। आश्मनः। अश्मनो विकार इति टिलोपः पाक्षिकः। भास्मनः। मार्त्तिकः। नित्स्वरेणाद्युदात्ता एते। तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम्। विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति। हालः। सैरः ॥

अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्यौषधिवृक्षवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्योऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च। तत्र प्राणिभ्योऽञं वक्ष्यति—कपोतस्य विकारोऽवयवो वा, कापोतः। मायूरः। तैत्तिरः। ओषधिभ्यः—मौर्वं काण्डं, मौर्वं भस्म। वृक्षेभ्यः—कारीरं काण्डं, कारीरं भस्म। इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति(१)। अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे। कथं द्वयमप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्य इति ? विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः। कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बिल्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥

बिल्व इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। यथायोगमञ्मयटोरपवादः। बिल्वस्यावयवो विकारो वा, बैल्वः। गवेधुकाशब्दोऽत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयड्बाधनार्थं ग्रहणम्। बिल्व। व्रीहि। काण्ड। मुद्ग। मसूर। गोधूम। इक्षु। वेणु। गवेधुका। कर्पासी। पाटली। कर्कन्धू। कुटीर। बिल्वादिः ॥

कोपधाच्च ॥ १३७ ॥

ककारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः। अञोऽपवादः। तर्कु—तार्क्कवम्। तित्तिडीक—तैत्तिडीकम्। माण्डूकम्। दार्दुरूकम्। माधूकम्।

---

(१) भवन्ति इत्यस्याग्रे वृक्षशब्देन वनस्पतयोऽपि गृह्यन्ते। न्यग्रोधस्य विकारोऽवयवो वा नैयग्रोधः। पैप्पलः। औदुम्बरः। ओषधिशब्दाल्लतादयोऽपि गृह्यन्ते। ताम्बूल्या विकारोऽवयवो वा ताम्बूलः। गान्दूचः। एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति। इत्यधिकं पुस्तकान्तरे

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्नियोगेन तयोः षुगागमो भवति। ओरञोऽपवादः। त्रपुणो विकारः, त्रापुषम्। जातुषम्। अप्राण्यादित्वान्नावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। अणोऽपवादः। अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम्। दैवदारवम्। भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। अणोऽपवादः। दाधित्थम्। कापित्थम्। माहित्थम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वाऽञ् प्रत्ययो भवति विकाराऽवयवयोरर्थयोः। पालाशम्। खादिरम्। यावसम्। उभयत्र विभाषेयम्—पलाशखदिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात् प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते। पलाश। खदिर। शिंशपा। स्यन्दन। करीर। शिरीष। यवास। विकङ्कत। पलाशादिः ॥

शम्याष्ट्लञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दात् ट्लञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। अञोऽपवादः। शामीलं भस्म। शामीली स्रुक् ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु। अश्ममयम्। आश्मनम्। मूर्वामयम्। मौर्वम्। भाषायामिति किम्? बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात्। अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम्? मौद्गः सूपः। कार्पासमाच्छादनम्। एतयोरिति किमर्थम्, यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव? ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजतादिभ्योऽञित्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा स्यात्—कपोतमयम्। कापोतम्। लोहमयम्। लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येव। वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति। वृद्धेभ्यस्तावत्—आम्रमयम्। शालमयम्। शाकमयम्। शरादिभ्यः—शरमयम्। दर्भमयम्। मृण्मयम्। नित्यग्रहणं किमर्थम्, यावताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति? एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति, तदनेन क्रियते—त्वङ्मयम्। स्रङ्मयम्। वाङ्मयमिति। शर। दर्भ। मृत्। कुटी। तृण। सोम। बल्वज। शरादिः।

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति। गोमयम्। पुरीष इति किम्? गव्यं पयः। पुरीषं न विकारो न चावयवस्तस्येदंविषये विधानम्। विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दान्नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात् कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये। मयटोऽपवादः। पिष्टकः ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे। बिल्वाद्यणोऽपवादः। व्रीहिमयः पुरोडाशः, व्रैहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। तिलमयम्। यवमयम्। असंज्ञायामिति किम्? तैलम्। यावकः। यावादिभ्यः कन् ॥

द्व्यचश्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। भाषायां मयडुक्तश्छन्दस्यप्राप्तो विधीयते। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति। दर्भमयं वासो भवति। शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ १५१ ॥

उत्वतः प्रातिपदिकाद् वर्ध्रबिल्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति। द्व्यचश्छन्दसीति प्राप्तः प्रतिषिध्यते। मौञ्जं शिक्यम्। गार्मुतं चरुम्। वार्ध्री बालप्रग्रथिता भवति। बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः। तपरकरणं तत्कालार्थम्। धूममयान्यभ्राणि। मतुब्निर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः। इहैव स्यात्—वैणवी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। मयडादीनामपवादः। तालं धनुः। बार्हिणम्। ऐन्द्रालिशम् ॥ तालाद्धनुषि(१)। बार्हिण। इन्द्रालिश। इन्द्रादृश। इन्द्रायुध। चाप(२)। श्यामाक। पीयुक्षा। तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम्, बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते। जातरूपवाचिभ्यः

---

(१) तालाद्धनुषि इत्यस्याग्रे—तालमयमन्यत्। नित्यं वृद्धेति मयट्। इत्यधिकं क्वचित्
(२) चर्मेति पा० ॥

प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाण इति किम् ? यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत्-कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः-राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादिषु येऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञि सिद्धे पुनर्वचनं मयड्बाधनार्थम् । रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच(१) । दारु । रोहितक । बिभीतक । पीतदारु । तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार । रजतादिः ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अञित्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्ययमर्शः । ञितो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव(२) । मयटोऽपवादः । ओरञ् । अनुदात्तादेश्च । पलाशादिभ्यो वा । शम्याष्ट्लञ् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । उष्ट्राद्वुञ् । एण्या ढञ् । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ । इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवम् । दाधित्थस्य, दाधित्थम् । पालाशस्य, पालाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतस्य, कापोतम् । औष्ट्रकस्य, औष्ट्रकम् । ऐणेयस्य, ऐणेयम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । ञित इति किम् ? बैल्वमयम् । तत्प्रत्ययादिति किम् ? बैदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राग्वतेष्ठञित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारेऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये । अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रूढिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो, नैष्किकः । शतेन क्रीतं, शत्यं । शतिकम् । शतस्य विकारः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ॥

उष्ट्राद् वुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोऽपवादः । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

---

(१) नीलेति पा० ॥ (२) विकारावयवयोरित्येवेति पा० ।

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः।औमकम्। औमम् । और्णकम् । और्णम् ॥

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। प्राण्यञोऽपवादः। ऐणेयं मांसम् ।'पुंसस्त्वञेव भवति–एणस्य मांसमैणम्(१) ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। गव्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयड्विषये तु विधीयते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। ओरञोऽपवादः। द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः। द्रुवयम् ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आमलक्याः फलमामलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च, पल्लवितस्येव पल्लवः ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥

फल इत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽण् प्रत्ययो भवति। अञोऽपवादः। विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुग्भवति । प्लाक्षम्। नैयग्रोधम् । प्लक्ष । न्यग्रोध । अश्वत्थ। इङ्गुदी। शिग्रु। कर्कन्धु(२)। बृहती(३) । प्लक्षादिः।

जम्ब्वा वा ॥ १६५ ॥

फल इत्येव । जम्बूशब्दात् फलेऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः। अत्राणो विधानसामर्थ्याल्लुग्न भवति, अञस्तु भवत्येव–जाम्बवानि फलानि। जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेत्येव । जम्ब्वाः फलेऽभिधेये प्रत्ययस्य वा लुब्भवति । युक्तवद्भावे विशेषः। जम्ब्वाः फलं, जम्बू फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा । ॐलुक्प्रकरणे फलपा-

(१) एणस्य मांसं ऐणामत्यस्याग्रे–कोशाड्ढञ् वक्तव्यः, कौशेयं वासः सूत्रं च इत्यधिक क्वचित् । (२) ऋकतु, पा० । द्वितीयपुस्तके–ककन्तु, पा० । (३) काक्ष, तुरुर, इत्यधि कुत्रचित् ॥

कक्षुषामुपसंख्यानम्॥ । व्रीहयः । यवाः । माषाः । मुद्गाः । तिलाः । ॥पुष्पमूलेषु बहुलम्॥ । मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका । नवमल्लिका(१) जातिः । विदार्याः मूलं विदारी । अंशुमती । बृहती । न च भवति–पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात् क्वचिदन्यदपि भवति–कदम्बं पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । बैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुब् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्तिर्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचन त्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः । हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी(२) । शष्कण्डी(३) । दाडी । दोडी । दोडी । श्वेतपाकी । अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षा । गर्गरिका । कण्टकारिका । शेफालिका । (४)हरीतक्यादिः ।

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ॥ १६८ ॥

प्राक्क्रीताच्छः–कंसीयः । उगवादिभ्यो यत्–परशव्यः । कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यञञौ प्रत्ययौ भवतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन् विषये, तत्संनियोगेन च कसीयपरशव्ययोर्लुग्भवति । कसीयस्य विकारः, कांस्यः । परशव्यस्य विकारः, पारशवः । प्रादिपदिकाधिकाराद्धातुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परशव्यशब्दादनुदात्तादित्वादेवाञि सिद्धे लुगर्थं वचनम् । ननु च यस्येति लोपे कृते, हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति ? नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वहतिसंशब्दनाद्यान् अर्थाननुक्रमिष्यामः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति–तेन दीव्यति खनति जयति जितमिति । अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । ॥ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्॥ । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् । ॥आहौ प्रभूतादिभ्यः॥ । प्रभूतमाह, प्राभूतिकः ।

---

(१) नवमालिका पा० ॥ (२) नखररजनी पा० । (३) शाकण्डी पा० । (४) शेफालिकेत्यस्याग्रे 'येषां च फलपाकनिमित्तः शोषः' 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

पार्श्विकः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः । ॐपृच्छतौ सुस्नातादिभ्यःॐ । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखराजिकः । सौखशायनिकः । ॐगच्छतौ परदारादिभ्यःॐ । परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति । अक्षैर्दीव्यति, आक्षिकः । शालाकिकः । अभ्र्या खनति, आभ्रिकः । कौद्दालिकः । अक्षैर्जयति, आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शालाकिकम् । सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात्, अङ्गुल्या खनतीति च । प्रत्ययार्थे संख्याकालयोरेव विवक्षा । क्रियाप्रधानत्वेऽपि चाख्यातस्य, तद्धितः स्वभावात् साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं, दाधिकम् । शाङ्गवेरिकम् । मारिचिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात् ककारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । ककारोपधात्–तैत्तिडीकम्(१) । दार्दभकम् ।

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तरति प्लवते इत्यर्थः । कांडप्लवेन तरति, कांडप्लविकः । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् ठञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । स्वरे विशेष. । गौपुच्छिकः ॥

नौद्व्यचष्ठन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । नावा तरति, नाविकः । द्व्यचः खल्वपि–घटिकः । प्लविकः । बाहुकः । षकारः सांहितिको नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात् पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात् किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥
विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

---

(१) तैत्तिरीकम् पा० ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिर्भक्षणे गतौ च वर्त्तते–दध्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षात् ष्ठल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् ष्ठल्प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । आकर्षेण चरति, आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षार्थो निकषोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः ष्ठन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पर्पिकः । पर्पिकी । अश्विकः । अश्विकी । पर्प । अश्व । अश्वत्थ । रथ । जाल । न्यास । व्याल । पादः पच्च । पदिकः । पर्पादिः ।

श्वगणाट्ठञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ष्ठन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वागणिकी । ठन्–श्वगणिकः । श्वगणिका । श्वादेरिञीत्यत्र वक्ष्यति, इकारादिग्रहणं च कर्त्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थमिति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डग्रहणमत्र संघातविगृहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः । वेतन । वाह । अर्द्धवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुख । शय्या । शक्ति । उपनिषत् । उपवेष । स्रक् । पाद । उपस्थान । वेतनादिः ।

वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ १३ ॥

वस्नक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां ठन् प्रत्ययो भवति जीवतीत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । वस्नेन जीवति, वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्ठँश्च जीवतीत्येतस्मिन् विषये । आयुधेन जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।

हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते। उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः। औडुपिकः। उत्सङ्ग। उडुप। उत्पत। पिटक। उत्सङ्गादिः(१)॥

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्॥ १६॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन्प्रत्ययो भवति। भस्त्रया हरति, भस्त्रिकः। भस्त्रिकी। भरटिकः। भरटिकी। भस्त्रा। भरट। भरण(२)। शीर्षभार। शीर्षेभार। अंसभार। अंसेभार। भस्त्रादिः॥

विभाषा विवधवीवधात्॥ १७॥

हरतीत्येव। विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा ष्ठन् प्रत्ययो भवति। तेन मुक्ते प्रकृतेष्ठक् भवति। विवधेन हरति, विवधिकः। विवधिकी। वीवधिकः। वीवधिकी। ठक् खल्वपि-वैवधिकः। वैवधिकी। विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्य्याहारे च वर्त्तते॥

अण्कुटिलिकायाः॥ १८॥

हरतीत्येव। कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थादण् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे। कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं, कौटिलिको मृगः। कुटिलिकया हरत्यङ्गारान्, कौटिलिकः कर्मारः। कुटिलिका-वक्रगतिः, कर्माराणामायुधकर्षणी लोहमयी यष्टिश्चोच्यते॥

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः॥ १९॥

तेनेत्येव। अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम्, आक्षद्यूतिक वैरम्। जानुप्रहृतिकम्। अक्षद्यूत। जानुप्रहृत। जङ्घाप्रहृत। पादस्वेदन। कण्टकमर्द्दन। गतागत। यातोपयात। अनुगत अक्षद्यूतादिः।

क्त्रेर्मम्नित्यम्॥ २०॥

निर्वृत्त इत्येव। ड्वितः क्त्रिरित्ययं क्त्रिशब्दो गृह्यते। क्त्र्यन्तान्नित्यं मप्प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे। डुपचष्पाके-पक्त्रिमम्। डुवप्-उप्त्रिमम्। डुकृञ्-कृत्रिमम्। नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम्, तेन क्त्र्यन्त नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवति, विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति। ॐभावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यःॐ। पाकेन निर्वृत्तं, पाकिमम्। त्यागिमम्। सेकिमम्। कुट्टिमम्॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ॥ २१॥

निर्वृत्त इत्येव। अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे। आपमित्यकम्। याचितकम्॥

संसृष्टे॥ २२॥

तेनेत्येव। तृतीयासमर्थात् संसृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। संसृष्टमेकी-

(१) उडप, पिटाक। एतौ शब्दौ अत्र पुस्तकान्तरेऽधिकौ॥ (२) भारण इति पा०॥

भूतमभिन्नमित्यर्थः। दध्ना संसृष्टं, दाधिकम्। मारिचिकम्। शार्ङ्गवेरिकम्। पैप्पलिकम्॥

चूर्णादिनिः॥ २३॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे। ठकोऽपवादः। चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः। चूर्णिनो धानाः॥

लवणाल्लुक्॥ २४॥

संसृष्ट इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुग्भवति। लवणः सूपः। लवणं शाकम्। लवणा यवागूः। द्रव्यवाची लवणशब्दो लुकं प्रयोजयति, न गुणवाची॥

मुद्गादण्॥ २५॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्ट इत्येतस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः। मौद्ग ओदनः। मौद्गी यवागूः॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते॥ २६॥

तेनेत्येव। व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। दध्ना उपसिक्तं दाधिकम्। सौपिकम्। खारिकम्। व्यञ्जनैरिति किम्? उदकेनोपसिक्त ओदनः॥

ओजःसहोम्भसा वर्त्तते॥ २७॥

ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्तत इत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। ओजसा वर्त्तते, औजसिकः शूरः। साहसिकश्चौरः। आम्भसिको मत्स्यः॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्॥ २८॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः। प्रति अनु इत्येवम्पूर्वेभ्य ईपलोमकूलशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। ननु च वृतिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा सम्बन्धः? क्रियाविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म भवति। प्रतीपं वर्त्तते, प्रातीपिकः। आन्वीपिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातिकूलिकः। आनुकूलिकः॥

परिमुखं च॥ २९॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। परिमुखं वर्त्तते, पारिमुखिकः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। पारिपार्श्विकः॥

प्रयच्छति गर्ह्यम्॥ ३०॥

तदिति द्वितीयासमर्थात्प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तद्द्वितीयासमर्थं गर्ह्यं चेत्तद्भवति। द्विगुणार्थं द्विगुणं तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। द्विगुणं प्रयच्छति, द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः। वार्धुषिकः। प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृधुषिशब्दः। गर्ह्यमिति किम्? द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्णः॥

कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गर्ह्यमित्येव । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्य कुसीदम् । एकादशार्था दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं ष्ठन् ष्ठच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रयच्छति गर्ह्यमित्यस्मिन् विषये ठकोऽपवादौ । कुसीदं प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उञ्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । बदराण्युञ्छति, बादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादानमुञ्छः । कणानुञ्छति, काणिकः(१) ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षति, सामाजिकः । सांनिवेशिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्ददर्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दार्दुरिकः कुम्भकारः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते । पक्षिणो हन्ति, पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य—मात्स्यिकः । मैनिक । शाफरिकः । शाकुलिकः । मृग—मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम्—परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति, स विषयाऽन्तरेऽपि प्रयोक्तव्यः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात् पदवी अनुपद इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति, दाण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिन्पर्यायः ।

---

(१) भूमावित्यारभ्य काणिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥

आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वाऽऽक्रन्द्यत इत्याक्रन्द, आर्त्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक्च । स्वरे विशेषः । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तं–बहुच्पूर्वान्माभूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ ❀अधर्माच्चेति वक्तव्यम्❀ । आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते, न संप्रधारणा । समवायानिति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति–आगत्य तदेकदेशो भवतीत्यर्थः । समवायान् समवैति, सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः । सान्निवेशिकः ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥

परिषदो(१) ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । परिषदं समवैति, पारिषद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद्वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवैति, सैन्यः । सैनिकः ॥

---

(१) परिषदो ण्य इत्यस्याग्रे "परिषीदन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे क्विप्" इत्यधिकं क्वचित् ।

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थं, न तु रूढ्यर्थम् । ललाटं पश्यति, लालाटिकः सेवकः । कौक्कुटिको भिक्षुः । सर्वावयवेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेषः—कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । लालाटिकः सेवकः, स्वामिनः कार्येषु नोपतिष्ठत इत्यर्थः । कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया हि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टिः पादविक्षेपदेशे चक्षुः संयम्य गच्छति, स उच्यते कौक्कुटिक इति(१) ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यमाचारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । महिष्या धर्म्यं, माहिषम् । प्राजावतम् । महिषी । प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली । अनुचारक । होतृ । यजमान । महिष्यादिः ।

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋकारान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् । ॐनराच्चेति वक्तव्यम्ॐ । नरस्य धर्म्या, नारी । ॐविशसितुरिड्लोपश्चॐ । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् । ॐविभाजयितुर्णिलोपश्चॐ । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अवक्रीणीतेऽनेनेत्यवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशालिकः । आकरिकः(२) । आपणिकः । गौल्मिकः । नन्ववक्रयोऽपि धर्म्यमेव ? नैतदस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तद्भवति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । पण्यमिति विशेषणं तद्धितवृत्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

---

(१) कौक्कुटिक इति इत्यस्याग्रे—तदयमभिधेये नियमः संज्ञाग्रहणेन क्रियते, कुक्कुटी दाम्भिकचेष्टा इति कश्चित् । (२) आन्तरगारिक इति पा० ॥

लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः। स्वरे विशेषः। लवणं पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्ठन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः। किशरादयो गन्धविशेषवचनाः। किशराः पण्यमस्य, किशरिकः। किशरिकी। नरदिकः। नरदिकी। किशर। नरद। नलद। सुमङ्गल। तगर। गुग्गुलु। उशीर। हरिद्रा। हरिद्रायणी। किशरादिः।

शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्ठन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये। ठकोऽपवादः। पक्षे सोऽपि भवति। शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः। शलालु पण्यमस्य, शलालुकः। शलालुकी। शालालुकः। शालालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्भवति। शिल्पं कौशलम्। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः। पाणविकः। वैणिकः। मृदङ्गवादने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति। शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकझर्झरशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः। पक्षे सोऽपि भवति। मड्डुकवादनं शिल्पमस्य, माड्डुकः। माड्डुकिकः। झार्झरः। झार्झरिकः।

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव। तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति। असिः प्रहरणमस्य, आसिकः। प्रासिकः। चाक्रिकः। धानुष्कः ॥

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक्। स्वरे विशेषः। परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः। शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः। याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव। तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्भवति। अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः। नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः। दैष्टिकः। न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः। तद्विपरीतो नास्तिकः। प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः। तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाल्लभ्यते। अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव। तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेत्तद्भवति। शीलं स्वभावः। अपूपभक्षणं शीलमस्य, आपूपिकः। शाष्कुलिकः। मौदकिकः। भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

छत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः। छत्रं शीलमस्य, छात्रः। छादनादावरणाच्छत्रम्। गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तश्छत्रशीलः शिष्यश्छात्रः। स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वोऽत्र गृह्यते—आस्था संस्था अवस्थेति। छत्र। बुभुक्षा। शिक्षा। पुरोह। स्था। चुरा। उपस्थान। ऋषि। कर्मन्। विश्वधा। तपस्। सत्य। अनृत। शिबिका। छत्रादिः।

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव। तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं कर्म चेत्तद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति। एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य, ऐकान्यिकः। द्वैयन्यिकः। त्रैयन्यिकः। एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थ इति समासः। ततश्च ठक् प्रत्ययः। अध्ययने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति। यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति। एवं द्वैयन्यिकः। त्रैयन्यिक इति ॥

बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥

बह्वच् पूर्वपदं यस्य तस्माद् बह्वच्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे। ठकोऽपवादः। द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः। त्रयोदशान्यिकः। चतुर्दशान्यिक इति। चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः। उदात्ते कर्त्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यत्त्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव। तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्भवति तच्च भक्षाः। ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यं तत्र कथं

षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते ? एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । हितार्थक्रिया च तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चेद्दीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अव्यभिचारो नियोगः । अग्रेभोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आग्रभोजनिकः । आपूपिकः । शाष्कुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६७ ॥

श्राणामांसौदनशब्दाभ्यां टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो ङीबर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते, श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च ठञेव कस्मान्नोच्यते, नह्यत्र ठञष्टिठनो वा विशेषोऽस्ति ? मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति, तत्र वृद्ध्यभावो विशेषः । ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं, भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालाया नियुक्तः, शौल्कशालिकः । आकरिकः(१) । आपणिकः । गौल्मिकः । दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्ठन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्ठन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । श्मशानेऽधीते, श्माशानिकः । चातुष्पथिकः । अकालात्—चतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिक । आमावास्यिकः। अदेशकालादिति किम् ? स्रुघ्नेऽधीते । पूर्वाह्णेऽधीते ॥

---

(१) आन्तरिक इति पा० ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव। कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात्, प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे। व्यवहारः क्रियातत्त्वम्, यथा लौकिकव्यवहार इति। वंशकठिने व्यवहरति, वांशकठिनिकः। वार्ध्रकठिनिकः। प्रास्तारिकः। सांस्थानिकः॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः। आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम्। निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः॥

आवसथात् ष्ठल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव। आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठल् प्रत्ययो भवति। लकारः स्वरार्थः। षकारो ङीषर्थः। आवसथे वसति, आवसथिकः। आवसथिकी। ठकः पूर्णोऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति। प्रागेतस्माद्धितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति—तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्। रथ्यः। युग्यः। प्रासङ्ग्यः॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। रथं वहति, रथ्यः। युग्यः। प्रासङ्ग्यः। रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति॥

धुरो यड्ढकौ ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव। धुर् इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ढक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। धुरं वहति, धुर्यः। धौरेयः॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव। सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः। स्त्रीलिङ्गे न्याय्ये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः। ख इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसंग्रहार्थः—उत्तरधुरीणः। दक्षिणधुरीणः॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव। एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति, तस्य च लुग्भवति। वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्विधीयते। एकधुरां वहति, एकधुरीणः। एकधुरः॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव। शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति। शकटं वहति, शाकटो गौः॥

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव। हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। हलं वहति, हालिकः। सैरिकः॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव। जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते। जनीं वहति, जन्या—जामातुर्वयस्या। सा हि विवाहादिषु(१) जामातृसमीपं प्रापयति। जनी वधूरुच्यते।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेद्धनुष्करणं भवति। पादौ विध्यन्ति, पथ्याः शर्कराः। ऊरव्याः कण्टकाः। अधनुषेति किम्? पादौ विध्यति धनुषा। नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति, नहि धनुषा पथ्य इत्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते? एवं तर्हि धनुष्प्रतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते—यस्यां धनुष्करणं न सभाव्यते इति। तेनेह न भवति—चौरं विध्यति, शत्रुं विध्यति देवदत्त इति॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव। धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति। धन्यः। गण्यः। लब्धेति तृन्नन्तं, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते॥

अन्नाण्णः ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाल्लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति। अन्नं लब्धा आन्नः॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीया समर्थाद् गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। वशं गतः, वश्यः। कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः। पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्थोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति। पदं दृश्यमस्मिन्, पद्यः कर्दमः। पद्याः पांसवः। शक्यार्थे कृत्यः। शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्यः कर्दमः। कर्दमस्यावस्थोच्यते—नातिद्रवो नातिशुष्क इति॥

---

(१) विहारादिष्विति पाठान्तरम्॥

मूलमस्याबर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादाबर्हीत्येवं(१)गुणकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेषामाबर्हि मूल्या माषाः । मूल्या मुद्गाः । बृह उद्यमे, येषां मूलमाबृह्यते उत्पाट्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पाटनेन विना ग्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः षुगागमो यश्च प्रत्यय. । अन्तोदात्तोऽपि ह्ययमिष्यते । या धेनुरुत्तमर्णाय ऋणप्रदाना-द्दोहनार्थं दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थात्संयुक्त इत्येत-स्मिन्नर्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्योऽग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगोऽस्ति तत्र संज्ञाऽधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यव-
ध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्योऽष्टभ्यः शब्देभ्योऽष्टस्वेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्य यत् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं, नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थे कृत्यः । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारोऽभिधे-यनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मेण प्राप्य, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेत इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ? नैतदस्ति । धर्मं यदनुवर्त्तते तद्धर्मादनपेत-मित्युच्यते । फलं तु धर्मादपैत्येव; कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य । विषेण वध्यो, विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं, मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । पटादीना-मुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शेषीक्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद् ण्यत् । मूलेन समो मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं सगत-मित्यर्थः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते । परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया समितं तुल्यम् । समितं समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेत इत्येत-स्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

---

(१) इत्येवमुपाधिकादिति पाठान्तरम् ॥

छन्दसोनिर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दः शब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मितश्छन्दस्यः । छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापर्यायश्छन्दः शब्द इह गृह्यते ॥

उरसोऽण् च ॥ ९४ ॥

उरः शब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । उरसा निर्मित, औरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति, हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्षौ ॥ ९६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धन इति प्रत्ययार्थः, तद्विशेषणमृषिग्रहणम् , बद्ध्यते येन तद् बन्धनम् । हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थाद् बन्धने ऋषावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । ऋषिर्वेदो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृद्यः । परहृदयं येन बद्ध्यते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं, तस्य करणं–मत्यम् , भावः साधनं वा । जनस्य जल्पो, जन्यः । हलस्य कर्षो, हल्यः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । कर्षणं कर्षः, भावः साधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु साधुः सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकारकः । तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । प्रतिजने साधुः, प्रातिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । ऐदंयुगीनः । सांयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । प्रतिजनादिः । यत्र हितार्थ एव साध्वर्थस्तत्र वचनात्प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते ॥

भक्ताण्णः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । भक्ते साधुः, भाक्तः शालिः । भाक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । परिषदि साधुः, पारिषद्यः । णप्रत्ययोऽप्यत्रेष्यते । तदर्थं योगविभागः क्रियते– 'परिषदः' परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः, पारिषदः । ततो 'ण्यः' परिषद इत्येव ।

कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । कथायां साधुः, काथिकः । वैकथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुष्टचित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्य शब्देभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । गुडे साधुः, गौडिक इक्षुः । कौल्माषिको मुद्गः । साक्तुको यवः । गुड । कुल्माष । सक्तु । अपूप । मांसौदन । इक्षु । वेणु । संग्राम । संघात । प्रवास । निवास । उपवास ।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । पथि साधु, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः । सभायां साधुः, सभ्यः ॥

ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाड्ढः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये छन्दसि । यस्यापवादः । सभेयोऽस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति सतीर्थ्यः । समानोपाध्याय(१) इत्यर्थः ॥

---

(१) तीर्थशब्देनेह गुरुरुच्यते । समानस्य सभावस्तीर्थे य इति इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओकारश्चोदात्तः। शयितः स्थित इत्यर्थः। समानोदरे शयितः, समानोदर्यो भ्राता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति। "विभाषोदरे" इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः। समानोदरे शयितः, सोदर्यो भ्राता। ओ चोदात्त इति नानुवर्त्तते। यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव। सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति। अणादीनां घादीनां चापवादः। सति दर्शने तेऽपि भवन्ति, सर्वविधीनां छन्दसि व्यभिचारात्। मेध्याय च विद्युत्याय च नमः। आपादपरिसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारो, भवाधिकारश्च, "समुद्राभ्राद् घ" इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥

पाथः शब्दान्नदीशब्दाच्च ड्यण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे। यतोऽपवादः। पाथसि भवः, पाथ्यो वृषा। नाद्या गिरो मे प्रयच्छति। पाथोऽन्तरिक्षम् ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये। यतोऽपवादः। वैशन्तीभ्यः स्वाहा। हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतः शब्दाद्विभाषा ड्यत् ड्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये। यतोऽपवादः। पक्षे सोऽपि भवति। स्रोतसि भवः, स्रोत्यः। स्रोतस्यः। ड्यड्ड्ययोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये। यतोऽपवादः। स्वरे विशेषः। अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। यो नः सनुत्यः। सर्वत्र समानस्य छन्दसीति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुग्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये। यतोऽपवादः। स्वमग्ने वृषभस्तुग्रियाणाम्। अन्नाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः ॥

अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये। अग्रे भवमग्रयम्।

किमर्थमिदं यावता सामान्येन यद्विहित एव ? घच्छौ चेति वक्ष्यति, ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घच्छौ च ॥ ११७ ॥

अग्रशब्दाद्यत् घच्छौ च प्रत्ययौ भवन्ति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्र्यम् । अग्रियम् । अग्रीयम् । चकारस्तुग्राद्घन्नित्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अभ्रियस्येव घोषः । अभ्रशब्दस्यापूर्वनिपातस्तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । बर्हिः शब्दात् सप्तमीसमर्थाद्दत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । भागोंऽशः । कर्म क्रिया । यत्ते अग्ने दूत्यम् । दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षः शब्दाद्यातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थाद्धननीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयेति हननी । याते अग्ने रक्षस्या तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्टयज्ञापनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूः स्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं प्रशस्यम् । भावे क्यप् प्रत्ययः । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो जगती जगत्यम् । यद्वो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशसन हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते "हलो यमां यमि" इति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात् षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रययो भवति । अणोऽपवादः । असुर्यं वा एतत्पात्र, यच्चक्रघृतं कुलालकृतम् ॥

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात् षष्ठीसमर्थान्मायायां स्वविशेषेऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मतुबन्तात्प्रातिदिकात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक् च मतोरिति प्रकृतिनिर्ह्रासः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदाया व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य यति विहिते मतोर्लुकि कृते वर्चस्या उपदधाति । तेजस्या उपदधाति । पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् ? मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् ? वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ? अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम्? वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः । अनेकपदसम्भवेऽपि केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमानण् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण्प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याण्विधीयते तत्र मतुपो लुकि कृते "इनण्यनपत्ये" इति प्रकृतिभावः—आश्विनीरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्नो मतुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवाद. । यस्मिन्मन्त्रे वयःशब्दो मूर्द्धन् शब्दश्च विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्द्धन्वानपि । यथा मूर्द्धा वयः प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्द्धन्वच्छब्दादपि यति प्राप्ते मतुब् विधीयते । मूर्द्धन्वतीरुपदधाति वयस्या एव मूर्द्धन्वत्यः । वयस्यास्विति किम् ? यत्र मूर्द्धन्शब्द एव केवलो न वयः शब्दस्तत्र मा भूत् । मूर्द्धवत इति वक्तव्ये मूर्ध्न इत्युक्त मतुपो लुकं भावित्वं चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्तस्मिँश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे, नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मधव्यः । नभःशब्दोऽभ्रेषु वर्त्तते । तन्वां खल्वपि—ओजोऽस्यां विद्यते ओजस्या तनूः । रजस्या । मासतन्वोरिति किम् ? मधुमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरनन्तरार्थे वा—मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्ननन्तरमिति वा मधव्यो मासः । *लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः* । लुक् तावत्—तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च

सहस्यश्च । नपुसकलिङ्गं छान्दसत्वात् । अकारः-इषो मासः । ऊर्जो मासः । इकारः-शुचिर्मासः । रेफः-शुक्रोमासः ॥

मधोर्ञ च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च , उपसंख्यानाल्लुक् च । माधवः। मधव्यः । मधुः । तन्वां खल्वपि-माधवा । मधव्या । मधुः, तनूः ॥

ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थं इत्येव । ओजः शब्दान्मत्वर्थे यत्खौ प्रत्ययौ भवतोऽहन्यभिधेये । ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ॥

वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थं इत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगान्तात् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । वेशोभगो विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशश्चासौ भगश्च वेशोबलं श्रीप्रभृति भगः, सोस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशआदेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभगीनः । वेशोभग्यः । यशोभगीनः। यशोभग्यः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थ इति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीयासमर्थात्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, चकारात्ख च । पथिभिः पूर्विणैः । पूर्व्यैः। पूर्वीणैः । पूर्व्यैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः, अद्भिः सस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् सम्मितावित्येतस्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । सम्मित स्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः सहस्रियः । सहस्रतुल्य इत्यर्थः । केचित्तु समिताविति पठन्ति । तत्रापि समित्या सम्मित एव लक्षयितव्यः । तत्र छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति। सहस्रमस्य विद्यते, सहस्रियः। तपः सहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यनयोरपवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति। सोममर्हन्ति सोम्या ब्राह्मणाः। यज्ञार्हा इत्यर्थः। यति प्रकृते यग्रहणं, स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमग्रहणं, यश्चानुवर्त्तते। मय इति मयडर्थो लक्ष्यते। सोमशब्दान्मयडर्थे यः प्रत्ययो भवति। आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः। हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः। मयट् च। मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः। तत्प्रकृतवचने मयडिति। तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः। सोम्यं मधु पिबन्ति। सोममयमित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः। मधुशब्दान्मयडर्थे यत् प्रत्ययो भवति। मधव्यान् स्तोकान्। मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत् प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च। यथायोगं समर्थविभक्तिः। वसव्यः समूहः, मयडर्थो वा। *अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थे उपसंख्यानम्*। ओश्रावयेति चतुरक्षरम्। अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्। यजेति द्व्यक्षरम्। ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः। सप्तदशाक्षराण्येव छन्दस्य इत्यर्थः। छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात् स्वार्थे यत् प्रत्ययः। वसुशब्दादपि यद्वक्तव्यः। हस्तौ गृहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः। वसुभिरित्यर्थः। अग्निरीशे वसव्यस्य। वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे। समूह इति नानुवर्त्तते। नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः। सर्वतातिः। देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः, प्रत्ययार्थः। तत् सामर्थ्यलभ्या षष्ठीसमर्थविभक्तिः। शिवादिभ्यः

शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवस्य भावः, शिवतातिः । शतातिः । अरिष्टतातिः । यतः पूर्णोऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययोऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

॥ श्रीः ॥

काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला
३७

(व्याकरणविभागे षष्ठं प्रसूनम्)

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

काशिका

विद्वद्वरवामनजयादित्यविरचिता

सम्पादकः—
व्याकरणन्यायाचार्यः
पण्डित श्रीशोभितमिश्रः

उपोद्घातलेखकः—
पण्डित श्रीब्रह्मदत्त जिज्ञासुः

[द्वितीयो भागः]

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय, बनारस-१

सं० २००९]   तृतीयं संस्करणम्   [१९५२ ई०

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बाक्स नं० ८ बनारस-१

JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
P. O. Box 8, Banaras.

सम्पूर्ण ग्रन्थस्य मूल्यं १२)

मुद्रकः—
विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः

काशिका

(उत्तरार्द्धम्)

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति—तस्मै हितमिति। वत्सेभ्यो हितो, वत्सीयो गोधुक्। करभीय उष्ट्रः। अकरभीयः। अवत्सीयः। अर्थोऽवधित्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः। तेन प्राक् ठञश्छ इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव। उवर्णान्तात् प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो भवति प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु। छस्यापवादः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। कमण्डलव्या मृत्तिका(१)। गवादिभ्यः खल्वपि—गव्यम्। हविष्यम्। सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः, ततः परत्वाच्चर्मणोऽञित्येष विधिः प्राप्नोति। तथा चरुर्नाम हविः। सक्तुरन्नविकारः। अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते। ततो विभाषा हविरपूपादिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नोति। तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत् प्रत्यय एवेष्यते—सनङ्गव्यं चर्म। चरव्यास्तण्डुलाः। सक्तव्या धाना इति। गवादिषु नाभि नभं चेति पठ्यते। तस्यायमर्थः—नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं चादेशमापद्यत इति। नाभये हितो, नभ्योऽक्षः। नभ्यमञ्जनम्। यस्तु शरीरावयवो नाभिशब्दस्ततः शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवितव्यम्। गवादिषु यता सन्नियुक्तो नभभावोऽत्र न भवति। गो। हविस्। बर्हिष्। खट। अष्टका। युग। मेधा। स्रक्। ॐनाभि नभं चॐ। ॐशुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्ॐ। शुन्यम्। शून्यम्। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् "नस्तद्धित" इति लोपो न स्यात्। ॐऊधसोऽनङ् चॐ। ऊधन्यः कूपः। उदर। खर। स्खद। अक्षर। विष। गवादिः(२) ॥

---

(१) कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकान्तरे नास्ति॥ (२) स्कन्द, अध्वा, एतौ अत्र गणे पुस्तकान्तरेऽधिकौ ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति सञ्ज्ञायां विषये। छस्यापवादः। कम्बल्यमूर्णापलशतम्। संज्ञायामिति किम्? कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति। आमिक्ष्य दधि। आमिक्षीय दधि। पुरोडाश्यास्तण्डुलाः। पुरोडाशीयाः। हविश्शब्दात्तु गवादिपाठान्नित्यमेव भवति। अपूपादिभ्यः—अपूप्यम्। अपूपीयम्। तण्डुल्यम्। तण्डुलीयम्। अपूप। तण्डुल। अभ्यूष। अभ्योष। पृथुक। अभ्येष। अर्गल। मुसल। सूप। कटक। कर्णवेष्टक। किण्व। ॐअन्नविकारेभ्यश्चॐ। पूप। स्थूणा। पीप। अश्व। पत्र(१)। अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मा इति चतुर्थीसमर्थाद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। वत्सेभ्यो हितो गोधुक् वत्सीयः। अवत्सीयः। पटव्यम्। गव्यम्। हविष्यम्। अपूप्यम्। अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः। शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति, तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। दन्त्यम्। कण्ठ्यम्। ओष्ठ्यम्। नाभ्यम्। नस्यम् ॥

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। खलाय हितं, खल्यम्। यव्यम्। माष्यम्। तिल्यम्। वृष्यम्। ब्रह्मण्यम्। वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति। छप्रत्ययोऽपि न भवति, अनभिधानात्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—रथाय हिता, रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः। अजथ्या यूथिः। अविथ्या।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति, तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। आत्मन्निति नलोपो न कृतः, प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम्, तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव संबध्यते, न तु प्रत्येकम्।

(१) कट। अयस्थूण। ओदन। अवोष। प्रदीप। एते शब्दा अत्र गणे अधिकाः ॥

आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावः । विश्वजनेभ्यो हित, विश्वजनीनम् । ॐकर्मधारयादिष्यतेॐ । षष्ठीसमासाद् बहुव्रीहेश्च छ एव भवति- विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् । ॐपञ्चजनादुपसंख्यानम्ॐ । पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते-पञ्चजनीनम् । अन्यत्र पञ्चजनीयम् । ॐसर्वजनाट्ठञ् खश्चॐ । (१)सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वजनीयमन्यत् । ॐमहाजनान्नित्यं ठञ् वक्तव्यःॐ । महाजनाय हितं माहाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति-महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात् खल्वपि-मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः शरीरवाची । केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्छ एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः । ॐराजाचार्याभ्यां तु नित्यम्ॐ भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न केवलाभ्याम् । राजभोगीनः । ॐआचार्यादणत्वं चॐ । आचार्यभोगीनः ॥ केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति-राज्ञे हितम् । आचार्याय हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ भवतः, तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । सर्वस्मै हितं सार्वम् । पौरुषेयम् । ॐसर्वाण्णस्य वा वचनम्ॐ । सर्वीयम् । ॐपुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्ॐ । पौरुषेयो वधो, विकारः, समूहो वा । तेन कृतः पौरुषेयो ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणम् , तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते, विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्यार्थताख्यायते, न प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः, किन्तर्हि प्रकृतेरनन्यार्थत्वे विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्त्तयन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि, अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् ? यवानां धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम्-धानानां सक्तवो, न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् ? उदकार्थः कूपः । विकृतिग्रहणे अक्रियमाणे या काचित्प्रकृतिर्गृह्येत, नोपादानकारणमेव, भवति च कूप उदकस्य प्रकृतिः, तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः, अत्यन्तभेदात् ।

(१) "सर्वजनाच्छञ्" चकारात् खश्चेति पा० ॥

प्रकृताविति किम् ? अस्यर्था कोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति, न तु कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । छादिषेयाणि तृणानि । औपधेयं दारु । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात् स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयत इत्युपधिः, रथाङ्गम् । औपधेयमपि तदेव दारु ॥

ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह् इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति, तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्वप्रतिषेधादयमेवेष्यते-औपानह्यं चर्म ॥

चर्म्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति, तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । वारध्रं चर्म । वारत्रं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम्, इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेऽपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान् विशेषः । प्रथमासमर्थात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । सप्तम्यर्थे खल्वपि-प्राकारोऽस्मिन् देशे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति सम्भावनायां लिङ्, सम्भावनेऽलमिति चेदित्यादिना । इष्टकानां बहुत्वेन तत् सम्भाव्यते-प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन सम्भाव्यते-प्रासादोऽस्मिन् देशे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितं किं तर्हि योग्यतामात्रम्, तेन पूर्वस्यायमविषयः, द्विस्तद्ग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम्-अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति । अथेह कस्मान्न भवति-प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ? गुणवानयं सम्भाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति, तदस्य तदस्मिन् स्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः । पारिखेयी भूमिः । छयतोः पूर्णोऽवधिः, इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनु-

क्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति-पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति, पारायणिकः। तौरायणिकः। चान्द्रायणिकः॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥ १९॥

तदर्हतीति वक्ष्यति। आ एतस्मादर्हंसशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यो गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा। अभिविधावयमाकारः। तेनार्हत्यर्थेऽपि ठक् भवत्येव। ठञधिकारमध्ये तदपवादः ठग् विधीयते। वक्ष्यति-तेन क्रीतम्। नैष्किकम्। पाणिकम्। अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम्? गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम्। सख्या-षाष्टिकम्। परिमाण-प्रास्थिकम्। कौडविकम्। ठञ् प्रत्युदाह्रियते। संख्यापरिमाणयोः को विशेषः? भेदगणनं सख्या एकत्वादिः। गुरुत्वमानमुन्मानं पलादिः। आयाममान प्रमाणं वितस्त्यादिः। आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादिः॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः॥

असमासे निष्कादिभ्यः॥ २०॥

आर्हादित्येव। निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु। ठञोऽपवादः। नैष्किकम्। पाणिकम्। पादिकम्। माषिकम्। असमास इति किम्? परमनैष्किकम्। उत्तमनैष्किकम्। ठञेव भवति, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। अथ किमर्थमसमास इत्युच्यते, यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते? निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य, उगवादिभ्यो यत्-गव्यम्। सुगव्यम्। अतिसुगव्यम्। विभाषा हविरपूपादिभ्यः-अपूप्यम्। अपूपीयम्। यवापूप्यम्। यवापूपीयम्। शरीरावयवाद्यत्-दन्त्यम्। राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं भवति। इत उत्तरं च संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते, पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति-द्वैपारायणिकः। त्रैपारायणिकः। लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यते-द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ् न भवति, सामान्यविहितष्ठञेव भवति-द्विशौर्पिकम्। (१)ठञो द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः। तथा चोक्तम्-प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति। निष्क। पण। पाद। माष। वाह। द्रोण। षष्टि। निष्कादिः॥

शताच्च ठन्यतावशते॥ २१॥

आर्हादित्येव। शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः, अशतेऽभिधेये आर्हीयेष्वर्थेषु। कनोऽपवादः। शतेन क्रीतं, शतिकम्। शत्यम्। अशत इति किम्? शतं परिमाणमस्य, शतकं निदानम्। प्रत्ययार्थोऽत्र संघः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते।

(१) 'ठञो द्विगुम्प्रतीत्येष' ग्रन्थ. पुस्तकान्तरे नास्ति॥

इह तु न भवति—शतेन क्रीत, शत्यं शाटकशतमिति, शतिकं शाटकशतमिति । वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा चोक्तम्—शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेध इति । चकारोऽसमास इत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतम्, द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् ? साप्ततिकः । चात्वारिंशत्कः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद् डतेः पर्युदासो न भवति—कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्वन्तस्य सख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः । तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । 'ति विंशतेर्डिति' इति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् ? विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कथं पुनरत्र कन्, यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदासेन भवितव्यम् ? योगविभागः करिष्यते—विंशतित्रिंशद्भ्यां, कन् प्रत्ययो भवति । ततो ड्वुन्नसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । टकारो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी । ॐअर्धाच्चेति वक्तव्यम्ॐ । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी । ॐकार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यःॐ । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । ॐप्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यःॐ । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः, पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठञ्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं, शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिंस्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च

परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति, असंज्ञायां विषये। अध्यर्द्धकंसम्। द्विकंसम्। त्रिकंसम्। अध्यर्द्धशूर्पम्। द्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। असंज्ञायामिति किम्? पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलापिकम्। लोहिनीशब्दस्य भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः(१)। प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणं, न चेत् प्रत्ययान्तं सञ्ज्ञेति। अध्यर्द्धशब्दः सङ्ख्यैव। किमर्थं भेदेनोपादीयते? ज्ञापकार्थम्-क्वचिदस्य संख्याकार्यं न भवति, संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्॥ २६॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति। पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते। अध्यर्द्धकार्षापणम्। अध्यर्द्धकार्षापणिकम्। द्विकार्षापणम्। द्विकार्षापणिकम्। औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक्। अलुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः—अध्यर्द्धप्रतिकम्। द्विप्रतिकम्। त्रिप्रतिकम्। सहस्रात्—अध्यर्द्धसहस्रम्। अध्यर्द्धसाहस्रम्। द्विसहस्रम्। द्विसाहस्रम्। अलुक्पक्षे, संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः। ॐसुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम्ॐ। अद्ध्यर्धसुवर्णम्। अध्यर्द्धसौवर्णिकम्। द्विसुवर्णम्। द्विसौवर्णिकम्। अध्यर्धशतमानम्। अद्ध्यर्धशातमानम्। द्विशतमानम्। द्विशातमानम्। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥ ३०॥

द्विगोरित्येव। द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति। द्विनिष्कम्। द्विनैष्किकम्। त्रिनिष्कम्। त्रिनैष्किकम्। ॐबहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्ॐ। बहुनिष्कम्। बहुनैष्किकम्। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः॥

बिस्ताच्च॥ ३१॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुकृष्यते। द्वित्रिपूर्वाद् बिस्तान्ताद् द्विगोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति। द्विबिस्तम्। द्विबैस्तिकम्। त्रिबिस्तम्। त्रिबैस्तिकम्। बहुबिस्तम्। बहुबैस्तिकम्(२)॥

विंशतिकात् खः॥ ३२॥

अध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति। अद्ध्यर्धविंशतिकीनम्। द्विविंशतिकीनम्। त्रिविंशतिकीनम्। विधानसामर्थ्याल्लुङ् न भवति॥

खार्या ईकन्॥ ३३॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव। अध्यर्द्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति। अध्यर्द्धखारीकम्। द्विखारीकम्। ॐकेवला-

(१) लोहिनीशब्दस्येत्यारभ्य पुंवद्भाव इत्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तोऽत्रमूले, पदमञ्जर्यादर्शनात्॥ (२) योगविभाग उत्तरार्थः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

च्चेति वक्तव्यम्॥। खारीकम्। ॥काकिण्याश्चोपसंख्यानम्॥। अध्यर्द्धकाकिणीकम्। द्विकाकिणीकम्। त्रिकाकिणीकम्। ॥केवलायाश्च॥। काकिणीकम्॥

पणपादमाषशताद्यत्॥ ३४॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव। अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति। [अध्यर्द्धपण्यम्। द्विपण्यम्। त्रिपण्यम्। पाद-अध्यर्द्धपाद्यम्। द्विपाद्यम्। त्रिपाद्यम्। पद्भावो न भवति, पद्यत्यतदर्थे इति। प्राण्यङ्गस्य स इष्यते, इद तु परिमाणम्। माष-अध्यर्द्धमाष्यम्। द्विमाष्यम्। त्रिमाष्यम्। शत-अध्यर्द्धशत्यम्। द्विशत्यम्। त्रिशत्यम्

शाणाद्वा॥ ३५॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव। शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरार्हीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति। ठञोऽपवादः, पक्षे सोऽपि भवति, तस्य च लुक्। अध्यर्द्धशाण्यम्। अध्यर्द्धशाणम्। द्विशाण्यम्। द्विशाणम्। त्रिशाण्यम्। त्रिशाणम्। ॥शताच्चेति वक्तव्यम्॥। अध्यर्द्धशत्यम्। अध्यर्द्धशतम्। द्विशत्यम्। द्विशतम्। त्रिशत्यम्। त्रिशतम्॥

द्वित्रिपूर्वादण्च॥ ३६॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा। तेन त्रैरूप्यं भवति-द्वैशाणम्। द्विशाण्यम्। द्विशाणम्। त्रैशाणम्। त्रिशाण्यम्। त्रिशाणम्। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति॥

तेन क्रीतम्॥ ३७॥

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते। तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति। सप्तत्या क्रीत, साप्ततिकम्। आशीतिकम्। नैष्किकम्। पाणिकम्। पादिकम। माषिकम्। शत्यम्। शतिकम्। द्विकम्। त्रिकम्। तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः। अन्यत्रानभिधानान्न भवति-देवदत्तेन क्रीत, पाणिना क्रीतमिति। द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति-प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधानादेव। यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति, तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति-द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम्। त्रिकम्। पञ्चकम्। तथा-मुद्रैः क्रीत मौद्रिकम् माषिकम्। न ह्येकेन मुद्रेन क्रयः सम्भवति॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ॥ ३८॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमि संयोगश्चेत् स भवति उत्पातो वा। संयोगः संबन्धः, प्राणिनां शुभाशुभसूचकः मह

भूतपरिणामः उत्पातः। शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः। शतिकः। साहस्रः। उत्पातः खल्वपि-शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्, शत्यम्। शतिकम्। साहस्रम्। ॐतस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्ॐ। वातस्य शमनं कोपनं वा, वातिकम्। पैत्तिकम्। श्लैष्मिकम्। ॐसन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्ॐ। सान्निपातिकम्॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥ ३९॥

गोशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकात् संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति, तस्य निमित्त सयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे। ठञादीनामपवादः। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः। द्व्यचः खल्वपि-धन्यम्। स्वर्ग्यम्। यशस्यम्। आयुष्यम्। असख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम्? पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम्। सप्तकम्। अष्टकम्। परिमाण-प्रास्थिकम्। खारीकम्। अश्वादिः-आश्विकः। ॐब्रह्मवर्चसादुपसख्यानम्ॐ। ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यः। अश्व। अश्मन्। गण। ऊर्णा। उमा। वसु। वर्ष। भङ्ग। अश्वादिः॥

पुत्राच्छ च॥ ४०॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन् विषये। द्व्यच इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम्। पुत्रस्य निमित्तं सयोग उत्पातो वा, पुत्रीयः। पुत्र्यः॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ॥ ४१॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः। सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, सार्वभौमः। पार्थिवः। सर्वभूमेरनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः॥

तस्येश्वरः॥ ४२॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन् विषये। सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः। पार्थिवः। षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये। अन्यथा संयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं सभाव्येत॥

तत्र विदित इति च॥ ४३॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतो विदित इत्येतस्मिन्नर्थे। विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः। सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः। पार्थिवः॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ्॥ ४४॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन् विषये ठञ्

प्रत्ययो भवति। लोके विदितः, लौकिकः। सार्वलौकिकः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः॥

तस्य वापः॥ ४५॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। उप्यतेऽस्मिन्निति वापः, क्षेत्रमुच्यते। प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं, प्रास्थिकम्। द्रौणिकम्। खारीकम्॥

पात्रात् ष्ठन्॥ ४६॥

पात्रशब्दात् ष्ठन्प्रत्ययो भवति, तस्य वाप इत्येतस्मिन् विषये। ठञोऽपवादः। नकारः स्वरार्थः। षकारो ङीषर्थः। पात्रशब्दः परिमाणवाची। पात्रस्य वापः, पात्रिकं क्षेत्रम्। पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः॥

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते॥ ४७॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि दीयते चेत्तद्भवति। दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देय तद्वृद्धिः। ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः। पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः। रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः। उत्कोच उपदा। पञ्चास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः। सप्तकः। शत्यः। शतिकः। साहस्रः। ॐचतुर्थ्यर्थं उपसंख्यानम्ॐ। पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चको देवदत्तः। सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्। सममब्राह्मणे दानमिति यथा॥

पूरणार्द्धाट्ठन्॥ ४८॥

पूरणवाचिनः शब्दादर्द्धशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे। यथायथं ठक्टिठनोरपवादः। द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते, द्वितीयिकः। तृतीयिकः। पञ्चमिकः। सप्तमिकः। अर्द्धिकः। अर्द्धशब्दो रूपकार्द्धस्य रूढिः॥

भागाद्यच्च॥ ४९॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठंश्च, तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे। ठञोऽपवादः। भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते, भाग्यं, भागिकं शतम्। भाग्या, भागिका विंशतिः। भागशब्दोऽपि रूपकार्द्धस्य वाचकः॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः॥ ५०॥

अपरा वृत्तिः—भाराद्वंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वशादिभ्य इत्यर्थः। भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम्। भारभूतान् वंशान् हरति, वांशिकः। कौटजिकः। बाल्वजिकः। भारादिति किम्? वंश हरति। वंशादिभ्य इति किम्? भारभूतान् व्रीहीन् वहति। सूत्राऽर्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, तदुभयमपि ग्राह्यम्। हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा। वहत्युत्क्षिप्य धारयतीत्यर्थः। आवहति उत्पादयतीत्यर्थः। वंश। कुटज। बल्वज। मूल। अक्ष। स्थूणा। अश्मन्। अश्व। इक्षु। खट्वा। वशादिः॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु। वस्नं हरति वहति वा, वस्निकः। द्रव्यकः॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते। तदिति द्वितीयासमर्थात्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति। तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः। उपसंहरणमवहारः। विक्लेदन पाकः। प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा, प्रास्थिकः। कौडविकः। खारीकः। ननु च पाके च सभवोऽस्ति? नास्त्यत्र नियोगः—प्रस्थं पचति ब्राह्मणी, प्रास्थिकी। ॐतत्पचतीति द्रोणादण्चॐ। द्रोणं पचति, द्रौणी। द्रौणिकी।

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति। ठञोऽपवादः, पक्षे सोऽपि भवति। आढकं सभवत्यवहरति पचति वा आढकीना। आढकिकी। आचितीना। आचितिकी। पात्रीणा। पात्रिकी॥

द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥

आढकाचितपात्रादित्येव। आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम्। विधानसामर्थ्यादेवानयोर्लुङ्न भवति। ठञस्तु पक्षेऽनुज्ञातस्याध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुग् भवत्येव। नकारः स्वरार्थः। षकारो ङीषर्थः। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना। द्व्याढकी। द्व्याचितिकी। द्व्याचितीना। द्व्याचिता। अपरिमाणबिस्ताचितेति ङीषः प्रतिषेधः। द्विपात्रिकी। द्विपात्रीणा। द्विपात्री॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव। कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः, चकारात्ष्ठंश्च। अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते, ठञः पक्षे श्रवणं भवति। तेन चातूरूप्यं संपद्यते—द्वे कुलिजे सभवत्यवहरति पचति वा, द्विकुलिजि-

की । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजा । द्वैकुलिजिकी । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते, तेहोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थमंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वस्नं मूल्यम् । तिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्भवति । प्रस्थः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः । खारीकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडविकः । वर्षशत परिमाणमस्य, वार्षशतिकः । वार्षसाहस्रिकः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति, षाष्टिकः । साप्ततिकः । समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्त्तिष्यते, किमर्थं पुनरनयोरुपादानम्? पुनर्विधानार्थम् । द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्य, द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । पुनर्विधानसामर्थ्याद्ध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुङ् न भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र सञ्ज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः—पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघ—पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सघः । अष्टकः । सूत्र—अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसघ एव भवति? नैतदस्ति । प्राणिसमूहे संघशब्दो रूढः । अध्ययन—पञ्चकोऽधीतः । सप्तकोऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधीतिरध्ययनम्, तस्य सख्यापरिमाण—पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, पञ्चकमध्ययनम् । *स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः* । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः । *शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि* । पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । *विंशतेश्चेति वक्तव्यम्* । विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते, यदिह लक्षणेनानुपपन्न तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां टिलोपः तिः प्रत्ययश्च—पञ्च परिमाणमस्य, पङ्क्तिश्छन्दः । द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः—द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य, विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन् भावः शच्च प्रत्ययः—त्रयो दशतः परिमाणमस्य, चतुर्णां दशतां चत्वारिन् भावः शच्च प्रत्ययः—चत्वारो दशतः परिमाणमस्य,

चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः–पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्णां दशतां षड्भावस्तिः प्रत्ययोऽपदत्वं च–षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययश्च–सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशानामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च–अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययश्च–नवदशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः–दश दशतः परिमाणस्य सघस्य, शतम् । विंशत्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम् , तथाहि पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते–ब्राह्मणपङ्क्तिः । पिपीलिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिस्स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव । सहस्रादयोऽप्येव जातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ वा निपात्येते तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषयेव र्गेऽभिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते डतिर्निपात्यते, वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति–पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद्वर्गो, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्ग इति वर्त्तते, तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन् शब्दाच्छन्दसि विषयेऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेऽभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्ग इति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये डण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषये ब्राह्मणेऽभिधेये । अभिधेये सप्तम्येषा न विषयसप्तमी, तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैंशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानिचिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वैतच्छत्रिकः । वास्त्रयुग्मिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छैदिकः । भैदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । सम्प्रश्न । विप्रकर्ष विराग । विरङ्ग । (वैरङ्गिकः) । छेदादिः ।

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यथाविहितश्च। शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेद्यः। शैर्षच्छेदिकः। प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते॥

(१)दण्डादिभ्यः ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम्। यदित्यनुवर्त्तते। दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽर्हतीत्य[स्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति। ठकोऽपवादः। दण्डमर्हति, दण्ड्यः। मुसल्यः। दण्ड। मुसल। मधुपर्क। कशा। अर्घ। मेधा। मेघ। युग। उदक। वध। गुहा। भाग। इभ। दण्डादिः॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति। ठञादीनामपवादः। उदक्या वृत्तयः। यूप्यः पलाशः। गर्त्यो देशः॥

पात्राद् घंश्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे। ठक्ठञोरपवादः। पात्रं परिमाणमप्यस्ति। पात्रमर्हति, पात्रियः। पात्र्यः॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च। ६९ ॥

कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तदर्हतीत्यस्मिन् विषये। ठकोपवादः। कडङ्करमर्हति, कडङ्करीयो गौः। कडङ्कर्यः। दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो भिक्षुः। दक्षिण्यो ब्राह्मणः। दक्षिणाशब्दस्याल्पाच्तरस्य अपूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारचिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

छयतावनुवर्त्तेते। स्थालीबिलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे। ठकोऽपवादः। स्थालीबिलमर्हन्ति, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः। स्थालीबिल्याः। पाकयोग्या इत्यर्थः॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्य घखञौ प्रत्ययौ भवतः, तदर्हतीत्यस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः। यज्ञियो ब्राह्मणः। आर्त्विजीनो ब्राह्मणः। *यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्क-

र्मार्हतीत्युपसंख्यानम्॥ । यज्ञकर्मार्हति, यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्मार्हति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आर्हीयठगादीनां पूर्णोऽवधिः, अतः परं प्राग्वतीयष्ठञेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयत्यधीते, पारायणिकश्छात्रः । तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । संशयमापन्नः प्राप्तः, सांशयिकः स्थाणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । योजनं गच्छति, यौजनिकः । ॥क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्॥ । क्रोशशतं गच्छति, क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ॥ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्॥ । क्रोशशतादभिगमनमर्हति, क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन् विषये । पन्थान नित्यं गच्छति, पान्थो भिक्षां याचते । नित्यमिति किम् ? पथिकः ।

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति, औत्तरपथिकः । ॥आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकांतारपूर्वपदादुपसंख्यानम्॥ । वारिपथेनाहृतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं, जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जाङ्गलपथिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति, कान्तारपथिकः । ॥अजपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम्॥ । अजपथेनाहृतं गच्छति वा,

आजपथिकः। शङ्कुपथेनाहृतं गच्छति वा, शाङ्कुपथिकः। ॐमधुकमरिचयोरण् स्थलात्ॐ। स्थलपथेनाहृत, स्थालपथं मधुकम्। स्थालपथं मरिचम्॥

कालात्। ७८॥

कालादित्यधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति-तेन निर्वृत्तम्। मासेन निर्वृत्तं, मासिकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। कालादित्यधिकारो "व्युष्टादिभ्योऽण्" इति यावत्॥

तेन निर्वृत्तम्॥ ७९॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी॥ ८०॥

तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भृतो भूतो भावी वेत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अधीष्टः-सत्कृत्य व्यापारितः। भृतो-वेतनेन क्रीतः। भूतः-स्वसत्तया व्याप्तकालः। भावी-तादृश एवानागतः। "कालाध्वनोः" इति द्वितीया। मासमधीष्टो, मासिकोऽध्यापकः। मासं भृतो, मासिकः कर्मकरः। मासं भूतो, मासिको व्याधिः। मासं भावी, मासिक उत्सवः। ननु चाध्येषणं भरणं च मुहूर्त्तं क्रियते तेन कथं मासो व्याप्यते? अध्येषणभरणे क्रियार्थे, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते॥

मासाद्वयसि यत्खञौ॥ ८१॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ प्रत्ययौ भवतः। ठञोऽपवादः। अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद् भूत इत्येवाभिसंबध्यते। मासं भूतो, मास्यो, मासीनः। वयसीति किम्? मासिकम्॥

द्विगोर्यप्॥ ८२॥

मासाद्वयसीति वर्तते। मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये। द्वौ मासौ भूतो, द्विमास्यः। त्रिमास्यः॥

षण्मासाण्ण्यच्च॥ ८३॥

वयसीत्येव। षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च। औत्सर्गिकष्ठञपीष्यते, स चकारेण समुच्चेतव्यः। स्वरितत्वाच्चानन्तरोऽनुवर्त्तिष्यते। तेन त्रैरूप्यं भवति-षाण्मास्यः। षण्मास्यः। षाण्मासिकः॥

अवयसि ठंश्च॥ ८४॥

षण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति। चकारेणानन्तरस्य ण्यस्य समुच्चयः(१) क्रियते। षण्मासिको रोगः। षाण्मास्यः॥

(१) चकारोऽनन्तरस्य ण्यतः समुच्चयार्थं इति पा०॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अनुवर्त्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । सममधीष्टो भृतो भूतो भावी वा, समीनः । केचित्तु तेन निर्वृत्तमिति सर्वत्रानुवर्त्तयन्ति—समया निर्वृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति—द्विसमीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

(१)रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । द्व्यहीनो । द्वैयह्निकः । त्र्यहीणः । त्रैयह्निकः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति, पक्षे ठञ्, तयोश्च वा लुग् भवति । एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति—द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूत्पन्नस्य (२)प्रत्ययस्य नित्यं लुग् भवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षो दारकः । चित्तवतीति किम् ? द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्दो निपात्यते । बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् कन् प्रत्ययो निपात्यते, पच्यन्त इत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञैषा धान्यविशेषस्य, तेन मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

---

(१) द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ॥ (२) निर्वृत्तादिष्वर्थेषु उत्पन्नस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ९२ ॥

संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात् प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छश्च। संवत्सरीणः। परिवत्सरीणः। सवत्सरीयः। परिवत्सरीयः॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् परिजय्य लभ्य कार्य्य सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति। मासेन परिजय्यः-शक्यते जेतुं, मासिको व्याधिः। सांवत्सरिकः। मासेन लभ्यो, मासिकः पटः। मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम्। मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः, सा चात्यन्तसंयोगे। अस्येति प्रत्ययार्थः। ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि सम्बध्यते—कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति। तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्य्यं चेद्गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी। आर्द्धमासिकः। सांवत्सरिकः। अपरा वृत्तिः-तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति। मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य, मासिकं ब्रह्मचर्यम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव, उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात्। ❀महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम्❀। माहानामिकम्। गौदानिकम्। आदित्यव्रतिकम्❀ तच्चरतीति च(१)❀ महानाम्न्य ऋचः, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते। महानाम्नीश्चरति, माहानामिकः। आदित्यव्रतिकः। गौदानिकः। (२)भस्याढ इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते, "नस्तद्धित" इति टिलोपः। ❀अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः❀। अवान्तरदीक्षां चरति, अवान्तरदीक्षी। तिलव्रती। ❀अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुँश्च डिनिश्च वक्तव्यः❀। अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रत चरति, अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टाचत्वारिंशी। ❀चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुँश्च डिनिश्च वक्तव्यः❀। चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः। चातुर्मासी। ❀चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे❀। चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि। ❀संज्ञायामण्वक्तव्यः❀। चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी। पौर्णमासी। आषाढी। कार्तिकी। फाल्गुनी॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। राजसूयिकी। आख्याग्रहणम-

(१) तच्चरतीति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानमिति पा० ॥ (२) भस्याढ इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते "नस्तद्धित" इति टिलोप इत्यधिकमत्र, पदमञ्जर्यां दर्शनात्॥